

BÖRTÖNFELKELÉS

Sátoraljaújhely,
1944. március 22.

BÖRTÖNFELKELÉS

Sátoraljaújhely, 1944. március 22.

–Kézirat gyanánt–

MÁSODIK KIADÁS

1994. Budapest

A KÖTET A MAGYAR ELLENÁLLÓK ÉS ANTIFASISZTÁK SZÖVETSÉGE FEGYVERES
TAGOZATA SÁTORALJAÚJHELYI CSOPORTJÁNAK KEZDEMÉNYEZÉSÉRE KÉSZÜLT.

Szerkesztette: Székely Klára dr.

A dokumentumokat gyűjtötte:

Bárdos Lajos
Jámbor Árpád
Neruszsil István
Seregi Ferenc dr.
dr, Majtényi János

A sátoraljaújhegyi börtönben 1943. február és 1944. szeptember vége között
fogva tartott antifasiszta foglyok névsorainak

adatait felkutatta:

Bárdos Lajos
Bujtor László
Tamásovics Géza

Fordítások:

Zsivan Miliszavac: Suma nije olistala. Novi Sad. 1983.

Az erdők nem zöldülnek ki c. könyv
tartalmilag hiteles, de nem szó szerinti fordítója:

Szabavardis Antal
Bujtor László

Poruke iza resetaka. Novi Sad, 1968.

Üzenet a rácsok mögül c. mű leveleiből fordította:

Vészity Péterné

Adatközléssel támogatta a gyűjtőket:

Hadtörténeti Levéltár
Magyar Országos Levéltár
Politikatörténeti Intézet
Zemplén Levéltára
Városi Könyvtár Sátoraljaújhegy

A lektorálásban részt vett:

Fekete Sándor
Földes István

**a Magyar Köztársaság elnökének
beszéde 1991. március 22-én**

Tisztelt EMLÉKEZŐ KÖZÖNSÉG!

Egy nemzetet nem érhet nagyobb tragédia, mint ha elveszíti a függetlenségét. Magyarország a múltban többször átélte ezt, legutóbb 1944. március 19-én a német megszálláskor. E napon történelmünknek sötét korszaka vette kezdetét, a háború végső szakaszának emberpróbáló ideje. Mindenki tudta, érezte, már nem tart sokáig a háború, de annak végét nem az annyira áhított rend követte. A nemzet – igaz, más körülmények között, de – továbbra sem nyerte vissza teljes függetlenségét. Csak nagysokára, napjainkban érkezett el végre ennek az ideje. Mostani megemlékezésünk, a sátoraljaújhelyi börtönfelkelés emléke, egy máig ívelő gondolatot hordoz, minden nép szabadságra született, és csak a szabad nemzetek polgárai lehetnek személyükben is szabadok.¹⁾

A szabadságeszmény indította 1944. március 22-én a sátoraljaújhelyi börtön politikai foglyait arra, hogy megpróbáljanak kitörni rabságukból és Szlovákia irányában, a hegyek közt keressenek menedéket. Egy március 17-én, néhány nappal a kitörés előtt a börtönből írott levélben olvastam a következő alkalmi verssorokat, melyekben egy fiatal fiú ígér az édesanyjához:

Göncz Árpád és Sátoraljaújhely azóta elhunyt polgármestere
Katona Rezső az 1991. március 22-ei emlékünnepeken.

*„Ha az égen hulló csillag szalad,
Gondold, hogy rab vagyok, de a szívem szabad*

Jól ismerem ezt a gondolatot. Börtönéveim alatt a szív és a gondolat szabadsága tartotta bennem is a lelket. Mert a szabadság élményét a szívünkben, a zsigereinkben hordozzuk. Radnóti Miklós írta, abban az időben, melyre emlékezünk: „tarts ki addig, lélek, védekezz!”

Ennek a védekezésnek volt az egyik legvégső, legegyszerűsebb formája, amikor a börtönlakók elhatározták, hogy kitörnek a börtönükből. A félelem, mely végül is erre a kétségbeesett lépésre rávette őket, nagyon is valós volt. A német megszállással Magyarország elvesztette addigi – látszólagos – függetlenségét is, és senki sem kétkelhetett benne, hogy milyen sors vár rá.

Különösen azok nem, akik politikai meggyőződésük miatt kerültek börtönbe. Az egykorú dokumentumok és a visszaemlékezések alapján kirajzolódik a félelemből, elkésztettségéből, az ember méltóságát megalázó erőszakkal szemben végrehajtott kitörés valamennyi részlete. És tudjuk, mi következett: menekülés közben ötvenen veszítették életüket, a stratóriális bíróság pedig tizenegy halálos ítéletet hozott. Az életben maradtakra hosszú börtönbüntetést szabtak ki.

Ma őszinte tisztelettel adózom a Magyar Köztársaság nevében a fasizmus elleni harcban népük szabadságáért itt, Sátoraljaújhelyen életét veszített hatvanegy hősi halott emléke előtt. Magyarország német megszállása idején talán ez a felkelés volt a legjelentősebb fegyvertény.

A foglyok és a későbbi áldozatok között több nemzet fiait találjuk. A magyarokkal együtt csehek, szlovákok, szerbek, horvátok, kárpátaljaiak és románok raboskodtak itt. Közös készültek a kitörésre, és együttesen vettek részt benne. Ezt jelképnek is tekinthetjük. Nem az számított, ki melyik országban született, milyen nyelven ejti ki a szót: szabadság. Együttesen álltak ellen a diktatúra fenyegetésének.

A századunk során oly sokszor fölemlegetett és sajnós napjainkig táplált nemzeti és nemzetiségi, többségi és kisebbségi ellentétek föl sem merültek a résztvevők között. Megmutatkozott, hogy túl lehet lépni a politikai érdekek diktálta, s így igazából látszólagos nemzeti és nemzetiségi ellentéteken. Az ember méltóságának megőrzése el nem képzelhető enélkül.

Ne feledjük: többek közt Sátoraljaújhely példája bizonyítja, hogy Közép-Európa népei között nem feszülnek valódi ellentétek. De csak napjainkban jutottunk el odáig, hogy amire az egykori rabok is vágytak, a térség népei visszanyerték önrendelkezési jogukat. Jövőképünket már nemcsak börtönlevelekben, egymásköztí sutgó beszélgetésekben, hanem együtt gondolkodva, fennhangon és bátran kimondhatjuk.

Az egykori foglyok nem akartak hősök lenni, nem vágytak halálra. De akkor nem volt más útjuk, csak egy. Történelmi értelemben minden kor akkor teljesül be, ha kihasználja a számára adott lehetőséget. Most föl kell tennünk a kérdést: nekünk melyek a lehetőségeink? És hogyan élünk velük?

A pozitív jelen – a demokratizálódásban elért eredmények, az alkotmányosság – mellett társadalmunkban sajnós olyan törekvések is megfigyelhetők, amelyek nem a nemzeti fölemelkedést és ezen keresztül az ember méltóságát szolgálják. Igaz, évtizedeken át hallgattuk az egységről szóló hamis próféciaikat, de még sem kell szégyellenünk, ha egységet, valódi egységet áhítunk, ha a közös föladatokat azt kívánják. A parlamentá-

ris demokrácia alapelveivel nem ellenkezik az a társadalmi gyakorlat, mely képes felül-
emelkedni a párt- vagy egyéb érdekeken, ha a nemzet érdeke úgy kívánja.

Éppen ez az, amit meg kell tanulnunk: mikor, milyen érdekek képviselte szolgálja
valóban a társadalmat, a demokratikus eszményeket?

A demokrácia alázatot is követel: a lemondást, a nagyobb jó, a nagyobb közösség
érdekében.

A borúlátó nép önmagát fosztja meg a cselekvés lehetőségétől. Éppen, amikor orszá-
gunknak arra volna leginkább szüksége, hogy maradék erkölcsi, lelki, szellemi és gaz-
dasági tartalékait a jövő érdekében hasznosítsa. Ha 1944. március 22-én, szinte remény-
telen helyzetben, rácsok mögött, a megszálló német csapatok érkezésének perceiben az
egykori politikai foglyok képesek voltak hinni, hogy igenis van esélyük, van lehetősé-
gük, van jövőjük, akkor ma miért ne éreznénk azt az egészséges önbizalmat, mely azt
mondhatja velünk: előttünk az élet!

A sátoraljaújhelyi felkelés résztvevői, mint sokan mások, áldozatot hoztak, vagy
éppen a legtöbbet, az életüket adták érte, hogy utódaik szabad polgárokként élhessenek.

Tisztelettel hajtok hát fejet az 1944-es börtönfelkelés áldozatainak és valamennyi
résztvevőjének emléke előtt!

SÁTORALJAÚJHELY VÁROS

Előszó

Írta: Laczkó Károly polgármester

E kiadvány tisztelgés az 50 évvel ezelőtt, 1944. március 22-én történt sátoraljaújhelyi börtönkitörés áldozatainak emléke előtt. Kegyeletteltjes, a mának és a jövőnek szóló emlékezés a kötet. A különböző indíttatású, különböző társadalmi osztályokból, rétegekből származó, de közös ügyért, eszmékben összekapcsolódott, azokért harcolni és meghalni is tudó emberek utolsó életszakaszának bemutatása ez a vállalkozás.

Az irodalmi megörökítésen túl más funkciót is szántak a kiadványnak, gazdag adatanyaggal a megismertetést, az emléképolás nemes célját. Városunknak – amely a történelem során gyakran országos események színhelye volt – a börtönkitörés nemzetközi hírnevet hozott akkor is, és az évfordulás megemlékezés kapcsán azóta is. Maga az eseménytörténet elválaszthatatlan attól a megtorlástól, mely utána következett. Nem maradtak meg a dokumentumok teljességükben, csak a kihallgatások, tárgyalások jegyzőkönyvei, a vádlottak önvédelmére tett feljegyzések. Ezek csak részben alkalmasak arra, hogy belőlük valóságos képet kapjunk a történetekről, főleg azokat minősíti, akik a vallomásokat kikényszerítették, értékelték, összegezték és ítéletet hoztak.

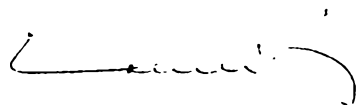
A kötet összeállítói arra vállalkoztak, hogy a kitörés emlékeit, levéltári forrásait, a szemtanúk visszaemlékezéseit, az emlékiratokat, az évfordulókhoz kapcsolódó ünnepi beszédeket, a dokumentumkötetek adatait felsorakoztatva, elrendezve adják kezébe a kort, az eseményt megismerni akaró olvasónak. Legelső szándékuk az, hogy bemutassák, megismertessék az eseményeket, a résztvevő – segítő és ellenséges, hátráltató, esetleg áruló – személyek adatait közöljék, új adatokat szolgáltatassanak és korábbi tévedéseket pontosítsanak.

Aki ma a közelmúltról ír – még 50 év távlatában is –, fel kell készülnie, hogy az újabb és mindig újabb, nyilvánosságra kerülő tények, adatok egyik-másik megállapítását módosítják. Változó időben élünk, melyben az eseményeket is átértékelik, maguk az új dokumentumok is új, más fényben világítják meg azokat, korábban elhallgatottakat felnagyítanak valóságos szerepükhöz mérten, másokat elhalványítanak, megfakítanak, elhagynak.

A kötet kísérlet az igazság feltárására. Nem önkényesen összeválogatott tanúk vallomásainak sorozata, hanem az események által létrejött tények és nyilatkozatok gyűjteménye. A könyvet a résztvevők szerkesztették, állították össze, akik együtt voltak az elítéltekkel, áldozatokkal, így feltehetően jól ismerték szándékaikat, cselekedeteiket. Ez a körülmény sokakban talán kételyeket ébreszthet a tárgyilagosságot illetően – hiszen harag és részrehajlás nélkül hogyan ítélezhetnének –, de reméljük a mű maga, melyet kezébe adnak az olvasónak, fogja eloszlatni a bizalmatlanságot.

A zsarnokság magyar áldozatai mellett számon tartjuk a szerb, cseh, szlovák, horvát, szlovén, román, ukrán nemzetiségieket is, akik egyéni példájukkal itt, városunkban bizonyították, hogy életüknél jobban szerették a szabadságot és elveikért mindent áldozni képesek voltak. Városunk lakossága annak idején is együtt érzett a börtönből menekült áldozatokkal, ahol és ahogyan lehetett segítette, mint történelmi múltunk részét megőrzi.

Sátoraljaújhely, 1993. október 20.

(Laczkó Károly)
polgármester

CSAK AKKOR ISMÉTLŐDIK A TÖRTÉNELEM, HA NEM TANULUNK BELŐLE.

A sátoraljaújhelyi felkeléssel az azóta eltelt öt évtized folyamán sokan foglalkoztak. (A szerzőket és műveiket – nem teljes körűen – a bibliográfiai részben találja meg az olvasó.) A megjelent írások és megemlékezések nagy része azonban csak magára az eseményre, illetve közvetlen előzményeire és következményeire szorítkozott, s a rendkívüli körülmények mélyebb okairól nemigen adott számot.

Kötetünk összeállítói mindazzal, amit az olvasó elé tárnak, senkivel sem kívánnak vitatkozni: sem feldicsérni vagy elmarasztalni, sem heroizálni vagy deheroizálni nem szándékoznak. Megkísérlik bemutatni – dokumentumokon keresztül – a kor feltételeit és kényszereit, s minderre – a döntő többségükben fiatal – antifasiszták választát: a le tartóztatásukhoz és elítélésükhöz vezető tetteket, börtönbeli életüket, a német megszállás elleni hősiességük felkelésüket, majd az ennek letörését követő sorsukat, – az értékelést az olvasóra bízva. Mégis remélik, hogy az összeállításból kilálglik: a sátoraljaújhelyi katonai büntetőintézetbe került több mint 400 különböző nemzetiségű antifasisztát nemcsak, önzetlen, hazafias törekvések vezették, mert ők a fasizmus, a háború ellen léptek fel, s egy olyan rendszer ellen, amely Magyarországon gróf Teleki Pál öngyilkosságba kergetéséhez, az újvidéki és zsabolyai pogromokhoz, a magyar katonák tragédiájához, a Don-kanyarhoz, az ország kifosztásához, rombadöntéséhez, a nyilas rémuralomhoz, Jugoszláviában pedig – többek között – az összes nemzetiség önállóságának, államiségének elvesztéséhez vezetett.

Ellenállók – a sátoraljaújhelyi 400-akhoz hasonlóan – sok ezren voltak. E börtönkitörés mégis méltán sorakozik fel Bajcsy-Zsilinszky Endre pisztolylövései s a különböző baloldali, polgári és katonai ellenállók hősiességei mellé.

Mondták-mondják, kérdezték-kérdezik, nem volt-e hiábavaló és értelmetlen ez a felkelés? Hadd válaszoljunk az egyik felkelő és halálra ítélt, majd kegyelemben részesült Szemere Imre szép gondolatával: „A sátoraljaújhelyi kitörésnek soha el nem múló érdeme az, hogy a németek nem tudták Magyarországot egy puska lövés nélkül megszállni, és ha hatvanöten* hősi halált haltak is, áldozatuk örök példaként szolgál a zsidóságkal szembeni harcra!”

Inkább állva meghalni, mint harc nélkül tétlenül várni a halált! Az egyéni elszánás erősségére hatott a bajtársiasság; az elnyomók ellen a harcot nem szabad elmulasztani: Marion Dosztanics március 23-án, másnap szabadult volna; Milán Drakulics április 6-án került volna szabadlábra; március 26-án lett volna szabad Gyura Visznijics, de ők is a felkelőkkel tartottak a német megszállók ellen, és elesetek a küzdelemben.

A kötet összeállítóinak, dokumentumgyűjtőinek többsége maga is megjárta a börtönöket, s Sátoraljaújhelyen voltak politikai foglyok. Ma: újságírók, történészek, tanárok,

* A halotti anyakönyv szerint hatvanegy fogoly halt meg a felkeléskor, menekülés idején, és a kivégzettekkel együtt.

mérnökök, szakmunkásból lett értelmiségiek. A történészek által feldolgozott és megjelentetett dokumentumokat ismereteikkel is kiegészítik, sőt eddig még magyar nyelven fel nem használt forrásokat is közölnek azzal a céllal, hogy sokrétűen mutassák be a kort, amely a sátoraljújhelyi felkeléshez vezetett, hogy ábrázolják a nemzeti és egyéni motivációkat, azt a kötelességtudatot, mely szerint az elnyomó idegen hatalom és a vele kollaborálók ellen igenis harcolni kell.

Felhívjuk a tisztelt olvasó figyelmét, hogy a kötetben olvasható korabeli dokumentumokat, visszaemlékezéseket a történelmi hitelességnek megfelelően szórul-szóra közöljük, azaz nem javítottuk ki se a magyartalan megfogalmazásokat, se az esetenként a mai nyelvi szokásoktól idegen kifejezéseket, se a maitól eltérő, vagy hibás helyesírást.

I. AZ "ÚJ REND" EURÓPÁBAN, A HARMADIK BIRODALOM

*Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.*

Radnóti Miklós: Töredék. 1944. május 19.

Könyvünk első három fejezetét azért közöljük, hogy néhány vonással felidézzük a fasizmus fő áramlatainak nézeteit, embertelen módszereit, amelyek már 1918 óta kísértették Európa és Ázsia népeit. Felkeltették egész nemzetek és vallások ellen a fajgyűlölet hullámát, amely a háborúra való pszichológiai előkészítésben, és magában a háborúban is lényeges szerepet játszott.

Ezeknek az időknek a szellemét azért kívánjuk felidézni, hogy a mai korban, az egy emberöltővel később élők előtt világossá tegyük az antifasiszta ellenállók cselekedeteinek okait és így a sátorlajújhelyiek cselekedetének indokait. Ők, a soknemzetiségű kollektíva, mint a világon sok ország, embercsoport a nemzeti szuverenitásért, egész népek kiirtása ellen, rabszolga vagy vazallus sorsa ellen harcolt lelkiismeretük, sorsuk parancsára. Nem hősöknek születtek, sokféle ideológiájú, hagyományú, célú, műveltségű emberek voltak, de felismerték, hogy harcolniuk kell az emberiség jövőjére nézve legveszedelmesebb világpolitika ellen. Ők az antifasiszta koalíció támogatói, egyben „a két vasat tűzben tartók” csődjét is előre látták.

Ne felejtünk! A mai kor neonáci jelenségei és az őket támogató amnéziás politizálás idején szükséges felmérni, hogy Európa ütköző zónájában élő kis hazánk politikusai vélt, vagy valódi érdektől vezérelve milyen szövetségest választottak, kik miatt, hogyan döntöttek és cselekedeteik hova vezettek.

A nácik vezette Németország, a magyarországi hatalom szövetségese, a második világháború előkészítése és lefolyása alatt ezt akarta:

Hitler hitvallása

Hitler Adolf politikai hitvallását *Mein Kampf* (Harcom) című hirhedt művében foglalta össze. A *Mein Kampf* lett a hitleristák bibliája.

„Bármilyen eszközzel el kell érni, hogy a németek meghódítsák a világot. Ha meg akarjuk teremteni a mi nagy német birodalmunkat, mindenekelőtt ki kell szorítanunk és ki kell irtanunk a szláv népeket – az oroszokat, lengyeleket, cseheket, szlovákokat, bolgárokat, ukránokat, bjeloruszokat. Semmi okunk, hogy ezt meg ne tegyük.”

„Az ember születésétől fogva bűnös. Kormányozni csak erőszakkal lehet. A vele való bánásmódban minden módszer meg van engedve. Ha a politika megköveteli, hazudni kell, árulást elkövetni, sőt ölni is kell.”

„Megszabadítom az embert attól a megalázó agyrémtől, melynek neve: lelkiismeret. A lelkiismeret, mint a műveltség is, megnyomorítja az embert. Az a főlényem, hogy engem nem gátol semmiféle elméleti vagy erkölcsi megfontolás.”

„Mi nemzeti szocialisták tudatosan végzünk a háború előtti külpolitikai irányzatunkkal. Ott kezdjük, ahol hat évszázaddal ezelőtt abbahagytuk. Megállítjuk a germánoknak Európa déli és nyugati része felé irányuló örökös törekvését, és tekintetünket a keleti földekre szegezzük. Végül szakítunk a háború előtti idők gyarmati és kereskedelmi politikájával, és áttérünk a jövő területpolitikájára. De amikor most Európában új földekről beszélünk, elsősorban csak Oroszországra és a fennhatósága alatt álló határmenti államokra gondolhatunk. Mintha csak maga a sors mutatna nekünk utat.”

Így beszélt Hitler 1939. augusztus 22-én Obersalzbergben, a náci vezetők előtt:

„Lengyelország megsemmisítése van előtérben. A cél: elpusztítani mindent, ami eleven, nem pedig az, hogy bizonyos vonalig eljussunk. Beszédeimben majd meg fogom indokolni a háború megindításának okát; mellékes, hogy az valószínűnek látszik-e vagy sem. A győztest senki sem fogja megkérdezni, igazat mondott-e vagy sem. Csak attól félek, hogy az utolsó pillanatban valamelyik gazember indítványt fog tenni az egyezkedésre. Miután megtettem a politikai előkészületeket, a katonák előtt nyitva áll az út.“

„Mi vagyunk a felsőbbrendű faj“

A megszállt keleti területek birodalmi miniszterének parancsát idézzük:

»Mi vagyunk a felsőbbrendű faj. Az utolsó cseppet is ki fogom facsarni ebből az országból. A lakosságnak dolgoznia kell, dolgozni és újból dolgozni. Egyeseket felháborít az, hogy a lakosságnak esetleg nem lesz elég élelme. Ezt nem is kívánhatják. Nem azért jöttünk ide, hogy mannával etessük őket. Mi felsőbbrendű faj vagyunk, és nem szabad elfelejtenünk, hogy fajilag és biológiailag a legutolsó német munkás is ezerszer többet ér mint az itteni lakosság.«

A német hadsereg magatartását *Kesselring, az Olaszországban tevékenykedő német csapatok parancsnokának utasítása és nyilvános felhívása* fejezte ki a legvilágosabban: „A partizánok elleni harcot minden rendelkezésünkre álló eszközzel és a legnagyobb kíméletlenséggel kell folytatni. Védelmembe fogok venni minden parancsnokot, aki a partizánok ellen alkalmazott módszerek megválasztásával és kíméletlenségével túllépi majd a nálunk szokásos mérsékletet. Ezzel kapcsolatban az a régi elv érvényes, hogy jobb, ha helytelenül valósítjuk meg a parancs végrehajtásának módszerét, mint ha elmulasztjuk, vagy nem tudjuk végrehajtani.“

A belső utasítással egyidőben a megszállt olasz területek lakosságához a következő felhívást intézte:

»A hátszág és a közlekedési vonalak biztonságának fenntartására azonnal elrendelem:

1. Mindenki, akinek fegyver és robbanóanyag van tulajdonában, és ezt nem jelentette be a legközelebbi német parancsnokságnak, felkoncoltatik.
2. Mindenki, aki menedéket vagy támogatást nyújt a partizánoknak, ruhaneművel, élelemmel vagy fegyverrel segíti őket, felkoncoltatik.
3. Mindenki, akiről kiderül, hogy bár ismeri a lázadók valamely csoportját vagy akár csak egyetlen lázadót is, és ezt nem jelentette a legközelebbi német parancsnokságnak, felkoncoltatik.
4. Mindenki, aki tájékoztatja az ellenséget vagy a partizánokat a német parancsnokságok, vagy katonai berendezések helyéről, felkoncoltatik.
5. Minden falu, amelyről bebizonyosodik, hogy partizánok tartózkodnak benne vagy amelyben német vagy olasz katonák elleni támadásokat követtek el, vagy ahol katonai raktárak elleni szabotázscelemekény-kísérletek fordultak elő, porrá égettetik. Az ilyen falvak 18 éven felüli férfi lakosai felkoncoltatnak, a nők és a gyermekek pedig munkatáborokba internáltak. « *

* A. Kesselring: Soldat bis zum Letzten Tag. Bonn. 1953. 457. old.

„Ami pedig a hódító tervek megvalósításának eszközeit illeti, e tekintetben a nemzeti szocialisták a német imperializmus legszélsőségesebb erőinek a (Alldeutsch-mozgalom) felfogásán is túlmentek. Az erőszak, a brutalitás, a tömegirtás aligha fogható fel egyszerűen a hagyományos német terjeszkedési törekvéseknek vagy német imperializmus szokványos és törvényszerű megnyilvánulásainak. Ez már egy totális állam, fasiszta hatalom elembertelenedett ideológiáján alapuló tevékenysége volt...”

„A hitleri »Harmadik Birodalom« totális uralma először belülről teremtette meg azt az elnyomó és politikai ellenfeleit megsemmisítő gépezetet, mely a megvalósítandó világbirodalom igazgatására alkalmasnak ígérkezett. Ebben a rendszerben – a közvetlen és közvetett feladatok bonyolult láncolata, az önkéntes vagy kényszer alatt cselekvők sokszoros áttételével – egész Németországot bizonyos fokig a kialakítandó »új rend« haszonélvezőjének kívánták tenni * oly módon, hogy az »új rend« mozgatásába, megszervezésébe a német uralkodó körök politikai, katonai és gazdasági vezetőinek a leg-szélesebb körét bevonták.” (Ránki: *A második világháború története*. Gondolat, 1973. 176,181. old.)

„Hitler a »nagygermán birodalomban« akarta összefogni a kontinentális Európa valamennyi országát és népét. Az egész birodalom elitjét természetesen a náci párt vezette németek alkotnák, és a többi nép lényegében különböző hierarchikus fokon a németeknek lenne alávetve. A birodalom építésének alapelvei közé tartozott, hogy az alávetetteket semmiféle jog nem illeti meg. A politikai morálitást Hitler így összegezte: »Aki uralkodik, az uralkodik.« Végtelen hiba lenne tehát szabadságot vagy akárcsak csatlós-ként fegyvert adni az alávetett népek kezébe. Az, ami az alávetett, elsősorban keleti népek nevelését illeti, Hitler, Himmler és a többi nemzetiszocialista vezető szerint elég, ha németül tudnak, hogy megértsék a nácik parancsait, elég, ha annyit tudnak földrajzból, hogy merre van Berlin, a világ fővárosa, elég ha tudnak a fogamzás ellen védekezni, hogy ne legyen túl sok gyerekük, és elég, ha nem lesznek kórházaik és orvosaik, hogy emelkedjék körükben a halálozási ráta. A birodalmat modern autóutakkal és németek által lakott stratégiai városokkal kell behálózni, ez egyszer s mindenkorra kizárja a lázadás, felkelés lehetőségét. A zsidókérdést végleg meg kell oldani, azaz az európai zsidóságot ki kell irtani, a kereszténységet és a vallást általában meg kell szüntetni. Mindez biztosítja a németek ezeréves uralmát. Igaz, barbár millennium lesz, de Hitler már 1933-ban kijelentette: »Igen, mi barbárok vagyunk s barbárok akarunk lenni. Megtisztelő elnevezés.«”

A szolgaság hierarchiája

A hitleri »új rendben« a beilleszkedés módját, a nyugati és keleti népeket illetően elég élesen megkülönböztették. A nyugati, ún. germán népeknek, ideértve a flamandokat,

* A hódító háború előkészítésének fontos része volt a lakosság „átnevelése”, az abszolút és önkéntes engedelmesség elérése. A zsidóknak minősülő elleni atrocitások, a kifosztás, a progromok, a háborús módszerekhez szoktatás, a fajban gondolkodás bevezetése volt. Egyben a koncot elfogadók bűnrészessé tétele, végleg a náci rendszerhez való kötés művészi színvonalú szervezése volt. Megfélemlítés (te is így járhat...) és mézesmadzag; a világ meghódítása és kizsákmányolása. (A szerk. megjegyzése.)

hollandokat, skandinávokat, viszonylag magasabb pozíciót akartak biztosítani a szolgaság hierarchiájában. Az ideológiai és politikai gleichschaltolás útján ezek a népek német katonai védelem alatt egyesülnének a »nagy germán birodalomban...« A keleti és szláv népeknek viszont az „*untermensch*“ sors jutna osztályrészül: kizsákmányolás, száműzetés, fizikai kiirtás, hogy országaik a germán – valójában a németek – Lebensraumjává, élet- és települési területévé válják.“**

„A katonai uralomhoz, a gazdasági kizsákmányoláshoz, a megszállt területek népeinek fizikai kiirtásához jól szervezett uralmi apparátusra volt szükség, aminek a kiépítése már a háború előtti Németországban megkezdődött. Az SS (Schutzstaffel – védőosztag) 1929-ben mint párhadsereg alakult meg és az alig 280 embert számláló csoport vezetője, *Heinrich Himmler* már Hitler hatalomra jutása előtt 52 000 emberből álló, pretoriánus gárdává növelte, fő feladatát a nemzeti szocializmus ellenségeinek kíméletlen üldözésben jelölték meg. A hatalomra jutás utáni első években az SS és a rendőrség között bizonyos vetélkedés folyt, az újonnan létesített koncentrációs táborok őrzését kezdetől fogva az SS kis csoportjára, az ún. halálfejes SS-re bízták. Az SS birodalmi vezetője, ...Himmler az SS-ben a náci párt, majd később az egész »új rend«, a »nagygermán birodalom« kitenyészített elitjét látta, s ezért a szervezet befolyásának és számának állandó növelésére törekedett... Az északi faj tipikus képviselőit látta az SS-ben, mely fölötté áll minden más nemzetnek, s ezért joga van az alacsonyabb rendű népek kiirtására.“**

„*Hermann Göring*, mint a négyéves terv felelőse és a német gazdaság legfőbb ellenőre, 1940 tavaszán megkezdte az »új rend« megvalósítását a Wehrmacht által meghódított Grossraum területén. Elgondolása az volt, hogy a német tőkét még a háború befejezése előtt szilárdan be kell építeni Hollandia, Belgium, Norvégia, Dánia és Franciaország gazdasági életébe, felbonthatatlan érdekkötélékek egész sorozatát létrehozva, sőt a már megszállt területeknek más országokban előzőleg kifejtett gazdasági tevékenységét is fel kell használni a német befolyás további növelése érdekében. Vagyis arról volt szó, hogy a legfőbb német vállalatok az európai gazdaság kulcspozícióiba kerüljenek. E célból Göring 1940. augusztus 2-án titkos körrendeletet adott ki, hogy megkönnyítse »a német tőke külföldre való kihelyezését.«***

„Európa meghódításától a náci a német gazdaság új felvirágzását várták. *Hitler* »asztali beszélgetéseiben« már előre idillikus képet rajzolt arról a gazdasági közösségről, melyet majd a kelet meghódítása fog eredményezni:

»Aratás idején minden fontosabb centrumban vásárt fogunk szervezni. Felvásároljuk a gabonát meg a gyümölcsöt, és eladjuk silány iparcikkeinket. Ily módon termékeinkért tényleges értéküknél lényegesen nagyobb ellenértéket kapunk. A többlethasznot a birodalom szedi be, s ezáltal amortizálja a meghódítás költségeit. Mezőgazdasági gépgyáraink, háztartási eszközöket gyártó üzemeink és más hasonló iparvállalataink óriási módon megnövekednek. Ideális piacunk lesz az olcsó és mutatósabb pamutárúk számára is. Miért akarnánk szembeszállni az efféle népség ízlésével?«****

* Ránki Gy 1 m 182 old A nagybirtokos német nagycsaládok 10-12 gyermekkel népesítenék be a náci elképzelés szerint Oroszországot, Ukrajnát, Szibériát (A szerk)

** Ránki György 1 m 177 old

*** ENZO COLLOTTI *A náci Németország*, Gondolat 1965 257 old

**** Enzo ColloTTi 1 m 255-256 old idézi *Conversazioni segrete* Id kiad 656-657 oldalt

A háborús szükségletek természetesen sietteték ennek az integrálásnak a tempóját, és fokozták a kizsákmányolás erejét és ütemét. 1942 májusában az lett a jelszó, hogy a háborús adósságokat a külföldi munkásokkal kell megfizettetni. *Funk gazdasági miniszter*, aki 1938-ban váltotta fel Schachtot, így nyilatkozott:

»A háború után viszonylag könnyű módon meg lehet majd oldani a német háborús adósság problémáját. Akkor majd számíthatunk arra, hogy nagy bőségben lesznek olcsó munkaerőink és nyersanyagaink. Ily módon a termelt javak lényegesen olcsóbbak lesznek, mint általában a német árak. Az így adódó különbséget fel lehet majd használni a háborús adósságok felszámolására és ezzel együtt pénzünk megszilárdítására.«*

Ugyanabban az időszakban *Hitler* is hasonlóképpen nyilatkozott ugyanarról a kérdésről:

»Hogyan fogjuk megfizetni azokat az adósságokat, melyeket a háború miatt vállaltunk magunkra? Már mondtam, hogy e tekintetben nincsenek problémák. Először is, azok a területek, melyeket fegyvereink erejével meghódítottunk, nemzeti vagyonunk akkora növekedését jelentik, hogy az már önmagában véve is elegendő háborús adósságaink megfizetésére. Másodszor, a német befolyási övezet húszmillió külföldi munkással gyarapodott, akik olcsón dolgoznak; ez szintén olyan haszon, amely jóval felülmúlja a győzelemért magunkra vállalt költségeket.«**

Enzo Collotti: *A náci Németország* c. művéből részletek (254-255). **Oroszországban** a Wermacht valóságos irtóháborút viselt és a legbarbárabb eszközöket alkalmazta. „Méltósággal hajtsák végre még a legkeményebb és legkönyörtelenebb rendszabályokat is, melyeket az állam szükségletei megkövetelnek. Ne kérdezzék: használ-e a parasztnak, csak ez kérdezzék: használ-e Németországnak? Csak az válik javára a parasztnak is, ami hasznos Németországnak.“*** Egy katonai parancs szerint a zsidó-bolsevista rendszer elleni háború célja »minden hatalmi eszköz teljes megsemmisítése, és az ázsiai befolyás kiirtása az európai civilizációból.« Ezért – úgymond – »a keleti területeken a katona nemcsak harcos a hadviselés szabályai szerint, hanem az engesztelhetetlen faji eszme hordozója is, és megbosszulója minden bestialitásnak, mely a német fajt és a vele rokon fajokat érte.«**** Az Európa-szerre egyre erősödő partizánmozgalom leküzdésére a Wehrmacht főparancsnoksága 1941. szeptember 16-án elrendelte, hogy minden megölt német katonáért »50-100 kommunistát« kell kivégezni: ilyen »emberi« kapcsolat volt a Herrenvolk és az uralma alá került népek között.*****

A keleti területeken a német politika végrehajtásának programja sohasem nyert pontos megfogalmazást. Ebben a tekintetben különböző irányzatok merültek fel. A legszélsőségesebb magatartást *Hitler* és *Bormann* tanúsították, akik a szovjet állam teljes lebontását és a Szovjetunió népeinek teljes rabságba döntését követelték, mindenre való tekintet nélkül. Valamivel opportunistább és látszólag kevésbé vad nézetet képviselt a katonai és a »technikai« vezetők egy része; ezek a meghódított területek gazdaságo-

* Collotti i. m. idézi 256. old. Lásd Paul Merker: *Deutschland. Sein oder nicht sein*. Mexikó. 1945. II. köt. 326. old.

** Conversazioni segrete. Id. kiad. 488. old.

*** Proces... des grands criminels de guerre. URSS 089. sz. 1941. június 1-i dokumentum. XXXIX. köt. 366-371. old.

**** Ugyanott. D. 411. sz. 1941. október 10-i dokumentum XXXIV. köt. 84-86. old.

***** Ugyanott. PS. 389. XXV. kötet. 530-533. old.

sabb kiaknázása érdekében hajlandók voltak bizonyos mértékben kielégíteni a helyi lakosság partikuláris igényeit. Volt egy középső irányzat is, melyet *Rosenberg*, a keleti területek birodalmi minisztere képviselt; szerinte bizonyos népek nemzeti érzelmeit egyesíteni kell egy oroszellenes és szovjetellenes koalícióban, s e célból másként kell bánni Nagy-Oroszország népeivel, az ázsiai-mongol származású és egyéb nemzetiségekkel.* De bármily részletkülönbségek voltak is a tervek és elgondolások között, bármily nézeteltérések merültek is fel a Harmadik Birodalom korifeusai között, a náci megszállók legfőbb célját illetően egységes felfogás uralkodott. Ennek lényegét a következőképpen lehet összefoglalni: belülről kell felbomlasztani a szovjet állam egységét, felhasználva a reálisan vagy potenciálisan meglévő különbségeket, azokat a belső feszültségeket, amelyek a Szovjetunióban a háború és a védekező helyzet következtében szükségképpen jelentkeztek; *ki kell aknázni a különböző nemzetiségekben szunnyadó partikuláris törekvéseket, a különböző társadalmi csoportok és vallási szekták közötti ellentéteket*. A náci korifeusok ádázul marakodtak a szovjet zsákmányon, – versengésük híven kifejezte a Szovjetunió megsemmisítésére és kifosztására indított háború célját, azt, hogy az elfoglalt területeken abszolút uralmat gyakoroljanak.“

„*Belgium* Németország két tartományává vált volna. A holland Nemzeti Szocialista Mozgalom programja szerint *Hollandiának* Flandriát bekebelezve kellene csatlakoznia a Hitler vezetése alatt álló, közös világnézettel, hadsereggel, gazdasággal rendelkező germán népek szövetségéhez.“ (Ránki i.m. 183. old.)

„Egészen speciális volt a háború alatt *Dánia* helyzete, hiszen a kis északi ország volt az egyetlen, mely a német megszállás idején is megőrzött bizonyos formai szuverenitást, melynek a területén német csapatok nem hadiállapotot követő megszállás jogán, hanem formailag az ország védelmét biztosítva állomásoztak, s így a régi dán közigazgatást jórészt érintetlenül hagyták.

Hitler itt a Dán Nemzeti Szocialista Munkaspártra támaszkodva óvatosan kezdte propagandáját, amely azt célozta, hogy Dánia a háború után német birodalmi tartománnyá váljék. Ugyanúgy a »nagygermán birodalom« jövendő részeként kezelték *Norvégiát*, ahol a Vidkun Quisling vezette Nemzeti Gyülekezet (Nasjonal Somling) 1942. február 2-án kormányalakításra is lehetőséget kapott, hogy belülről segítse kialakítani Norvégia vazallus státusát.“

1943. február 6-án Himmler és az SS kapott megbízatást, hogy a megszállt területek germán politikáját kialakítsa. *Himmler Európa-koncepciója* a nyugati országokkal szemben is brutális volt. Szerinte az északi és nyugati államok a háború után egyszerűen birodalmi tartományok (Reichgau) lennének. Az SS-ben Himmler egy európai germán elitet akart összekovácsolni. Ehhez nemcsak németek, hanem az illető országban a felállítandó SS-alakulatokhoz csatlakozott önkéntes egységek is tartoznának, élükön Hitler, mint germán vezér állna.

A kelet-európai népekre sokkal rosszabb sors várt, hiszen a „nagygermán birodalomban“ rabszolga szerepet tölthettek volna be. Itt már formális önállóságról sem esett szó. A Szovjetunió megszállása után a volt galíciai területeket az ún. *Lengyel Főkoronázóházhoz* csatolnák azzal a célkitűzéssel, hogy itt erőszakos németesítést kell vég-

* A német politika elemzésével foglalkozó alapvető tanulmány Alexander Dallin: *German Rule in Russia 1941-1945*. London, 1957. Idézi Collotti: i.m. 255. old.

rehajtani. Bonyolult listákat állítottak össze a lakosság különböző rétegeinek megkülönböztetett kezelésére, tömeggyilkosság is szerepelt módszereik között. 1942 tavaszán a Birodalmi Biztonsági Hivatal keleti terve a fajilag sem kívánatos lengyelek szibériai kitelepítését javasolta.

Jóllehet a módszerek kevésbé voltak brutálisak a *cseh-morva protektorátusban*, a formailag biztosított autonómiát itt sem tekintették véglegesnek. Hitler már 1940-ben felvetette a csehek asszimilálásának lehetőségét. A lakosság mintegy 50%-át – mely fajvizsgálatok alapján értékesebbnek ígérkezik – Németországba kell áttelepíteni, hogy fokozatosan beolvadjon a németységbe, a másik, kevésbé értékes részére viszont – mongoloid típusnak bélyegzettek, ebbe a cseh intelligencia nagy része tartozott volna – kitelepítés és megsemmisítés várt.

Teljes gyarmatosításra a *Szovjetunióban* került volna sor. Hiszen Hitler szerint »Oroszországgal összehasonlítva még Lengyelország is civilizált országnak tűnik«. * »A szláv népeknek nincs szükségük tisztességes életre. Ezzel ők is tisztában vannak – hangoztatta Hitler –, és hiba lenne részünkről, ha meg akarnánk győzni őket az ellenkezőjéről. 1918-ban mi hoztuk létre a balti államokat, és mi hoztuk létre az önálló Ukrajnát. Manapság azonban sem a *balti államok* fenntartására nincs szükség, még kevésbé az önálló *Ukrajnára*. Hasonlóan meg kell akadályoznunk, hogy visszatérjenek a kereszténységhez. Ez súlyos hiba lenne, hiszen akkor bizonyos szervezkedési lehetőséget biztosítanánk számukra. Jobb, ha nem tanítjuk meg őket olvasni sem, nem fognak minket jobban szeretni, ha iskolákkal kínozzuk őket. S micsoda butaság lenne részünkről a földet felosztani.« **

Karéliát Finnországnak akarták átengedni. A Dnyeszter és a Bug közötti *Transz-nyisztriát* Ogyesszával Romániának engednék át, a többi terület viszont Németországot illelné. Ukrajna Németország élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása érdekében birodalmi terület lett volna. Hitler *Erich Kochot* nevezte ki Ukrajna birodalmi biztosává, aki Hitler jóváhagyásával kizárólag a minél teljesebb kizsákmányolásra törekedett. Hitler még *Alfred Rosenberggel*, a megszállt keleti területek miniszterével is beszélt, aki a Szovjetunió területén élő kis népeket autonóm vazallus államokká akarta német vezetés alatt összefogni. Hitler ugyanis csak a rabszolgákat látta az oroszokban. A *Krimet* teljesen ki akarta üríteni, és németekkel betelepíteni. A *Kaukázus* egy további birodalmi tartomány lett volna, mely nemcsak a bakui olajvidéket foglalta volna magába, de biztosította volna Közép-Kelet elfoglalását. Végül a német hódítási elképzelések szerint egy további közigazgatási egységbe fogták volna össze az Urálig terjedő területeket, moszkvai, birodalmi tartomány néven.

»A szlávok feladata, hogy számunkra dolgozzanak – foglalta össze Rosenberg keleti minisztériumának egyik alkalmazottja 1942. július 23-án, a Hitler féle „új európai rend“ lényegét a Szovjetunió népei számára. – Ha nem lesz rájuk szükségünk, akár meg is dögölhetnek.« ***

* Hitler's Secret Conversations 1d kiad 94 old Idézi Ránki 1 m 186 old

** Ránki 1 m 187 old idézi Hitler's 61 old

*** Ránki idézi W Shirer Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches 857 old

Hitler a szövetségeket illetően nem tisztázta pontosan szándékát. Számukra még a nyugat-európai germán népeknek biztosított helyzet is kétséges volt. **Olaszország** ugyan formailag egyenrangú partnernek számított, de 1941-ben Mussolininek sem volt már illúziói Olaszország helyzetét illetően az »új-Európában«.

»A legyőzött államok ténylegesen gyarmatok lesznek – mondotta –, a szövetségesek pedig Németországhoz kapcsolódó tartományok, melyek közül Olaszország lesz a legjelentősebb. Meg kell elégednünk ezzel a helyzettel, mivel minden kísérlet ennek megváltoztatására, a szövetséges tartomány státusában sokkal rosszabb helyzetbe, gyarmati helyzetbe taszítana minket. Ha holnap Triesztet a német élettérbe sorolnák, akkor sem tehetnénk mást, mint bele kellene egyeznünk.«*

Olaszországi területekre, részben Mussolini miatt, részben az olasz hadseregére számítva Hitler ekkor még nem támasztott igényt. De Mussolini bukása után, midőn a Duce a salói olasz fasiszta köztársaság hábvezetőjeként tevékenykedett, már nemcsak elméletben, de gyakorlatban is jelentkeztek a területi követelések. A német élettér az Alpoktól délre is kiterjesztették, Bolzano, Trient, Udine, Gorizia, Trieszt, Fiume német közigazgatás alá került, az olasz intézményeket megszüntették, a hivatalos és az oktatási nyelv a német lett. Míg ezeken a területeken mindent a birodalomba való bekebelezésre készítettek elő, már megszületett az igény a korábban Habsburg-fennhatóság alá tartozó Velencére is.

A többi szövetséges még annyi választási lehetőséggel sem rendelkezett, mint az olaszok. Többségük (**Románia**, **Bulgária**) német megszállás alatt állt. **Szlovákia**, **Horvátország** a „Harmadik Birodalom“ által létrehozott fasiszta bábállam volt. **Magyarország** még bizonyos fókig megőrizte politikai szuverenitását, de gazdaságilag és politikailag ezer szállal kötődött a náci Németországhoz. Aligha lehetett azonban kétséges, hogy a német hódítás tengerével körülvéve, német ügynökök ezreitől behálózva, a németbarát politikai csoportok döntő politikai befolyása mellett az ország sorsa Hitlertől függ. Hitler elképzeléseit pedig előrevetítette a magyarságról alkotott véleménye. »Tömegeit tekintve a magyarok ugyanolyan lusták – mondotta –, mint az oroszok. Természetüknél fogva a sztyeppék emberei.«** Papen a nürnbergi per során tett vallomásaiban Hitler Magyarországgal kapcsolatos terveit így fogalmazta: »később, valamilyen módon, esetleg megszállás révén a német birodalom részévé tenné.«***

Ezeknek az országoknak nemcsak politikai függetlenséget nem óhajtottak biztosítani, de gazdasági szempontból is teljesen Németország élelmiszer- és nyersanyagtermelő területének tekintették. »**Romániának** fel kell adnia törekvését önálló ipar megteremtésére. Földjének kincseit, különösen a búzát a német piacokra kell irányítani. Cserébe megkapja tőlünk a szükséges iparcikkeket. Így a román proletariátus... is el fog tűnni.«****

Magyarországnak is ez az elsődleges hivatása, ezért nem szabad a nagybirtokrendszert megszüntetni, mivel ez a termelés hanyatlását vonná maga után. Ami a gazdaság egyéb szféráit illeti, egy 1941-ben fogalmazott jelentés kifejtette, mit várhat Magyarország Hitler »új rend«-jétől. „Az iparosítás ellentétben áll Magyarországgal karakterével.

* Ránki 1 m 187 old idézi L Gruchmann Der zweite Weltkrieg 206 old

** Hitler's Secret Conversations Id kiad 60 old

*** Ránki idézi L Gruchmann Nationalsozialistische Grossraumordnung Stuttgart, 1962 102 old

**** Hitler's Secret Conversations Id kiad 43 old

Annektált és meghódított:

1. Ausztria
2. Szudéta-vidék
3. Memel-vidék
4. Eupen-Malmedy
5. Belgium Flandriával és Vallóniával
6. Luxemburg
7. Elzász-Lotharingia
8. Észak- és Kelet-Franciaország
9. Jugoszlávia
10. Görögország
11. Krim ("Gotenland")
12. Cseh-Morva protektorátus
13. Gdansk-Nyugat-Poroszország birodalmi tartomány
14. Warta-vidék birodalmi tartomány
15. Főkormányzóság

Reichskommissariate

NÉMET TERÜLETI CÉLOK

1937. XII. 31-i országhatárok

1939. IX. 28-i német-szovjet határ

A "nagygermán birodalom" központi területe

A "nagygermán birodalom" kiterjesztése

ideológiailag "ellenőrzött"

szorosan a "nagygermán birodalomhoz" tartozó

Csatlósállamok

Önálló államok a nemzetiszocialista nagyerősségben

Szlovákia

gyámság alá helyezett államok

Függetlensége elvesztett (nem független)

Romániához csatolt illetve Finnországnak ígért terület

az ország gazdaságának a német közgazdaság követelményeihez kell alkalmazkodnia, azaz német szükségletet kielégítő mezőgazdasági és nyersanyagtermelő ország maradjon. Ami az ipart illeti, legfeljebb a mezőgazdasági ipar fejlesztendő »irányított együttműködés« keretében, a már meglevő iparágakat viszont német érdekeltté kell tenni, vagy meg kell szüntetni.** (Ránki: i.m. 183-188. old.)

Himmler a megszállási programot a következőképp fogalmazta meg: »Ami jó és értékes más népekben számunkra, azt kisajtoljuk belőlük. Ha szükséges, gyermekeiket is elraboljuk és felneveljük. Az, hogy a többi nép jól él vagy éhen döglök, számunkra csak annyiban érdekes, hogy szükségünk van rájuk, mint rabszolgákra, egyébként sorsuk teljesen közömbös.«**

Kényszmunka

„A háború folyamán a német hadigazdaság a munkaerő-szükségletét a megszállt országok lakosságából egészítette ki. A német hadsereg állománya az 1939-es, mintegy másfélmillió emberről, 1942-re – a veszteségeket is figyelembe véve – közel 10 millióra emelkedett.“ Így a német hadigazdaság 39,1 milliós munkaerő állománya közel 8 millióval csökkent. A hiányzó munkaerőt a megszállt országokból kívánták pótolni. „1941-ig a munkaerőhiányt a lengyel és nyugati hadifoglyok munkába állításával, valamint Lengyelországban félig toborzott, félig kényszerített, ún. Zivilarbeiterek igénybevételével oldották meg.“ (Ránki: i.m. 192. old.)

„A Németországba vándorló munkások nagyobb részét a körülmények vagy közvetlenül a német megszállók kész tették az »önkéntes« munkavállalásra. A gazdasági kényszer közvetett nyomásán túl, a fizikai terror egyre nagyobb szerepet kapott a munkaerő-toborzásban. Az erőszak és a kényszer, az állandó utcai vagy házakra is kiterjedő razziák voltak – legalábbis Keleten – a munkaerő-toborzás fő módszerei. 1943 tavaszán már 3,6 millióra emelkedett a német gazdasági életben dolgozó külföldi, ún. civil munkások száma, mely további 1,5 millió hadifogollyal egészült ki. A 3,6 millió civilmunkásból 1,6 millió közvetlenül a hadianyaggyártásban dolgozott, közel 200 000 a bányászatban, valamivel több az építőiparban. Több mint egymillió a német mezőgazdaság munkaerőhiányát enyhítette, s további 600 000 nyert elhelyezést a közlekedésben és más gazdasági ágakban. Az idegen munkaerő felhasználása 1944-ben tovább fokozódott, s már mintegy 7 és fél millióra rúgott. Fritz Sauckel, aki a munkaerő-tartalékok birodalmi biztosa volt 1942. márc. 21-től, egyik jelentésében maga is elismerte, hogy ezeknek csak töredéke vállalta önként a németországi munkát.

A toborzás kezdetben úgy folyt, hogy egyszerűen a templomból vagy a moziból kijövő embereket elfogták. Nyugaton az SS városnegyedeket vagy falvakat lezárt, és az ott levő munkaképes nőket és férfiakat elhurcolta. Keleten az ilyen akció nemegyszer a lakónegyed vagy falu felégetésével, lerombolásával is együtt járt. »Vad, kíméletlen embervadászat folyik a városokban, a falvakban, az utcákon, a tereken, a pályaudvarokon, még a templomban is – számol be egy német jelentés Lengyelországból. – Mindenki ki

* Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripára a II. világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944) Bp., 1958. 321. old.

** A nürnbergi per dokumentumaiból idézi W. Shirer: Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Id. kiad. 853. old. Ránki: i. m. 192. old.

van téve annak, hogy a rendőrhatalóságok bárhol és bármikor, hirtelen és váratlanul elfogják, és gyűjtőlágerbe viszik.«* Már 1941 elején a lengyel civil munkásokkal kapcsolatban rendelkezéseket adtak ki – az oroszokra azonnal, a nyugatiakra később, a háború végén terjesztették ki –, melyek teljesen jogfosztottá tették ezeket a munkásokat. Megtiltották, hogy nyilvános helyeket – templomokat is beleértve – látogathassanak, villamoson vagy vonaton utazzanak, német nőkkel vagy férfiakkal nemileg érintkezzenek. (Az utóbbiért 1942-től halálbüntetés járt. Ez a lehetőség inkább a mezőgazdaságban nem csoportosan dolgozóknál merült fel.) A táborokban leírhatatlanul rossz egészségügyi viszonyok uralkodtak. Éveken át éjjel-nappal ugyanazt a ruhát hordták. Többnyire nem volt télikabátjuk, cipőjük pedig elrongyolódott. Az elégtelen táplálkozás miatt a betegségek gyorsan terjedtek, a megfelelő gyógyszer és az orvosi kezelés hiánya szörnyű pusztítást vitt végbe közöttük. Pedig a német hadigazdaságban felhasznált idegen munkaerő hierarchiájában az ún. civil munkások még viszonylag jó helyen álltak. A német fegyverkezési iparágakban – a hadifoglyokra vonatkozó genfi és hágai konvenciók megszegésével – közel 2 millió hadifogoly dolgozott. Bár ezt a genfi konvenció megtiltotta.

A németek – a hadifogoly tömegek elhelyezésének tényleges nehézségein túl – szándékosan minél több szovjet hadifogoly elpusztítására törekedtek. Kidolgozott módszerekhez tartozott, hogy a hadifogolytáborokban nem kell barakkokat építeni, elég, ha szögesdróttal körülkerített, fegyveresek által őrzött területeken zsúfolják össze az elfogott katonákat. A foglyok 1941-42 hideg telén, fedél nélkül, éhezve, német jelentések szerint is százezerszámmra pusztultak el. 1942 tavaszán, szintén német jelentések szerint, a közel 4 millió hadifogolyból már csupán néhány százezer volt munkaképes.“ (Ránki: i.m. 192-194. old.)

Irtóhadjárat a zsidók ellen

„Sajnálatosan alakult a csatlós országokban a zsidók ellen indított hitleri irtóhadjárat. *Olaszországban*, ahol a fasiszta rendszer politikájához és ideológiájához egyáltalán nem tartozott az antiszemitizmus, a zsidóságot megkülönböztető intézkedéseket csak német nyomásra, 1938 után vezették be. A deportálást és a megsemmisítő lágerekbe szállítást az olaszok még az általuk megszállt francia és balkáni területeken sem engedélyezték. Mussolini bukása után, illetve a salói köztársaság fejeként újbóli hatalomra jutását követően a németek megkezdték Észak-Olaszországból és Rómából az olasz zsidóság Auschwitzba szállítását. Szörnyű hajtóvadászat indult a zsidók után. »1943 és 1945 között egész Itáliából 7495 zsidót deportáltak.«** Az olasz zsidóság 75-80%-a életben maradt.

Finnország nem volt hajlandó kiszolgáltatni az egyébként jelentéktelen létszámú zsidóságot a németeknek.

Bulgáriában az antiszemita törvényt német nyomásra csak 1942-ben fogadták el, majd 1943-ban Szófiából kitelepítették az itt élő mintegy 20 000 embert, de a deportá-

* A nürnbergi per dokumentumaiból idézi W. Shirer: i.m. 857. l. idézi: Ránki: i.m. 193. old.

** R. de Felice: Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo. Torino. 1961. 525. old. Idézi: Ránki: i.m. 203. old.

lást ismételt német követelés ellenére sem hajtották végre, csupán a bolgár hadsereg által megszállt görög és jugoszláv területen.

A németek által teremtetett fasiszta bábállamban, *Szlovákiában* található hozzávetőlegesen 90 000 zsidóból már 1942-43-ban a többséget deportálták. 1943 után viszont leállították a deportálást, s ez kb. 25-30% számára az életet jelentette.

A *román* katonaság és a vasgárdisták mindenekelőtt a megszállt Besszarábiában és Bukovina területén hajtottak végre véres progromokat, de súlyos üldöztetés, brutális gyilkosságok sújtották a szorosan vett román területek zsidóságát. Az első ilyen tömeggyilkosságra még 1941. január végén került sor. Sztálingrád után, a politikai változásokra érzékeny román politikai vezetők, élükön Antonescu marsallal, a zsidóság palesztinai kivándorlását favorizálták, s a deportálásra vonatkozó német kéréseket elhárították. A román zsidóság emberveszteségét 200 000-300 000 emberre tehetjük.

Magyarországon az antiszemitizmus a Horthy-korszak kezdetétől a hivatalos politika és ideológia része volt*. Az antiszemita politika ugyan a 20-as években erősen visszaszorult, de a náci befolyás erősödésével 1938 után ismét egyre nagyobb befolyáshoz jutott. A különböző zsidótörvények elsősorban az értelmiségi és alkalmazotti pályán korlátozták a zsidókat, s tiltották a zsidó és keresztény házasságot. A nem magyar állampolgárságú zsidók deportálása, valamint a munkaszolgálatos századok felállítása okozta a magyar zsidóknak a legtöbb közvetlen szenvedést. A német kormány követelését azonban a zsidók sárga csillaggal való megkülönböztetésére, majd deportálására a Kállay-kormány határozottan megtagadta. Így 1944 tavaszáig, az ország német megszállásáig a zsidóság helyzete jobb volt, nemcsak mint a megszállt, de mint a többi csatlós országokban is.

Magyarország német megszállása megteremtette a zsidóság fizikai megsemmisítésének feltételeit. *Eichmann* stábja, az új magyar kormány, a magyar csendőrség és közigazgatási hatóságok támogatásával megkezdte tevékenységét.** A főváros közel negyedmillió zsidó lakosságának deportálására május végén külön tervet dolgoztak ki a németek. „Erre egynapos nagy akciót terveznek, melyet magyar vidéki csendőrségnek és speciális csoportok nagyarányú segítségével kell végrehajtani... Erre az egy napra az autóbusz- és villamosforgalmat leállítják, hogy valamennyi szállítóeszközt a zsidók elszállítására használják.” (Ránki: i.m. 203-204. old.)

Néhány kiemelkedő esemény és nyilatkozat 1944. április és július között:

„április 28. *Ravasz László* református püspök Horthynál. A kormányzó biztosítja: „a zsidókat csak mint »kölcsonmunkásokat« szállítják Németországba.”

* 1920-ban a világon először hozták meg az úgynevezett numerus clausust a zsidó vallásúak korlátozását az egyetemi felvételeknél (gr. Teleki Pál miniszterelnöksége idején). „A külföldi tiltakozást a zsidó vallásúak elhárították azzal, hogy a belpolitikai ügyet a magyarok egymás között megoldják. Hittek egyenjogúságuk és magyarságuk elismerésében... És ma könnyen elfelejtik, hogy már Horthy kormányzóságának legelején – elsőként az akkori Európában – Magyarország zsidóellenes törvényt fogadott el. De ezt megelőzően a Horthy vezette alakulatok olyan fehérterroret hajtottak végre, amelynek sokkal több áldozata volt, mint Kun Béláék vörösterrorijának.” Randolph Braham, a magyar holocaust amerikai kutatójának nyilatkozatából. Népszabadság, 1993. szept. 28.

** „A klessheimi kastélyban Horthynak Hitler megmondta, hogy Németországnak plusz munkaerőre van szüksége hadiipara számára. Magyarországon ekkor szabad munkaerő csak a zsidóság lehetett. Tehát a kormányzó hozzájárult több százezer zsidó munkás Németországba viteléhez.” RANDOLPH BRAHAM nyilatkozatából. Népszabadság, 1993. szeptember 28.

május 15. Megindul a magyar zsidók gettóba gyűjtése, koncentrációs táborokba szállítása, a deportálás. (Zsidónak minősültek a kitértek, a több generációval azelőtt átkeresztelkedettek is. – A szerk.)

május közepe: Megalakul a **Magyar Front**. Az első kiáltványból: „Nem nézhetjük tétlenül, ölbetett kézzel, hogyan sodor bennünket végső romlásba a németek oldalán néhány elvakult kalandor és megvásárolt renegát. Nem tűrhetjük, hogy Magyarország az eljövendő béketárgyalásokon a népek szegyenpadjára kerüljön és a nemzetet új, még rosszabb Trianon sújtsa. Az idő sürget. Néhány hetünk, legfeljebb hónapunk van arra, hogy együtt harcolhassunk szabadságunkért a jugoszláv, lengyel, francia és a többi leigázott néppel ... mi, a galádul elárult és idegenek prédájának vetett ország föld alá kényszerült demokratikus pártjai új szabadságharcot, új népháborút hirdetünk. Megteremtjük a magyar szabadságharc széles harci egységét, a Magyar Frontot. A Magyar Front programja: a német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel, s a minden ízében demokratikus, szabad Magyarország alapjainak lerakása.” Aláírók: Békepárt, Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt, Kettős Kereszt Szövetség (legitimisták), Szociáldemokrata Párt.

június eleje: *Horthy leirata Sztójay Döme miniszterelnökhöz*: „Noha nekünk a múltak hibái folytán a német viszonylathoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb arányú zsidóságnak van, s részesedésük a gazdasági életben, az ipar és kereskedelem ellátásában, továbbá különösen a mérnöki munka terén, sőt a magyarországi háborús viszonyok között különösen igénybe vett orvosi teendők ellátása körül sokkal nagyobb mérvű, mint a Német Birodalomban volt – mégis nálunk továbbmenő intézkedések történtek a gazdasági élet ellátásából, s általában mindennemű munkából való kikapcsolódásuk terén, mint magában a Német Birodalomban egy évek során át tartó akció folyamán. Ezen felül az intézkedések végrehajtása során sokszor olyan indokolatlan kegyetlenség és embertelenség jutott kifejezésre, ami különösen a gazdaságilag hasznosítható vagy pótolhatatlan szakmunkára még mindig szükséges zsidókkal szemben a Német Birodalomban sem érvényesül.”

június 25. *XII. Pius pápa üzenete Horthynak*: „Több oldalról érkezett hozzánk kérés, hogy tekintélyünk felhasználásával akadályozzuk meg, hogy folytatódjon és fokozódjon annak a sok embernek a nemzetisége és fajhoz tartozása miatti szenvedése, akik egy nemes és lovagias nemzet körében élnek. Valamennyi emberi lény iránti szeretetünk miatt atyai szívünk nem maradhat érzéketlen e kérésekkel szemben. Ezért fordulok főméltóságodhoz, nemes érzéseire hivatkozva, azt remélve, hogy főméltóságod minden tőle telhetőt meg fog tenni, hogy megmentse a szerencsétlen embereket a további gyásztól és szenvedéstől.”

június 29. *Serédi Juszitián* hercegprímás június 29-én pásztorlevelet ad ki a zsidók védelmében.

július 4. Az MTI Házi Tájékoztatója jelenti *Stockholmból*: „Az itteni lengyel követ közli, hogy naponta érkeznek Lengyelországba vonatok Magyarországról, egy-egy vonat 45 kocsiból áll, amelyeken magyar zsidók vannak. Ezeket Oswieczim koncentrációs táborba szállítják, ahol két gázkamrában megölik.”

július 8. Békásmegyerről útnak indítják a deportáltak utolsó vonatát. Július 6-ig 139 vonattal mintegy 420 000 zsidónak minősülő magyar állampolgárt deportáltak. Közülük több mint 320 ezren haltak meg a koncentrációs táborokban. Még két napig folyt ezután a deportálás Budapest elővárosaiból. “*

Randolph Braham nyilatkozatából, Népszabadság 1993. szeptember 28: „Riporter: – De *Horthy* végül is leállította a budapesti deportálást.

Igen, 1944. július 7-én. A deportálás azonban folytatódott még két napig, és ez elég volt arra, hogy a peremvárosok – Újpest, Kispest stb. – zsidóit sietve vagonokba rakják.”

„A deportálások ütemének meggyorsulása folytán a budapesti zsidóság elleni akciót június végére hozták előre. Június 30-án azonban *Horthy Miklós* kormányzó, aki március végén még szabad kezett adott a kormánynak a zsidóellenes rendeletek vonatkozásában, de akihez a svéd királytól a pápáig a legkülönbözőbb tiltakozások érkeztek a zsidóság kiirtása miatt, beavatkozott, s le akarta állítani a deportálásokat. *Horthy* közbeavatkozása ekkor kompromisszumot eredményezett. A dunántúli és a Pest környéki zsidóság deportálását még befejezték, a budapesti akciót azonban a németek egyelőre elhalasztották.” (Ránki: i.m. 204. old.)

„*Veessenmayer*, a megszállt Magyarország birodalmi biztosa 1944. július 9-én jelentette, hogy a vidéki zsidóság deportálása 437 402 fő elszállításával véget ért. Ebben az időben a főváros kivételével a katonai munkaszolgálatra behívott s munkatáborokban (nem egy esetben a szovjet vagy a jugoszláv megszállt területeken) levő katonaköteles zsidó férfiakat nem érintette még a deportálás. A közel négy és fél százezer deportált közül – igen nagy létszámban gyerek, öreg vagy nő – mintegy 320 000 azoknak a száma, akiket azonnal az auschwitzi gázkamrába irányítottak, s további 50 000 különböző más koncentrációs táborokban pusztult el.

Október 15-ig újabb deportálásokra nem került sor. Mikor a németek utolsó csatlósait, a nyilaskeresztes pártot juttatták hatalomra, a deportálások újból megkezdődtek. A hadiesemények következtében már Auschwitzba szállításról nem lehetett szó, ehelyett gyalogmenetben, mintegy 60-80 000 budapesti zsidót, főleg Bécs környékére szállítottak. Ezek 50-70%-a elpusztult. A nyilas uralom alatt a budapesti zsidóság életét nemcsak a deportálás fenyegette. A különböző nyilas alakulatok a fővárosban több, mint 10 000 embert gyilkoltak le a nyilasházak pincéiben, utcákon vagy a Dunaparton.

* História. Az 1944. év históriája. Budapest, 1984. 56. oldaltól 82. oldalig, a dátumokkal jelölt részek.

December elején (...) Budapesten gettót létesítettek, ahol éhezés, betegség következtében több mint tízezer ember lelte halálát.

A »zsidókérdés« végleges náci megoldása Európa zsidó vallású népességének mintegy 50%-át elpusztította. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, becslések szerint 4,5 és 5,5 millió ember pusztult el a náci fajüldözés során.

A náci kegyetlenség távolról sem korlátozódott a zsidóságra. A megszállt területeken szinte a lakosság egészével szemben a legsúlyosabb terrort alkalmazták. Igaz, 1940-ben a nyugati országokban a német megszállók eleinte békülékeny magatartást tanúsítottak, de mihamarabb világossá vált, hogy ezeket a népeket nem tudják szolgálatukba állítani, megmutatták igazi arcukat. 1941-től bevezették a tűszok intézményét. *Keitel*, az OKW főnöke (vezérkari főnök) 1941 októberében általános utasítást adott ki a tűszok szedésére »lehetőleg társadalmi személyiségek« közül. Hitler később a nyugati országokra vonatkozóan úgy rendelkezett, hogy minden ellenálló által meggyilkolt katona után öt túszt kell agyonlőni.

Franciaországban mintegy 30 000 túszt lőttek agyon, 40 000 ember pedig a német táborokban halt meg. A Szovjetunióban 50-100 túszt kivégzését is kilátásba helyezték egy-egy német katona elleni merényleg esetén...

1941. december 7-én Hitler kiadta a *Nacht und Nebel* (Éj és köd) elnevezésű parancsát. Ennek értelmében a megszállt országokban a német katonák elleni merénylettel gyanúsítottakat titokban német koncentrációs táborba kellett szállítani, »az intézkedések elrettentő hatással lesznek, mert a) a foglyok nyomtalanul el fognak tűnni, és b) hollétükről és sorsukról semmilyen felvilágosítást sem szabad adni.« *

A *Nacht und Nebel*-parancsot később továbbfejlesztették, nemcsak az elhurcoltakat végezték ki, szállították koncentrációs táborokba, hanem valamennyi férfi- és 16 éven felüli nőikonukat is. Ha a tetteseket nem tudták elfogni, akkor helyettük a családtagjait is ki lehetett végezni.“ (Ránki: i.m. 204-205. old.)

Koncentrációs lágerbe zárták a háborút ellenző, fegyvert nem fogó vallások sok ezer tagját Németországban és minden olyan országban, ahová a náci hadsereg eljutott (pl. nazarenek, jehova tanúi stb.).

A háború alatt a leigázott és megszállt területek lakosai közül a legalacsonyabb becslés szerint is tizenkét millió férfit, asszonyt és gyermeket gyilkoltak meg a németek, ezek közül nyolcmillió a német koncentrációs táborokban pusztult el.

Sir Hartley Shawcross az Egyesült Királyság főügyésze, a háborús főbűnösök perének záróbeszédében ezt mondta:

„Tizenkét millió gyilkosság! Az európai zsidók kétharmad részét, több mint hatmillió zsidót végeztek ki maguknak a gyilkosoknak az adatai szerint. Akárcsak a sorozatgyártást valamely iparágban, úgy szervezték meg az emberek elpusztítását Auschwitz, Dachau, Treblinka, Buchenwald, Mauthausen, Maidenek és Oranienburg gázkamráiban és krematóriumokban.“

* Lord Russel: A horogkereszt rémtettei. Id. kiadv. 97. I. Ránki: i.m. 205. old.

Néhány adat a hírhedt auschwitz halálgyárról

Auschwitzban hárommillió embert végeztek ki, ezek közül 2,5 millió a gázkamrákban lelte halálát.

Egy alkalommal, egyetlen utasítás alapján 70 000 orosz hadifoglyot végeztek ki. 1943-ban volt olyan időszak, amikor naponta 10 000 fogoly került a gázkamrába.

Az Auschwitzba érkező haláltranszportokkal 90 000 ember jött Szlovákiából, 65 000 Görögországból, 11 000 Franciaországból, 20 000 Belgiumból, 90 000 Hollandiából, 43 7000 Magyarországból, 250 000 Lengyelországból és Felső-Sziléziából és 100 000 Németországból.

Auschwitz tehát rászolgált a „haláltábor“ névre. Főkapuja felett „Arbeit macht frei“ (A munka szabaddá tesz) felirat díszelgett...

Magyarország elvesztette lakossága 10%-át.* Németország háborús vesztesége meghaladta a 12 milliót. Elpusztult fővárosa, sok városa. A Szovjetunió népeinek vesztesége alig felmérhető, 12-18 millióra becsülik a történészek (70 000 falut égettek fel). Lengyelország elvesztette lakosságának 25%-át, Varsó "térdig érő várossá lett" a nácik pusztítása nyomán.

* 1941 IV. 26-tól 1944. XII. 31-ig a katonai veszteség, a halottak száma 300 000-310 000 volt.

II.

MAGYARORSZÁG ÉS A FASIZMUS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

*Oly korban éltem én e földön,
mikor besúgni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős –
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.*

Radnóti Miklós: *Töredék*, 1944. május 19.

Szemelvények **Juhász Gyula** tanulmányából. (História könyvek, Az 1944. év históriája, 106-110. old.)

Az 1944-es megszálláshoz vezető útról

Sokszor megállapítottuk már, hogy a német megszállás Magyarországon mennyire zökkenőmentesen, a szervezett ellenállás legcsekélyebb jele nélkül ment végbe; hogy a tiszteletre méltó egyéni hőstettek mennyire nem válhattak részévé nemcsak egy jelentősebb fegyveres ellenállásnak, de egy általánosabb passzív ellenállásnak sem, amelyet pedig a legfontosabb magyar jellemvonásnak tartottak a magyar szellemiség jeles képviselői éppúgy, mint a megszállást előkészítő német szakértők.

Babits Mihály a második világháború kezdetekor a *Mi a magyar?* kötetben ezeket írta: „Számunkra hivatás lehet az opponálás és passzív rezisztencia... Opponálás az idegenség hatalmaskodása ellen, egy világ ellen, amely semmibe veszi az ősi, megszentelt jogokat, leborul a nyers erőszak előtt, s nem tűri az egyén szabadságát, a szemlélődés nyugalját, az alkotás boldogságát. ...Az ellenállás maga a lét, s az inercia súly és hatalom. Kis nemzetek számára hovatovább az egyetlen.“

A Német Biztonsági Hivatal Hitler számára készült memoranduma még az utolsó pillanatban is így érvelt a magyar probléma pusztán katonai megoldása ellen: „A magyarok évszázados tapasztalatokkal rendelkeznek a nemzeti ellenállás megszervezésében.“ A memorandum 1944. március 11-én kelt.

A magyar ellenállással kapcsolatos német félelmek nem igazolódtak, s ma már a visszaemlékezések sokaságából is tudjuk: a német megszállás döbbenetes meglepetés volt a magyar állampolgárok milliói, köztük a magyar értelmiség nagy tömegei számára is, mert még az államapparátusban és a fegyveres testületekben is csak nagyon kevesen voltak olyanok, akik az eseményt megelőző napok információi alapján a megszállást valószínűnek vagy lehetségesnek tartották.

Illúziók a megszállás napjáig

A döbbenet azért is torokszorító volt, mert a megszállást megelőző év, annak különösen a második fele – a hadszínterek alakulása és a Kállay-kormány politikája nyomán – a közvélemény jelentős részében mélyen elültette azt az illúziót, hogy a nehezen túl vagyunk, hogy a háború vége a küszöbön van. S ezen a hiedelmen igazán csak a jövőtől vagy a háborút követő átmeneti időtől való szorongás ütött át, az, hogy a „háborúból a békébe való átmenet“ idején a belső rend fel ne boruljon, nehogy megismétlődjen az 1918-1919-es összeomlás.

Már 1943 márciusában, a sztálingrádi csata utáni hangulatban azt olvashatjuk a Független Magyarországbán, hogy "irányító szerepet csak a »nemzet valódi elitjének tagjai« kapjanak, hogy a nemzet kész legyen arra a fegyelemre és mérsékletre, amely az átmeneti idő alatt »a rendnek a legjogosabb reformigények elé és fölé helyezését biztosítja.«"

Mert – folytatódik a gondolatmenet – az átmeneti idő alkalmas lehet a reformtervek kidolgozására a földkérdéstől a szabadságjogokig, de „olyan, a társadalom széles rétegeit egzisztenciális körülményeikben átalakító, mélyreható reformoknak az azonnali gyakorlati kivitelezésére semmiképpen sem lehet alkalmas, amelyek a társadalom erőit a közös nemzeti feladattól elvághatnák“. Ha a munkás, paraszt, értelmiségi összefogás képes lesz „a rendnek, mégpedig nem csupán a hatalmi eszközökkel fenntartott, hanem a társadalmi osztályok nemzeti célú együttműködésében megvalósuló rendnek érdekét minden egyéb jogos igény fölé emelni“, akkor a hosszú lejáratú reformprogram megvalósítását biztosítani lehet a reakcióval szemben.

A háború közeli befejeződésének illúzióját az olasz fasizmus bukása és az angol-amerikai hadsereg szicíliai partraszállása csak növelte. Jellegzetesen mutatja ezt Németh László 1943. augusztus végi beszéde a második szárszói konferencián, amelyben már múlt időben fogalmazott: „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban élte meg, mint az előző világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.“ A háborúnak még sokáig nem lett vége, de ez az optimizmus – amely a náciizmus természetrajzának nem ismeretéből és az első világháború befejeződésének aktualizálásából fakadt – szinte a német megszállás napjáig tartott, s kifejeződött sajtóban, nyilvános vitákban, közérzetben, sőt kommunista állásfoglalásokban is...

Gondja volt-e a kormánynak a közelgő német megszállás? A magyar államvezetés a háború alatt kétségtelenül mindig tartott attól, hogy egy közvetlen német beavatkozás megdöntheti Horthy hatalmi rendszerét, s a szélsőjobb oldalt juttathatja hatalomra. Ez mint számba jöhető veszély a kritikus helyzetekben mindig a német érdekeknek megfelelő döntést eredményezett. Mivel azonban arra még nem volt példa, hogy a németek pusztán gyanú alapján megszálltak volna egy szövetséges országot, s mivel a Kállay-csoport csak az angol-amerikai hadsereg közvetlen megjelenése esetére tudta elképzelni Magyarország kapitulációját, ami a német megszállást maga után vonhatta volna, az adott körülmények között *a megszállást Horthy és környezete nem tartotta valószínűnek, és nem is készült fel erre az eshetőségre.*

A középosztály félelme

Az ifjabb Horthy Miklós vezette Kiugrási Iroda által számba vett, főleg horthysta ellenforradalmi szervezeteket és csoportosulásokat csak az „átmeneti idő“ biztosítására kívánták felhasználni, nem pedig egy esetleges német megszállás elleni harcra. Tudjuk, még azokat az információkat sem vették komolyan, amelyek az utolsó néhány hét alatt befutottak, s egyértelműen bizonyították a megszállási előkészületeket. A szélsőjobb oldal különböző megnyilvánulásainak elemzése alapján hozzátehetjük még, hogy ha várták és remélték is a német beavatkozást, a megszállásban igazán még ők sem hittek. Baráth Tibor ezt így fogalmazta meg „Az országépítés filozófiája“ c. könyvében: „Az ország Achilles-sarkában felhalmozódott erőket ma inkább a becsület, a magyarság közép-európai gondolathoz való hűsége és a németek által is helyesen értelmezett sorsközösségi szabályok állítják meg határaikon, semmint a fegyveres hatalom.“

Mindezek alapján talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar társada-

lomban nem alakult ki a német megszállás lehetőségével összefüggő veszélyérzet – illetve a háború elején még elég széles értelmiségi rétegekben jelenlevő veszélyérzet elhalványult –, az ellenállásra nem volt felkészülve, s arra a legkisebb mértékben sem volt megszervezve. Ezt a szervezést ugyanis csak a kormányzat vagy szélesebb értelemben az államhivatalnoki kar és a tisztikar végezhetné volna el, amelynek minden hatalom a kezében volt, de amelynek túlnyomó többsége az ellenforradalmi rendszerrel volt szolidáris, vagy ha opponált, azt – ritka kivételtől eltekintve – jobbról tette. A demokratikus baloldali vagy a népi ellenzék balszárnya az értelmiség „politikailag hajléktalan” részét képezte, vagy olyan ellenzéki pártokhoz tartozott, amelyek a hatalmi pozíciókhoz soha közel sem jutottak. Ezt az ellenzékét mély szakadék választotta el a fegyveres erők döntő többségétől, mindazoktól, akiknek döntési jog és hatalmi lehetőség volt a kezükben, a legmagasabb szinttől a legalacsonyabbig.

Igazi kapcsolat a kettő között sohasem jött létre, s a kapcsolatnak ez a hiánya nem volt kiküszöbölhető a német megszállás után sem, ami magyarázatot ad – legalábbis részben – a magyar ellenállás történetének legégetőbb kérdéseire.

Miért nem volt kiküszöbölhető ez a szakadék? Miért nem jöhetett létre a kapcsolat az illegalitásba kényszerített demokratikus-baloldali ellenzéki erők és a magát „nemzetfenntartó”-nak nevező középosztály között? Elsősorban azért, mert ez a középosztály jobban félt egy valódi demokratikus vagy netán szocialista irányú átalakulástól, mint a német beavatkozás vagy megszállás következményeitől. Lelke mélyén az igazi veszélynek az előbbi tartotta.

Bármilyen oldalról nézzük, akármilyen módszerrel boncolgatjuk: a „jogfolytonosság” és a „rend” követelményei félelmekből fakadtak elsősorban. Érdemes tehát e félelmek típusait egy kicsit szemügyre venni. Ezek a félelmek *nem annyira nemzeti aggodalmak voltak, mint inkább „osztályfélelmek”*. A középosztályi félelmek jó része a tizenkilences emlékek rémületéből, az úri tudat és magatartás két háború közötti reneszánszán alapuló rossz lelkiismeretből, az antidemokratikus nevelés és a vad antimarxista propaganda mély hatásából, az antiszemita közhangulatra támaszkodó zsidótörvények következményeitől való rettegésből fakadtak.

A félelmek egyik típusa tehát a *visszahatásoktól való félelem* volt, amely már a sztálingrádi csata óta szorított egyre nagyobb helyet magának a szellem világában is, amikor a magyar jövő már más látószögből kezdett megvilágosodni. Első helyen itt a zsidótörvények visszahatásaitól való félelem állt. E félelem torzító lencséjén keresztül vizsgálták többen még egy demokratikus átalakulás lehetőségét is. Gombos Gyula 1943 júniusában arról írt a Magyar Élet-ben, hogy a zsidóság, amely a harmincas években a széllal szemben küzdve alkotmányvédő és konzervatív volt, ismét támadóvá és forradalmivá válhat. Németh László pedig – második szárszói beszédében – nem tudta elképzelni a háborúnak olyan kimenetelét, amely ne járna súlyos megpróbáltatásokkal, mert szerinte egy „angol jellegű” rendszer létrehozása „a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban órák alatt megcsappantaná”, a szovjet rendszerű szocialista államban pedig az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig idegenek lennének...

Mennyivel nagyobb lehetett a hivatalnok értelmiség aggodalma, akik a zsidótörvények végrehajtásán munkálkodtak, vagy akik e törvények előnyeit élvezték.

Mélyek voltak az egzisztenciális félelmek, amelyek a német megszállást megelőző hónapok eszmei vitáiban sajtónyilvánosságot kaptak, és sokféle színvonalon és céllal fogalmazódtak meg. A demokratikus, liberális ellenzék oldaláról nyugtató és föloldó igénnyel, a szélsőjobboldal részéről ijesztgetési céllal.

Szekfű Gyula már 1943 szeptemberében Egymás között című írásában – hangsúlyozva, hogy a középosztályon elsősorban az állami és városi fix fizetéses hivatalnokokat érti, valamint a hozzájuk tartozó, velük rokonsági viszonyban is levő szabadfoglalkozású értelmiséget – azt fejtegette, hogy ez a középosztály nemzeti és állami feladatokat végez, s ezért „nincs lehetőség arra, hogy munkáját kivegyék a kezéből és mással végeztessék”. Ezeknek a szakembereknek „a tanultsága és műveltsége közös a tőlük nyugatra élő középosztálybeliekkel, s ennél fogva jogos az a kívánságuk is, hogy tekintetbe véve bár hazai viszonyainkat, nagyjából mégis olyan életmódot folytassanak, mely nyugati kollégáikhoz hasonlóan lehetővé teszi nekik a további független szellemi munkát.” Ezután tért rá arra, hogy „a magyar nemzetet, mint szellemi egységet” ez a középosztály tartotta fenn a reformkor óta minden tévedése ellenére, ezért joga van arra, hogy szellemi fejlődését, „autarchiáját ezután is tiszteletben tartsák”. Azért hozzatette: ha a dolgozó osztályok széles rétegeiben nincs még magas fokon az „osztályközi megértés”, az elsősorban a középosztály hibája, mert annak kellett volna „mint idősebbnek, műveltebbnek és jobban szituálnak már régen kinyújtania a kezét.” ...

Ha a középosztály jövőjére vonatkozó aggodalmakat és félelmeket a magyar szellemi élet vezető egyéniségei így fogalmazták meg, elképzelhető, mi járhatott a demokráciát a kommunizmussal összemosó, az antibolsevista propagandától agyonizgatott átlag-középosztályi fejében.

A középosztály a háború utáni jövőtől félt, és a német megszállás következett be. Azok a követelmények pedig, amelyek a háborúból a békébe való átmenet biztosítását célozták, most hirtelen visszájukra fordultak. A „jogfolytonosság”, a „rend” már kizárólag a németek érdekeit szolgálta. Horthynak a kormányzói poszton maradása a folyamatos törvényesség hitét táplálta a középosztály túlnyomó többségében. A hatalmi szervek lényegében töretlen működése, a „rend” segített abban, hogy a megszállók háttérben maradjanak, hogy a magyar államapparátus átvállalja a megszállási funkciók jó részét. Igaz, az aggodalmakat egyelőre elcsitította.

Szellemi tiltakozás híján

Ennek tragikus következményei különösen a zsidóüldözésekkel és a deportálásokkal kapcsolatos rendeletek tömegének – amelyeket a kormányzat ontott magából – hű alattvalóként történő maradéktalan végrehajtásában mutatkoztak meg. Ezért minden megbecsülés kijár azoknak, akik másként viselkedtek hivatali pozíciójukban.

Mindez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a közvéleményünk nagy része, amelyet a faji törvényekkel az évek hosszú során hozzászoktattak ahhoz, hogy a zsidó származású emberek nem egyenrangúak, és amely korábban sem érezte át a zsidóság félelmeit és

megaláztatásait, különösebb megrázkódtatás nélkül tudomásul vette azt a gyalázatot, ami a magyar zsidósággal 1944 nyarán történt. S a lelkiismeret felrázását nem segítette – az egyházak tiszteletreméltó és fontos akcióit kivéve – a tiltakozásnak olyan szellemi formája – mert nem volt –, amely a zsidóság megmentéséért emelt volna szót. Sőt a szellemi élet mechanizmusának – ha nem is töretlen – működése, a betiltott lapok, folyóiratok mellett jó néhány nem szélsőjobboldali folyóirat további megjelenése; a zsidó szerzők könyveinek betiltása, zúzdába küldése mellett az 1944-es könyvnapon és azt követően is néhány rangos író munkáinak publikálása, hozzájárult annak az illúzióknak a továbbéléshez, hogy nincs nagyobb baj, még „rend” és „nyugalom” van az országban. Csak azok a bombázások ne lennének!

Igaz, alig akadt olyan szellemi ember, aki antiszemita érzelmeinek írásban hangot adott volna, ha Erdélyi József még új verset írt is és publikált a zsidók ellen, s az újonnan alapított Magyar Ünnepek című irodalmi lapban Nyíró József megelégedéssel nyugtázta, hogy „megszűnt a magyar lélek és szellemiség tudatos és rendszeres fertőzése”.

Az írók passzivitása bosszantotta is a szellemi élet brutális tisztogatóit.

A passzivitásnál azonban most már többre volt szükség. Voltak írók, művészek, tudósok, akik a megszállás óta illegalitásban éltek, és az ellenállási mozgalomban vettek részt, s amikor a megszállók és magyar kiszolgálóik ellen küzdöttek, küzdöttek a zsidók megmentéséért is. Mások visszavonultan éltek, mint szellemi emberek hallgattak, de mint magánemberek a lehetőségekhez mérten sokat segítettek az üldözötteknek. S voltak, akik nem értették meg, vagy nem hitték, hogy a magyar zsidóság genocídiumáról van szó...

Egy „békeajánlat”

A „magunk méltóságát” már csak a hatalommal való szembeállítás őrizhette: az ellenállás, a rendeletek szabotálása, a segítségnyújtás az üldözötteknek, a tiltakozás minden legális és illegális formája becsületes eszköz volt, vagy lehetett volna. Már önmagában a közigazgatási passzivitás is komoly nehézségeket okozhatott volna a németeknek és a Sztójay-kormánynak. A becsületet azonban általában még a szorgos hivatali munkában és a parancsok végrehajtásában látták.

Azt, hogy milyen lelkiállapotban volt 1944-ben a köztisztviselők kar nagy része, ki-válóan mutatja az a tervezet, amelyet Bibó István vetett papírra 1944 nyarán, azzal a céllal, hogy a magyar baloldali munkásság vezetőinek ajánlja fel, s azok mint „békeajánlatot” a magyar középosztály félelmeinek feloldására használják fel. A tervezet illúziókat és nagyfokú politikai naivitást takart, mert teljesen irreális elképzelés volt az, hogy pusztán megállapodás kérdése: képes-e a középosztály máról holnapra gyökeresen megváltoztatni magatartását. Az azonban az állami hivatalnoki kar mély ismeretéről tanúskodott, hogy milyen biztosítékok fejében remélte, hogy a köztisztviselők kar azok mellé áll, akik az aktív harcot a németek és kiszolgálóik ellen vállalták. Ilyen feltételeket említ, hogy az egzisztenciális jellegűeket ne is említsük: ha a munkásosztály az úri osztállyal szemben nem készül kollektív bosszúra, s arra a zsidóságnak sem ad lehetőséget; ha a munkásság teljesen fátylat borít mindenféle üldözésre és szenvedésre, amelyet egyesektől vagy a hatóságoktól elszenvedett; ha tudomásul veszi a középosztály

tiszteletteljes érzéseit Horthy iránt, s nem óhajt velem szemben személyes felelősségre vonást alkalmazni; ha a magyar állami élet és a formai jogfolytonosság ott folytatódik, ahol március 19-én abbamaradt; ha a proletárdiktatúra szereplői nem jutnak újból pozícióhoz; ha a munkásság el tudja érni, hogy Magyarország ne kerüljön tartós szovjet vagy más megszállás alá; ha küzd minden erejével azért, hogy Trianon területi rendelkezései ne ismétlődjenek meg; ha nem ismétlődnek meg 1919 hibái a nemzeti színek, jelvények és a múlt megbecsülése ellen; ha a vallást, az egyházat és papjait tiszteletben tartja; ha a munkásság együttműködik a tisztviselő-társadalom fizetési és jövedelmi viszonyainak rendezésében s törvényes garanciákkal való körülbástyázásában; ha a közbiztonságot garantálják és az úri társadalom nem lesz kitéve utcai inzultusoknak, olyan jelenségeknek, amelyekről az általa elképzelt kommunizmusban a legjobban fél; ha a magyar munkásság központi vezetésének nincs egyetlen zsidó tagja sem; ha a munkásság respektálja a személyes magántulajdont, amelyek biztonságát Endre László és társai szüntették meg; ha respektálják a magyar középosztály otthonait és nem kell féltenie "sem családi házait, sem családi villáit, sem örökléseit, sem megtakarított pénzét" stb.

A köztisztviselői karnak ez az állapota – ha nem is kizárólagosan – fontos szerepet játszott abban, hogy a rendszer intézményei már csak egyetlen irányban voltak hatékonyak: *a németekkel való együttműködésben*. Az ellenállás, a háborúból való kiválás érdekében már használhatatlanok voltak, ami az egyik oka volt az októberi fegyverszüneti kísérlet kudarcának. S ebből következett az a szomorú, de nem mellőzhető dolog, hogy a nyilas hatalomátvétel zökkenőmentesebb volt, mint azt talán a németek vagy a befolyásuknak nem éppen a csúcspontján levő Szálasiék gondolták. A középosztály nagy része ugyanis a jogfolytonosságot, a tradicionális, ezeréves államiságot még a nyilas kormányzatban is képviselve látta, ha magukat a nyilasokat nem is becsülte sokra. Az államgépezet – a közigazgatási apparátus, a hadsereg, a rendőrség-csendőrség, sőt, még az úgynevezett csonka parlament is, amelynek képviselőit még 1939-ben választották meg – fogyatkozó létszámmal és egyre szűkülő területen nagyjából és egészében mindaddig funkcionált, amíg a szovjet hadsereg az egész országot fel nem szabadította. Sőt a „nemzet” és a „haza” számukra azonosulva az államapparátussal, a birodalmi német területekre áttelepülve, országterület nélkül is a törvényesség illúziójában éltek és tevékenykedtek még néhány hétig. Annál tiszteletreméltóbb azoknak a hivatalnokoknak, tiszteknek a bátorsága, akik Szálasival már nem vállalták a lojalitást, akik képesek voltak szakítani a hatalommal.

Apparátus – ország nélkül

Azt azonban meg kell állapítani, hogy nemcsak Magyarország történetében egyedülálló, de Európa történetében is, hogy egy állam szinte teljes felső vezető rétege: a felső állami bürokrácia, a honvédség, a csendőrség, a rendőrség főtisztjeinek zöme testületileg elhagyta az országot. Egyedülálló, hogy az állam egész gépezete, politikai vezetése, parlamentje, több százezres megmaradt hadserege, intézményei egy másik államba települjenek át, magukkal sodorva a társadalmi elit nem kis részét is, magukkal víve még a börtönöket is, legalábbis Sopronkőhida politikai foglyait.* A menekülés arányait jól érzékelteti, hogy a háború után kb. 60.000-en nem tértek vissza Magyarországra a hatalmi apparátus, a társadalmi és gazdasági elit tagjai közül...

* A börtönöket 1944 novemberétől folyamatosan német koncentrációs táborokba „menekítették”. Csak magából a komáromi erőd-börtönből több mint 6000 politikai foglyot adtak át a németeknek, akik mind koncentrációs táborba kerültek. (A szerk.)

a zsidók háztartásában volt ruhaneműeknek az egyes társak közötti %-os felosztásáról

Karsai Elek: Vádirat a náciizmus ellen. 1944. jún. 26-okt. 15. 3. kötet 420-421 old.

Barcza György „*Diplomata emlékeim*” címmel két kötetben megírta emlékiratait. A második kötet kéziratát Eckhard Tibor révén az Egyesült Államokban a Hoover Institutionba került. Az alábbi, a Kállay-kormány béketalapoztatási kísérleteit megvilágító részlet ebből való...

Kállay Miklós (1887-1967) földbirtokos, konzervatív politikus volt... 1942. március 9-től miniszterelnök; tisztségét az arisztokrácia és a fináncoligarchia németellenes, angolszász orientációjú tagjait tömörítő Bethlen-Chorin-csoport támogatásának köszönhette. Kormányfőként – ha vonakodva is, de – kiszolgálta a németeket (pl. frontra küldte a 2. magyar hadsereget), miközben – főként a magyar hadsereg katasztrófális veresége után – titkos csatornákon felvette a kapcsolatot a szövetséges nagyhatalmakkal, s 1943. szeptemberében elfogadta az előzetes fegyverszüneti feltételeket, amelyeket azonban nem hajtott végre. A nevével fémjelzett ún. „hintapolitika” nem akadályozhatta meg az ország német megszállását. Kállay 1944. március 19-én a török követségen politikai menedékjogot kért, de később a németek letartóztatták és koncentrációs táborba hurcolták. 1945-től 1951-ig Olaszországban, 1951-től haláláig az Egyesült Államokban élt, ahol szerepet vállalt a jobboldali magyar emigrációban.

Érintkezésem felvétele a Foreign Office megbízottjával. – Az angol kormány álláspontja és kívánságai. – Kállay magatartása

(...) Ezen első érintkezés** után H. úr hamarosan ismét felkeresett. Ekkor már részletesebben fejtettem ki előtte Magyarország helyzetét azzal a kéréssel, hogy közléseimet (melyekről memorandumot is adtam át) jelentse Londonba. Az elmúlt két évtized alatt a Magyarország által követett politikának megítélésénél a következő összetevőkre kellett nézetem szerint figyelemmel lenni:

1. Magyarország a trianoni béke által területének kétharmadát, lakosságának háromnegyedét veszítette el.*** Ezek között olyan területeket, melyeken az anyagországgal teljesen összefüggően nagy magyar népcsoportok éltek. A magyar köztudatban, s később az egész művelt világban, a trianoni béke Magyarországra erőszakolt, igazságtalan és a jövő békéje szempontjából rendkívül aggályos diktátum jellegével bír. Egészen természetes tehát, hogy a magyar közvélemény ezen diktátum revíziójára törekedett, és hogy ezen közóhaj jogosságát egyetlen kormány sem vonhatta kétségbe. De a magyar kormányok – mint azt számtalanszor hangsúlyozták – ezt csakis békés úton kívánták elérni. Erre azonban a szomszéd államok kormányai, dacára a legtárgyilagosabb felhívásainknak, sohasem voltak komolyan hajlandók. Világos, hogy ezen visszautasító magatartásukban a nyugati hatalmak által érezték magukat fedezve.

2. Németország ezt a magyar közvéleményben uralkodó hazafias hangulatot arra használta fel, hogy egyes elszakított területek visszaszerzésének lehetőségeit – az ő se-

* Az 1944. év története c. kötetben. Történeti tanulmányok, 1984. A visszaemlékezést közlésezi: URBÁN KÁROLY. 8-11. old.

** 1943 márciusában Svájcban történik az első érintkezés H. úrral, az angol Külügyminisztérium megbízottjával, aki az angol polgári hírszerzés svájci rezidense is volt. (i. m. 7. old.)

*** Vö. Történeti, 1982/4-5. sz. 51. old.

gitségükkel – megcsillogtatva, a magyar nemzetet maga mellé állítsa. Ily alapon nőtt naggyá Magyarországon az a második világháborúban elterjedt köztudat, hogy elszakított területeinket és véreinket csakis a hatalmas német erő támogatásával szerezhetjük ismét vissza. Így kényszerültek bele a hazafias békés revízió gondolatán keresztül a németbarát irányzatba még azok a tömegek is, melyek előtt a németek, de főleg a német nemzetiszocialista ideológia különben ellenszenvesek voltak.

3. Ezt a növekvő németbarát irányzatot az önérzetesen és józanul gondolkodó magyarság és annak magasabb értelmiségi része nagy aggodalommal szemléli. Ezen körök, melyhez magam is tartozom, céltalannak és nemzeti szabadságunkkal össze nem egyeztethetőnek találják ezt a német-barát irányzatot. Mi jól tudjuk, hogy a tengelyhatalmak a háborút nem fogják megnyerni, sőt rettentően elveszítik. Reálisan gondolkodunk és tudjuk azt is, hogy a minket immár minden oldalról földrajzilag is körülvevő német hatalommal nyíltan és erővel szembe nem szállhatunk, de úgy, mint néhai Teleki Pál, azt követeljük, hogy a kormány egy bizonyos maximális határvonalon túl még a legnagyobb kockázatok vállalásával se menjen el a németek iránti engedékenységekben. Sajnos az így gondolkodókat a kormányzat teljesen kizárta a közéletből és ezek részvételét abban a németek sem tűrték meg. A mi kikapcsolódásunkból eredő hallgatásunkból azonban tévedés volna azt a következtetést levonni, mintha a megelőző kormányok, Imrédy és Bárdossy kormányainak politikájával az egész magyar nemzet egyetértett volna.

4. A magyarországi félretolt vagy önként félreállt politikai ellenzék egész erejét az angolszász hatalmak rendelkezésére kívánja bocsátani, de az csak akkor lesz majd effektív és lehetséges, ha az angol-amerikai erők Magyarország közelébe érnek. Addig elszigeteltségünk miatt kollaborációnk csak titkos és passzív lehet. Ez főleg abból állhatna, hogy minden, az angolszászokat érdeklő hírt és értesülést általam rendelkezésükre bocsátjuk, őket mindenről, ami nálunk folyik, az igazságnak megfelelően tájékoztatjuk, másrészt pedig az ő felfogásukat és kívánságait a hazai ellenzékkel közöljük.

Röviden összefoglalva ezek voltak legelső közléseim, melyeket H. úr útján az angol kormány tudomására hoztam, aki azután nemsokára rá, nálam újból jelentkezett. Tudatam velem, hogy kormánya köszönettel vette közléseimet, az együttműködést maga is úgy képzei el, ahogyan én azt körvonalaztam, de máris kijelentheti, hogy Magyarország jövőbeli megítélése attól fog függni, hogy az mikor és miképpen lesz képes a németektől elszakadni és addig is passzív magatartásával a németek háborús tevékenységét Magyarországon megakadályozni vagy legalábbis hátráltatni. Kállay 1943. május 9-i beszéde ugyan Londonban meglegedést váltott ki, de azt mégis csak platonikus értékűnek tekintik, mert tettekre, akár aktív, akár passzív tettekre van szükség és nem szavakra. Oly tetteket várnak el tőlünk, melyek számunkra nézve a háborúban hasznot jelentenek, melyek által a háborút megrövidíthetnénk és a németek vereségét megkönynyíthetnénk. Röviden: ellenállásra hívnak fel, lehetőleg aktív, de ha másképp nem lehet, úgy passzív formában. Ezt az angol választ tudattam Kállayval.

Kállay válaszában ismét csak azt felelte nekem, amit még Pesten élőszóval is elmondott, ti. hogy egyebet, mint fokozatos és lassú eltávolodást a németektől, képtelen keresztülvinni, mert nem teheti ki az országot a németek rettentő bosszújának, kik azt

ezen „árulás“ miatt okvetlen megszállnák, kirabolnák és teljesen tönkretennék. Kállay tehát nem mert kockázatot vállalni, de azt hiszem ha erre hajlandó is lett volna, ezen törekvése megtört volna Horthy és katonai klikkje által a németekkel szemben érzett „szövetségesi hűségén“. Azt, hogy az ilyen platonikus eltávolodási magatartás nem fog egyébre vezetni, mint csak arra, hogy a szövetségesek elszakadási törekvéseinket nem fogják komolyan venni, ellenben a németek igen, mi tehát igenis vállalunk kockázatot minden azzal járható előny vagy haszon nélkül, Kállaynak már Pesten nyíltan megmondtam. Ez az elszakadási tendenciával való kísérletezés tehát oda fog majd vezetni, hogy a németek ezt egyszer megelégtelve az országot mégis megszállják és beáll majd az a legrosszabb eset, hogy szenvedni fogunk minden érdem és haszon nélkül. De úgy látszik, hogy 1943 nyarán nálunk már mindenki annyira rettegett a németektől, hogy Kállay pozíciója, aki ezen hintapolitikát folytatta, annyira megerősödött, hogy az adott helyzetben mindenki őt tartotta a legmegfelelőbb vezetőnek. Tovább folyt tehát a „németekkel való sorsközösségünk“ folytonos emlegetése, kifelé hangoztattuk a közös harc szükségességét, befelé pedig, anennyire lehetett, szabotáltuk a német követeléseket, de ennél többet tenni már nem mertünk.

Ezen ténnyel számolva törekvéseimet tehát arra összpontosíthattam, hogy passzív ellenállásunk minél erősebb és hatékony legyen. Ez is volt valami, ha határozottan csak fél- vagy negyedmegoldás, de jobb és több a semminél.

Ez alkalommal H. úr azt kérdezte tőlem, hogy nézetem szerint vajon Horthy kormányzó a jövőben az ország belső rendjének fenntartása szempontjából még egyáltalán tekintetbe fog-e jöhetni? Lesz-e a kormányzóban annyi hazafias erély, hogy ha majd a németek Kállay taktikázását megelégtelve ultimátumszerűleg fogják követelni, hogy Magyarország teljes erejével támogassa őket katonailag és gazdaságilag, és megszállásunkkal fognak fenyegetőzni, lesz-e vajon Horthyban elég erély és politikai józanság bátran ellenszegülni, és ha kell, nyíltan is szembeszállni a németekkel? Nehéz volt erre a kérdésre pozitív választ adnom. Horthy, kitől a nemzet és az egész világ megjelenése és hírneve után erélyt és katonásan hazafias bátorságot tételezett fel, a valóságban nem volt az az ember, aminőnek látszott. Politikai tanácsadóira nem hallgatott, teljesen katonai környezete befolyása alatt állott és politikailag oly korlátolt volt, hogy igazán nem tudhattam, hogy kritikus helyzetben miképp fog viselkedni. Ezt persze így nem mondhattam meg H. úrnak, csupán annyit, hogy én és minden jóérzésű hazafias magyar elvárjuk a kormányzótól azt, hogyha egyszer a németek az ország becsülete és szuverenitása ellen erőszakkal akarnának fellépni, ellent fog állni. Horthy nemegyszer, midőn vele beszéltem, öklével asztalára ütve erősítgette, hogy „nem fekszik le senkinek, így a németeknek sem“, és hogy „majd ő megmutatja, ki az úr az országban“. Akkor még józan ésszel valóban nem lehetett előre látni azt, hogy Horthy majd 1944 márciusában beleegyezik abba, hogy a németek az országot megszállják, hogy politikai tanácsadóit letartóztassák, hogy az üldözött zsidók és más magyarok százazreit elhurcolják, és azt sem, hogy 1944 októberében azon német fenyegetésre, hogy családját kiirtják, annyira megijedt, hogy kinevezi Szálasit és lemondva, átadja neki az államfői hatalmat!

Működésemet tehát a passzív hazai ellenállás fokozására kellett korlátoznom. Ebben

elsőrendű probléma volt az Oroszországban levő 2. magyar hadsereg kérdése. Magyar részről mindig azt állították, hogy ezen mintegy 150 000-200 000 ember csakis a front mögött megszálló erőként, nem pedig kombattánsként lesz alkalmazva. Angol részről akkor ama kívánságnak adtak kifejezést, hogy a kormányzó és a kormány rendeljék ha ezen csapatokat. Ha ezt megteszik, az angol kormány ebben az ellenállás és jóakarát konkrét jelét fogja látni. Kállay azonban azt válaszolta nekem, hogy ezen kívánság ki-vihetetlen, mert a szállítási eszközök a németek kezeiben lévén, csapataink hazaszállítá-sa nem tőlünk függ, ha pedig ezen szándékunkat velük tudatnánk, ez már elég volna arra, hogy a szövetségi hűség megszegésével vádoljanak meg és az országot megszáll-ják. Kállay válasza úgy hangzott, hogy „mindenre hajlandó, hogy a szövetségesek bi-zalmát megnyerje, és jóakarátát kimutassa, de semmi olyanra, ami német részről meg-torlást, bosszút, azaz katonai megszállásunkat vonhatná maga után.“ Ez magyarul mondva fából vaskarika volt, Kállay el volt telve jószándékkal, de a politikában a jó-szándék értéktelen, ha azt a gyakorlatban megvalósítani nem lehet. Különösen értékte-len pedig oly hatalmak előtt, kik már évek óta élet-halál harcban állva konkrét támoga-tást, nem pedig érzelmi biztosításokat kívánnak. Kállay becsületes, jószándékú ember volt, elődjétől Bárdossytól egy elrontott kész helyzetet vett már át és ezen hereditas damnosától* szabadulni képtelen volt, mert ebben Horthy és katonái szövetségesi hű-ségébe, a németek verhetetlenségének legendájába ütközött. (...)

A helyzet 1943 nyarán. – Tevékenységem Svájcban.

Horthy és Kállay állásfoglalása és szerepe

(...) A háborús helyzet 1943 nyarán oda fejlődött, hogy a németek irama teljesen meg-torpan és a Wehrmacht a támadásból a védekezésbe kényszerült. Vége volt a fényes és hihetetlen német katonai sikereknek, a győzelmek láncolatának, melyek az egész vilá-got a német erő verhetetlenségének látszatával vakították el. A tengelyt kudarc kudarc után érte, ekkor már csak a vak és süket nem látta s tudta, hogy a németek a háborút el-veszítették. A német propaganda Goebbels rendkívüli tehetségével a sorozatos veresé-geket új terminológiákkal igyekezett leplezni, hadicselnek tüntetve fel a visszavonulá-sokat, frontmegrövidítésnek a meghátrálást, rugalmas elszakadásnak a futást. Majd kö-vetkeztek a célzások az új német titkos fegyverekre, melyek segítségével az ellenfél ha-marosan meg fog semmisülni. Mi a szabad Svájcban jól tudtuk, hogy ezek a propagan-daszólamok mit jelentenek, de tudtuk azt is, hogy a németek a háborút most már a vég-sőkig folytatni fogják, és hogy a német erő és megszervezettség az összeomlástól még mindig távol van.

El Alamein és Stalingrad volt a tengely számára az a fordulópont, mely a kudarc kezdetét jelentette. Az 1943 nyarának legnagyobb eseménye július 25-én következett be, amikor az olasz király Mussolinit lemondásra hívta fel. Megelőző nap a fasiszta nagytanácson Grandi javaslatát 19 tag 7 ellen elfogadta és maga Ciano is, a Duce veje, apósa ellen szavazott. Az olasz király, aki 22 éven át szóltanul tűrte Mussolini uralmát és aláírásával szentesítette a Franciaországhoz intézett hadüzenetet is, utolsó percben

* Ártalmas örökségtől. – (A szerk.)

feleszmélt és a Ducet elbocsátotta. Ezzel azonban már nem volt képes saját magát ama felelősség alól kivonni, melyet Mussolini s pártja diktatúrája és garázdálkodása eltűrése által két évtizeden át vállalt. A Ducet, midőn a római Villa Savoyából az elbocsátás után gyanútlanul kilépett, letartóztatták, egy betegszállító kocsiba ide-oda szállítva végül is a Gran Sasso egy kis szállójába internálták. A németek persze olasz árulásról és szöszegekről beszéltek, és mivel akkor Olaszország az Alpoktól Nápolyig az ő kezükben volt, elkezdődött ott is ugyanazon német rémuralom, mint Magyarországon 1944. március 19. után. Olaszország kiválása a háborúból Magyarországra nézve újabb nehézséget okozott. Addig, míg a két fő tengelyhatalom másodika, Olaszország simulékonyabb és jóakarátú támogatásával nem voltunk annyira a németeknek kiszolgáltatva, ezután már csak a németek uraltak mindent, és többi partnereikkel szemben az olasz „árulás” csak még gyanakvóbbá tette őket. (...)

Az angol külügyi hivatal H. úr útján – kit gyakran láttam – folyton azt sürgette, hogy Magyarország adja végre már valami kézzelfogható tanújelét is elszakadási elhatározásának, melyet Kállay állandóan hangoztatott. Ez szerint csakis az Oroszországban levő magyar haderő hazarendelése lehetne, valamint az is, hogy semmiféle német politikai és gazdasági követelésnek többé ne engedjünk. A keleten levő honvédség hazarendelését Horthy nem merte elrendelni, Kállay pedig folyton arra hivatkozott, hogy gazdasági engedékenységyünk, szállítások stb. árán reméli elérhetőnek azt, hogy nem fognak minket megszállni, mert ebből semmi hasznuk, sőt káruk lenne.

Kállay ugyanekkor ugyanilyen alapon Törökországban is próbálkozott a szövetségesekhez közelebb jutni. Megbízta Újváry sztambuli főkonzulunkat, hogy lépjen érintkezésbe a törökországi angol-amerikai körökkel. Újváry, ki tehetséges és lelkiismeretes ember volt, ezt meg is tette. Próbálkozásai azonban ugyanoly fogadtatásra találtak, mint az enyémekek Svájcban. Neki is csak azt mondták, hogy addig, amíg Magyarország nem adja gyakorlati jelét a komoly elszakadási törekvéseinek, nem rendeli haza Oroszországból a magyar erőket, nem akadályozza a németek növekvő érvényesülését Magyarországon, addig ezek a törekvések számukra értéktelenek. Ami pedig a Magyarországgal kötendő fegyverszünetet illeti, úgy ez csakis az összes szövetségesekkel a feltétlen megadás alapján jöhetne létre. A „törökországi vonal” kísérletezése aztán meg is szűnt, mert az angolszászok a próbálkozás komolytalanságát látva, a kontaktust megszüntették. ... Ez a kapkodó, sokféle próbálkozás, melyet Kállay jóakarátú tehetetlenségében véghezvitt, teljesen céltalan volt, és csak azt eredményezte, hogy a szövetségesek nem bíztak Kállay jó szándékainak komolyságában, a németek pedig fokozott gyanakvással kísérték figyelemmel Magyarország készülő árulását.

A semleges államokban működő magyar követek, így Wodianer lisszaboni, Ambró madridi, majd a már hosszú idő óta berni követ, Wettstein helyére Vichyből került Besse nyey és végül a Stockholmba kiküldött Ullein-Reviczky (nemrég még mint Bárdossy lelkes németbarát sajtófőnöke) követek Kállaytól szintén bizalmas megbízatást kaptak arra, hogy állomáshelyeiken igyekezzenek érintkezésbe lépni az angolszász túloldallal és azokat megnyerni az ő fokozatos eltávolodási politikájának. A követeknek, hivatalos képviselői lévén a magyar kormánynak természetesen Kállay utasításai szerint kellett eljárniok, így hitelük a túloldal előtt csak mérsékelt lehetett, de én voltam az egyetlen független,

nem kormányképviselő magyar diplomata, aki nem a kormányfő, hanem elsősorban a hazafias ellenzék nevében beszélhettem és politikai eljárásaimban szabad kezem volt.

Kállay ezen egész politikája, mely a németektől való eltávolodására és a szövetségesekhez való kontaktusok létesítésére irányult, technikailag helytelenül és dilettáns módon volt megszervezve és keresztülvíve. Valóságos katasztrófa volt Magyarországra nézve az, hogy minden külpolitikai akciónk, melyet a háború folyamán megindítottunk, technikai keresztülvitelének gyarlósága és kezdetlegessége miatt fulladt nemcsak kudarcba, de hozott az országra oly bajokat is, melyeket ügyesebb, erélyesebb és rendszeresebb eljárásokkal – lásd Románia példáját – talán sikerrel lehetett volna megvalósítani. Magyarországnak a második világháborúban borzasztó pechje volt, de ezt a földrajzi fekvésünkből, túlzásig felajzott revizionista közhangulatunkból, a szükséges bátorság hiányából eredő sikertelenséget még tetetözte diplomáciai eljárásainak teljesen kezdetleges mivolta. Kállay közeledési kísérletei, majd az a mód, ahogy Horthy végre 1944 őszén feleszmélve, a háborúból ki akart lépni, ahogy ezen elhatározásának keresztülvitelét húzta-halasztotta, végül az a minden előkészület nélküli naiv megoldás, melyet 1944. október 15-én fegyverszüneti kérelmének proklamálásával véghezvitt, a technikai gyakorlat oly hiányát és oly végzetes ügyetlenséget mutatnak, hogy valóban nem lehet azon csodálkozni, hogy mindezen kísérlet csődöt mondott. (...)

Ami a katonai kérdéseket illeti, azt hiszem vezérkarunk magát Kállayt is állandóan félrevezette, és így a nekem küldött adatokat ő és külügyminisztériumi munkatársai bona fide (jóhiszeműen) adták nekem tovább, ami azonban végeredményben mindegy volt. Így pl. az Oroszországban levő 2. magyar hadseregre Pestről mindég azt a felvilágosítást kaptam, hogy az csak front mögötti megszálló haderő, így nem is harcol a szövetségesek ellen. Angol részről erre Londonból tudatták velem, hogy ezen csodálkoznak, hiszen a fronton harc közben elfogott magyar katonák ezredszámaiból világosan kitűnik, hogy mely ezredek hol harcolnak. Ugyanígy lelőttek az oroszok magyar repülőket is a fronton. Más kérdésekben, így amikor később a német csapatok átvonulási vonalairól magyar területen, majd a Németországnak a magyar gyáripár által teljesített szállításokról volt szó, kapcsolatban Budapest és az ország légitámadásaival, gyakran szintén téves, nem helytálló adatokat közöltek velem. (...)

Ily helyzetben aztán rendkívül óvatosan kellett fogadnom mindent, amit Pestről tudattak velem az angolokkal való közlés céljából, mert hamis közlésekkel sem az országot, sem magamat nem akartam kompromittálni.

1943. év augusztusában a sajtó azt a hírt hozta, hogy a kormányzó elnöklete alatt koronatanács ült össze, melyen fontos határozatokat hoztak. Nemsokára rá, szeptemberben Károly öcsém Svájcba érkezett. Közölte velem, hogy elutazása előtt Kállay magához kérte és úgy ő, mint Szentmiklóssy, ki a külügyminiszter Ghyczy helyettese volt, bizalmasan a következőket mondották neki: Horthy elhatározta, hogy tekintettel a háború kedvezőtlen folyására és a szovjet erők előretörésére, az Oroszországban levő magyar haderőt haza fogja rendelni. E rendeletet azonnal kiadja és Hitlert már csak a befejezett tényről fogja értesíteni. Kállay kéretett, hogy ezen rendkívül fontos kormányzói döntést azonnal közöljem H. úrral és általa Londonnal, hozzátéve, hogy íme a magyar kormány eleget fog tenni az angol részről kifejezett kívánságnak. Az üzenet úgy szólt még, hogy

a honvédség tényleges hazajövele, azaz hazaszállítása persze már más kérdés, mert a szállítási eszközök és vasútvonalak német kézben vannak, de a kormányzó a 2. magyar hadsereg hazarendelésénél többet tenni nem tud. Öcsémmel Kállay ezt az üzenetet az-
zal közölte, hogy siessen azt nekem átadni, hogy az angol kormány még a legfőbb had-
úri elhatározás kiadása előtt értesüljön általam a készülő lépésről, mely tulajdonképpen
egyértelmű volt katonai kilépésünkkel a háborúból.

Azonnal magamhoz kérettem H. urat, kivel az üzenetet közöltem, de mivel magam
sem bíztam abban, hogy az, amit nekem Kállay előre jelzett, tényleg be is fog követ-
kezni, óvatosságból a csapatok hazarendelését nem mint elhatározott tény, hanem csak
mint komoly tervet közöltem vele. Mondanom sem kell, hogy múltak a napok és hetek,
de az ígért irányban semmi sem történt, azaz mindössze csak annyi, hogy Horthy leve-
let írt Hitlernek, melyben az Oroszországban levő magyar erők hazaszállításának szük-
ségességét hangoztatta és kérte a Führert, hogy ebbe egyezzen bele és tegye lehetővé.
Világos volt, hogy a kormányzó eme kérelmének a németek eleget tenni nem fognak,
mint ahogy nem is tettek. A nagy titokzatossággal előre bejelentett legmagasabb döntés
így festett a kivitelben! Tehát újra semmi sem történt, legfeljebb csak annyi, hogy Ber-
linben még nagyobb gyanakvással tekintettek Pestre és Horthyra, mint a háborúból ki-
ugrani kívánó, de azt keresztülvinni képtelen államfőre. Angol részről pedig megál-
lították a kormányzó tehetetlenségét, sőt talán rosszakarátát is. (...)“

Találhatunk sok Horthy idézetet, melyek szűklátókörűségét, előítéleteit, felszínes retorikáját, antiszemitizmusát stb. bizonyítják. De ugyanez az ember saját kezűleg ír 1940-ben Telekinek: „Én hirdetem talán először hangosan az antiszemitizmust, azonban nem nézhetek nyugodtan embertelenségeket, szadista, oktan megaláztatásokat, mikor még szükségünk van rájuk. Azonkívül messze veszélyesebbnek és értéktelenebbnek tartom hazámra nézve példának okáért a nyilasokat, mint a zsidót. Az utóbbi ide van érdekből is kötve, és adoptív hazájához hűségesebb mint a nyilas, kik – mint a román Vasgárda – országunkat megzavart elméjükkel német kézre akarják játszani“. Ugyanabban a levélben: „Meg vagyok győződve, hogy Amerika és Anglia egyaránt megértette azt a súlyos helyzetet, melyben a jelen háború minket talált, de nem fogják megbocsátani azt a hangot, mellyel a kormányhoz közel álló sajtó Angliát és az Egyesült Államokat támadja, gúnyolja és lekicsinyli.“ E szövegnek jelentősége, hogy 1940 októberében írta, amikor Németország majd egész Európát uralta, s bár Anglia valahogyan kitartott, a német birodalom legyőzhetetlennek látszott. Horthy antikommunizmusa és antiszemitizmusa dacára felismerte a hitleri német és nemzeti szocialista veszélyt...

De az ilyen személyes és bizalmas kijelentések az általa félmjelzett politikai rendszer nagy részétől akkor már távol álltak. Politikai adottságainak hiánya is közrejátszott abban, hogy a hivatalos és majd 25 évig kormányzó Egységpárt minden volt, csak nem egységes, főleg a harmincas években és azután; volt egy Gömbös-szárnnya, volt egy – komolyabb fajsúlyú, de számbelileg sokkal kisebb – Bethlen-szárnnya, s míg a kormányzó inkább az utóbbira hallgatott, a párt, a képviselők és a közigazgatás nagy része másfelé húzott. (A magyar politikai történelem szindrómája ez, amely sokszor ismétlődik.)...

Horthynak „nem volt elegendő ereje, hatalma vagy képessége ahhoz, hogy az országot a hitleri szövetség végső kötelékéből kiszabadítsa, de arra sem, hogy a magyar szellemekben és lelkekben dúló polgárháborúnak véget vethessen. Legnagyobb tragédiája az október tizenötödike volt, melyhez sajnos – hosszú lejáróban – maga is hozzájárult. Itt nem az ún. „kiugrás“ elégtelen előkészületeire kell gondolnunk, hanem arra, hogy október tizenötödikén a tisztikar jó része, a tisztviselői kar egy része (s az általa alapított Vitézi Rend nagy része is) elhagyta, sőt elárulta azt az öregembert, akitől valamikor, nem is olyan régen, éppen ők kaptak címet, stallumot, birtokot, hírnevet, rangot, kardbojtot, jogokat...”

* Amerikában élő történész.

A MAGYARORSZÁGI POLITIKAI VISZONYOK MEGÍTÉLÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Idézetek Bibó István: Válogatott tanulmányok c. I-III. köteteiből.

Budapest, Magvető, 1986.

A magyar demokrácia mérlegében találjuk az alábbiakat: „Az 1919 szeptemberében nyeregbe jutott magyar ellenforradalmi rezsim különös politikai konstrukció volt, mely, ha lehet, még mélyebben és alapvetőbben hazugságra volt alapozva, mint az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés. Az egész Horthy-rezsim létalapja az a tény volt, hogy hajlandó volt arra, amire sem a magyar népköztársaság, sem a Magyar Tanácsköztársaság nem volt hajlandó: a trianoni békeszerződés aláírására. A rezsim vezetői nagyon is jól tudták, hogy elismertetésüknek ez az ára. Hogy azonban ezt elpalástolják a mélyen megrázkódtatott magyar közvélemény előtt, a felelősséget a népköztársaságra és a Tanácsköztársaságra tolták, a békeszerződés aláírását és kifelé való elismerését pedig nemzeti gyásznak, a nemzeti tiltakozásnak és a bele nem nyugvásnak olyan mértéktelen és terméketlen felkeltésével egyenlítették ki, mely kitűnően alkalmas volt arra, hogy reá azután nemcsak nemzeti, hanem politikai és szociális síkon is egy mindenestül megmerevedett és múltba néző kormányzati rendszert lehessen felállítani.” (II. kötet 127-128. old.)

„1942-ben Kállay Miklós kormánya ismét megpróbálta Magyarország ügyét distanciálni Németország háborújától, azonban már nem feudális és európai erőkre, hanem merőben feudális erőkre támaszkodott, amivel elérte azt, hogy a szociális forradalom ügyének a fasiszmus általi rosszhiszemű kisajátítása, ami Teleki kormányzása alatt bizonyos fokig megtorpant, újból lehetségessé vált. Így történt azután, hogy 1944. március 19-én, amikor a németek a nyílt erőszak útjára léptek, a baloldali és jobboldali szociális forradalomtól egyaránt görcsösen félő Horthynak és a Kállay-kormánynak nem volt bátorsága ahhoz, hogy a hivatalos ország ellenállását meghirdessék..., így az ellenállás az egyedül maradt, izolált hazafiak ügye maradt. A németek előtti lefekvéssel szétfoszott Horthy tekintélye, akit az utolsó időben már kezdtek számba venni a nemzeti ellenállás politikai tényezőjeként. Az ő behódolásával demoralizálódott a magyar hadsereg, mely szórványos és vitéz szembenállás után azt a parancsot kapta, hogy engedjen a németeknek, és csináljon úgy, mintha a megszállás nem volna megszállás. Ugyanakkor Horthy szentesítésével kormányra jutott a fasiszta jobboldal kevésbé forradalmár szárnya, mely az elsikkasztott és becsapott szociális forradalom helyett eltúrte a zsidók borzalmas deportálását.” (II. köt. 130. old.)

Azután következett a kiugrás, amely „technikailag és diplomáciailag siralmasan volt előkészítve, az egy délután alatti összeomlás maradéktalan és teljes volt.” (II. köt. 131. old.)

„Magyarország nemcsak a csatlós államok szégyenét és a háborúvesztés nyomorúságát érte meg, hanem ezenfelül történelme legdöntőbb pillanatában nincs sem parlamentje, sem államfője, sem kormánya, sem közigazgatása, de még csak egy zászlaja sem, amelyre katonái felesküdhetnének.

Ebben a süket csöndben, ebben a szívszorongató ürességben született meg a magyar demokrácia.” (II. köt. 132. old.)

A Trianontól való felelősségről szól *A békeszerződés és a magyar demokrácia* c. írása:

„A két bécsi döntés hatálytalanságát elvi okokból ugyan leszögezték a szövetségesek, ez azonban 1944. március 22-ig a legkisebb mértékben sem jelentette a trianoni status quo helyreállítását, hanem csak új tárgyalások és új jogi alap szükségességét. A konkrét lehetőségek a két bécsi döntés által leszögezett területi státust legalábbis komolyan megközelítették. Ezek a lehetőségek nagyobb részben 1944. március 19-22. között, Horthy személyes helytállásának és ítélőképességének csődjével, maradék részükben pedig 1944. október 15-én, az előzmények által demoralizált magyar hadseregnek a csődjével zárultak be végleg. (...) Most nemcsak egy rendszernek és politikájának a hosszú lejáratú felelősségéről van szó, hanem ezenfelül néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás felelősségéről is. Kéznel van ehhez néhány nagyon egyszerű összehasonlítás – az olasz és a román példa –, amelyek egészen pontosan megmutatják, hogyan lehet és kell egy államfőnek és hadseregének helytállnia, olyan szituációkban, amelyekben Horthy Miklós és hadserege szégyenletesen csődöt mondtak. S ha erre azt feleli valaki, hogy a magyar politikai karakter nem képes hasonló rafinériával előkészíteni egy ilyen egyik percről a másikra való teljes átfordulást, akkor még mindig ott van az 1944. március 19-i helyzet, mely nem kívánt volna sem rafinériát, sem színlelést, sem hátba támadást, hanem egyszerűen »csak« önértzetet és bátorságot.

Horthynak és kormányzásának a békeszerződés alakulásáért való elsőrendű felelőssége ma már úgyszólván történeti érvénnyel leszögezhető. Nyugodtan elmondhatjuk és újból és újból el is kell mondanunk, hogy ezt a békeszerződést Horthy Miklósnak és kormányrendszerének köszönhetjük.“ (II. köt. 273. old.)

Bibó véleménye Borbándi Gyula a Magyar Népi Mozgalom című könyvéről:

„A könyv végig nagyon erősen hangsúlyozza, helyesen, de némileg túlzásba víve azt, hogy a Horthy-rendszer nem volt azonos a fasizmussal. Ha a politikai disztinkciókra fektetünk súlyt, akkor ezt a különbségtételt meg kell tenni; a pontos definíció talán az volna, hogy a Horthy-rendszer indulásakor és befejezésekor félfasiszta rendszer volt, a közbülső konszolidációs időkben pedig konzervatív rendőrállam. Ez a megkülönböztetés valóban fontos, és voltak ennek a konzervatív rendőrállamnak olyan pillanatai, Teleki és Kállay alatt, amikor úgy látszott, hogy neki tud indulni egy Németországtól elegendően eltávolodó külpolitikának. Ez a kísérlet azonban végül elhatározottság hiánya miatt nem sikerült. A könyv, talán védekezni akarván az ellen a vád ellen, hogy Magyarország végig és jellegzetesen fasiszta ország volt, az ellenkező végletbe téved, és a Horthy-rendszert időnként az alkotmányos, törvényes, sőt demokrata jelzőkkel is illeti, ami túlzás. Főleg túlzás ebben a könyvben, amelyik a népi mozgalomról szól, melynek egész fennállása alatt a legkisebb jó szava és jó véleménye a Horthy-rendszerrel nem volt – és joggal.“ (III. köt. 310. old.)

A magyar demokrácia mérlege c. tanulmányból (II. köt. 176. old.):

„A magyar demokrácia jelenlegi állapotában a legsúlyosabb tételnek, melyet a fizikai pusztulás és az erkölcsi elnyomorodás előtt kell megemlítenünk, az ország többségében mutatózó fáradtságot és passzivitást kell tekinteni. Magyarország 1867, vagyis a ha-

mis politikai kompromisszumot jelentő osztrák-magyar kiegyezés óta van mind fokozottabb mértékben hozzászoktatva ahhoz, hogy a politika egy teljességgel áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen, rosszhiszemű játék, melyet néhány kevés számú és erkölcsileg teljességgel alant álló ember csinál a maga számára. Különösen kiéleződött ez a közhangulat 1919 óta, amikor a Horthy-rezsim az Osztrák-Magyar Monarchia addig érvényes hazugságai helyébe a történeti Magyarország helyreállításának és a mániákus antibolsevizmusnak a hazugságait helyezte, amikor is a kereszténység, és a nemzeti eszme lettek azok a bunkók, melyeknek a révén a valósággal való bármiféle szembenézés a legteljesebb politikai és közéleti kiközösítést hozta maga után. Ehhez járult az, hogy 1931-től kezdve a világválság fokozódó kiéleződésével kapcsolatban, Magyarországon mind katasztrofálisabban kiéleződött a szociális válság, de a szociális válság az antibolsevizmus dogmáinak az uralma folytán a legkülönbözőbb ferde- félfasiszta, háromnegyed fasiszta és egészen fasiszta-formákat vett fel...”

Végül Bibó sommázata:

„A történelmi magyar terület szétesése olyan pánikot okoz az erre semmiképpen fel nem készült magyar vezető társadalom köreiben, hogy ebbe a polgári forradalom belebukik, az utána következő proletárforradalom pedig túl szűk alapra helyezkedik, amivel olyan görcsös defenzív mozdulatot vált ki, melyben újból helyreáll a restaurált nagybirtok és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása. A 25 esztendő ellenforradalmi uralom ezen a szolidaritáson épül fel, belső fordulatai és politikai harcai végsőleg akörül folynak, hogy ebben a szolidaritásban hol legyen a súlypont, a feudális nagybirtokon-e, a középosztályon-e, vagy pedig azon a torz alakulaton, mely erkölcsi gyökereiktől elszakadt nagyurakból és nagypolgárokból, deklaszált középosztályiakból, romlott kispolgárokból és alja proletárokból összetevődve, fasiszmus neve alatt ismeretes. Azon a közkeletű azonosításon, hogy a fasiszmus és a konzervatív reakció zavartalan érdekközösségben állnak, lehet vitatkozni! Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi erőviszonyoknak az a megmerevedése, mely a magyar társadalom alakulását 1514 óta jellemzi, a huszonöt éves ellenforradalmi kormányzás egész ideje alatt, a Szálasi-uralmat is beleértve, tökéletesen változatlan maradt... paraszt és szolgabíró, szolgabíró és miniszter, úr és proletár gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatai lényegükben nem változtak semmit.”

*Mondd, mit érlel annak a sorsa,
akinek nem jut kapanyél;
kinek bajszán nem billeg morzsa,
ki setét gondok közt henyél;
ültetne krumplit harmadába
s nincs szabad föld egy kapa se,
s csomókban hull a hajaszála
s nem veszi észre maga se?*

József Attila: *Mondd, mit érlel...* (1932)

Földtulajdon

„Az agrárlakosság negyven százaléka, 1 790 811 lélek, a gazdasági tisztviselőket és az összes bérlőket is beleszámítva, földtulajdonnal nem rendelkezik. A gazdasági tisztviselők, bérlők és az „egyéb“ foglalkozású agrárlakosság leszámításával 1 625 967 családdal azoknak a földnélkülieknek a száma, akik pusztán két kezük munkájára vannak utalva létük biztosításánál. Az 5 kat. holdon aluli törpebirtokosok, bérlők és mezőgazdasági munkások lélekszáma 1 417 487, a szigorú értelemben vett agrárproletárok 3 043 454-en vannak. Ez az a bizonyos hárommillió magyar koldus, akikről már annyi szó esett ebben az országban, de akiknek a megmentése érdekében ez ideig még nem történt kielégítő intézkedés. Ez a hárommillió agrárproletár az agrárlakosságnak valamivel több mint kétharmadát, az egész magyar társadalomnak pedig egyharmadát teszi ki.

De ez még nem minden. A 100 kat. holdon aluli bérlők nem tekinthetők önálló egzisztenciáknak, mert ha kiesnek a bérletből, megint visszazuhannak oda, ahonnan jöttek: a mezőgazdasági munkások vagy törpebirtokosok sorába. Az erdőmunkások sem emelhetők ki az agrárproletár fogalom alól, mert azok is két kezük munkájával keresik meg mindennapi kenyerüket. Ha ezekhez hozzávesszük az 5-10 kat. holdas birtokosokat, mint akiknek még szintén kell idegen munkát vállalni, mert a mai gazdasági viszonyok között ebben a birtokkategóriában az átlagosan egy gazdaságra jutó 7 kat. hold a megélhetésükhöz nem elég, és akik 579 569-en vannak, akkor azt látjuk, hogy 3 717 569 lélek tartozik a legalsó agrárréteghez. Félelmetesen nagy szám: a 4,5 milliónyi agrárlakosból 3,7 millió agrárproletár, agrárlakosságunk 83 százaléka, az egész magyar társadalomnak 43 százaléka agrárproletár-sorsban él. Európa legnagyobb agrárproletariátusa ez!

Valami keveset lehet szépíteni a helyzeten. A városok közelében, jobb közgazdasági viszonyok között 8-10 hold földből már nagyon jól meg lehet élni. Sőt, bizonyos körülmények között a 4-5 hold is elég. Tulajdonosaikat ki kell emelni az agrárproletárok közül. Ki kell emelnünk a kedvezőbb viszonyok között élő néhány uradalmi előljáró cselédet, mezőgazdasági előmunkást és bandagazdát is, de még mindig marad mintegy 3,5 millió agrárproletár. És ha az összes 5-10 kat. holdas birtokosokat figyelmen kívül hagyjuk, ami nem helyes, még mindig megmarad az a bizonyos „hárommillió“, akinek fekete sorsa ránehezedik az egész ország életére.

Félve merem leírni: ha az agrárproletárokhöz hozzászámítjuk a 2,2 milliónyi városi proletariátust, kitűnik, hogy közel 6 millió lélek, az ország lakosságának kétharmada proletár! Mi lesz ennek az országnak a sorsa, ahol ilyen aggasztó a társadalom felépítése? A szellemi proletárok száma is egyre növekszik. Magyarország – proletárország! Ez tény: letagadni nem lehet! (...)

A legelső agrártársadalmi osztály a törpebirtokosok, mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek, vagyis a „hárommillió“ élete ma fokozott figyelmet igényel... Bizonytalan érzéssel hányódnak az életben, és lassan kivész belőlük minden öntudat... „Lumpenproletárok“ lesznek, a legveszedelmesebb elem, akiken a római „kenyeret és cirkuszt“ hangulat kezd úrrá lenni. Nyomorúságukból próbálnak menekülni éspedig többféleképpen: nihilizmussal, szektákkal, ködös politikai célkitűzések és „eszmék“ szolgáltatásával.

A földbirtok megoszlása Magyarországon 1935-ben

Nagysága (kat. hold)	Száma	Százalék	Területe (kat. hold)	Százalék	Átlagterülete (kat. hold)
0-5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1,38
5-10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10-20	144 186	8,8	2 025 946	12,6	14,05
20-50	73 663	4,5	2 172 300	13,5	29,39
50-100	15 240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100-200	5 792	0,4	805 164	5,0	139,01
200-1000	5 202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000 fölött	1 070	0,1	4 608 849	29,9	4 307,20
Összesen:	1 634 407	100,0	1 5881 844	100,0	9,84

A viszonylag jól ellátott csepeli hadiüzemi munkások körülményei

Részletek **Baksay Zoltán**: *A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért. 1939-1945 c. tanulmányából. Századok, 1968. 5-6. szám.*

*Mondd, mit érlel annak a sorsa,
ki családjáért dolgozik;
veszekszenek, kié a torzsa,
és csak a nagy lány néz mozit,
a nő mindig mos – lucskok holtja –
szájíze mint a főzelék,
s a szigor a lámpát ha eloltja,
csend fülel, motoz a setét?*

József Attila: Mondd, mit érlel... (1932)

A realbér csak egész minimális mértékben növekedett 1940 és 1943 között. Ennek oka a létfenntartási költségek nagymérvű növekedése volt. Amíg 1940-ben 234,07 pengő volt egy négytagú család létfenntartási költsége, addig 1943-ban már 447,24 pengő. A bérek növekedése tehát nem tudta ellensúlyozni a fogyasztási cikkek árainak gyors-ütemű emelkedését. A bérek emelkedése ellenére a csepeli munkások keresete 1943-ban mindössze a létfenntartási költségek 76%-át fedezte...*

A közellátás minimális biztosítása érdekében bevezették a kenyér, liszt, zsír és cukor jegyre történő árusítását. A kiszabott fejadag azonban nagyon kevés volt, távolról sem biztosította egy ember szükségletét. A liszt fejadag pl. havonként és fejenként 2 kg, a kenyér fejadag 25 dkg, nehéz testi munkát végzők részére 35 dkg volt. Hasonlóan szűkösen volt megállapítva a többi élelmiszer fejadagja is.** De még a szűkös fejadagot sem lehetett zökkenőmentesen megvásárolni, valamelyik jegyre árusított élelmiszer mindig hiányzott a boltokból. Sok hentes pl. zsírt csak úgy volt hajlandó adni, ha a vevő húst is vásárolt. A kiskeresetű munkáscsaládok nem tudták a húst megfizetni, így zsírhoz sem jutottak.***

A háború utolsó éveiben tovább súlyosbodott a helyzet a közellátás területén. Minden fontosabb élelmiszert jegyre adtak. Fejadagot állapítottak meg a babra és borsóra is. Érzékenyen érintette a csepeli dolgozókat a petróleum fejadag alacsony volta is. A munkáscsaládok nagy része ugyanis a vacsora és ebéd melegítésére petróleumfőzőt használt, mert a tüzelő hiánycikk volt és rendkívül drága. Nem engedhették meg maguknak, hogy melegebb időben ételmelegítés céljából tüzet rakjanak.**** A zsír után eltűnt az üzletekből a hús is, kolbászfélét csak jegyre lehetett kapni, szalonna egyáltalán nem volt, tejet csak a gyermekek, betegek és öregek kaptak jegyre. Akadozott a tüzelő-ellátás, és a műrostos ruha meg a papírtalpú bakancs nem sokáig bírta az igénybevételt az olajos, vasszilánkos műhelyekben.*****

A rossz közellátást az élelmiszer- és csemegekereskedők Csepelen is alaposan kihasználták. Valósággal tombolt a fekete piac. Az élelmiszereket 4-5-szörös vagy még ennél is többszörös áron árusították. Például császárhúst feketén 10 dkg-ként 4,40 P-ért, rendes árának 4-5-szöröséért, a juhtúrót 10 dekánként 1,50 P-ért, árának háromszorosáért, a disznósajtot 1 P-ért, hurka kilóját 3,60 P-ért árusították. Egy pár rántani való csirke 50 pengő volt a csepeli piacon. Eltűnt a hal is, amikor rögzítették az árát. Ugyanilyen drága volt a gyümölcs is, 1 kg almát 4 pengőért, a szőlőt 8-10 P-ért, a dinnyét 1,20 P-ért árusították. A munkások teljesen ki voltak szolgáltatva a fekete piacnak. Ha nem akartak az éhségtől szenvedve dolgozni, kénytelenek voltak a magas fekete piaci árat megfizetni.*****

A csepeli gyár katonai parancsnoksága és a gyár igazgatósága a haditermelés zavartalanságának biztosítása érdekében rendszeresen juttatott a munkásoknak bizonyos mi-

* Történelmi Szemle, 1960/4. sz. BAKSAY ZOLTÁN: Adatok a Csepeli Vas- és Féművek munkásainak bérviszonyaihoz. 1931-1943. 521-523. old.

** Csepeli Őrszem, 1942. jan. 16. 3. sz. A liszt- és a kenyérjegyek új rendje.

*** Népszava, 1941. ápr. 1. Csepel dolgozói a munkás háztartások panaszairól. Csepeli Újság, 1941. jan. 2. Hírek.

**** Csepeli Újság, 1941. febr. 27. Az előjáróság sertésvásárlással enyhítette a zsírhíányt. Csepeli Őrszem, 1944. szept.

***** Csepeli Újság, 1941. máj. 1. Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Kegyelmes Urunk! Csepeli Őrszem, 1944. szept. 29. A gyár munkásai és a kenyér mellé való.

***** Csepeli Őrszem, 1941. szept. 20. Az áruzsora.

nímális mennyiségű élelmiszert, tüzelőt és ruházati cikket. Minden hadiüzemben dolgozó munkás kapott délben egy tál meleg ételt. Rendszeresen kapott továbbá zsírt, sertéshúst, füstölt szalonnát. A gyárban kapott élelmiszeradagok nagyságára egyedül a füstölt szalonna járandóságából következtethetünk, mely havonta 50 dkg volt, tehát elég kevés, de kétségtelen, hogy a gyár vezetősége ezzel az akciójával könnyítette a munkásháztartások gondjain.* (...) Különálló albérleti szobát Csepelen alig lehetett kapni. Ha valakire mégis rámosolygott a szerencse, az 45-50-60 pengőt fizetett érte, amely egy férfi segédmunkás heti keresetének felelt meg. A munkások zöme ágyrajáró volt. Jóformán minden csepeli főbérlőnek volt 2-3 ágyrajárója. Különösen a volt Klostermayer Kapisztrán, Szilágyi Lajos, Gyár, Magyar, Petőfi utcák és környékük, valamint a Csillagtelep és Királyerdő házai voltak tele ágyrajárókkal és tömegszállásokkal.**

Az ágyrajárók 5-6 pengőt fizettek hetente a főbérlőnek (...) a sokgyermekes családok munkások úgy próbáltak magukon segíteni, hogy ügynököktől, telekspekulánsoktól telket vásároltak a Királyerdő valamelyik távoli részén és ott minden külső segítség nélkül viskót építettek maguknak, arra számítva, hogy egyszer lesz pénzük és rendes házat fognak építeni. (...)**

A WM-gyár 1943-ban a tömegszálláson lakó munkások számának csökkentése céljából 500 férőhelyes munkásszállót építtetett. Ezen a munkásszálláson 8 ember aludt egy szobában kulturáltabb viszonyok között, mert volt ágy, szekrény, asztal, szék. A szállás azonban méregdrága volt, heti 8,40 pengőt kellett érte fizetni.**** Ettől függetlenül a munkásszállás enyhítette a Csepelen dolgozó magános munkások lakásgondját. (...)

Vannak kisgyermekek, akik mindennap megteszik az utat édesanyjukkal a Királyerdőből a budapesti vásárcsarnokig. Összeszedegetik a vasúti kocsiból kihullott burgonyát. Reggel ötkor indulnak, s estefelé érnek haza. Találunk olyan kisfiút is, aki hat esztendeig járta a 2-ik elemi osztályt, de kevesen tudják róla, hogy reggel 4-től tanításig és az iskola után késő estig járja az élet nehéz kenyérkereső útját.***** (...)

A gazdasági viszonyok romlásán kívül megkeserítette a csepeli munkások életét a katonai parancsnokok önkénye, a mértéktelenül megnőtt munkaidő és munkaintenzitás. A háború alatt napirenden volt a munkások büntetése, ez különösen 1943-tól, a hadihelyzet rohamos romlásától kezdve fokozódott, amikor a gyári parancsnokság és az igazgatóság csak terror segítségével tudta a fegyelmet fenntartani az életszínvonaluk romlása miatt elkeseredett munkások között. Büntették a munkást, ha elkésett a rossz közlekedés miatt, ha nem ment be vasámap dolgozni, vagy selejtet gyártott. Büntették akkor is, ha elmulasztotta a terhes légoltalmi szolgálatot. 1944-ben egyszerre 300 munkást állítottak ezért bíróság elé. Különösen a nőknek volt sok megaláztatásban részük. A polgári és katonai vezetők egyaránt állandósították velük szemben a durva és sokszor trágár bánásmódot. A jó munkát, amelyikkel lehetett keresni, „csinos és fiatal nőknek juttatták“, a többieknek durvaság jutott.*****

Nem volt ritka olyan eset sem, amikor a munkásokat tettelegesen is bántalmazták.

* Csepeli Őrszem, 1943. okt. 30. Egység a hadiüzemben.

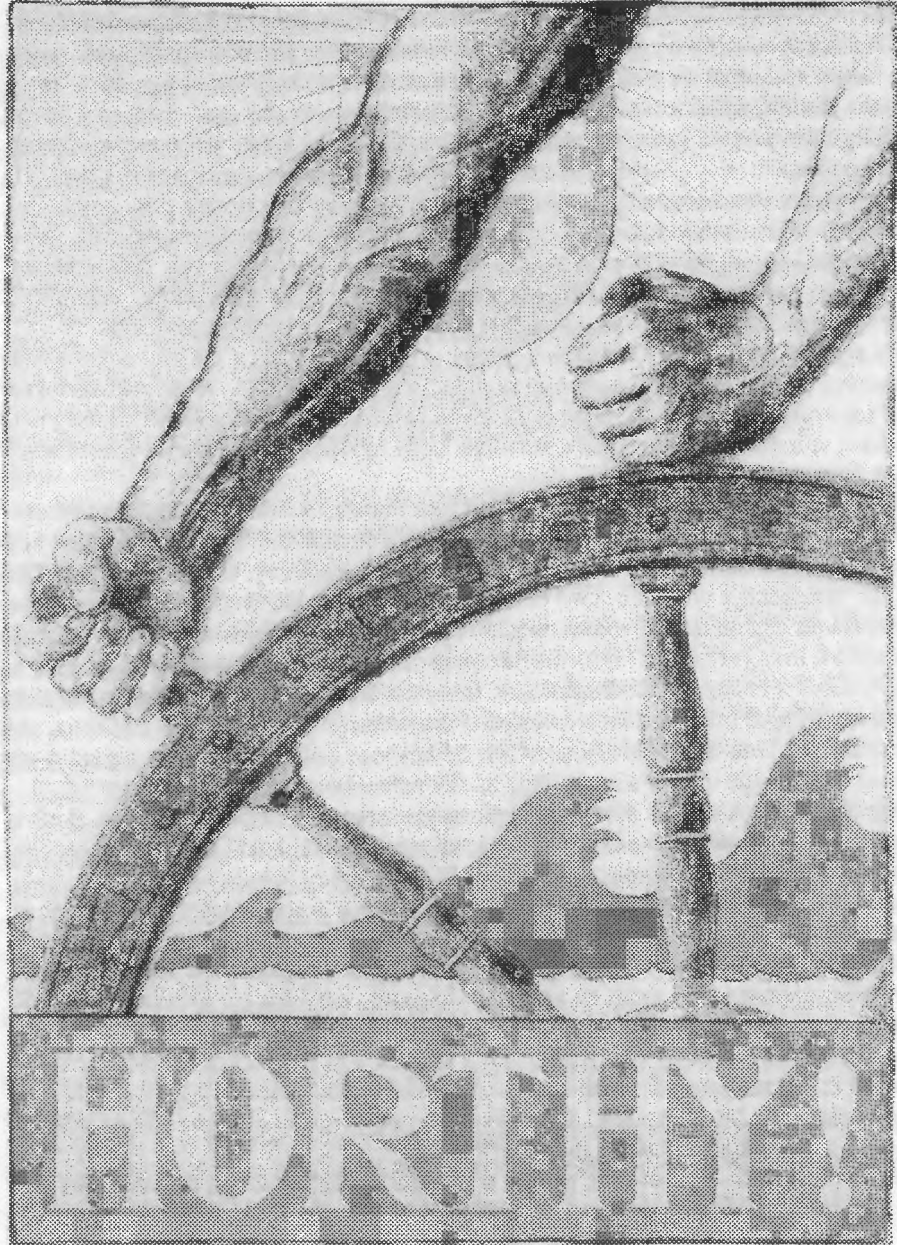
** Csepeli Újság, 1941. szept. 4. Miért van szükség Csepelen munkáslakásokra. Csepeli Őrszem, 1942. jan. 30. Lakáskérdés.

*** Csepeli Őrszem, 1942. jan. 23. Lakáskérdés, munkáslakás.

**** Csepeli Újság, 1943. júl. 15. Augusztusban megnyitják az első magyar munkásszállót. – Csepeli Őrszem, 1943. okt. 30. Egység a hadiüzemben.

***** Csepeli Őrszem, 1941. szept. 6. Királyerdő vadonában II. rész.

***** Csepeli Őrszem, 1944. febr. 11. A HÉV és a gyár munkássága. – Csepeli Őrszem, 1944. jún. 16. Erős munkafegyelem a Csepeli Gyárban. – Csepeli Őrszem, 1944. márc. 17. Munkásnők a mai nehéz időben.

Propaganda az erős kéz politikája mellett.
Manno Miltiades plakátja, 1919. november.
História plusz. XV. évfolyam 11. szám (1994.)

III. A HATALOM ÉS ESZKÖZEI 1941-1945

(Rövid áttekintés)
Írta: **Dr. Gazsi József**

*Oly korban éltem én e földön,
mikor ki szót emelt, az bujhatott,
s rághatta szégyenében ökleit, –
az ország megvadult s egy rémes végzetten
vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.*

Radnóti Miklós: *Töredék.* 1944. május 19.

A Horthy-rendszer jobboldali, konzervatív jellegű volt, átszöve feudális hagyományokkal. Ellenforradalmi karakterét mindvégig megőrizte. A rendszerek militáns vonásai voltak, amelyek az állami politikaként meghirdetett revizionizmusból fakadtak. A katonai, a hatalmi és állami apparátus kivételezett helyzetben volt. A rendszer maga is azzal büszkélkedett, hogy „kemény“, céltudatos, s elveti a szerinte nemzetidegen liberális és demokrata eszméket.

A háború évei alatt az állambiztonság terén a legfontosabb feladatnak a belső béke megőrzését, a hadviselés feltételeinek megteremtését tartották. Felléptek minden nyugtalanság, minden megmozdulás ellen. A cél az volt, hogy a belső stabilitást a háború végéig megőrizzék. El akarták kerülni, hogy az országban 1918-19-hez hasonló forradalmi helyzet álljon elő.

A politikai célok biztosítása érdekében a hatalmi apparátus nagy eltökéltséget tanúsított. A konzervatív jellegű társadalomra veszélyes elemek felderítésében, nyilvántartásában, kiszűrésében és izolálásában akkorra már évtizedes tapasztalatokkal rendelkeztek. Rendszerük annyira hatékony volt, hogy a csendőrséghez még a GESTAPO is tanulni küldte embereit.

A háború alatt kiépített hatalmi rendszer képes volt a társadalom totális ellenőrzésére, annak legkisebb eresztékéig. A személyek mozgását, a szó és gondolat útját egyaránt követték. Tevékenységüket a háború céljainak rendelték alá, s számos új metódust alkalmaztak. Tényként fogadható el, hogy a háború alatt képesek voltak a belső rend, a rendszer biztosítására, annak legvégső időszakig.

A hatalmi szervek önkényes – sokszor hallgatólagosan eltúrt – intézkedéseivel szemben mégiscsak létezett törvényalkotás és bíráskodás, ami gátat szabott a nyíltan fasiszta jelenségeknek. Ellenzéki újságok jelentek meg, az országgyűlésben ott voltak az MSZDP képviselői, a német megszállásig működtek a szakszervezetek. A polgári és katonai bíróságok a hatályos törvények alapján hoztak ítéleteket. A politika egyaránt fellépett a szélsőjobb, a szélsőbal eszméi és ténykedései ellen, bár korántsem azonos intenzitással. Míg a kommunisták üldözendő, Szálasi hívei csupán megtúrt ellenzéket jelentettek.

Ez a politika *Horthy, Bethlen István, Kállay Miklós* szellemében működött. Megvalósítói közül mindenekelőtt *Keresztes-Fischer Ferenc* belügyminiszter és *Szombathelyi Ferenc* vezérezredes, vezérkari főnök nevét kell megemlíteni. Mögöttük ott állt a létező államgépezet, a teljes hatalmi apparátus.

A hozott törvényeket, rendeleteket, parancsokat stb. folyamatosan a társadalmi rendszer stabilizálása érdekében a háború céljaihoz, a hadviselés körülményeihez igazították. Ezek a vélt győzelem politikai, gazdasági, katonai, erkölcsi feltételeit voltak hivatva megalapozni. Számos intézkedés született, amelyeket a nemzetiségi ellenállása és a tömegek elégedetlensége, valamint a baloldaliak mozgalmának erősödése és a háború rendkívüli körülményei miatt hoztak meg. (Pl. rögtönbíráskodás, idegenrendszet, cenzúra, internálás stb.)

Az államrend, a belbiztonság két tárca, a BM és a HM illetékességi körébe tartozott, s 3 hatalmi szervezetre – csendőrség, rendőrség, defenzív szolgálat – épült. Róluk később szó esik.

A hadbalépés után három nappal bevezették a rögtönbíráskodást, amit katonai vonalon is hasonló parancsok követtek. Intézkedtek a polgári személyek katonai vádhatóság alá helyezéséről is. A kormány olyan felhatalmazást kapott, hogy a 13 minősített cselekményen túl (pl. hűtlenség, szabotázs, gyújtogatás stb.) a **statáriumot** bármely bűntettre elrendelhetette.

A háború alatt a bíraskodási gyakorlatban különösen sok visszaélés történt a „hűtlenség” esetének megítélésében, mivel a legtöbb rendszerellenes cselekmény ezt a jogi minősítést kapta.

1944. VI. 30-án a BM kiadta az **internálási rendeletet**, s intézkedett számos politikailag nyilvántartott, ún. exponált személy azonnali elkülönítésére. A rendelet tudatos szabályozatlansága lehetővé tette, hogy azt, önkényes értelmezés szerint, a nem kívánatos személyek ellen alkalmazhassák. Ez a büntetési forma – gyakorlatilag – nem meghatározott idejű szabadságvesztésnek felelt meg. A törvényben megszabott 6 hónapot ugyanis bármikor meghosszabbíthatták.

A rendelet nyomán a háború egész időtartama alatt pusztá rendőrségi, illetve KEOKH-határozattal sok ezer politikailag „aggályos”-nak, illetve gazdaságilag „káros”-nak minősített személy ellen indítottak eljárást. Idegenhonosok, szakszervezeti vezetők, szociáldemokraták, MÁV és BESZKÁRT dolgozók, a hadiüzemekben nem kívánatos személyek, az ún. „naplopók” és más megbízhatatlan elemek kerültek hatósági őrizet alá.

A háború alatt internált személyek száma nem ismert, de méreteire jellemző, hogy az ország akkori területén 19 jól őrzött internálótábor létezett. 1944. március 19-e után 30 000 internálási javaslat került a BM-hez. Ezekben az években vált hírhedtté Garany, Nagykanizsa, Topolya, Kistarcsa és más embersorvasztó táborok neve.

A hadviselés érdekében hozott intézkedések közül a legveszélyesebb a **vezérkari főnök bíróságának létrehozása** volt. A bíróság *miniszterelnöki rendelettel, 1941. X. 28-án* kezdte el tevékenységét. Feladatkörébe tartoztak a honvédelem érdekét sértő cselekmények, a kém, szabotázs és hűtlenségi ügyek, valamint a szervezkedések.

A bíróság létrehozása és gyakorlati tevékenysége példátlan a magyar jogszolgáltatás történetében. A *vezérkar mindenkori főnöke ezzel szinte korlátlan hatalom birtokába jutott*. Illetékessége akár a miniszterelnökre vagy az államfőre is kiterjedhetett.

Az általuk lefolytatott perekben érvényesült leginkább a büntetőeljárás-jogi szabályokat sértő gyakorlat. Precedens nélkül áll az is, hogy a bíróság egyaránt folytatott nyomozati, vádemelési és ítélezési tevékenységet, és tartott fenn saját börtönt. Ezt a bírói szervezetet úgy is tekinthetjük, mint amely a VKF/2 osztályának volt közvetlen bírói fóruma. Egyértelműen politikai bíróság volt, amelynek az volt a feladata, hogy kikapcsolja a rendszer politikai ellenfeleit.

A VKF bírósága elé kerültek a nemzetiségi vidékeken kibontakozó partizántevékenység ügyei, a függetlenségi mozgalom, a katonai szolgálatot megtagadó vallásiak és a keleti vagy nyugati felderítők pereit. A kommunisták ügyeit „ab ovo” mint kémügyet tekintették, és eleve VKF bírósági eljárás alá vonták.

A háború végéig a VKF-nek már I., II. és III. számú bíróságai működtek. Az utóbbinak egyik hírhedt bírása *Dominich Vilmos* őrnagy volt. A tárgyaló ügyek, a hozott íté-

letek számát nem ismerjük. A méreteket sejtetni engedni, hogy csupán 1941. X.-1942. II. közötti időszakban 323 halálos ítéletet hoztak. Ezek száma a későbbiekben egyre növekedett. Tevékenységük szomorú nyomai megtalálhatók a háború alatti 12 ún. „nyílt nyomozás” pereiben, a katonai és polgári ellenállás résztvevői ellen indított eljárásokban.

Katonai bíróságok működtek a hadtesteknél, s ún. „tábori bíróságok” a fronton levő magasabb egységeknél. Ezek nemcsak katonai egyének és mukaszolgálatosok ellen jártak el, hanem a megszállt területek polgári lakossága, illetve olyan hazai civil személyek ellen is, akiket katonai vonatkozású bűncselekménnyel, illetve kémkedéssel vádoltak. A visszacsatolt területeken is katonai bíraskodás volt hatályban a polgári közigazgatás bevezetéséig. Ezek a bíróságok különösen hírhedtté váltak kemény ítélezési gyakorlatukról.

A közbiztonság intézményei közül szervezetében, létszámában a legnagyobb a **m. kir. csendőrség** volt, amely két minisztérium, a HM és a BM felügyelete alá tartozott. A HM a személyi, fegyelmi és kiképzési ügyeket tartotta kézben, míg a szakirányú munka a BM-re várt. A csendőrség katonailag szervezett testület volt, s a hadsereg joghatósága alá tartozott. A Minisztertanács 1944. VI. 21-én elrendelte a csendőrség és rendőrség összevonását, s az új testületet egyértelműen katonai szervezetté nyilvánította.

Az 1944-es Magyarország területén 10 csendőrkerület volt, amelyeket központi vezetés irányított és számos háttérintézmény segített. Az ország területén 1321 csendőrőrs és számos más csendőrintézmény működött, amelyek teljesen „lefedték” az akkor létező 6550 falut és községet. Gyakorlatilag tehát minden 4-5 falura jutott egy csendőrőrs.

A csendőrkerületek állományába 1-3 tanszázd tartozott. Ungváron, Nagyváradon, Galántán, Kaposváron pedig zászlóalj erejű kötelékeket hoztak létre.

A csendőrség tiszti és legénységi létszáma az idők függvényében sűrűn változott és a háború éveit megkétszereződött. 1943 elején pl. *Keresztes-Fischer* indítványozta, hogy az állományt 50 tiszttel és 20601 fő legénységgel egészítsék ki. Ezeket valószínűleg a hadsereg állományából adták át.

A csendőrség talán legfontosabb szerve a **Központi Nyomozó Parancsnokság** volt. Ennek központja, törzsosztálya és háttérintézményei Budapesten voltak. A csendőrkerületek mindegyikében egy alárendelt alosztály működött. A KNP parancsnoka 1944-ben *Czigány József* ezredes volt.

Ez a szervezet folytatta le az ország egész területén a jelentősebb bűnügyi és államellenes ügyek nyomozását. Noha a főváros nem tartozott a csendőrség illetékességi körébe, politikai ügyekben Budapesten is folytathattak nyomozásokat, letartóztatásokat. A KNP önállóan végezte munkáját, felhasználva a csendőrség sokirányú nyilvántartási rendszerét.

Az államrendészeti csoporton belül külön alosztályok látták el a jobb, illetve a baloldali mozgalmak figyelését. Ezekről heti összefoglalók készültek. A szervezetnek jó besúgóhálózata, képzett szakállománya volt és brutális módszerekkel dolgoztak.

A KNP hajtotta végre azt a 12 nagyarányú ún. nyílt nyomozást, amelyek az ország egész területét vagy bizonyos régiókat (Észak-Erdély, Bácska, Budapest) érintettek. Ezek célja az volt, hogy a felderített politikai szervezkedéseket teljes egészében eltiporják, s valamennyi kapcsolatrendszerét feltárják. Az eljárások során mindegy 6-7000

embert tartóztattak le, ítélték el, küldtek büntetőszázadba, illetve internáltak. Ezek a „rendcsinálások“ több száz ember életébe kerültek.

A nyílt nyomozások során felszámolták az Észak-Erdélyben, a Felvidéken, Bácskában, Muraközben jelentkező rendszer- és háborúellenes mozgalmakat, a baloldali és partizántevékenységet. Ekkor váltak hírhedtté az Andrássy laktanyában, Soroksáron, Csillaghegyen létesített vallató központok. 1943. ápr. 28-án megkezdik a Deák-csoport felszámolását, amelynek 241 tagját vették őrizetbe.

A KNPY tevékenysége nyomán megteltek Szeged, Vác, Sátoraljaúj hely börtönei. Százakat küldtek a frontra azzal a nem titkolt szándékkal, hogy sohase térjenek haza. A megfélemlítés azonban – szerintem – elérte a nemkívánatos határt, s a belbiztonság erősítése helyett hozzájárult a társadalom destabilizálódásához.

A csendőrség nimbuszát alaposan megtépázta, s az 1945 utáni negatív megítélését elősegítette, hogy vezetői hibájából méltatlan politikai lépések és játszmák végrehajtója lett. 1942 januárjában a „Hideg napok“-on részt vett az Újvidék-Zsabya-i tisztogatásban, amelynek 3340 fő esett áldozatául. *Baky László* belügyi államtitkár parancsára hajtották végre a vidéken élő magyar zsidóság deportálását, amelynek során 618 000 honfitársunk került náci megsemmisítő táborokba.* Közülük csak 121 ezren tértek haza. 1944 július elején volt az ún. „Baky puccs“, amikor a fővárosba rendelt csendőr zászlóaljakkal próbálták végrehajtani a maradék zsidóság deportálását. Ezt csupán a kormányzó erélyes fellépése hiúsította meg.

A magyar királyi államrendőrség a BM VI., VII., VIII. osztályainak közvetlen felügyelete alatt viszonylag nagy önállósággal látta el feladatát. A rendőrség mindenképp a nagyobb települések, azaz 91 törvényhatósági jogú és megyei város közbiztonságáért felelt. A szervezet munkáját két főkapitányság, a budapesti és a vidéki fogta össze. A vidéki főkapitányság hatáskörébe 117 kirendeltség tartozott, mintegy 5836 fős személyi állománnyal (1940-ben). A budapesti létszám (1940) 7044 fő volt.

Ez a létszám a háború évei alatt gyorsan növekedett. 1943 elején a belügyminiszter és *Éliássy Sándor* budapesti főkapitány javaslatot tett a rendőrség állományának 2000 fővel történő felemelésére.

Témánk szempontjából a rendőrség legfontosabb részlege a politikai osztály volt, benne a nyomozó és az államrendészeti csoportokkal. A politikai osztály hatásköre az ország egész területére kiterjedt. Két alcsoportja a baloldali, illetve a jobboldali politikai mozgalmakat, szervezeteket ellenőrizte. A politikai osztályon olyan híres-hírhedt személyek ügködtek, mint *Wajand Tibor*, *Hain Péter*, *Hetényi Imre*, majd a szakma „művésze“, *Sombor-Schweinitzer József*, a politikai osztály vezetője.

A budapesti főkapitányság gr. Vigyázó Ferenc utcai épületébe települt politikai osztály hatékony, jól működő szervezet volt. Ezt pusztán a szakszerűség oldaláról nézem. *Sombor-Schweinitzer* nagy önállósággal dolgozott. *Éliássy Sándor* budapesti főkapitánynak csak formálisan volt alárendelve. Jelentési kötelezettséggel közvetlenül a miniszterhez tartozott, akihez szabad bejárása volt.

Az osztály különösen a baloldali, a kommunista ügyek nyomozásában szerzett nagy jártasságot. Nyilvántartása, archívuma, fényképgyűjteménye jól szolgálta céljaikat.

* E számban benne vannak a visszacsatolt területekről elhurcoltak, valamint azok is, akiket 1944. október 15-e után deportáltak.

Ellenőrzött minden legális és féllegális szervezetet, kulturális és sportrendezvényt stb. is. Sombor-Schweinitzerről német okmányok tárják fel, hogy mindenben Keresztes-Fischer politikai vonalát követi. A nyilasok részéről is szüntelen vádak hangzottak el ellenük. Mindketten az uralkodó körök, s a kormányzó angol-barát, a háborúból kiutat kereső, minden ellenzékelt felszámolni vagy befolyásolni akaró politikáját valósították meg. Sombor-Schweinitzer irodájában a Gestapo később meg is találta azt a rádió adóvevőt, amivel a brit megbízottakkal kapcsolatot tartott. A sors paradoxona, hogy ők – a miniszter és beosztottja –, akik eltökélten dolgoztak a náci- és háborúellenes erőket felszámolásán, 1944. III. 19-e után a németek fogságába kerültek, akik koncentrációs táborba zárták őket.

A BM-ről szólva meg kell említenünk egyik fontos részlegét, a **Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságot** (KEOKH), amely a háború alatt életek és sorsok ezrei felett döntött.

1938-tól a náci üldözések elől nagyszámú zsidó menekült érkezett Magyarországra. A hatóságok egy részüknek lehetővé tették a letelepedést, s ellátták őket tartózkodási engedéllyel. A menekültek főleg Lengyelországból, Galíciából jöttek.

1941 nyarán több felvidéki, kárpátaljai megye arra szólította fel a menekült zsidókat, hogy önként települjenek át a megszállt keleti területekre. Mivel erre nem került sor, a Minisztertanács 1941 nyarán olyan határozatot hozott, hogy a KEOKH – a vezető *Pásztóy Ámon* – közreműködésével elő kell készíteni a nem magyar honos zsidók „munkára való kiszállítását” az elfoglalt szovjet területekre. Ezzel az intézkedéssel, úgymond, Kárpátalja „biztonságát” akarták megoldani.

A kitelepítéssel *Kozma Miklós* kormánybiztost bízta meg, aki a Kárpátalján működő csendőrnyszolgálatokkal, a határrendőrséggel és a kémelhárító osztályokkal együtt készítette elő az akciót.

1941 júliusában razziákat tartottak, s az engedély nélkül itt tartózkodó menekülteket Garany, Ricse, Csörgő községekben létesített internáló táborokban gyűjtötték össze. A hontalanokat innen Ukrajnába és Galíciába szállították, ahol átadták őket a németeknek.

Egy részüket már a határon túl kivégezték, másokat gettóba zártak. Később ezeket is megölték. A gyilkosságok főleg Kamenyec-Podolszkij-ban történtek, ahol SS katonák, német rendőrök, egyes magyar osztagok, valamint az ukrán milícia 37000 zsidót ölt meg. Közülük volt a 13000 KEOKH-deportált is. A kitelepítésnek – összességében – 18000 Magyarországról elhurcolt zsidó esett áldozatul. Szomorú nyitánya volt ez az 1944. évi holocaustnak.

A mai Bartók Béla úton található az egykori Hadik laktanya. A háború alatt itt kapott elhelyezést a honvéd **Vezérkari Főnökség 2. osztálya** (VKF/2). Hatáskörébe tartozott a hírszerzés és elhárítás. Vezetőjét *Horthy* nevezte ki, s a VKF főnöke útján közvetlen rendelkezése alá tartozott.

A 2. osztály tisztjei figyelemmel kísérték az ország belpolitikai helyzetét, valamint a gazdaság és az ipar állapotát. Ennek során szorosan együttműködtek a csendőrséggel, a rendőrséggel szakosodott és területi szerveivel, s az **Államvédelmi Központtal**.

A „Kettesek” vagy ahogy a köznyelv mondta, a „Def” (=Defenzív szolgálat) nyomozói nemcsak katonai, hanem politikai ügyekben is eljárak. Egy miniszterelnöki

rendelet ugyanis a „hűtlenségi“ ügyeket a vezérkari főnök hatáskörébe utalta. Ez alapján a baloldali személyeket, szociáldemokratákat, a háború ellen fellépőket, de sokszor a radikális polgári ellenzékiet is – mint akik az ellenséget támogatják – a hűtlenség büntetőtében marasztalták el. A kommunistákat eleve, minden ténybeli alap nélkül is, mint a Szovjetunió kémeit kezelték.

Az esetek kivizsgálása, a nyomozás lefolytatása, a vádlottak kihallgatása a Def. nyomozók feladata volt.

Ilyen cselekményeket is üldöztek: külföldi rádióadók hallgatása, rölapok készítése terjesztése vagy birtoklása, partizán és szabotázs tevékenység, szellemi destrukció stb. Eljártak természetesen a kémkedés tényleges eseteiben is.

Felszámolták a szövetséges hatalmak magyarországi ügynöki hálózatát, s az itt élő lengyel menekültek németellenes csoportjait. Kihallgatták a lelőtt angol-amerikai gépek pilótáit, a bevetett ejtőernyősöket. A Hadikba került az 1944. III. 16-án Csáktornyánál ledobott amerikai tiszti csoport is.

Mindezek során nagyon sok olyan személy került a Def. nyomozói kezébe, akik semmi olyan cselekményt nem követtek el, amelyek az állam, a hadsereg érdekeit sértették volna. Sokakat megkínóztak, sokan ártatlanul szenvedtek a Hadik laktanya fogdáiban.

A Def. mindazonáltal nem volt büntető szervezet. Akik ellen a vezérkari főnök ügyésze vádat emelt, azokat átadták a VKF bíróságának, minősítésük szerint esetleg a katonai vagy a polgári bíróságnak.

1943 nyarától a VKF/2 osztály segítette a legfelsőbb politikai és katonai vezetés törekvéseit a nyugatiakkal történő kapcsolatfelvételre, a különbéke megteremtésére, a Hitlerrel történő szakításra. E célból számos titkos akciót folytattak. 1944 nyarától az ún. „Kiugrási Irodát“ segítve lehetővé tették az ún. puhatolódzó fegyverszüneti delegációk indulását.

A VKF/2 vezetői közül *Andorka Rudolf*, *Ujszászy István*, *Kádár Gyula* és *Kuthy László* ezredek kerültek német, illetve nyilas fogságba.

A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács instrukciói nyomán 1942. VII. 12-én a BM Országház utcai épületében (28-30. szám) kezdte el tevékenységét a HM és BM minisztereinek közös rendeletével létrehozott legfelsőbb szintű állambiztonsági szervezet, az **Államvédelmi Központ** (ÁVK). Feladata az volt, hogy „az állambiztonsági és honvédelmi érdekek védelmére irányuló tevékenységet egy síkon összefogja, irányítsa“, valamint, hogy a „belső frontot az elkövetkező évek súlyos megpróbáltatásaiban biztosítsa.“

Az ÁVK kizárólag országos hatáskörű kérdésekkel, elvi irányító munkával, s nem gyakorlati nyomozásokkal foglalkozott, bár ezekre nem kis befolyással bírt. Ki nem mondott feladata volt, hogy elősegítse és megvalósítsa a legfelső vezetésnek az ország kül- és belbiztonságával kapcsolatos elképzeléseit.

Az új szervezet vezetője *Ujszászy István* honvéd tábornok volt, aki korábban a VKF/2 osztályát vezette. Helyettese *Kudar Lajos* csendőr ezredes lett. A 10 főnyi beosztott a honvédség, a rendőrség és a csendőrség állományából került ki.

Ujszászyt 1944 áprilisában a Gestapo letartóztatta. Helyére *Kuthy László* ezredes lépett, aki viszont X. 16-án került a németek fogságába. Kuthy azelőtt a VKF/2 osztályát irányította, s egyben azon szervezet negyedik olyan vezetője volt, akit a fasiszták letar-

töltöztattak. Az ÁVK-nál a folyamatossgot *Kudar Lajos* ezredes biztosította. Őt viszont a németek ki is végezték 1945. II. 11-én.

Az ÁVK a legmagasabb szinten tartotta kézben az ország belbiztonságát. Tanácsaival, a megvalósított akciókkal segítette a kormányzót, az *ifjú Horthy* vezette „Kiugrási Irodá”-t, a miniszterelnököt, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácsot, a hadügy- és belügy-minisztereket. A politikacsinalás – és végrehajtás – nem lebecsülhető szerve volt.

Igyekezett megteremteni annak a Horthy-Kállay-Keresztes-Fischer-féle politikának a feltételeit, amely Hitler ellenében is biztosítani akarta az ország függetlenségét, korlátozni próbálta a háborús részvételt, kapcsolatot keresett elsősorban a nyugati szövetséges hatalmakkal, s próbálkozott, hogy megteremtse a különbékét. Biztosítani akarta ennek a társadalmi rendszernek a háború utáni elismerését és fennmaradását, ennek érdekében meg kellett őrizni az ország erőit, békéjét, belső rendjét, mindenféle szélsőséges – jobboldali vagy baloldali – törekvással szemben.

Az ÁVK készítette elő a fegyverszünet ügyében 1944. IX. 22-én elindított ún. „puhatolódzó delegációk” útját nyugatra, keletre. A *Náday István* vezérezredes vezette küldöttség Olaszországba repült, míg a *br. Atzél Ede* vezette csoport a fronton át Moszkvába tartott. Szervező és végrehajtó szerepük volt az 1944. IX. 28-án *Sztálinhoz* indított, *Faragho Gábor* altábornagy vezetése alatt álló delegáció kijuttatásában is. Ők írták alá (1944. X. 11.) azt az előzetes megállapodást, amelynek nyomán a béke halvány reménye kezdett felderengeni. Ezt a német segítséggel szervezett Szálasi-puccs hiúsította meg.

A mindenkori államhatalmak természetében rejlik, hogy igyekeznek minél teljesebb ellenőrzést gyakorolni polgáraik felett. Erre – technikailag – már a régi manuális módszerek is alkalmasak voltak. Kartotékok, dossziék, gyűjtők, személyt követő nyilvántartások egész rendszere épült ki, a bűnügyi, politikai és kémgyanus esetek regisztrálására. A **Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal** pl. 2,5 millió emberről őrzött adatokat. 1931-ben létrejött az általános bejelentési kötelezettség, így már mód volt a nemkívánatos személyek kiszűrésére is.

A fontosabb állások betöltése előtt a jelölteket priorálták, a hadiüzemekbe „feketelistákat” küldtek, hogy a politikailag nemkívánatos személyeket távol tartsák. Sűrűn osztogatták a „Ref”-et, a rendőri felügyeletet, amely teljesen beszűkítette az érintettek mozgási lehetőségét, életfeltételeit. A háború évei alatt feltűnően megnőtt azon ügyek száma, amelyeket nem bírósági, hanem csupán rendőrhatalmási eljárás során rendeztek.

Az államhatalom túlsúlya egyre nyomasztóbbá vált. A katonai és belügyi szervek – a polgári adminisztrációt felhasználva – már 1938-ban elkészítették a politikailag megbízható („A” kategória) és megbízhatatlan („B”) személyek listáit. Ez utóbbiakat háború esetén külön századokba kívánták beosztani. „B” minősítést kaptak a rendszer baloldali és más politikai ellenfelei, a „kémgyanus” személyek, s a nemzetiségiek hangadói. 1942-ben már 14269 „megbízhatatlan” nevét őrizték a kartotékok.

Az állami vezetésnek az volt a célja, hogy a politikailag „aggályos”-nak minősített „B” kategóriájú személyeket fegyver nélküli szolgálatra hívja be, a frontra küldi azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy visszatérésük nem kívánatos. 1942. IV. 25-én történnek meg az első behívások a 401, 402 számú **különleges (=büntető) munkásszázadokhoz**. A frontra küldött 2. magyar hadsereg kötelékében már 18 különleges század volt, kb.

4000 fővel. Ezek nagy része a harcok és az embertelen körülmények folytán elpusztult. Volt olyan század, amelynek 196 emberéből csak 28-an tértek haza.

A büntetőszázadba történő beosztással a Horthy-rendszer megszabadulni igyekezett a baloldal ismert személyeitől, a „destruktív“ szellemi elitől, a „nagyszájúaktól“, a belső „fellazítóktól“. Politikai nézeteik szerint ezek főleg szociáldemokraták, szakszervezeti vezetők, kommunistagyanús személyek voltak. De behívót kaptak a radikális polgári eszmék (pl. a szabadkőművesek) hívei is. A megtorlással sújtottak köréből viszont teljesen hiányzott az államra ugyancsak veszélyes szélsőjobboldal. 1943-tól ide került a köztörvényesen elítélt foglyok egy része, 2319 fő. Voltak tisztán zsidókból, vagy jehovistákból álló századok is.

A háború végéig 26 különleges munkasalakulatot állítottak fel, s vittek ki a frontra. A századok tragikus sorsa döbbenetes vádirat a náci ihletésű rendeletek ellen.

A munkaszolgálat intézményét az 1939-es honvédelmi törvény határozta meg. Rendelkezései szerint a 14-42 éves fegyveres szolgálatot nem teljesítő férfiakat, illetve a nőket, honvédelmi munkakötelezettség címén igénybe lehetett venni. Ez a törvény nem volt diszkriminatív, csupán az alkalmazás során vált azzá. Így pl. munkaszolgálatot teljesítettek a tanuló és egyetemi fiatalok is. 1940 nyaráig a „musz“ alakulatokban egyaránt találunk fegyveres szolgálatra alkalmatlan zsidókat, keresztényeket, nemzetiségieket. A későbbiekben már külön-külön századokat hoztak létre számukra. Így voltak szerb, román, zsidó és jehovista munkaszolgálatos századok is. A munkaszolgálat a háború alatt leginkább a hadseregből kirekesztett zsidók megtorló jellegű szolgálata volt.

1942-ben 70-80000, 1943-ban csaknem százezer, 1944 végén pedig több mint negyedmillió volt a nem fegyveres szolgálatot (=musz) teljesítők száma. Ezeknek kb. háromnegyede volt zsidó, a többi nemzetiségi és politikai.

A munkaszolgálat intézménye a Horthy-rendszer ellenfelei, nemkívánatos rétegei, a nem „bevett“ felekezetek tagjai, a nemzetiségiek és zsidók, a Mózes hitű székely szombatosok, társadalomból való kikapcsolásának, a magyar állampolgárok egy része megbélyegzésének, megalázásának, sok esetben testi megsemmisítésének lett az eszköze. A történelem is joggal ítéli el ezt a diszkriminatív jellegű intézményt, s annak keretében megvalósuló embertelen gyakorlatot.

1944. III. 19-én a németek megszállták Magyarországot. Az erre az esetre kidolgozott „Margarethe I.“ fedőnevű terv katonai és rendőri intézkedések egész sorát irányozta elő. A terv lényege a gyorsaság és váratlanság tényezőjének kihasználásán alapult. Az sem véletlen, hogy az akciót vasárnapra időzítették, amikor az államgépezet úgyszólván tehetetlen volt.

A Gestapo és a Biztonsági Szolgálat (SD) emberei már 18-án éjjel megkezdték akcióikat Budapesten. *Trenker* alezredesnek, a Gestapo budapesti főnökének, *Kaltenbrunner*, a **Birodalmi Biztonsági Főhivatal** (=RSHA) vezetője adta át annak a 460 személynek a nevét, akiket el kellett fogniuk.

A névsoron németellenes magyar politikusok, képviselők, állami tisztviselők, katonatisztek, gazdag polgárok, újságírók, pártvezetők, a szellemi élet jeles személyei, vagy egyszerűen csak náciellenes polgárok nevei, címei szerepeltek.

A Gestapo az Astoria-szállóba telepedett be, s onnan vezette az akciót. A szálló, a

Duna Gőzhajózási Társaság pincéje, a Fő utcai börtön csakhamar zsúfolva lett az elfogottakkal. A kihallgatások *Kaltenbrunner* és *Winkelmann* SS tábornok személyes felügyelete alatt folytak.

A későbbiekben kiépültek a terror intézményes szervezetei. A Gestapo berendezkedett a svábhegyi Melinda szállodában, s átvette a Fő utcai börtönt is. Megszervezte vidéki kirendeltségeit, s szorosan együttműködött a *Hain Péter* vezette állambiztonsági rendészettel. Ügynöki, besúgó és provokatóri hálózatot is szerveztek.

A Gestapo és az SD felszámolta a Badoglio-párti olasz követséget, a lengyel emigráció teljes vezetőségét, a szövetségesek ügynöki hálózatát, letartóztatta az ide menekült franciák, belgák, olaszok elérhető részét. Ugyanis sikerült megszerezniük a KEOKH kartotékrendszerét.

Március 25-ig 3076 főt fogtak el, vetettek börtönbe, illetve szállítottak ki német koncentrációs táborokba. Az elfogottak száma ápr. 28-án már 8225 volt. Mindez a látszólag meghagyott magyar szuverenitás durva megsértése volt.

Május elején **Eichmann különítménye** irányításával, a magyar csendőrség és közigazgatás bevonásával megkezdték a vidéki zsidóság összegyűjtését és megsemmisítő táborokba történő kiszállítását. Egyének és közösségek olyan tragédiája játszódott le itt, amely párját ritkítja történelmünkben.

Az elnyomó intézkedések részeként a magyar hatóságok kiterjesztették a rögtönbíráskodást, a csendőrség fegyverhasználati jogát. A pártok, a sajtó, a szakszervezetek ellen közigazgatási intézkedéseket hoztak. Korlátozták a budapesti zsidók létfeltételeit. Szigorították az internálási rendelkezéseket, amelyek nyomán 30000 letartóztatás történt. Ez önmagában is olyan terhet rótt a közbiztonsági intézményekre, hogy kénytelenek voltak enyhíteni a rendelet szigorán. 1944. május 8-án így is 6950 fő volt internálva.

Mindezek során a magyar és német rendőri szervek között bizonyos munkamegosztás és szoros kapcsolat alakult ki. Ez mindenekelőtt a nácik által hatalomra juttatott bizalmi embereiknek tudható be.

A németek a magyar rendőrséggel szemben fenntartással viseltettek. A megszállás után szükségét érezték, hogy a rendőrség legfontosabb részlegét, a politikai osztályt, teljesen fennhatóságuk alá rendeljék.

A Gestapo bizalmi embere, *Hain Tibor* kapott megbízást egy új, politikai nyomozószerv felállítására. Az **Állambiztonsági Rendészet** (=ÁBR) nagyfokú önállóságot kapott, s kivált a főkapitányság alárendeltségéből. Közvetlen irányítását *Baky László* belügyi államtitkár vette át. Így ez a nagyfontosságú terület kikerült a jogi kontroll alól, s pártpolitikai érdekek, egy megszálló hatalom érdekeinek szolgálja lett. Az emberek akkoriban csak „magyar Gestapo” néven emlegették.

Hain dolgozta ki az új szervezet kereteit, működését, s ő válogatta ki az oda becszatható 240 fő személyi állományt is. Az ÁBR a Svábhegyre települt Gestapo tőszomszédságában, a Majestic, Lomnic, Mirabelle panziókban kapott elhelyezést, részben németekkel együtt. Itt, távol a várostól, feltűnés nélkül szervezték akcióikat, hajtottak végre kivégzéseket.

Az ÁBR feladata az ellenállási mozgalom felszámolása, a szabotázscelemekények megelőzése, a baloldal letörése, a zsidóellenes intézkedések végrehajtása, s a németek

nyomozásainak segítése volt. Mindezekkel az Állambiztonsági Rendészet IV. osztálya, illetve alosztályai foglalkoztak.

1944. április 25-ig például 1950 embert tartóztattak le, akikből 940 főt adtak át a németeknek. Elfogtak gazdag zsidókat is, akiktől jelentős értékeket loptak el, illetve adtak német kézre. Formailag ez szolgált indokul arra, hogy *Baky* államtitkár 1944. VI. hó közepén *Hain Pétert* leváltotta, s helyére *Nagy Valér* rendőrtanácsost nevezte ki. A Szálasi-puccs után azonban *Hain* újra visszakapta teljes hatáskörét.

Október 25-e után a nyilasok olyan nagy számban adtak át az ÁBR-nek általuk elfogott személyeket, hogy ott szó sem lehetett alapos kivizsgálásról. Többször brutális vallatás után maguk „ítélkeztek“, azaz kivégezték foglyaikat. Másokat – az eljárás lefolytatására – visszaadtak a nyilasoknak, akik a Dunába lőtték áldozataikat. Hírhedtté vált a Röck Szilárd utcai Rabbiképző is, amit a csendőrnemzők egy részével együtt vallató központnak használtak.

Az ÁBR foglalkozott – csak néhány ismert nevet említve – **Kállay Miklós** miniszterelnök, **gr. Eszterházy János** képviselő, **Rátkai Márton** színész, **Karády Katalin** színésznő, **Dietz Károly** volt rendőr-főkapitány, **Kiss József** újságíró ügyével.

Az Állambiztonsági Rendészet nyomozói 1944. dec. 24-25-én elhagyták Budapestet, s a számukra kijelölt nyugat-dunántúli részre települtek, ahonnan 1945 március végén Ausztriába húzódtak át. Tevékenységük a bajorországi Ramsdorf községben ért véget.

A fővárosban visszahagyott 30 főnyi nyomozói csoport viszont egészen a város elfoglalásáig ténykedett, egyre lanyguló buzgalommal. A BM várbeli épületének pincéiben húzódtak meg, a német kitörés (1945. II. 11.) napjáig, amikor is szétszéledtek.

Az október 15-én hatalomra jutott fasiszta rendszert a lakosság többsége nem tartotta törvényesnek, s azzal szembefordult. A „szétesési jelenségek“, a lelki defetizmus és a tudatos ellenállás letörésére a nyilasok egyetlen módszert tartottak célravezetőnek, a terror fokozását. A megszüntetett ÁVK helyett létrehozták a hírhedt **Nemzeti Számonkérés Szervezetet** (NSzSz). Vagy ahogy közkeletűen nevezték őket, a Számonkérés Különítményt.

Mellettük továbbra is tevékenykedett a *Hain Péter* vezette politikai rendőrség és csendőrség nyomozó osztálya. A nyilaspárt is megszervezte a maga terrorkülönítményét, a **Fegyveres Pártszolgálatot** és a magyar SS-t, azaz a Fegyveres Nemzetiszolgálatot. Mindkét szervezet a törvénytelen cselekmények egész sorát követte el. A baloldaliak, a zsidók, a helyi ellenállás leküzdésére a területi párházakban, az Andrássy út 60-ban, külön nyilas nyomozócsoporthoz szerveződtek. A városmajori, a Németvölgyi úti, a Kapás utcai párházakban – és még sok más helyen – a rémtettek sokaságát követték el. A teljes anarchiára utal, hogy fegyveres nyomozó szerve volt pl. a *Ney Károly* féle **Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségnek**. Atrocitások sorát követte el a Toldi gimnáziumba települt **Vannay-különítmény** is.

Ezek mellett a hadseregben külön biztonsági és erőszakszervek (Def. szolgálat, **Tábori Biztonsági Szolgálat**, Harcfegyelem biztosító osztagok, tábori csendőrség, hadbíróságok stb.) dolgoztak. Nyomozórészleget állított fel a VKF. nemzetvédelmi osztálya is. És mindezek felett ott volt az SD és a nagyhatalmú Gestapo.

Orendy Norbert csendőr alezredes már okt. 15-e előtt utasítást kapott *Vajna Gábor*-tól – a későbbi belügyminisztertől – egy nyomozócsoport, a Nemzeti Számonkérés Szervezete (NSzSz) felállítására. 16-án már meg is kezdte egy olyan szervezet kialakítását, amelynek célja az volt, hogy minden olyan mozgalmat elfojtsa, amelyik a nyilas uralom ellen irányul. *Orendy-Vajna* át – csak Szálasinak tartozott felelősséggel. Korlátlan hatalmukat az is mutatja, hogy megfigyeléseiket a jobboldali pártokra, sőt a nyilas párt vezetőire, az SS magasrangú tagjaira is kiterjeszthették.

Az NSzSz első 58 emberét a csendőrség, a rendőrség állományából okt. 27-én vezényelték a szervezethez. Létszámuk később mintegy 300 főre nőtt. Felderítő, nyomozó és operatív részlegekkel, katonai, gazdasági, politikai csoporttal rendelkeztek. A Szervezetnek volt egy ún. „rohamszázada” is. Hírhedt nevet kapott a *Radó Endre* csendőr százados vezetése alá tartozó „katonai csoport”, amelyik a Bajcsy-Zsilinszky Endre vezette Felszabadító Bizottságot is felszámolta.

Orendy a Naphegy-tér 2. sz. alatt rendezte be az NSzSz központját. Foglyaikat a Margit körüti honvéd fogházban őrizték, ahol a VKF bírósága is működött.

Ma már szinte lehetetlen megállapítani, hogy fennállásuk alatt hány ügyben nyomoztak és hány személyt vettek őrizetbe, ítélték el, vagy kínoztak halálra. Csupán 11 darab napi jelentésük ismert az 1944. XI. 10.–XII. 17. időszakból. Ezek – az adott napokon – összesen 1035 főt regisztráltak.

Az NSzSz számolta fel a Ludovika Akadémián szervezkedő fiatal tisztek csoportját, vizsgálták a béketapogatódzások, az októberi kiugrás körülményeit. Letartóztatták a MÁVAG gyári ellenállási csoportot, a Szovjetunió Magyarországi Barátai Egyesület tagjait. Ők juttatták börtönbe, hóhérekre a Felszabadító Bizottság katonai vezetőit: **Kiss János** altábornagyot, **Nagy Jenő** ezredest, **Tartsay Vilmos** századost, s a Sopronkőhidán kivégzett **Bajcsy-Zsilinszky Endrét**.

Az elfogottak foglalkozását vizsgálva látszik, hogy a letartóztatottak főleg a társadalom közép- és felső rétegéből kerültek ki. Feltűnően magas a Horthy-rendszert kiszolgáló hivatalnokok, a tisztek, az értelmiségiek aránya. A foglyok között ott vannak hozzátartozóik is.

A Számonkérőnél már nem tudtak alapos nyomozásokat folytatni. Áldozataikat megkínozták, összetörték, hogy mielőbb eredményt csikarjanak ki. A foglyokat gumibottal verték, villannyal kínozták, embertelen körülmények között tartották. Akikkel nem boldogultak, azokat agyonlőtték. Mindez hozzátartozik 1944 vége, 1945 eleje őrlt kavalkádjához.

A NSzSz Dunántúlra áttelepült nyomozói Sárváron, Szombathelyen és Győrben tovább folytatták bűnös tevékenységüket. Hírhedtté vált a *br. Strahlendorf* vezette győri részleg, amely tömeges kivégzéseket hajtott végre.

A Vörös Hadsereg közeledtére a nyilasok elhatározták, hogy az őrizetükben levő politikai foglyokat kiszolgáltatják a németeknek. *Budinszky László*, Szálasai igazságügyi minisztere elrendelte, hogy az őrizeteseiket – pl. a Gyűjtőfogházból – adják át a Gestapónak. Őket valószínűleg német koncentrációs táborokba szállították. *Vajna* belügyminiszter utasítására pedig a vidéki fegyintézetekből, majd pedig Budapestről is, a komáromi várerődbe gyűjtötték össze az internált vagy politikai, ellenállási tevékenység

miatt elítélt személyeket. Ide kerültek a sátoraljaújhelyi VKF börtön foglyai is.

1944. nov. közepén 6-7000 foglyot őriztek a komáromi „Csillag-erőd”-ben. Az embereket több transzporttal Németországba deportálták. Az utolsó vonatot dec. 27-én indították a Birodalomba.

Vajna a nyilas parlament, a Törvényhozók Nemzeti Szövetsége ülésén azzal kérkedett, hogy 17000 politikai foglyot szállított ki. Ez a nemzet számára pótolhatatlan veszteség, hatalmas érvágás volt.

Már a Dunántúlon folytak a harcok, amikor a zsidóság után a cigányokat is elérte a fasiszta téboly. Pedig ez az etnikai csoport is már évszázadok óta együtt élt a magyarsággal. A nyilasok rendeletet adtak ki, amelyben a cigányok internálása, munkatáborba történő szállítása, a botbüntetés, sőt kasztrálás is szerepelt. Az összegyűjtött cigányokat ütötték, verték, likvidálták. 1945. februárjában pl. 118 székesfehérvári cigányt vittek Várpalotára, ahol a maguk ásta sírba lőtték őket.

Becsült adat szerint a nácik és kiszolgálóik a háború utolsó szakaszában mintegy 25-30 ezer magyarországi cigányt hurcoltak koncentrációs táborba. Ezek közül alig 3-4 ezer tért vissza. A cigány mártírok történetét – sajnos – mindmáig nem írták meg.

Nem ismerjük kellően azokat a törvénytelen, megtorló jellegű terror intézkedéseket sem, amelyeket a katonai, polgári vagy párt jellegű szervezetek, intézmények alkalmaztak, többnyire elrettentési, megfélemlítési céllal.

Kárpátalján előfordult, hogy biztonsági okokra hivatkozva egész falvakat telepítettek ki. Bácskában és több más helyen a nemzetközi jogot megsértve, túsok szedésére került sor, nemegyszer a rokonok, családtagok köréből. Általánossá vált, hogy a nyomozói, közbiztonsági szervek „széles hálóval” dolgoztak, hogy majd csak fennakad benne néhány bűnös. Innen erednek egy-egy ügyben, a sokszáz fős, néha ezret elérő letartóztatások.

A megfélemlítés célzatával került sor olyan lépésekre, amelyek nemcsak a törvényt, de a humánusit és a jóízűséget is sértik. Huszton, Nagyszőlősen, Feketeardón, Tekeházán az összeterelt lakosság előtt nyilvános kivégzéseket hajtottak végre. Mátészalkán, Miskolcon, Sárovaron, Kassán, Balassagyarmaton és több más helyen, közterületen akasztottak, megtiltva, hogy az áldozatokat eltemessék. 1944 őszén megjelentek a felkoncolással fenyegető plakátok, akik akkor már a szuronnal történő kivégzés helyett többnyire agyonlövést jelentett, minden kivizsgálást mellőzve. Az áldozatokat, nyakukban táblával, közszemlére tették.

Vér folyt a Dunaparton, a házak pincéiben, az erdők rejtekében. Százak kerültek a kiásott tankárokba, haltak éhen lágerekben, pusztultak el járványok miatt. Itt már nem volt sem jog, sem törvény, sem igazság, csak a brutális terror.

Százak és ezrek haltak meg a nácik és segítők által elkövetett tömeggyilkosságokban. Erdélyben, Nagysármáson és Leordinánál ölték meg ártatlan embereket. Csereván 529 bori munkaszolgálatos lett az SS áldozata. Akik ezt túléltek, azok sorsa Abdán teljesedett be. Debrecenben, az apafai lőtéren 70 volt az áldozatok száma. Kiskunhalason, az állomáson megölték a 101/322-es század 196 emberét. Az elszabadult indulatok pusztítottak Bonyhádon, Hatvanban, Kerecsenden, a Komárom megyei Síkvölgyben és a jáki erdőben. Pusztazámon 204, az osztrák határon mintegy 8000 munkaszol-

gálatos pusztult el. A Bükkben 4 tömegsírt tártak fel, benne 121 áldozattal. A sátorlaj-
újhelyi börtönfelkelésnek 61 hősi halottja volt. És ez a felsorolás még mindig nem tel-
jes.

A fővárosban Pestszentimrén, Cinkotán, Csepelen, a Kvassai zsilipnél, a Soroksári
úti Gizella malomban, a BM várbeli épületében, a Radeczky laktanyában voltak töme-
ges likvidálások. Nemkülönben az Andrássy út 60-ban, a nyilas párházakban, a terror-
különítmények fészkeiben. Megölték a Maros utcai kórház, s a Bíró szanatórium bete-
geit. Vér és könny tapad Új-Lipótváros, a Gettó, a Duna-part köveihez, házaihoz.

De kevés a hely, erőtlén a toll, hogy számbavegyen minden esetet. Már ez is szomo-
rú mementó a XX. század közepéről. Szólni kellene a börtönökbe, fogházakba, fegyhá-
zakba zártak szenvedéseiről is. Sajnos, e témáknak máig sincs hivatott kutatója.

A megtorlás által érintettek, illetve az áldozatok száma sem ismert. Ez utóbbit 30-40
ezer főre becsülhetjük. Ez sokszorososan felülmúlja a Kommunista Párt 2000 körüli tag-
létszámát, ami arra utal, hogy itt társadalmilag sokkal szélesebb ellenállási, ellenszegü-
lési, a törvényeket áthágó szembefordulási jelenségről van szó, mint amit a baloldal
képviselet. A megtorlás valójában széles nemzetiségi, vallási, társadalmi, politikai körö-
ket érintett.

Ez a rövid áttekintés csupán a tények feltárására, a jelenségek rendszerezésére, a
folyamatok megismertetésére, semmint a történelmi igazságtételre vállalkozik. Ez kü-
lönben is meddő dolog lenne, hiszen a porkoláb vagy a rab, a hóhér és áldozata oldalá-
ról nézve egészen más a dolgok megítélése.

Két dolog azonban mégis tanulságul szolgálhat. 1. A törvény és jog felrúgása, az
emberi méltóság semmibevétele mindig a szélsőséges eszmékhez, személyekhez és pár-
tokhoz tapad, jelentkezzenek azok bármilyen magasztos köntösben. 2. Döntő az ember
személyisége, tisztessége, erkölcsi tartása. Nem mindenki volt „fasiszta“, aki azt a
rendszert szolgálta. Tudunk arról pl., hogy még a csendőrségnél is létezett ellenállási
csoport, amely fellépett az embertelenség ellen. **Wallenberget** kísérték veszélyes út-
jaira, őrizték a védett házakat, segítették a kormányzóság béketörökvéseit. **Kudar La-
jos** csendőr ezredest a Gestapo ölte meg. **Nyerges Pál, Korondy Béla, Dienes András, Parádi István** nevét említhetjük még. **Király Gyula** ezredest koncentrációs táborba
hurcolták.

A rendőrség állományából Sopronkőhidán raboskodott **Kemény Gábor** a bűnügyi,
Gyuris Aladár a fogház- és toloncügyi osztály vezetője. A nyilasok foglya lett **Dietz
Károly**, volt budapesti főkapitány. Letartóztatták a KEOKH vezetőjét, a BM. VII. osz-
tálya vezetőjét, illetve helyettesét. Ők azok, akik nem voltak hajlandók követni Szálasi
gyilkos tébolyát.

1944. III. 19-e után a németek a flossenbürgi koncentrációs táborba zárták **Keresz-
tes-Fischer Ferenc** belügyminisztert is.

Voltak KEOKH tisztviselők, akik az ide menekült lengyelek, franciák, szerbek tar-
tózkodási engedélyét újra és újra meghosszabbították. Rendőrök, akik biztonságos
helyre kísérték zsidó családokat. Voltak tisztviselők, akik hamis okmányokat készítet-
tek, adtak át az üldözötteknek. Sokkal inkább az emberség, semmint a mundér vagy a
testület minősíti tehát a személyeket.

IV. A KONZERVATÍV RENDŐRÁLLAM ÉS AZ ELLENZÉK

A dokumentumokat gyűjtötte: Bárdos Lajos

*Az erőszak bűvöletében
mit bánja sok törvényhozó,
hogy mint pusztul el szép fajunk!*

*Retteg a szegénytől a gazdag
s a gazdagtól fél a szegény.
Fortélyos félelem igazgat
minket s nem csalóka remény.*

József Attila: Hazám

„Az ellenállási mozgalom jellegét erősen meghatározta vezető csoportjainak célkitűzése, ideológiája. Ahol az irányítás megmaradt a hagyományos uralkodó osztály, a burzsoázia, a tisztikar kezében, ott az ellenállás főként németellenes felszabadító jelleget öltött, s jórészt a status quo ante visszaállítására, a polgári liberális intézmények restaurálására törekedett, illetve korlátozódott. Ahol azonban – s ez volt a helyzet a megszállt országok ellenállási mozgalmainak többségében – a baloldali erők, mindenekelőtt a kommunista párt volt a harc fő szervezője, ott az antifasizmus társadalmi tartalma erősödött. A németellenes felszabadító harc egybekapcsolódott a polgári liberális rendszer kritikájával, és azoknak a politikai-társadalmi ellentmondásoknak az elemzésével, melyek a fasiszmus győzelméhez, illetve a nyugati demokráciák összeomlásához vezettek. Ezekben az országokban az ellenállási mozgalom a polgárháború különleges formája is volt, hiszen egyidejűleg törekedett a német megszállók kiűzésére, s az uralkodó osztály, valamint a bürokrácia velük kollaboráló csoportjainak eltávolítására, egy új, igazságosabb társadalmi-politikai rendszer megteremtésére. Ezekben az országokban az ellenállás nem a háború előtti állapotot akarta visszaállítani, hanem egy új típusú népi demokráciát kívánt megteremteni.“ (i. m. 321-322. old.)

„Az ellenállási mozgalom fokozatosan a második világháború egyik legjellegzetesebb társadalmi-politikai szervezetévé fejlődött. Nehéz egységes fogalomként tekinteni. A mozgalom nem volt valamiféle egységes szervezet, melybe be lehetett lépni, s csatlakozni lehetett. Indítékai, politikai céljai, mint jeleztük, sok esetben igen heterogének voltak. Egészében ez mégis helyi sajátosság, minden nemzeti különбözőség ellenére a második világháború egyik legjellegzetesebb nemzetközi momentuma volt.“

„Az ellenállás tehát egy erkölcsi magatartást és társadalmi magatartást rejtett magában, kitágította, de ugyanakkor átüllette, megvalósította azokat a politikai gondolatokat, amelyeket korábban a fasiszmus keletkezésekor, hatalomra jutásakor antifasizmusnak neveztek.“

„Az ellenállási mozgalom nemzetköziségét mégsem lehet kizárólag a németellenességre, a német náciizmus elleni harcra korlátozni. Az ellenállási mozgalom többségében nem csupán a német náciizmus ellen harcolt, hanem azon politikai, társadalmi viszonyok ellen is, melyek a náciizmust, a fasiszmust életre hívták, megerősödését lehetővé tették.“ (i. m. 348-349. old.)

AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOM KÖRÜLMÉNYEI MAGYARORSZÁGON

*Az „árral szemben úszva“ ***

Melyek voltak ezek az Európa más országaitól lényegesen eltérő körülmények Magyarországon? A rendszer urai, a trianoni békének a magyar népre gyakorolt negatív hatása

* RÁNKI GYÖRGY: A második világháború története. (Gondolat, Budapest, 1982. Részletek.)

** PINTÉR ISTVÁN tanulmánya alapján készült összefoglaló. Fegyverrel a hazáért c. kötet, 1980. 18-36. old. A kötet terjedelmi korlátai miatt, a dokumentumok idézeteit kivéve, a tanulmány egyes részeit összevonva, rövidítve, bár tartalmi pontosságra törekedve írtuk le.

alapján féktelen nacionalista, irredenta, a szomszéd népek ellen irányuló propagandát folytattak: az iskola, az egyház, a sajtó, a rádió stb. útján. A tömegek jelentős részével sikerült elfogadtatni, hogy Magyarországon a szociális problémák legfőbb okozói az 1918-1919-es forradalmak – és Trianon. 1938-1941 között az egymást követő területgyarapodások összekapcsolódtak a háborús gazdálkodással, az antiszemita törvényekkel.

Az 1938-at követő néhány év alatt a magyar ipar gyorsabban fejlődött, mint a megelőző húsz évben. 1938 és 1943 között 120000 új munkást szívott fel a hadiipar, az iparban megszűnt a munkanélküliség. A belső piac kiszélesedése, Németország növekvő mezőgazdasági exportigénye a falun is gazdasági élénküléshez vezetett, enyhítette átmenetileg a nincstelenek nyomorát. Az 1938-ban és 1939-ben elfogadott zsidótörvények (amelyek szinte mindig összekapcsolódtak a németek támogatta határrevízióval), valamint a területi átcsatolások után a zsidó és nemzetiségi értelmiség és kispolgárság (kiskereskedők, iparosok, vállalkozók stb.) helyét jórészt a rendszerhez hű, „keresztény” kispolgárok foglalták el. A születési, „faji” előjogok módot adtak más kárára való vagyon- és pocíziószerezésre. A bekövetkezett őrségváltással a keresztény középréteg anyagi előnyhöz jutott és a háromhatalmi szövetség, az agresszív háborús törekvések, a konzervatív társadalmi rendszer tömegbázisát erősítette.

Az antifasiszta mozgalom kibontakozását befolyásolta a német-magyar viszony sajátos alakulása. Magyarországot a fasiszta Németország mint szövetségesét juttatta politikai és gazdasági függésbe. Ez az alárendeltség – Európa sok más országától eltérően – egészen 1944-ig, az ország német megszállásáig nem közvetlenül, katonai beavatkozás formájában, hanem közvetve, a németekkel szövetséges magyar kormányok politikája révén, illetve az ezekre a nációkat feltétlenül támogató szélsőjobboldali pártokon keresztül gyakorolt nyomás által érvényesült.

A magyar belpolitika a német megszállásig megőrzött bizonyos függetlenséget, önállóságot. Nem vette át mindenben a német mintájú fasiszta állami berendezkedést. Nem következett be a belső hatalmi viszonyokban a teljes „őrségváltás” a Hitlert vakon követők javára.

A magyar nép elég tekintélyes része a német-magyar szövetségtől az ország „felvirágzását”, „Nagy-Magyarország” visszaállítását várta. Kezdetben – 1939-1941 között – úgy látszott, hogy Magyarországnak sikerül „elvesztett területeit” visszaszereznie és a háborús konfliktusoktól is távol maradnia.

A nációk szokott taktikája szerint: a területátcsatolások ára az ipar, a mezőgazdaság termékeinek, a nyersanyag kiszállításának fokozása volt. (Már Magyarország háborúba lépése előtt – a Teleki-kormány idején – bevezették a kenyérjegyet és közben a kenyér minősége is erősen romlott.) A zsidótörvények révén – a lakosság egy részének koncot adva, őket bűnrészessé téve az európai agresszív háború szilárd bázisává akarták tenni a „támogatott” országot.

Magyarország a területátcsatolások következtében Németország gazdasági, politikai kiszolgáltatottja lett, de egyben az agresszió haszonélvezője, s elnyomó is, az átcsatolt területek nemzetiségeinek leigázója. A magyar burzsoáziának, a polgári és kispolgári embereknek, de a munkásoknak és a parasztoknak is megmaradtak az illúziói a

hintapolitika helyességéről, s csak kis töredékük volt hajlandó szembefordulni a fasiszta Németországgal és magyar kiszolgálóival.

Illúziókat keltett végül, hogy a hadbalépés után is megmaradt Magyarországon a parlamenti rendszer. Közép-Európában a háború alatt – az 1944-es német megszállásig – egyedül itt működött parlamenti képvisellel rendelkező szociáldemokrata párt. Bármilyen megszorításokkal, de a kormánynak nemcsak szélsőjobboldali, hanem legális baloldali ellenzéke is volt. Erősen korlátozva, de tevékenykedtek szocialista szakszervezetek. Megjelentek a baloldali napilapok, a Szociáldemokrata Párt központi lapja, a Népszava, a polgári liberális, erősen németellenes Magyar Nemzet és mások. Bár rendkívül erős sajtócenzúra érvényesült, a szocialista és demokratikus eszmék – burkoltan, „sorok között” – nyilvánosságot kaphattak.

Az antifasiszta tábor a háború előestéjén az illúziók, a megtorlások, letartóztatások sorozata következtében gyenge és szétforgácsolt volt. Magyarországon a háború kitöréséig – eltérően számos más európai országtól – nem jött létre sem az antifasiszta népfront, sem az ebben objektíve érdekelt erőknek a közeledése. A harmincas évek második felében kialakultak a magyar viszonyokhoz alkalmazkodó népfrontpolitika alapjai. E politika testesült meg az 1937 tavaszán létrehozott **Márciusi Front** tevékenységében. Az 1938-1940 közötti időszakban a baloldaliaknak és a velük tartó demokratikus csoportoknak, az „árral szemben úszva”, csupán az antifasiszta összefogás gondolatának ébrentartására volt erejük, a konkrét megvalósításnak csak a reménye élt bennük. Nehezítette az ellenállás kibontakozását az is, hogy a rendszer változatlanul tizedelte, egyben igyekezett megosztani a harc fő erőit.

Népi demokrácia:
szabadság,
föld,
kenyér,
független ország
Nyilasok:
rabság,
paraszteinyomás,
munkásnyomor,
gyarmati sors
Válassz: **Mi** vagy **ŐK**?
Lapunk a „TOVÁBB”.
Vedd, olvasd, terjeszd.
MÁRCIUSI FRONT.
Feladat: minden Kállai Gyula Nagy Károly Greshai Mátéval.

A Márciusi Front röplapja

Különösen súlyos csapásokat mértek a KMP-re 1940 és 1944 között – az ország német megszállása előtt – a tömeges internálások mellett négy nagy letartóztatási hullám volt: 1940-ben, 1941-ben, 1942-ben, 1943-ban. Az internált vagy büntetőszázadokkal a frontra hurcolt kommunisták száma – az átsatolt területeket is beleértve – mintegy három, három és fél ezerre tehető, a letartóztatottak száma pedig meghaladta a kétezret. Ha ehhez hozzávesszük a szociáldemokrata és más haladó erőket ért veszteségeket, akkor ez a szám megközelíti a tízezret.

A Hitler-ellenes nemzeti egység és e politika első eredményei

1941 tavaszán a KMP a körülményeket figyelembe véve kidolgozta a „Független, szabad, demokratikus Magyarország” programját és az antifasiszta és Hitler-ellenes nemzeti erők összefogásának erre épülő politikáját.

Az 1941. szeptemberi felhívásában az antifasiszta nemzeti egységre szólított fel minden olyan társadalmi osztályt, réteget, politikai pártot vagy csoportot, az országhoz került nemzetiségeket vagy egyéneket, amelyek és akik hajlandók voltak harcolni a háború megszüntetéséért, a magyar katonáknak a frontról való visszarendeléséért, a dolgozók legégetőbb követeléseinek teljesítéséért. Olyan Hitler-ellenes politikai front megteremtését javasolta, amelyben a munkásosztály legális és illegális pártjain, szervezetein, a paraszti, polgári pártokon és csoportokon kívül a kormánypárt németellenes szárnya, sőt a kormány németellenes, a háborúba lépést ellenző tagjai is részt vesznek vagy legalábbis támogatják és hajlandónak mutatkoznak az ország korlátozott demokratizálásáért is síkraszállni, bár a konzervatív rendszer likvidálását elutasították, vagyis nem voltak antifasiszták, csupán náciellenesek.

1941 tavaszán-nyarán (*Teleki Pál* miniszterelnök öngyilkossága, Jugoszlávia megtámadása, a Szovjetunió elleni hadüzenet és az antifasiszta világkoalíció szárnybontakozása következtében) a „két vas tűzben tartásának” Teleki által javasolt útja járhatatlannak bizonyult. Ebben a helyzetben a Hitler oldalán viselt háborúval szemben az egyetlen reális alternatívát a „Független, szabad, demokratikus Magyarország” programja jelentette. Ezzel magyarázható az a kedvező fogadtatás, amely – ha áttételesen is – a Népszava, a Szabad Szó, a Magyar Nemzet, az Újság, s szinte minden liberális polgári lap hasábjain az e program körül kibontakozó vitákban, állásfoglalásokban megnyilvánult 1941 nyarán. „Ma a következő három kérdésben kell egyet értenünk: politikai jogok, szabadság és függetlenség, földreform” – állapították meg a Magyar Nemzetben, mintegy a több hónapos vita összegezeként. „Jó volna – írták –, ha a különböző helyeken folyó elméleti vita a gyakorlati kérdések felé terelődne, továbbá határozottabb formát öltene a mi oldalunkon jelentkező erők tömörülése, hogy az első adandó alkalomkor az új politikai front azonnal megalakulhasson.”

Ezek az előzmények tették lehetővé, hogy 1941 őszén kommunisták, baloldali szociáldemokraták, szocialista ifjómunkások, egyes szakszervezeti vezetők, népi írók, parasztkollégisták, újságírók és néhány polgári politikus részvételével meginduljon a közös munka.

Az első megmozduláson, 1941. október 6-án a Batthyány-örökmécsesnél, még csak

a kommunista és a szociáldemokrata fiatalok vettek részt. A következőn, november 1-én, Kossuth és Tancsics sírjának megkoszorúzásánál, már képviseltette magát az egyre terebélyesedő Hitler-ellenes tábor szinte minden csoportja. Az antifasiszta erők gyülekezésének és a Hitler-barát politika elleni tiltakozás demonstrálásának 1941 végén – 1942 elején hónapról hónapra fontos megnyilvánulásai voltak a különböző kulturális megmozdulások. Az „új politikai front” létrehozásának feltételeit megteremtette a Népszava 1941-es karácsonyi száma, amely a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták közös tevékenységéből született. E számnak országos visszhangja volt – a heves támadások ellenére és a méltató elismerések mellett –, az antifasiszta összefogást erősítette.

1942 februárjában a KMP kezdeményezésére megalakult a **Magyar Történelmi Emlékbizottság**, tömörítve soraiban mindazokat a politikusokat, közéleti személyeket, akik a háborúba lépés után valamilyen formában a függetlenségi mozgalom mellett foglaltak állást. A Magyar Történelmi Emlékbizottságban a KMP, az SZDP, a FKgP, a Nemzeti Parasztpárt mellett a szocialista szakszervezetek, ifjúsági szervezetek és kulturális egyesületek is képviseltették magukat.

Az Emlékbizottságot a március 15-ére a Petőfi-szoborhoz tervezett antifasiszta tüntetés szervezőjévé, távolabbi célként, a háborúellenes erőket tömörítő olyan politikai szervezetté szeretnék volna fejleszteni, amely képes lesz a háborúból való kilépéssel, a rendszer demokratikus átalakulásával összefüggő feladatok megoldására. A nemzeti kormány a népi tömegmozgalomra támaszkodva békét köt a Szovjetunióval, Angliával, Amerikával, és a demokratikus nemzetekre támaszkodva végrehajtja Magyarország demokratikus átalakítását.

Az 1942. március 15-i antifasiszta demonstráción több ezres tömeg tüntetett a Petőfi-szobornál és a Parlamenthez vezető úton. 1930. november 1 óta nem volt ekkora tömegtüntetés Magyarországon.

Az új kormány feje, *Kállay Miklós* 1942. március 19-én tartotta parlamenti bemutató beszédét. Első belpolitikai intézkedései közé tartozott a németellenes erők táborának szétvérese: a KMP és az SZDP baloldala elleni fokozott terror, az Emlékbizottság felszámolása, valamint a mozgalom ingadozó polgári, kispolgári szárnyának fokozatos megnyerése. Az angolok El-Alamein-i, a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelmét követően döntő fordulat állt be a fasiszmus elleni harcban, az antifasiszta világkoalíció javára. A 2. magyar hadsereg katasztrofális veresége, Magyarországon is erőteljesen éreztette hatását. Mindez kiélezte az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket és kiváltotta a polgári, kispolgári tömegek csalódottságát, az emberek békevágyát, s a dolgozó tömegek balratolódását, gazdasági harcának és politikai aktivitásának megerősödését.

A Kállay-féle hintapolitika és az ellenállás

1943 tavaszától a Hitler-ellenes erők táborában sajátos átcsoportosulás körvonalai bontakoztak ki. Résztvevői szintén nemzeti összefogást hirdettek, de baloldali és radikális paraszti erők nélkül, a fasiszta Németország ellen, de a Szovjetunió ellen is, a nácikat

kiszolgáló imrédysta és nyílas szélsőjobboldal ellen, de az ország következetes demokratikus átalakítását sürgető baloldal ellen is. Magyarországon ekkor a kiutat kereső Hitler-ellenes tábor elsősorban azokból a konzervatív nagybirtokos és nagytőkés csoportokból erősödött meg, amelyek a belső átalakulás legnagyobb ellenfelei voltak, Hitler-től való elszakadásuk – szemben az európai ellenállási mozgalmak többségével – mind kevésbé jelentett antifasizmust, azaz a németektől való elszakadással együtt az ország demokratikus átalakulásának vállalását is. Kállay ezért tartotta változatlanul fontosnak a forradalmi erők megtörését és a jobboldali kiscgazda, szociáldemokrata vezetők megnyerését, a „hintapolitika” szolgálatába állítását.

A KMP 1943 áprilisában közzétett részletes programjában leszögezte, hogy hamis és veszélyes az a nézet, amely teljesen külső erőkből, elsősorban a nyugati szövetségesektől és a kormánytól várja Magyarország felszabadítását a fasiszta német iga alól. A magyar nép a nemzet legjobbjaitól nem szép szavakat, ígéreteket, hanem tetteket vár a nemzeti katasztrófa elhárítására.

Az olasz kapitulációt követően a magyar dolgozó tömegek ellenállásának meggyorsulása, a nyugati szövetséges haderők szicíliai partraszállása és a Balkánon való megjelenésének reménye arra készítette a Kiscgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetőit, hogy közös nyilatkozatban követeljék a kormánytól az ország függetlenségének és semlegességének deklarálását.

„Mi is gondolkodunk és igyekszünk elhárítani a veszedelmet – fejtegette a kormányzó Bajcsy-Zsilinszkyvel folytatott megbeszélésén –, de nem idézhetünk elhamarkodott lépésekkel még nagyobb veszedelmet az országra. Mi volna a németek válasza arra, hogy osztentatív* kilépnénk a háborúból, eltekintve attól, hogy szavamat én sohasem fogom megszegni? Az, hogy megszállnák az országot. Meg kell szerezniünk a németek beleegyezését, mert annyira össze vagyunk fonódva a németekkel, hogy egy ilyen lépést csak velük összefonódva tehetünk meg.” Kállay az ellenzéki pártok vezetőivel folytatott sorozatos tanácskozásain ugyanezt a véleményt fejtegette: „toljuk az időt, hogy minden kockázatot elkerüljünk”.

A függetlenségi mozgalom hívei azt hangsúlyozták, hogy a nácik háborúját támogató kormányt el kell távolítani és nemzeti kormányt kell alakítani. Nem történelmi alibi kell, hanem „a tömeg erejével kell súlyt adnunk és érvényt szerezniünk a nemzet elemi érdekeinek”.

A hadseregre való támaszkodás lehetőségét, a honvédség helyét az ellenállásban 1942 őszén Bajcsy-Zsilinszky Endre vetette fel először a kormányhoz küldött memorandumában. Szó esett róla a Kiscgazdapárt 1943. július 31-i emlékiratában, valamint Bajcsy-Zsilinszky németellenes polgári politikusokkal és katonatisztekkel folytatott megbeszélésein, levelezésében is. 1943. szeptemberi felhívásában a Kommunista Párt a különbéke kiharcolásának egyik alapvető feltételeként követelte a magyar honvédség megtisztítását. Hangsúlyozta, hogy csak a fasiszta árulóktól, Hitler kémeitől megtisztított magyar hadsereg és a nemzet egységes fellépése biztosíthatja a német megszállás megakadályozását, s a különbéke kiharcolását.

Sem Kállay, sem Horthy nem volt képes a hadsereget megtisztítani a németbarát

* Magyarul: tüntetően, feltűnően, kérkedve.

tábornokoktól, vezérkari tisztektől, a háborúellenes demokratikus és baloldali erők pedig részint gyengeségük, részint megfelelő tömegtámogatás hiánya miatt ugyancsak képtelenek voltak ennek kiharcolására. Ezzel eleve illuzórikussá vált minden olyan terv – mint látni fogjuk 1944. október 15-e kudarcának is ez volt az egyik oka –, amely a Hitlerrel való szakításhoz vezethetett volna.

1943 végén az olaszországi események adta kedvező lehetőségek elszalasztása, majd a moszkvai és a teheráni konferenciák után mind végzetesebben bontakozott ki a Kállay-kormány és az őt támogató Hitler-ellenes erők politikájának kudarca. Az olyan politika, amely a háborúból való kilépésnél számításon kívül hagyja a Szovjetuniót, és csak a nyugati szövetségesekre kívánja építeni terveit, a kiugrás belső feltételei megteremtése helyett pedig frontot kíván nyitni az antifasiszta ellenállás következetes erőire, és eleve kizárja a tömegek harcát – kudarca van ítélve.

„1944. március 13. Károlyi Mihály felhívása Londonból: »Ebben a tizenegyedik órában tetteinkkel kell választóvonalat húznunk a magyarországi rendszer és Magyarország népe között. Ha ezt nem tesszük meg, mint nemzet elvesztünk. Le kell rombolni a feudalista fasizmust Magyarországon, ha helyet akarunk biztosítani hazánknak egy új, demokratikus Európában. Ilyen helyzetben áruló aktus lenne egyedül a német fasizmus ellen harcolni, ugyanakkor a Horthy-rendszer megkímélését kívánni.«

1944. március 15. Londonban megalakul az antifasiszta magyar emigránsok szervezete, az **Angliai Magyar Tanács**. Vezetője Károlyi Mihály. »Mi csak tanácsadói, képviselői vagyunk a magyar népnek és útmutatói a nehéz napokban. A szabadságot Magyarországon kell kivívni. Mi csak kérve-kérjük őket, tegyenek meg sokkal többet, mint amennyit lehet, mert Magyarország sorsa függ magatartásuktól... fogjanak össze a német betolakodók és Horthyék ellen. Mi értük vagyunk itt és igyekszünk elvégezni kötelességünk« – mondja Károlyi az alakuló ülésen.

Március közepe. Habsburg Ottó üzenete Kállay Miklóshoz: »Ha Magyarország a végsőkéig passzív marad, sokkal rosszabb helyzetbe kerül, mint Trianonban.« (Az 1944. év története. Történeti könyvek. Történeti évkönyv 1984. 34-35. old.)

Károlyi felhívása nagy felháborodást váltott ki Magyarországon az uralmon levő politikusok között. A nyilatkozattal szemben tanúsított felháborodás, a „polgárháborúra uszítás“ hangoztatása nemzetellenes cselekedet – mondták. A Békepárt ezzel szemben kifejtette, hogy „a nemzeti felkelés éppoly kevésbé polgárháború, mint volt a 48-as szabadságharc. És nem teszi polgárháborúvá az sem, ha a Hitlert kiszolgáló magyar reakció ellen is irányul, mint ahogy 48 nemzeti szabadságharcos jellegén sem változtatott az a körülmény, hogy akkor is voltak a német elnyomók oldalán gyászmagyarok és reakciós hazaárulók.“

A megszállás

„Március 19. fordulópontra az 1944. év magyarországi történetében. *Horthy Miklós* kormányzó már befejezte Hitlernél tett látogatását, tudomásul vette Magyarország német megszállását és hazaindult, mikor március 18-án éjszaka *Keresztes-Fischer Ferenc* belügyminiszter az első jelentéseket megkapja a német katonavonatok megélénkült moz-

gásáról. Éjfél után *Kállay Miklós* miniszterelnök vezérkari tisztekkel tárgyal a Sándor-palotában a katonai ellenállás lehetőségeiről. Hajnali 2 óra körül érkezik meg a tanácskozássra *Bajnóczy József* vezérezredes, a vezérkari főnök helyettese, s bemutatja felettese, *Szombathelyi Ferenc* – a kormányzói különvonatról küldött – sürgönyét: német csapatok érkeznek Magyarországra, melyekkel minden összetűzést kerülni kell. Rövid vita után – *Náday István* vezérezredes kivételével – a katonai vezetők elvetik a szervezett katonai ellenállás lehetőségét. 3 óra körül a tanácskozáson felmerül a népi ellenállás gondolata. A lakosság felfegyverzését *Bajnóczy* azzal hárítja el, hogy éjnek idején nem lehet érintkezést találni a civil lakossággal. Döntés születik, hogy megvárják a további fejleményeket és a kormányzó hazatérését. 6 óra körül a német páncélos egységek bevonulnak Budapestre, s megszállják a főváros stratégiai fontosságú pontjait. A reggeli órákban a Gestapo megkezdí – a már korábban, magyar segédlettel összeállított névjegyzék alapján – a letartóztatásokat. A kormányzói különvonat – a Turul – csak 10 óra körül érkezik Kelenföldre. A játszma időközben eldőlt. Magyarország szuverenitása megszűnt, immár nemcsak külpolitikájában, de belügyeiben is kiszolgáltatottá vált.“ (História. Az 1944. évi története. 30. old.)

A Magyar Front és a fegyveres harc kérdése

Emlékirataiban maga *Kállay* is elismerte, hogy az ellenállás nem lett volna teljesen eredménytelen. „Az bizonyos – írta –, hogy saját erőnkkel meg tudtunk volna szabadulni a németektől, de nem így az oroszoktól.“

Így a megszállók nemcsak hogy a honvédség fegyvereibe nem ütköztek, de az antisziszta erők felkészületlensége miatt a tömegek ellenállásával sem kellett számolniuk, ami a németek számára is meglepő volt.

A német csizmákat Magyarországon is a hitlerista módszerek bevezetése követte.

A Békepárt a megszállók bevonulása után azonnal felhívással fordult a nemzet minden rétegéhez, az illegalitásba kényszerített náciellenes pártok vezetőihez, és nemzeti összefogásra, szabadságharcra, népi ellenállásra mozgósított.

Harci csoportok alakítására szólított fel, s arra, hogy a katonák fordítsák fegyvereiket a hitlerista megszállók ellen, a munkások szabotáljanak, a parasztok rejtsek el a termést a megszállók és kiszolgálóik elől, s a tisztviselők pedig akadályozzák az államgépezet munkáját.

A Békepárt képviselői megkeresték az SZDP, a Kisgazdapárt, a Parasztpárt és más baloldali szervezetek vezetőit, javasolva, hogy közösen hívják fel a nemzetet az ellenállásra, együttesen szervezzék a küzdelmet, beleértve a fegyveres harcot is. 1944 májusában létrejött a Magyar Front. Az antisziszta nemzeti ellenállás új központi szerve június elején kiáltványban fordult Magyarország népéhez. A felhívás, amely különböző politikai felfogást valló pártok – a Békepárt, az SZDP, a Kisgazdapárt és a legitimisták csoportja – együttes nyilatkozata volt, „új szabadságharcot, új háborút“ hirdetett. A Magyar Front programját lakonikus rövidséggel három pontban fogalmazta meg: „A német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel, s minden ízében demokratikus, szabad Magyarország alapjainak lerakása.“

A magyar történelemben hagyományai vannak a zsarnoki hatalom és az idegen hódítók ellen kifejtett népi ellenállás egy sajátos formájának, a passzív rezisztenciának. Olyan harci forma ez, amely mint valami puha anyag, felfogja az erős csapást, láthatatlan szállaival körülveszi a támadót, keresztezi annak minden tervét, s mivel látszólag lojális, szinte lehetetlen a fellépés ellene. Hatásában mégis eredményes, hiszen tömegmérétekekben jelentkezik. Többnyire apró tettekről van itt szó csupán, amelyek az ellenség részéről alig megfoghatóak, de amelyek, mint a csapágyba szórt homok a gépet, mégis megbénítják a hivatalos szervek működését.

Harci formáik is változatosak, sokrétűek. Ide sorolnám a valódi és álhírek terjesztését, az ellenséget nevetségessé tevő viccek továbbadását, a társadalmi és közigazgatási élet zavarának növelését. Sokan voltak olyanok, akik betegségekre hivatkozva tudatosan álltak félre, így tagadták meg a magyar Quisling-rendszer szolgálatát. Ezrével voltak emberek, akik átadták irataikat, rejtegették, élelmezték a faji és politikai üldözötteket. Mások civil ruhát biztosítottak a harcot megtagadó katonáknak, és segítették őket, hogy lemaradjanak a visszavonulás során. Akadtak jóérzésű hivatalnokok, rendőrök, akik szemet hunytak a szabálytalanságok felett, s lehetővé tették a bejelentkezést, az élelmszerjegyek megszerzését.

Tízezrek tagadták meg a katonai szolgálatot; nem teljesítették a behívóparancsot vagy megszöktek alakulataiktól. Budapest megtelt bújkáló férfiakkal.

A katonai közigazgatásban, a hivatalokban, a népmozgalmi nyilvántartóknál dolgozók közül nagyon sokan segítették hiteles katonai okmányokkal a be nem vonulókat. Még a katonai karhatalmi szerveknél is akadtak emberek, akik közölték a razziák időpontját, futni hagyták a hurokra kerülőket, s az adminisztráció kibúvóit felhasználva próbálták menteni a bajba jutottakat. Sokan már azzal is segíteni tudtak, hogy nem vettek tudomást arról, amit észre kellett volna venniük.

Budapest lakosságának történelmi érdeme, hogy közel 25 000 üldözött zsidót fogadott otthonába, rejtett el, táplált és oltalmazott, kijátszva a razziázó nyilasokat. Sokan életükkel fizettek humanitárius tetteikért. Egyházi személyek hamis keresztleveleket, származási és családi okmányokat állítottak ki a hozzájuk fordulóknak. Több budapesti kolostorban és rendházban – így pl. a Szalézi atyáknál, az Irgalmas nővéreknél, a Sion zárdában, a jezsuitáknál, a Skót misszionál és másutt – emberek százai kaptak menedéket. Sokan a Nemzetközi Vöröskereszt vagy a semleges államok követségeinek égisze alatt nyújtottak segítséget.

A közigazgatásban, az állami hivatalokban dolgozók közül is sokan éltek a szabotázs módszerével. Késedelmesen vagy mellékvágányra terelve intéztek el ügyeket, visszatartották a kiürítésre szánt oktatási, egészségügyi és kulturális értékeket, a nemzet, a főváros javait. Hivatali hatáskörüket messze meghaladva kiadtak olyan állami iratokat, amelyek keresztettkék a nyilasok szándékait. Voltak jóérzésű bírók, akik elfektették az ügyeket, tisztviselők, akik hagyták, hogy az emberek hiányos papírokkal éljenek.

Az emberek ezrei találkoztak azon törekvésükben, hogy a fővárost, az ország ékkövét, megmentse a galád pusztítástól. Mikor nyilvánvalóvá lett, hogy ez a szándék

* Részletek DR. GAZSI JÓZSEF tanulmányából a „Fegyverrel a hazáért” c. kötetből. 111-112. old.

meghiúsul, arra törekedtek, hogy az ostrom előtt álló városból ne vihessék el az élelmet, az egészségügyi felszereléseket, a közlekedési és szállítóeszközöket, a tűzoltó felszerelést, a gépeket, ne szereljék le a gyárakat, ne telepítsék ki a lakosságot stb.

A passzív ellenállás megnyilvánulása volt a kiürítési rendelkezések tömeges megtagadása. Kecskemét népét még sikerült kizavarni otthonából, de Székesfehérváron már nemcsak a lakosság, hanem a város polgármestere és püspöke is helyben maradt. Miskolc népe – mint egy német irat panaszoja – a hegyekbe, erdőkbe menekült. Elsősorban a fasiszták, a régi rend képviselői, az úri Magyarország exponensei menekültek. Tiszteletre méltóan helytálltak az egyházak papjai, akik nem hagyták el híveiket.

Az ellenállási mozgalom nem kis erőfeszítéseket tett, hogy az embereket ráébressze hazafias kötelességükre. Országszerte mentették az elhurcolásra váró levante gyerekeket és a férfi lakosságot. A már szolgáló katonák tízezrei szöktek meg, adták meg magukat a nyugati határ elérésekor.

Ugyancsak nemzeti mozgalommá lett az ország vagyonának, a nemzet értékeinek mentése az elhurcolás, a pusztítás elől. Késleltették a szállítóeszközök készenlétbe helyezését, értéktelen anyagot raktak a vagonokba, elrejtették a nyersanyagot, a legfontosabb gépeket.

A vasutasok szabotálták a szerelvények összeállítását, nem adtak mozdonyt, tévesen irányították a szállítmányokat. A vagonokba mégis berakott felszerelés így maradt vissza sokszor valamelyik mellékvágányon. A pécsi vasutasok pl. sok milliós értéket mentettek meg így.

Számos helyen sikerült rábírní a robbantóosztásokat, hogy a gyárak elpusztítása helyett csupán „bénítást” hajtsanak végre. A munkások kiszerelték és elrejtették a gépek „lelkét” képező legfontosabb műszereket.

Általános jelenség volt, hogy a képzett szakmunkások nem követték az evakuált gyárakat, nem települtek át új munkahelyükre. A megtorló intézkedések ellenére gyakorivá vált a munkamegtagadás, munkalassítás.

A **Parasztszövetség földmunkás tagozata**, a Szabad Szó köré tömörült demokraták, baloldaliak, a Békepárt vidéken létrejött **helyi parasztbizottságai** s ennek tagjai sokat tettek annak érdekében, hogy hazánk ne legyen „német gyarmat”. A felvilágosító munka 1943 őszén és 1944 tavaszán különösen megélénkült. Postai úton számos parasztvezető, szövetkezet, olvasóköri és más falusi intézmény kapta meg rendszeresen a párt kiadványait. Ezek arra hívták fel a falvak lakosságát, hogy csak a legszükségesebb mértékben termeljenek, ne szolgáltatassák be termékeiket, ne vessék újra a kipusztult vetést, ne adják oda lovaikat a háború céljaira. A cselédektől azt kérték, hogy szabotálják a kénysztörvényeket, a gazdáktól, hogy ne fizessenek adót. A rölapok szökésre, a katonai szolgálat megtagadására, valamint a „partizánok elrejtésében való közreműködésre” szólítottak fel.

Hozzávetőleg 2500-3000 főre becsülhetjük azok számát, akik határainkon belül mint partizánok, ellenállók fegyverrel a kézben küzdöttek a szabadságért. Kétezeröttszáz honvéd harcolt a Budai Önkéntes Ezred kötelékében. Ha ehhez hozzávesszük a külföldi országokban harcoló mintegy 8000 antifasisztát, továbbá a Horthy-rendszer által letartóztatott, internált, bebörtönzött, büntetőszázaddal a keleti frontra kivitt antifasisztát,

baloldali érzésű hazárit, a német megszállás másnapján a Gestapo által letartóztatott mintegy 5000 személyt, a komáromi erődből 1944 novemberében a német koncentrációs táborokba elhurcolt kb. 6000 politikai foglyot, valamint az új magyar hadsereg kötelékében és más fegyveres vagy műszaki alakulatokban a fasizmus ellen harcra kelő honvédet –, úgy megközelítőleg hetven-nyolcvanezres számot kapunk.

A „FÜGGETLENSÉGIEK“ ÉS A HATALOM

Az úgynevezett függetlenségiiek voltak az áldozatai az 1942. évi nagy lebukásoknak. Az ítélet indoklásából vett részletek jól illusztrálják a hatalom elfogultságát, csúsztatását, de bemutatják az antifasiszták értékeit, céljait, tetteit is az ellenfél nézőpontjából, le nem tagadhatatlanul.

A sátoraljaújhelyi börtön foglyai között kb. 49-nek, a magyarság függetlenségéért harcoló baloldali antifasisztáknak kiemelkedő szerepük volt. Ők, a KMP-, a VS-, az SZDP-tagok, munkáskultúrszervezetek, szakszervezetek aktívái vagy velük szimpatizálók kerültek a Vkf. börtöneibe.

A velük kapcsolatos H.254/42. sz. 1943. márciusában született ítélet * indoklása a következő volt:

„A haditörvényszék... a következő tényállást vette bizonyítottnak. A most folyamatban levő háború megindulásakor, de különösen azóta, mióta a tengelyhatalmak oldalán Magyarország is belépett a háborúba, Magyarországon fokozottabb mérvű kommunista szervezkedés indult... A rohamgárda feladatköre volt a kommunista célkitűzéseket agitációval, főként azonban röpiratok terjesztésével és falfeliratok alkalmazásával szolgálni.“

A vádlottakat „részint mint a kommunista párt tagjai, részint pedig mint a kommunista szervezethez tartozók a szervezkedésben, az irányzatos hírverésben (propaganda), a szervezkedés anyagi szükségleteinek ellátásában, ún. V. S. (az úgynevezett Vörös Segély) fizetésében, avagy a kommunista szervezkedés egyéb támogatásában vették ki részüket“.

„A kommunisták magyarországi pártjának ílymódon felépített szervezete különösen a magyar-szovjet orosz háború 2. évében, 1942. évben fokozottabb mérvű működést fejtett ki. Míg egyrészt a szervezet a kommunisták uralomra jutására kedvezőbb lehetőséget nyújtó belpolitikai rendszerváltozásra törekszik, ugyanakkor fokozottabb mértékben lépnek előtérbe a szervezkedés külpolitikai célkitűzései, nevezetesen az a törekvés, hogy Magyarország a Szovjetunióval való háború abbahagyására, különbéke kötésére, a szövetségeseivel, elsősorban a Német Birodalommal való szembeszállásra indíttassék.“

„A kommunisták magyarországi pártjának valóságos célkitűzéseit elleplezve az irányzatos hírverés során megtévesztő módon olyképpen tüntették fel, mintha ezek a célkitűzések nem a Szovjetunióval szemben kialakult európai arcvonal egyik bástyájának, Magyarországnak a harcon kívül helyezését és ezáltal a Szovjetunió megsegítését, illetve tehermentesítését, hanem kizárólag Magyarország érdekeit szolgálnák.“

„A szervezkedés céljainak szolgálatában igyekeztek felhasználni az egyes közéleti férfiak nyilatkozataira támaszkodva egyes baloldali politikai pártok által felszínen tartott azt a mozgalmat, mely a független, szabad, demokratikus Magyarország követelményét írta a zászlajára.“

„A KMP az e mozgalom által erősített nemzeti irányzatot saját céljaira akarván felhasználni, az ezzel a jelszóval a nemzeti gondolathoz közelebb hozott ipari munkásság között kereste talaját és ennek a jelszónak a cégére alatt mérgezte a lelkeket, toborozva híveit. Hogy ezt a célt

* HL. VKF-1942. H-254.

könnyebben elérje, iparkodott tagjai útján bejutni a legális szakszervezetekbe s ott a vezető szerepet magához ragadva vélte elérni, a részben politikailag iskolázatlan, részben pedig amúgy is politikailag egyoldalúan baloldali szemléletben nevelt tömegek átállását. Így sikerült is elérnie azt, hogy a szervezkedés az ország területén széles körben elterjedt, s csak a hatóságok éberségén múlt, hogy nem öltöttek még nagyobb arányokat.“

„A KMP ugyanakkor amikor érintkezést keresett egyes polgári pártokkal és közéleti tényezőkkal, továbbá érintkezésbe lépett a szociáldemokrata párt vezetőségével, úgy igyekezett magát és működését feltüntetni, mintha a kommunista politikai célkitűzéseit a magyar nemzet célkitűzései érdekében mérsékelné és a jövőben a magyar érdekeket kívánná szolgálni.“

„Mindezek alapján a kommunisták magyarországi pártja követeli, hogy: abba kell hagyni a háborút, ki kell lépni a háromhatalmi szövetségből, együtt kell haladni a szovjet–angol–amerikai szövetséggel, össze kell fogni, hogy megszabaduljunk „a német hódítóktól“, verjük vissza a német követeléseket, egy magyar katonát se Hitlernek, a magyar hadseregnek itthon van szükség, hogy megvédjen bennünket Hitler banditáitól, ki a háromhatalmi szövetségből, önrendelkezést és egyenjogúságot a velünk élő nemzetnek és olyan kormányt az ország élére, amelyik szembeszáll a német elnyomókkal és megvalósítja ezeket a követeléseket.“

„Célkitűzése érdekében a kommunista párt felhasználni törekedett egyrészt a kurucoknak és az 1848-as eszmévilágnak a nemzetben ma is élő hagyományait, a magyar szabadságszeretetet és a nemzeti függetlenség gondolatához való féltékeny ragaszkodást, másrészt a háborús nélkülözéseket és szenvedéseket.“

„Az utóbbi időben az ellenséges angolszász részről Magyarországra küldött forradalmi utasításoknak megfelelően arra törekszene, hogy egyrészt Magyarország hadseregét a hadszíntérről vonja vissza, másrészt pedig, hogy Magyarország belső fogyasztása emelkedjék, hogy ezáltal kevesebb legyen a szövetségeseknek kiszállítható felesleg.“

„A kihallgatott katonai szakértő véleményében oda nyilatkozott, hogy vádlottak cselekvőképessége úgy egyenként, mint összességében alkalmas volt arra, hogy a tömegekben a háromhatalmi egyezményben vállalt szerződési kötelezettségek teljesítésével szemben ellenszenvet keltsenek s eképp a nemzet háborús akaratát megtörjék.“

Minden ellenállót kommunistának minősítettek

A m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága, mint ítéelő bíróság, ítéletei indoklásában sztereotípiaként jelenik meg a kommunista szervezkedésként való minősítés, függetlenül attól, hogy a vádak szerinti cselekmények, a vádlottak indítékai, nézetei valóban kommunista nézeteket és törekvéseket tükröztek-e.

A Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai (Kiss János, dr. Tartsay Vilmos, Révay Kálmán, Makay Miklós, Nagy Jenő stb.) elleni, az 1930. III. tc. (hűtlenség) alapján 1944. december 6-8-án lefolytatott főtárgyalás jegyzőkönyve szerint Tartsay Vilmos ezt mondta:

„III. r. vádlott **Tartsay Vilmos**, aki...

Tárgyalásvezető* kérdésére, hogy bűnösnek érzi-e magát, vallomását az 1/b. nsz. alatti nyomozati jegyzőkönyvben foglaltakkal egyezően adja elő. Védelmére azt hozza fel, hogy abban a hiszemben és tudatban cselekedett, hogy ezzel hazájának használ. Tudta azt, hogy meg nem engedett mozgalmról van szó, éppen ezért gondolt arra is, hogy a honvédelmi miniszternek adandó alkalommal jelentést tesz, erre azonban már nem került sor. Tárgyalásvezető külön kérdéseire

* Dominich Vilmos.

előadja még, hogy mint személyirányító közeg a nála álnéven jelentkezőket ugyancsak jelszóval látta el és igazította az egyes csoportokhoz. Nem látja be, hogy a kommunista mozgalmak és szervezkedés eszközeivel dolgozott, mert minden illegális mozgalomnak ilyen eszközökhöz kell nyúlnia.“ *

Choleva Béla is ezt támasztja alá:

„Én még akkor sem ismertem a Def. metódusait, de valahogy úgy éreztem, hogy a politikai rendőrségen mindegy, hogy mi a neve, célja annak a mozgalomnak, amelyik a fasizmus, a háború, a magyar-német szövetség ellen harcol a dolgozók érdekében.“**

ÉLETUTAK

A baloldali ellenzék és a hatalom viszonyára jó példa a sátorlajújhelyi bortonkollektíva magyar vezetőinek életútja. (Részletek Bazsik Renáta: Mire a fák kizöldülnek c. könyvének 73-87. oldalairól.)

Braun Sándor (szul.: 1914.)

Debrecenben volt tisztviselő a 'Takarékosság'-hiteleszervezetnél. A Magánalkalmazottak Szakszervezetében és a Szociáldemokrata Pártban tevékenykedett. Képzett, művelt marxista volt, kedvelt szemináriumvezető a 'Margit'-ban, a Szociáldemokrata Párt székházában.

A harmincas években sikeres sztrájkot szervezett a Rex gyógyszergyárban, ahol kétszáz munkásszónny dolgozott embertelen körülmények között. A Debrecen OIB vezetője lett, a mártírhálalt halt **Tótfalusi Sándorral**. Tagja annak az ottagú vezetőségnek, mellyel **Kulich Gyula** tárgyal 1939-ben a párt követendő taktikájáról, a konspiráció szabályainak szigorításáról. A Márciusi Front baloldalával ő építette ki az OIB kapcsolatait Debrecenben.

1940-ben letartóztatták és bíróság elé állították. A bíróság feltételesen szabadlábra helyezte, rendőri felügyelet alatt. Ekkor Budapestre szokott, és itt illegálisan élt. 1941-ben a bíróság, távollétében, háromévi bortonre ítélte. 1943-ban nyomára bukkantak, s újra letartóztatták. Először a soroksári Def-re hurcolták, majd innen Sátorlajújhelyre.

A bortonkollektíva egyik vezetője volt. 1945-ben Dachauban látták utoljára, valamelyik haláltáborban pusztult el.

Erdős László (szul.: 1905)

Fiatl diákként került kapcsolatba a kommunista mozgalommal Csehszlovákiában, Brunnben végezte egyetemi tanulmányait, gépészmérnöknek tanult. Később kiutasították Csehszlovákiából mint felforgató, politikailag nem kívánatos elemet. Bécsbe utazott, hogy tanulmányait és pártmunkáját tovább folytathassa. Osszekotó lett Budapest és Bécs között. Ő vitte a budapesti titkárság leveleit, üzenetait Bécsbe, az emigrációban élő vezetőkhoz, s Bécsből haza a sajtótermékeket, ropcédulákat.

1930-ban fejezte be tanulmányait, gépészmérnoki diplomával a zsebében jott haza. A KIMSZ-ben kapott pártmunkát az illegális nyomdának készített cikkeket, fordított a Kommunista Internacionálé folyóiratából. 1931-ben tartóztatták le először, megkínózták, bebortonozták

Kiszabadulása után hamarosan menekulnie kellett az újabb bebortonozás elől. Hamis papírokkal Párizsba ment. A polgárháború kitoréskor Párizsban a spanyol frontra induló magyarok útját egyengette.

Mikor a német csizmák már Franciaország és Belgium földjét taposták, mindenki hazatért, akire nem várt otthon nagy büntetés.

Erdőst már a határon letartóztatták. Le kellett tolnie 1934-es adósságát, nyolc hónapi bor-

* Kozli Simonffy Andras Komporszag katonai, 285 old Magveto Konyvkiado, Bp, 1981

** PTI 867 f 1/c 90

tont. Kiszabadulása után munkaszolgálatra hívták be. Innen hazatérve, rövid politikai tevékenység után, 1943-ban negyedszer tartóztatták le, s a soroksári Def-en kegyetlenül megkínozták.

Bortonbüntetését a Margit körúton kezdte, majd Sátoraljaújhelyre került. „Oreg“-nek számított, pedig csak harmincegy éves volt. Fiatal cellatársainak beszélt a 30-as évek sztrájkjairól, a francia munkásmozgalom, a spanyol polgárháború történetéről, elbeszéléséből megismerhették Zalka Mátét, La Passionáriát. De hallottak tőle József Attiláról éppúgy, mint a modern természettudomány problémáiról. Idegen nyelvet is lehetett tőle tanulni: angolt, franciát, németet.

Úgy ítélte, hogy a magyar helyzet még nem érett a fegyveres ellenállásra, de amikor a németek bevonulása után a jugoszlávok a kitorés mellett döntöttek, nem akadályozott senkit a részvételben.

Az újhelyi borton kiurítása után deportálták. 1945. áprilisban még élt. Százfőnyi csoporttal került Augsburgba. Az augsburgi láger KÁPÓ-ja egy német rablógylkos volt, aki megérkezésükkor két szokevény szovjet foglyot akasztott fel a szemük láttára. A többi foglyot az udvar sarkába terelték, és állukat gumibottal verték, miközben kiabálták: „Felnézni, felnézni.“

A tábor kiurítása után, áprilisban Landsbergbe vitték. Erről az időszakról már nincs élő tanú.

Szalai András

Pécsett született 1917-ben. Középiskolás korában lett a KIMSZ tagja. Mivel ropiratokat terjesztett a Pécs környéki bányavidéken, a fiatakorúak bírósága „társadalmi veszélyesség“ miatt rendőri felügyelet alá helyezte, és mert édesanyját is politikailag megbízhatatlannak találta, egy cisztercita papot jelölt ki gyámjával. Magyarország összes középiskolájából kizárták, ezért a Sophiana gépgyárba ment dolgozni. Vasesztergályosként is tanult, és magánúton leérettségizett. A gyárban sem hagyott fel a politikai munkával. sejteteket szervezett, ropcédulákat írt, és a maguk készítése sokszorosítógépen kinyomtatva, társaival terjesztette a munkások között.

A rendőrség állandó zaklatása elől Budapestre költözött. A Weisz Manfréd gyárban helyezkedett el, s miután itt feketelistára került, az Egyesült Izzóba ment dolgozni.

Megjárta Bulgáriát, ott egy utcai razzia alkalmával lebukott, de sikerült Jugoszláviába utaznia. Zágrábban beiratkozott a műszaki egyetemre, éjjelente pedig egy papírgyárban dolgozott, a diákoknak műszaki rajzokat készített. Lekuzdva a nyelvi nehézségeket, az egyetemen sikeresen letette négy félév vizsgáit.

Mikor Horvátországba bevonultak a németek, és sorra tartóztatták le a baloldaliakat, az aktívan politizáló embereket, kénytelen volt menekülni, illegálisan Budapestre utazott. Itt Ságvári Endre bekapcsolta az OIB munkájába.

1942-ben letartóztatták, és ugyanabban az időben amikor Rózsa Ferencet halálra kínozták, az ő fejére is tormás zsákot húztak, gumibottal verték. Eszméletlen állapotban, súlyos agysérüléssel szállították a helyőrségi kórházba. A fizikailag tonkretett emberroncsot egy hajnalon édesanyja lakása előtt letették a lépcsőházba.

1943 áprilisában újra bíróság elé állították. Két és fél évre ítélték a Vasas Szakszervezetben végzett legális politikai tevékenysége miatt. Így került 1943 nyarán Sátoraljaújhelyre.

A magyarok házimunkásnak jelölték. (*) Kék overállba oltozva cipelte a nehéz szennyeszsákokat, szerelte a kiégett villanykörtéket, kezelte a mosókonyha kazánját, s agitálta az őrséget, szervezte a cellák kollektíváit, közvetítette a vezetőség postáját.

A szerbekkel, délvidekiekkel szenvedélyes vitákat folytatott, sok éjszakát töltött beszélgetve Dzsánics és Vlaskalics cellájában. Ő is éretlennek tartotta a magyar helyzetet a partizánháborúra. Az utolsó viták és a döntés idején már nem volt a bortonban. Édesanyja orvosi vizsgálatot kért, hogy bortonbüntetését felfüggeszessék. A német megszállás már szabadlábon érte, illegálisan (**)

Szalai András koholt vádak alapján 1949-ben a személyi kultusz áldozata lett. A koholt vá-

* Amikor a bortonőrök a foglyok közül házimunkást akartak kijelölni, ezt a feladatot csak az fogadhatta el, akit ezzel a bortonkollektíva megbízott

** Március 10-én szabadult, tehát a bortonfelkeles előtt már nem volt Sátoraljaújhelyen

dak egyike az volt, hogy elárulta a börtön parancsnokának, **Lindenbergernek** a kitörés tervét, és így hatvanegy kommunista halálát okozta. A koronatanú a nyilvános tárgyaláson Lindenberger Lajos volt.*

1945-ben a túlélők, az ő vezetésével zárandokoltak el a mártírok tömegsírjához, a sátoraljaújhelyi temető árkához. Ő szorgalmazta a meggyilkoltak exhumálását, és az emlékmű elkészítését. A Sátoraljaújhelyi Nemzeti Bizottság kezdeményezésére az ökumenikus egyházi temetésen is megemlékeztek a hősről.

Akkor csak szerény kis emléktáblát lepleztek le a börtön falán. A volt börtöntársak nevében a beszédet Szalai András tartotta.

Közös szenvedéseinkből – mondotta – merítsünk erőt. Határon innen és túl, volt politikai bebörtönzöttek és volt partizánok álljunk a harc élére. Küzdjünk mindenütt a reakció ellen, a kis népek, különösen a Duna-medencei kis népek békés együttműködéséért.

A DÉLVIDÉKI ELLENÁLLÁS

Ahhoz, hogy főként szerb és magyar délvidéki származású foglyok magatartását és különösen a börtönfelkelésben játszott vezető szerepüket megértsük, fel kell villantanunk az e térségben néhány korábban lejátszódó fontos történelmi eseményt. Ezek közé tartozik a Trianoni Szerződés, majd a délvidék erőszakos visszacsatolásának hatása az ott élő magyarokra, illetve nemzetiségekre. Mindezt **A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944.** c. könyvéből (Kossuth 1987.) vett idézetekkel, adatokkal igyekszünk bemutatni.**

Trianon után

„A királyi Jugoszlávia (kezdetben Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) a magyarok gazdasági és társadalmi pozíciójának meggyengítésére, kulturális intézményeinek felszámolására törekedett. A helyzet kilátástalansága és a retorziók miatt 1918 és 1921 között 39 272 magyar hagyta el Jugoszláviát, illetve élt az optálás lehetőségével. Az új állam a magyarokat (akiknek létszáma egész Jugoszlávia területén még a kétségkívül tendenciózus 1921-es népszámlálás szerint is 422 079 fő volt) másodrendű állampolgárként kezelte, egyidőre megfosztotta őket politikai jogaik gyakorlásától, kizárta a földreformból, és rendkívüli módon leszűkítette az anyanyelvi oktatás lehetőségét. A Vajdaságban kiosztott majdnem 1 millió kat. holdból az ottani földnélküliek 41,4%-át kitevő magyar parasztság semmit sem kapott.“ „Az anyanyelvi oktatás lehetőségét többé-kevésbé csak az elemi iskola alsó négy osztályában biztosították, az ötödik és hatodik osztályban már a népiskolákban is államnyelven folyt a tanítás. Az ún. névelemzés gyakorlata tovább szűkítette az anyanyelven történő tanulás lehetőségét. A magyar iskolarendszer felszámolásának következtében a Vajdaságban egyetlen magyar tannyelvű gimnázium maradt. A nemzeti felszabadulás bódulatának első perceiben a magyar lakosság úgy érezte, mindez egy csapásra megváltozik.“ (i. m. 18-19. old.)

A délvidéken*** sok nemzetiség élt együtt. A magyarok 301 ezren voltak, a lakosság kb. 37%-át tették ki. Ezzel az utolsó, sorrendben a negyedik revízióval nem

* Később koholt per alapján őt is kivégezték, mert nem maradhatott életben a kényszerrel állított „koronatanú“.

** A kötetben a szerb „ě“ betű átírását „ty“ helyett „cs“ betűvel jelölték, a könnyebb magyar kiejtés szerint.

***DÉLVIDÉK: a megszálló hatóság elnevezése Bácska és Baranya egy részének magyar fennhatóság alá kerülése után.

VAJDASÁG: Bácska, Bánát, Szerémség (az utóbbi kettő német megszállás alá került).

magyar többségű területek kerültek erőszakos katonai megszállás útján Magyarországhoz. Így jelentős délszláv tömegek jutottak kisebbségi sorsra: 243 ezer szerb, 220 ezer horvát, 80 ezer szlovén, 40 ezer szlovák és 15 ezer ruszin. Főleg a Bácskában élt még 197 ezer német, valamint 15 ezer, magát többségében magyar nemzetiségűnek valló zsidó vallású lakos. E soknemzetiségű tömeg adta az ellenállás bázisát. A megszállók ellen, Jugoszlávia függetlenségéért harcoltak, részeként az antifasiszta erők világméretű küzdelmének. (i. m. 17. old.)

Pacifikálás

„Eltérően a korábbi területgyarapodásoktól, ezúttal nem magyarok lakta területek békés visszacsatolásáról, hanem katonai támadásról, fegyveres megszálló akcióról volt szó, amely egyúttal Magyarország világháborúba lépésének utolsó előtti felvonását jelentette.“

„A magyar kormány és a katonai vezető körök azonban sohasem ismerték el, hogy Jugoszlávia ellen háborút viseltek. Úgy tüntették fel akciójukat, hogy amúgy is felbomlott a jugoszláv állam és így a magyarok területi követelései természetesek, már nem sértik meg a *Teleki* miniszterelnöksége idején kötött megneemtámadási szerződést. Az elfoglalt területeken Jugoszlávia katonai összeomlásáig a tisztogató hadműveletek időszakát szemérmesen, „szükségyszerű katonai közigazgatásnak“ nevezték.

A magyar hadvezetés érzekelte az ellenállás esetlegességét és ismerte annak valódi okát, hogy tudniillik a fenyegetettséget érző egyes emberek kétségbeesett vagy elszánt fellépéséről van szó... E feltételezés szerint az ellenállás magját a csetnikek és a dob-rovoljácok alkották volna, de „szerb szabadcsapatoknak“ tekintettek rajtuk kívül minden kommunistát és zsidót is. Vagyis a tisztogató akcióval mindenekelőtt egy potenciális ellenállást kívántak csírájában elfojtani... A pacifikálás a jugoszláv agrárreform és a nacionalista szempontokat durván érvényesítő telepítések ellen is irányult, katonai eszközökkel végrehajtandó revíziójukat is célozta, – helyet csinálva ilyen módon a nem kevésbé nacionalista indítékú magyar telepítéseknek,“ * amellyel a délvidék nemzeti-ségi összetételét megváltoztatva, azt színmagyarrá kívánták tenni. Tervezték és tárgyalásokat folytattak csereakciók keretében a Szerbiában és Horvátországban lakó magyarok ideköltöztetéséről, valamint a szerbek és horvátok országukba telepítéséről.**

„*Werth Henrik* vezérkari főnök 1941. április 11-én átvette Horthy parancsára a „főhatalom“ gyakorlását. Bevezette a „szükségyszerű“ katonai közigazgatást. 1941. április 15-i hatállyal elrendelte a visszafoglalt területeken a rögtönbíráskodást.“ (i. m. 29. old.)

„A Délvidék visszacsatolásának, pacifikálásának áldozatai nem katonák voltak. A magyar történetírás általában 2300 áldozatról ír. Közvetlenül a háború után készült jugoszláv számítások szerint a jugoszláv történészek 3500 áldozatot tartanak nyilván.

A pacifikálás után, még májusban is, az ideiglenes mozgó gyűjtőtáborokban 10459

* A katonai vezetés a pacifikálást, átfésülést 1941. április 14-én határozta el. Sajti: i. m. 28. old.

** Egyébként a lakosság kényszeráttelepítése a náci európai rendezésének egyik „eszménye“ volt. Csak egy példát a gyakorlatukból: Lengyelország lerohanása után Danzignak és környékének német lakosságát is áttelepítették Németországba, a Harz hegység környékére, (hetekig vagonokban utaztatva őket néhány holmijukkal, családostul) ígéretekkel, de főleg kényszerrel. (A szerk.)

dobrovoljác, * zsidó és ún. nemzetűségi szempontból gyanús délvidéki internált volt.“ (i. m. 30. old.)

„A bevonuló csapatok már a támadás megindulásakor, április 11-én azt a parancsot kapták, hogy minden 1918. október 31-e után bevándoroltat és telepest, tehát nemcsak a dobrovoljácokat, ki kell utasítani az ország területéről.“ (i. m. 40. old.)

„A magyar uralkodó körök ezen a rétegen torolták meg a jugoszláv kormányok politikáját, előzve a dobrovoljácokat házaikból, földjeikről, hogy helyet csináljanak a magyar telepítéshez, az immáron délről jövő, ellenséges behatolás* elleni védőkordon kiépítéséhez.

A kiutasítottak, elfogottak sorsa közös volt: kezdetben áttették őket a határon, illetve a Duna mentén felállított ideiglenes gyűjtőtáborokba kerültek. Később a Szerbiát megszálló német csapatok parancsnoksága és a horvát kormány tiltakozása, illetve az időközben megindult bukovínai székely, valamint a vitézi telepítések miatt, internáló táborokba vitték őket, s megindultak az átvételüket célzó tárgyalások.“ Az 1941. április 15-i belügyminiszteri rendelet a magyar állampolgárságú, azaz a trianoni Magyarország területén élő szerbek internálását szabályozta. (i. m. 41. old.) „Eszerint azok a szerbek, akik »szerb vonatkozásban politikai érdekeltséggel bírnak és akiknek eddigi magatartása és egyénisége tápot ad annak a gyanúnak, hogy cselekményeket készülnék elkövetni, amelyek állambiztonsági vagy katonai szempontból károsak – internáltassanak.« Internálni kellett mindazokat a szerb anyanyelvűeket és szerb érzelműeket is, akiket a rendőrségek »aggályosnak* találtnak. Tehát ez az újabb rendelet sem kötötte az internálást tevőlegességhöz, elegendő volt a »gyanús* szándék. Ennek alapján lettek »szerb érdekeltségűek* a battonyai szerbek, a szegedi görögkeleti lelkész, **Gruncsics Milán** és mások.“ (i. m. 42. old.)

„Az újvidéki katonai parancsnok április 25-én egy ezzel kapcsolatos hirdetményt ragasztott ki a város utcáin. Ez a következőket tartalmazta: minden szerb, bosnyák, montenegrói, zsidó és cigány, aki 1918. október 31. előtt Magyarország területén közösségi illetőséggel nem bírt, azaz minden telepes és bevándorolt, az ország területét 3 napon belül köteles elhagyni. A kiutasítás nem vonatkozott a horvát telepésekre, s a korábban Horvátország területén lakókra, mivel a magyar kormány magyar-horvát lakosságcseréjében akarta kitelepíteni a bácskai horvátokat. A kiutasítottak csak személyes tárgyaikat és annyi készpénzt vihettek magukkal, amennyi a »távozással felmerülő legszükségesebb költségeket« fedezi. Péterváradon (Petrograd) át Szerbia, Mitrovicán keresztül pedig Horvátország felé kellett volna elhagyniuk az országot. A kiutasítás alól a magyarok, németek házastársai és leszármazottai, két héttel a szülés előtt álló asszonyok és a 75. életévüket betöltött személyek mentesültek.“ (i. m. 43. old.)

„Újabb jugoszláv számítások szerint ** a Magyarországról kitelepítettek létszáma

* Bár ezen a vidéken csetnikiek egyáltalán nem voltak, a szó magyarzatát mégis szükségesnek tartjuk. A csetnik szó a szerb ceta (csapat) szóból származik. Ebben az értelemben szabadcsapatost, gerillaharcost jelent. A harcmodor visszanyúl a török időkig. A második világháború éveiben a Draza Minailovic vezette angolbarát, de a megszállókkal is megegyezést kereső polgári ellenállást nevezték így. Dobrovoljácoknak az első világháború szerb hadseregének önkénteseit nevezték. Az 1918-ban megalakult Jugoszláviában az agrárreform keretében telepesföldet kaptak, a nem földműveléssel foglalkozó dobrovoljácok pedig egyéb kedvezményben részesültek. A közhivatalnokoknak pl. beszámították a háborúban eltöltött időt. (i. m. 256. old. 35-ös melléklet.)

** Slobodan D. Milosevics: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirana Jugoslavija, 1941-1945, Beograd, 1981.

24 921 fő volt. Horvátországból 118 167, Bulgáriából 42 065. Crna Gorából és albán területekről 48 808, Szlovéniából 6175 főt telepítettek át Szerbiába. (i.m. 44. old.) Végül 1942 folyamán a németek által megszállt Szerbiának megoldhatatlan volt a kb. 300 ezer menekült és kitelepített elhelyezése.“ (i. m. 52. old.)

Áprilistól folytak tárgyalások a németekkel a Magyarországról kiutasítottak átvételéről. „Júniustól 12 000 jugoszláv telepes átvételéről folytak az alkudozások, ami azért volt sürgős a magyar kormány számára, mert akkor már befejeződött a dobrovoljácok helyére, a bukovinai székelyek letelepítése... * nem lehetett végletekig internálótáborban tartani 12 ezer jugoszláv telepest, asszonyt, gyereket.“

„A német kormány időhúzó taktikájának okát elsősorban abban kell keresnünk, hogy az előzőtt délszlávokat... a népfelszabadító háború egyik kifogyhatatlan utánpótlásának tekintették, amely egyre inkább veszélyeztette a szerbiai helyzet konszolidációját.“

A bácskai vérengzés

A délvideki ellenállásra, a megszálló hatóságnak a lakossággal való bánásmódjára jellemző az alábbi dokumentum, de jellemző az úgynevezett „német-náci“ barátok csoportjára is.

*„Budapest, 1943. december 16. ***

„Emlékeztető a bácskai vérengzés hadbírószági főtárgyalásáról...

A VKF bírósága 1943. évi december hó 14-én 9 h-kor kezdte meg Budapesten II. ker. Margit körút 85/87. szám alatti főtárgyalási teremben Újvidék és környéke 1942. év januárjában honvéd és csendőrkarhatalmak által elkövetett túlkapásokban – az előzetes Vkf. bírósági nyomozás és vizsgálat alapján – vétkesnek talált honvéd- és csendőrtisztek bűnügyét.

A vádlottak száma: 15. Ebből 3 honvédtiszt, 12 csendőrtiszt. (...)

A főtárgyalás elnöke: *Náday István* m. kir. altábornagy. Tagjai: *vitéz Németh József* és *vitéz Kiss János* m. kir. altábornagok.

Tárgyalásvezető bír.: *dr. Gazda Imre* hadbíró százados, ügyész: *Babós József* hadbíró ezredes. Utóbbi kettő a Vkf. bíróságának is tagja.

Előzmények:

Bácskának 1941 áprilisában a honvédség által történt birtokbavétele után néhány erőszakos csetnik-ellenállás erőlyes letörésével sikerült viszonylagos nyugalmi állapotot teremteni. Ez azonban alig tartott hat hétig.

A lábon álló gabona beérésével nap mint nap búzaasztagok, majd később kenderkazlak gyuladtak ki. Telefonvezetékek elvágása, vasútvonalak elleni merényletek mind sűrűbben ismétlődtek. Honvédtisztek, tiszthelyettesek, csendőrök, rendőrök, detektívek elleni sikeres merényletek következtek be. Mindezek az események egységes irányításra, központi akarat érvényesülésére mutattak.

* 3279 székely családot, 13 000 főt, 35 000 kat. holdra telepítettek 1941 május-júniusban. OL k-28 ME Kisebbségi o. 1943-R-24333. (Sajti: i. m. 65. old.)

** Magyarország és a második világháború, titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeinek történetéhez, 1961. Szerkesztő: Zsigmond László, 418-424. oldal. „Emlékeztető“ a bácskai vérengzés hadbírószági főtárgyalásáról.

A honvédsapattal bevonuló katonai közigazgatáshoz beosztott csendőr nyomozó csoportok az első naptól kezdve gyűjtötték a csetnik, kommunista, dobrovójác elemekre az adatokat. Majd Szabadka határában 1941 június végén elkövetett nagyobb arányú tüzeset tetteseit szerb egyetemi hallgatók személyében sikerült felderíteni. Az első tetteseket a szegedi polgári kir. törvényszék halálra ítélte, és ki is végeztette.

A kapott nyomok alapján azután igen nagy arányú, széles szövevényű kommunista szervezkedés képe bontakozott ki. Mivel a felderített szervek kifejezett törekvése elsősorban a honvédség és ezáltal a hadviselés érdekeit súlyosan sértette, a nyomozást a Vkf. 2. osztálya vette át. D. alcsoportjától kivezényelt tisztek, előbb *Németh Ferenc* cső. alezredes, utóbb *Fóthy Ferenc* cső. alezredes közvetlen irányítása alá kerültek a felderítést végző csendőr nyomozó csoportok. (Szabadka, Zombor, Topolya, Újvidék.)*

1942. január 1-ig már több mint 100 főre mondott ki halálos ítéletet, s több ezer összbüntetést szabott ki a haditörvényszék a kommunistákból partizánná átvédlett súlyos cselekményeket elkövetett merényletekre.

Események:

A nyomozó csoportok a Duna-Tisza közét 1942. január 1-ig a főbb kommunista szervektől nagyjából megtisztították. Csúpan a Tisza-Duna szögletébe (Óbecse-Zsablya-Csurög-Sajkásvidék) voltak még felderítetlen területrészek. Az elfogott kommunisták azt vallották, hogy a Duna-Tisza közéről ide húzódtak még őrizetbe nem vett társaik. Továbbá, hogy a Bánátból erre a részre szivárognak át fegyveres partizánszázadok.

Az újvidéki nyomozó csoportok e hírek ellenőrzésére a vallomásokban Zsablyától keletre megnevezett tanyákon állítólag tartózkodó partizánok felkutatására 6 csendőrneműt vezényelt ki. Ez a csoport a zsabylai csendőrőrs legénységével és határvasdász járőrrel megerősítve, a kérdéses tanyán január 4-én reggel rajta akart ütni. A vállalkozás azonban balul ütött ki. A csoport kellő előzetes felderítés nélkül közelítette meg a tanyát. A tanyában tartózkodó partizánok (kb. 1 szakasz) egész közel engedték magukhoz a csoportot. Azt tüzzel szétugrasztották. Eközben több csendőr, köztük az őrsparancsnok és határvasdászok elestek vagy megsebesültek. Az esetről azonnal jelentést tett a zsabylai csendőrőrs az újvidéki nyomozó csoportnak, az újvidéki csendőrosztálynak, a szegedi csendőrkerületnek. Ez utóbbi pedig a szegedi V. hadtestnek, egységes karhatalmi vezetést javasolva.

A rögtönzött kivézenyelt karhatalmi csoportok tervszerűtlenül nyomban átfésülték a környező terepet. Több helyen kisebb osztagokra tagolt partizánerekre bukkantak. Azokkal tűzharcot vívtak. A szerb lakosság a partizánokat tőle telhetően támogatta, a rémhíreket felerősítette. Önbizalma az események folytán a provokáció határáig megnövekedett.

Az események következtében a karhatalomban, de még inkább vezetőiben olyan sajnálatos pszichózis keletkezett, hogy a később beérkezett karhatalmi parancsnokok és felelős vezetők a helybeli lakosság ellenőrizhetetlen rémhíreinek és 20 éves elnyomtatása alatti elkeseredésének hitelt adva, a helyzetet rendkívül súlyosnak ítélik. Kellő ellenőrzés nélküli besúgásokra mint tényekre alapítva, súlyos megtorlásra adtak parancsokat. A vezetők kezeiből kicsúsztak egységeik. Egyéni kilengéseket megtorolatlanul hagytak. Sőt előmozdítottak.

Az egymás után beérkező honvéd-csendőr karhatalmak összekeveredtek. A keletkezett zavarban kiadott ellentétes intézkedések növelték a fejtelenséget.

A felső vezetést valótlán, a helyzetnek meg nem felelő, felnagyolt, rémlátó, szóbeli, telefon- és írásbeli jelentésekkel félrevezették. Ezáltal elnyerték a felsőbbség jóváhagyását a megjelölt területek lerazziázásához. S miután ezek során ellenállásra nem találtak, mesterséges, valótlán helyzeteket teremtettek, miből indokolatlan vérengzések keletkeztek.

- * Óbecsén és Zentán is volt nyomozó csoport.

Betörtézték mindezt az Újvidéken 1942. január 22., 23-án történtek. Itt 3 napon keresztül, ellenállás mímelésével a szerb és zsidó lakosságot otletszerűen, és karhatalmakat fosztogatásra is szabadjára engedve, írtatták.

Számszerű adatok

A hadbíró nyomozó eljárás szerint 1942. január 4-8. között Zsablyán 653, Csurogón 869, Óbecsén 168, Temerinben 47;

Január 9-14 között Mozsoron 195, Tundéresen 32, Dunagárdonyban 74,

Január 21., 22-én, 23-án 879 ember veszítette életét.*

Mindössze 3309 polgári egyént, közöttük 147 gyermeket és 299 elagott férfit vagy nőt öltek meg.

Vád és összbünnőség:

E cselekmények miatt vádlottakat Vkf. bírósága az 1930. III. 59. 1. bekezdésének 1. pontjában utköző hűtlenség büntette címén helyezte vád alá. A vádlottak a hűtlenséget azáltal követték el, hogy „az események” rovatában ismertetett módon a vezetésükre bízott karhatalmi erőket – a magyar honvédség és csendőrség hagyományos jó hírének csorbításával – törvényes rendeltetésűtől elvonták. Sőt az állam érdekeivel ellenkező célra használták fel. A keletkezett jogsérelmeket nem vizsgálták ki. A tettesek felelősségre vonását szándékosan elmulasztották. A Délvidéken foganatosított karhatalmi műveletek alatt szolgálati kotelességüket megszegték. Alárendeltjeiket bűncselekmények elkövetésére buzdították. Ezáltal okozói lettek annak, hogy a karhatalmi tisztogatás vérengzéssé, kegyetlenkedéssé és fosztogatássá fajult. Ezzel a magyar állam fegyveres erejének szándékosan súlyos hátrányt okoztak.

Egyéni bünnőség:

Vitéz Feketealmy-Czeydner Ferenc ny. áll. altbgy. I. rendű terhelt ** a kirendelt karhatalmi erők együttes parancsnoka, a karhatalomnak a m. kir. honv. Vkf-től kapott utasításaitól lényegében eltérő ellentétes rendelkezéseket adott ki. A neki alárendelt karhatalmakat és parancsnokokat ellenőrizni elmulasztotta. Az elkövetett súlyos visszaélésekről és kilengésekről felsőbb helyre a valóságnak meg nem felelő jelentést tett. A megtörtént eseményeket letagadta. Felsőbbségét megítésvesztette. A való helyzetről huzamos időn keresztül felsőbbségét tévedésben tartotta.

Midőn egyik alparancsnoka, **Zoldy** cső. szds. feladatáról utasítást kért, azt válaszolta: „Célom a megtorlás.” Zoldy cső. szds. azon további kérdésére, „hogymint csináljon, ha hullákat fog látni”, azt válaszolta: „Ezt akarom.”

Midőn 1942. I/22-én este a m. kir. honvéd Vkf-től azt a távmondati rendeletet vette, hogy minden vérengzést azonnal akadályozzon meg, eltúrte, hogy másnap (I/23.) Újvidéken még 53 gyermeket, 650 felnőttet és 100-nál több aggastyánt lőttek agyon.

Vitéz Grassy József vezérőrnagy II. r. terhelt, mint külön-külön területi hatállyal működő karhatalmi csoport parancsnoka, az általa kirendelt egységeket és járőrokat nem ellenőrizte. Saját személyes vezetése alatt jogtalanul véstörvénytiszteket alakított, s annak keretében jogszerű bírói ítélet nélkül döntéseket hozott, kivégzendőket jelölve ki. Midőn 1942. I/22-én **Korompay** főhadnagytól azt a jelentést vette, hogy az újvidéki strandon a Duna jegére elhelyezett pallókon az

* Újvidéki adatok

** Szabadlabon vedekezhettek. A nemetek kiszoktettek és Németországban tartozkodott, elt ezutan

újvidéki utcáról és házakból válogatás nélkül összeszedetteket kivégzik, ezt beszüntette, és csak a vesztőörvényszék által halálraítélteket engedte a vesztőhelyre vinni.

Vitéz Deák László ny. áll. ezredes III. r. terhelt, mint a helyszínre elsőnek érkező magasabb honvéd karhatalmi parancsnok a beérkező hírek köteleességszerű ellenőrzésének elmulasztásával és helytelen magatartásával nagyban előmozdította a sajnálatos pszichózis kialakulását. Midőn Csurogról **Stepán** cső. szds. jelentette neki, hogy a bombárban őrzött foglyok kitörtek, és azok ellen az örök fegyvert használtak, de a foglyok között sok a sebesült, azt parancsolta, hogy azokat is le kell lőni. Majd **Stepán** cső. szds. arra kérdésére, hogy az iskolában és az istállóban őrzött foglyokkal mitévő legyen, azok kiáltását is elrendelte. Előzetesen azonban elmulasztotta ellenőrizni, hogy a foglyok valóban megtámadták-e az öröket.

Vitéz Báthory Géza ny. áll. cső. alezr. IV. r. terhelt, mint Zsablyán és környékén, valamint Újvidéken közreműködő csendőralakulatok területi parancsnoka, vezetői és ellenőrző kötelmeit nem teljesítette. Felmerült nevezett ellen a gyávaság gyanúja is. Újvidéken január 22-én kihívatván, azt válaszolta, hogy amíg odakint tűzharc folyik, nem megy ki.

Vitéz Gaál Lajos cső. alezr. V. r. terhelt, mint az Újvidéken alkalmazott csendőrökből és honvéd egyénekből alakított kutató-gyűjtő, valamint kísérő járőröket és ezen csoportokat irányító cső. tiszteket ellenőrizni hivatott parancsnok, e kötelmeit nem teljesítette. Sőt alárendeltjeihez lázító és buzdító beszédeket tartott. 1942. I/23-án 3 csendőrt kötésekkel láttatott el, noha nem voltak sebesültek, bajtársai előtt rájuk mutatva, megtorlásra hívta fel alárendeltjeit.

Fóthy Ferenc ny. áll. cső. alezr. VI. r. terhelt, mint a Vkf. 2./D. alcsoporttól a délvidéki kommunista mozgalom elleni harc irányítására kivezényelt parancsnok valótlán jelentéseivel, a m. kir. honv. nevében illetéktelenül nyilvánított kijelentéseivel a zavart növelte. A lelőtt polgári egyének kezébe pisztolyt tétetett. Zsebeikbe kézigránátokat helyeztetett. Ezáltal azok ellenállását mímelte. **Horkay** cső. alezredessel együtt még az a gyanú is terheli, hogy a kivégzettektől Budapestre szállíttatott 8 db női perzsabundát, hogy azokat piacra dobja.

,Ezenfelül **Stepán László** cső. szds. Csurgón 1942. I/7-én 500 főt végeztetett ki vitéz **Deák** ezds. parancsára. Annak valótlán indokál az jelentette, hogy mint foglyok megtámadták az őrséget, s emiatt voltak kényszerülve fegyverhasználatra.

Dr. Zöldy Márton cső. szds. beismerte, hogy 1942. I/21-23 napok között 659 újvidéki polgári egyén kivégzése történt az ő tudtával. Újvidéken I/22-én este színleges összeütközést mímelt 3 elfogott polg. egyén és cső. járőrök között. Az ellene irányuló hadbírói vizsgálata alatt tilalom ellenére elhagyta kijelölt tartózkodási helyét. Midőn főtárgyaláskor jelentkezett, előljáró csendőrfelügyelője letartóztatta.

A főtárgyalás befejezése 1943. évi XII. 23-ára várható.

Fenti tényállás és a vád, a főtárgyaláson kialakuló vallomások alapján, még módosulhat.*

Horthy kabinetirodájának anyaga. I. I/18.

Radikális nézetek*

Délvidéken nem alakultak ki a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom szervezett erői. „Így ezen a területen az antifasiszta ellenállási küzdelem nem a magyar függetlenségi mozgalmon belül, hanem attól lényegében elszigetelten, a JKP vezette ellenállási harc keretei között bontakozott ki.”

Más oldalról pedig „A magyar kormányoknak mindvégig sikerült megakadályozniuk az MSZDP és a szakszervezet délvidéki szervezkedését.” „A Kommunisták Magyarországi Pártja sem építette ki saját szervezeteit az újonnan visszake-

* Sajti: i. m. alapján írott rész.

rült területeken.“ (Sajti: i. m. 129-130. old.) Ezért az országhatár (Jugoszlávia) megváltozása után is a JKP tagjai maradtak és követték annak irányvonalát, felhívását a fegyveres harcra a megszállók ellen, Jugoszlávia függetlenségének helyreállításáért.

Részben ezek, részben a letartóztatás utáni rendszerint több hónapos kínzás és megalmazás adnak arra magyarázatot, hogy miért voltak a délvidékiek nézetei a többiekétől radikálisabbak és ítélték Magyarország német megszállását a foglyokra nézve olyan vészhelyzetnek, amelyben csak a fegyveres fellépés ad számukra elfogadható becsületes, antifasizmusukkal összeférhető megoldást. („Állva meghalni.“)

Sátoraljaújhelyen a foglyok második legnagyobb lélekszámú csoportja a délvidékiek voltak. Elsőként Sátoraljaújhelyre érkezettek között voltak 1941-ben letartóztatottak és elítéltek is (pl.: **Budincsevic Géza, Gyuris Mihály, Katics Pavel, Schusztér Vladimir, Singer György**), de a túlnyomó részük lebukása, majd elítélése 1943 tavaszánnyarán történt. „A tavasszal megindult nyílt nyomozás befejeztével 214 kommunistát és szimpatizánst adtak át a Vkf. bíróságnak.“ (Sajti: i. m. 129. oldal.) Egy részük tagja volt a JKP-nak, illetőleg ifjúsági szervezetének. Sokan azonban – semmilyen szervezethez nem tartoztak – csak szembenálltak a német és magyar megszállókkal, az általuk elkövetett súlyos atrocitásokkal, és segítették a megszállók ellen harcolókat.

A délvidékiek közül utólag 100 fő foglalkozását tudtuk egyértelműen megállapítani. E szerint a gazdálkodó parasztok-földművesek (29%) és az értelmiségi-diák (17%) foglalkozásúak aránya volt a meghatározó, míg életkorukat tekintve a 23 év alattiak a létszám 62%-át, a 21 éven aluliak pedig az 50%-át tették ki. A csoportból sokan csak szerb anyanyelvükön beszéltek és értettek.

A Vkf. 2-nek, mint a vezérkari főnökség belső ellenállást-ellenzéket felderítő, megtorló és elnyomó szervezetnek, a Délvidéken kifejtett tevékenységének hangsúlyos felvázolása azért szükséges, mert e tevékenység "eredménye" a sátoraljaújhelyi börtönfelkelésben „visszaköszön“.

Súlyos ítéletek

A Sátoraljaújhelyen raboskodó fiatalok ítéletei alapján megállapíthatjuk, hogy kíméletlenül súlyosan büntették a délvidékieket. Életkorukat nem nézve, cselekményeikhez képest is szélsőségesen súlyosan ítékeztek 1942-ben a budapesti és a délvidéki diákokkal szemben. Így a Szabadkán 1926-ban született **Spitzer Ervin** diákot 1942. március 27-én 4 év, **Singer György** tanulót, aki 1925-ben Topolyán született, 1942. III. 19-én 5 év, **Lőwi Ferenc** kereskedő tanulót, aki Csantavéren született 1925-ben, 6 év (H. 137.) 42. sz., H. 11/41. sz., H. 135/42. sz.) fegyházzal sújtották.

Vagy **Talijan Miska** (született: Csakovac, 1926.) a maga 18 évével, s az ugyancsak 1926-os születésű **Mogin Péter** (Újvidék) négy és fél éves, a budapesti gimnazista **Lőwi Tibor** (Budapest, 1924.) és **Sándor (Schweiger) Lajos** (született: Gyöngyös, 1924) 8-8 éves büntetései sem mutatták a kímélet jegyeit. Nem voltak elnézőbbek a felvidékiekkel sem.

Ötven év múltán is szívbemarkolóan megrázó **Deszanka Kokics Pavlovics** 1943. októberi levele arról, amit az „előnyomozati“ szakasz ideje alatt a vallatók kezei között átélt:

„Édes Anyucikám, tudom, hogy nagyon fogsz örülni a levelemnek, ha egyáltalán megkapod. Írok, mert így könnyebb. Tudom, hogy nem tudsz ideutazni, mert nagyok miattam a kiadásaid, nem éri meg az utazás és a sok gondoskodás. Ma is nagyon nehéz, ha arra gondolok, milyen sokat fáradozol miattam, megfosztva magad sok mindentől. Fájt az a gondoskodás, amit akkor nyújtottál, amikor épp a legnehezebb volt. Mert abban a sötét házban, a sok gonosztevő közt, ahol csak a magam bajával voltam elfoglalva, annyira magányosnak éreztem magam! Számomra nem létezett sem a család, sem a falu, a testvérek. Csak a különböző nevekkel teleírt fal, a társnőim és a csendőrk. A vastag gumibot és a kihallgatásra hívó szó. Ha abban a vadállatokkal teli szobában vagyok, úgy érzem, mintha csapdába kerültem volna, ahol a fenevadak csak azt várják, hogy rámvessék magukat. Ilyenkor erősnek éreztem magam, mert tudtam, mégsem fognak széttépni ezek a szégyentelenek. Azok a vadállatok tépték magukat a méregtől, amiért nem tudtak belőlem kicsikarni semmit sem. Nem tudták mikor mondok igazat, mikor nem. Csak az maradt, hogy hazudjak, vagy megölnek. Mert olyan kínzás-hoz folyamodtak, amit leírni nem lehet. Ezt érezni, vagy látni kell. A kínzás után olyan lila leszek, mint a sötét kabátom, lábra nem tudok állni. Még nehezebb, ha arra gondolok, hogy nündez ma, de holnap biztos megismétlődik. Ha pedig újra hallod a neved, mintha megkínózva akasztásra mennék. El tudod képzelni, hogy egy hónapon át minden nap a gumibot hatására aláírt jegyzőkönyv ellenére is ismétlődik az egész? Az ember ilyenkor senkire és semmire nem gondol, annyira magába zárt. Ti, akiket mindig oly közelinek éreztem magamhoz, oly távol voltatok tőlem, mintha a valóságban nem is léteznétek. Erősen próbáltam a gondolataimban a múltat felidézni, mert borzasztó nehéz jónak maradni a gonoszok között. Az érzéseim eltompultak. Csak te tudtál megvigasztalni, az pedig oly sokat jelentett! A vasárnapi csomagoztatásnál felébredtek a gyermekkori emlékeim, a szép érzések, szemeim előtt mindig mint a szépség és jóság ideálja jelentél meg, könnyeid és bánatod mint nehéz kő zúdult a szívemre.“ *

A vád: hűtlenség

„Végigkíséri a pereket néhány »egyenruhás hóhér« alakja: **dr. Dominich Vilmosé**, aki a perek kezdetén a Hadik-laktanyában még hadbíró-százados, százak halála árán a Margit körúton már hadbíró-örnagya, hogy végül Szálasiék jutalmul Sopronkőhidán már hadbíró-alezredessé léptessék elő.“***

A hadtörténeti levéltár (HL) HM. 1941/alsz. 13. ügy. 141.042 sz. alatti dokumentumban önmagáról adott képet Dr. Dominich Vilmos hb. szds. (1941. XII. 1-én kelt.):

„Tájékoztató

Összefoglalás a Délvidéken és a Muraközben felderített kommunista szabotáze-cselekmények nyomozásának eredményéről.

„A lefolytatott nyomozások eredményeképpen a m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága elé 1941. évi október hó 13-ától november hó 24-ig terjedő időben 116 egyén állítatott hűtlenség bűntettével terhelten s a bíróság ügyüket rögtönítélő úton tárgyalta. Ezen eljárások során 93 egyén kötéláltali halálra ítéltetett, s 64 egyénen a halálbüntetés végre is hajtott.“

* Üzenet a rácsok mögül. 311. old.

** Lévai Jenő részletesen jellemzi e hadbírói kar működését A margitkörüti vészbrák (Budapest 1945.) c. könyvében, 8. old.

„A rögtönítélő eljárások eredményeképpen megállapítható, hogy a nyolc városban illetve községben megtartott rögtönítélő tárgyalás és az ennek folyamányaként foganatosított kivégzések láthatóan megtették elrettentő hatásukat” – írja Dominich.

Csatolt a jelentéshez egy gondosan összeállított táblázatot (1941. XI. 28.):

Ítéletek ügyirat- számai:	Tárgyalás		Bíró- ság elé került	Halálra ítélve	Szabadság vesztés	Végre- hajtott hal.ítélet	Kegy- lem
	kelte	helye					
Ü.466/Hb 1333/41	1941 X. 13-15.	Újvidék	7	7	–	5	2
Hb. 1321/ 41-A	X. 18.	Ada	4	4	-	2	2
Hb. 1321/ 41-B	X. 24.	Ófutak	4	4	–	3	1
Hb. 1321/ 41-C	X. 25.	Petróc	12	10	2	8	2
Hb. 1333/ 41-D	X.29-31.	Muraszombat	7	3	4	2	1
H1/41	XI. 7	Zenta	10	10	–	6	4
H2/41	XI. 8.	Óbecse	22	16	6	12	4
	XI.13-15.	Szabadka	24	24	–	15	9
418/414	XI. 21-22.	Újvidék	26	15	11	11	4
			116*	93	23	64	29

1941. november 28.

Dr. Dominich Vilmos

Simonffy András: Kompország katonái (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.) c. könyvében (25. oldal) *Dominich Vilmosról* a szerző apja: *Simonffy-Tóth Ernő* m. kir. vk. szds., aki 1941. júliusában került ki a keleti arcvonalra, erről így beszél a fiának:

„Második megdöbbenésem: a későbbi nyilas törvényszékeken betöltött szerepe miatt hírhedtté vált Dominich hadbíró-százados azon panaszkodott, hogy nincs egyetlen ügye sem, pedig egy-két „kém” már fel kellett volna akasztania ahhoz, hogy ő is kap-hasson háborús kitüntetést hadjáratí érdemeiért. Pár nap múlva segített magán: elfogott egy szerencsétlen kislányt, aki az útmenti árokban lapulva leste az arra vonuló huszá-rokat, s aki aztán „bevallotta”, hogy őt rádióval felszerelve kémkedési célokból hagyták vissza. A rádiót ugyan nem találták meg, de azért a kislányt a falu közepén felkötötték.”

* A fenti 9 tárgyalás 116 elítélte között 58 volt a magyar nemzetiségű!

A Vkf. különbírósa, mint ítélőbírósa a hítlenségi ügyeket „H“ betűvel jelölte. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltárában (HL) fellelhető adatok szerint az első „H“-s jelzésű ítéletek 1941 novemberében, túlnyomórészt délvidéki vádlottakkal születtek (pl. H. 3.) 1941. sz. Minden per önálló ítéletszámot kapott. A perek jellemzője volt a nagy vádlott létszám. Esetenként önálló ügyeket is összevontak. Ezekkel magyarázható, hogy 1943 májusában még „csak“ a 151. számnál, 1943 őszére azonban már a 430. számnál tartottak!

A cél: az elrettentés

A délvidéken a tömeges halálos ítéletek az elrettentést akarták elérni, Idézzük ezzel kapcsolatban *dr. Fernbach Péter* újvidéki főispánt: „Délvidéken a közelmúltban előfordult szabotázs- és terrorcselekményekkel az újságok túl sokat foglalkoztak...”

A szerb mentalitás ismeretében fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a szerbek számára nem elrettentő példaul, hanem mint valami hőstett, egyenesen buzdításul szolgál.“ *

Ugyanezt a gondolatot támasztja alá *Székényesi Lajos Szívek és kések* c. cikkében.** *Rajnai Miklós* sátoraljaujhelyi lakost, nyugdíjas börtönört idézi:

„Igen kérem – kezdi –, azon a bizonyos március 22-én én voltam a polgári rész fogházparancsnoka. A kitörést láttam, ahogy elmondtam, úgy történt minden. Ezután kiszállt a hadbírósa, tizenegy embert ítéltek halálra, közülük egyet előttem hallgattak ki. »Miért nem tárta fel előttünk a készülődést bizalmasan« – mondta ennek a szerb mérnöknek a német őrnagy –, de ő csak nézett, majd ennyit mondott halkan: »Úgy látszik, őrnagy, maga nem ismeri a szerb embert.« A mérnök **Vlaskalics Milenkó** volt, a sátoraljaujhelyi fogolykollektíva egyik vezetője.

A VKF bírósá a délvidékiek pereiben is a JKP és a nemzeti ellenállás céljait tárja fel. Részlet a H. 3/1941. sz. Vácott 1941. november 28-án hozott ítéletéből:

„Vádlottak vallomása, a katonai szakértőnek véleménye, úgyszintén az ítélőbírósnak a m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága, mint rögtönítélő bírósá előtt a közelmúltban folyamatban volt kommunista bűnperek anyagából folyó hivatalos tudomása alapján megállapítható, hogy a Délvidék visszafoglalása után, különösképpen azonban a német-szovjet orosz háború kitörésének időpontjától kezdve a délvidéki területeken széleskörű s egyre agasztóbb méretű kommunista szervezkedés indult meg.“

E mozgalom „egyesítette a túlzó szerb nacionalista, sőt pánszláv törekvéseket is, amelyeknek az lett volna a célja, hogy a magyar és német haderő, valamint a lakosság állandó és következetes nyugtalanításával, a terror és szabotázs cselekmények szakadatlan végrehajtásával a volt Jugoszlávia egyes részeiben, így különösen a Bácskában is a belső rendet felborítsák és a hatalmat megszerelve a volt jugoszláv államot újból talpraállítsák.“

„A szervezkedésnek a meggyőzésre irányuló módszerei különbözöek voltak. A magyar nemzetiségű egyéneket azzal a hamis hírveréssel vonták érdekeltségi körükbe, hogy a német előbbutóbb Magyarországot is leigazza, a szlovák nemzetiségű egyéneket a pánszláv gondolat felszításával nyerték meg maguknak, de szerepet játszott ezen a téren a magyar- és német gyűlölet kihangsúlyozása is. Általában pedig, szembeállítva a magyar uralom alatt levő szociális viszonyokat a szovjet orosz területeken fennálló közállapotok dicsőítésével, szereztek híveket.“

* Buzási János: Az újvidéki „razzia“. Kossuth 1963. 32. old.

** Napjaink, irodalmi folyóirat, Miskolc, 1964. áprilisi szám, 3. old.

Nem merthelték magukat új szöveg „kitalálásával” a H. 66/42. sz., majd az öt hónappal később H. 137/42. sz. alatt Szabadkán 1942. március 27-én született ítélet indoklásával sem. Egyes lényegi részeiben szó szerint ismétli az előbb idézetteket!

1942-ben „A Vkf bírósága mint rendes bíróság elé eddig 342 egyén ügye került, akiknek bűnügye a közeljövőben bíráltatik el.* A közbiztonsági (csendőri, kémelhárító) szervek őrizetében az előnyomozat lefolytatása céljából kb. 500 egyén van, s ez a szám, valószínűleg még növekedni fog”...

A délvidéken, annak megszállásával egyidejűleg erős felderítő és nyomozó szervezeteket hoztak létre a Vkf. 2. részéről Újvidéken, Szabadkán, Zomboron, Zentán. 1941 tavaszától 1944 őszéig teljes apparátussal működött, szinte megszakítás nélkül az elhárítás. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek a nyílt nyomozások összefonódtak a már korábban leírt karhatalmi akciókkal és olyan programokkal, mint az 1942 januári újvidéki, a szablyai és óbecsei razziák voltak. A történelmi valóságot tükrözik a hatóságok egyoldalú megítélését is feltáró ítéletek indoklása, legyen az budapesti, újvidéki, kassai, vagy erdélyi perben született.

„A katonai szakértőnek a főtárgyaláson előadott és az ítélőbíróság által is elfogadott szakvéleménye szerint a zentai kommunista szervezkedés csak részlege az egész Bácskát behálózó kommunista-nacionalista egységfront romboló tevékenységének. E tevékenység célja a hátszág gyengítésével a szovjet győzelmének biztosítása. Ennek érdekében megszervezett roham- és partizán csapatok alkalmasak arra, hogy itt a határszáron és nemzetiségekkel erősen kevert vidéken fejtelenséget keltsenek, ezáltal a magyar és a szövetséges csapatoknak szándékosan hátrányt, az ellenségnek pedig előnyt okozzanak.”**

A délvidéken 500 éves hagyomány volt a hódítók elleni harc. A fő cél az önálló Jugoszlávia helyreállítása, a kitelepítések, jogfosztások, a pogromok, a háború megszüntetése, harc a túlélésért, egy értelmes életért.

A vádhatóság maga írja le, ugyan saját szempontja alapján az ellenállók céljait:

„A vádlottak Sajkásszentivánon, valamint Zsablyán 1941. évi július havától 1942. évi január havában bekövetkezett letartóztatásukig, tehát háború idején, *** de részben az ezt megelőző időben is, abból a célból, hogy a magyar és a vele szövetséges német fegyveres erőnek szándékosan hátrányt és az ellenségnek szándékosan előnyt okozzanak, különösképpen pedig a Szovjetunió győzelmének elősegítése érdekében, a Délvidéken működő, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló kommunista szervezkedésben, mint sejt-tagok és rokonszenvezők” vettek részt és „a mozgalom céljainak elérésére a kommunista szervezkedés szabályait és meglevő, vagy megalakítandó kereteit használták **** fel annál is inkább, mert a kezdeményezés és vezetés a kommunista szervezők kezében volt.

A szervezkedésnek a meggyőzésre irányuló módszerei különbözőek voltak. A magyar nemzetiségű egyéneket azzal a hamis hírveréssel vonták érdekeltségi körükbe, hogy Magyarország is előbb-utóbb német iga alá kerül.

„Annak ellenére, hogy a m. kir. honvéd vezérkar főnökének bírósága már számos esetben ho-

* A jelentésben említett 342 fő között voltak: Schusztér Vladimir, Budincsevic Géza, Gyuris Mihály, Singer György, Katics Pável, akik a sátorlajújhelyi fegyveres kitörésben elesetek vagy súlyosan megsebesültek.

** H. 1/41. sz. ítéletből. 1941. nov. 7-én Zentán.

*** Arról szó sincs, hogy egy önálló országot megtámadtak és az ott lakók hazafias kötelessége volt harcolni a megszállók ellen.

**** Az ökszereszténység óta, vagy még előbb is, az illegális harc módszerei, szervezeti keretei minden korban szinte azonosak voltak.

zott halálos ítéletet, a szökésben maradt és el nem fogott kommunista egyének a szervezőmunkát tovább folytatták.**

A szerb és a közös börtönkollektíva vezetésében, majd a kitörésben vezető szerepet játszó személyek letatkoztatása előtti életútja, tapasztalatai is e megállapításokat támasztják alá.

ÉLETUTAK

Dzsánics Milán

A Szerémségben született 1914-ben. Szülei szegényparasztok voltak. Gimnáziumi évei alatt házitanítószkodott. Érettségi után először jogász lett, „mezei jogász”, hogy dolgozhasson; ő tanította fiatalabb testvéreit is. Majd Zágrábba utazott, s az Agráregyetemre íratkozott be. Bácska szocialista mezőgazdaságának szervezője szeretett volna lenni a felszabadulás után. Zágráb, Belgrád egyetemein Milán a diákegyesületekben, a professzorokkal és diákokkal folytatott szenvedélyes filozófiai, politikai vitákban érezte otthon magát. Szuggesztív, vonzó egyéniségével hamarosan ismert vezető lett.

1941-ben kitört a háború, s jelentkezett katonának. Megszökött, mielőtt fogságba hurcolhatták volna. A Szerémségbe ment, ellenálló csoportot szervezett, partizánokat toborzott, a Fruska Gorában földalatti fegyverraktárakat próbált létrehozni a katonaságtól szerzett fegyverekből.

Testvérét, a válogatott futballistát kivégezték a németek Zágrábban.

Kapcsolatba lépett a pétervárdi erődben állomásozó usztasa-egység tisztjével, régi barátjával, *Franciszi Daliborral*, aki szintén tagja volt a mozgalomnak. Elhatározták, hogy felrobbantják a Dunán horgonyzó repülőgép-alkatrészekkel megrakott uszályhajót. A feladatra szervezett diverziós csoport az erőd környékén földalatti barlangokban rejtőzködött. Az usztasák azonban bekerítették egy éjszaka a környéket, a partizánok közül csak néhányan tudtak megmenekülni.

Milán egy barátjával a Dunába vetette magát. Szerencsésen partot érték Újvidék alatt. Egy utolsó lövés a túlsó partról, s Milán barátja holtan esett össze. Őt hetekig rejtegette a lakosság.

Franciszti és elfogott társait 1941 októberében Vukováron kivégezték. Milán helyett öccsét, leánytestvéreit tartóztatták le, öreg édesapját kínozták meg, hogy nyomára bukkanjanak.

Az in contumacian** hozott halálos ítélet elől Budapestre szökött, magyar kommunisták segítségével jutott illegális papírokhoz, lakáshoz. Másfél évet élt illegálisan.

1942-ben végre futár érkezett Jugoszláviából, várják délvidéken: meg kell szerveznie Szabadkán a kerületi pártbizottságot. A barátok régen látták ilyen boldognak.

Néhány hónapi tevékenység után Szabadkán egy illegális találkozón elfogták.

Legendák terjedtek el magatartásáról az Ármiában.*** Mindenkibe erőt tudott önteni. Ha valakit kihallgatásra vittek, bátorította: „Ne félj, ki fogod bírni. Hidd el, ki fogod bírni!”

Hosszú hónapokig rövidvasban tartották, csak ülni tudott. Egy WC-fülke volt a zárkája. Néha napokig csak szalmát adtak enni neki a nyomozók, „mert ateista, nem hisz istenben”. Aki pedig nem hisz, az állat. Tehát jármot kötöttek a nyakára. Néhány hónap után kórházba került, talpraállították, hogy *vitéz Szombathelyi* vezérkari főnök beszélni tudjon vele. Szombathelyi arra kérte, vázolja neki a háború további kimenetelét. Milán a térképasztal előtt összefoglalta érveit az antifasiszta koalíció és a Szovjetunió katonai győzelméről.

Szombathelyi megjegyzést nem fűzött Milán prognózisához, visszaküldte a pincébe...

Végül Dzsánics Milán bírósági ítélete igen tanúságos és jellemző a korra, Horthyék megkegyelmezték neki. Az indoklásban az is benne volt, hogy ha letöltötte Magyarországon életfogy-

* A m. kir. honvéd vezérkar főnöke bírósága, mint ítélőbíróság H. 66/42. sz. Újvidéken 1942. január 23-án hozott ítéletéből. HL VKF-1942-H. 6.

** Távollétében.

*** Jelentése: korábban az épület a tisztai központ volt.

tiglani börtönbüntetését, akkor ki kell adni Horvátországnak, hogy a Vukováron hozott halálbüntetést végrehajthassák rajta.

Az újhelyi börtönben a kollektíva egyik legaktívabb szervezője volt. A kitörés előtti éjszakát **Suc Ivan** zárkájában töltötte, a rohamcsoporttal. Részt vett a parancsnokság lefegyverzésében, az elsők között tört ki az épületből. De a hegyoldalon észrevette, hogy mi nők lemaradtunk. Visszajött értünk. Mikor a Csepegőnél golyó találta, fejbőlötte magát, hogy ne kerüljön a csendőrok kezébe.

Suc Ivan (Axiom)

1921-ben született Zágrábban. Magas termetű, vonzó külsejű fiú volt, művelt és okos. Kitűnően beszélt a szerben kívül magyarul, franciául, németül, oroszul. Belgrádi egyetemi évei idején ismerkedett meg a marxizmussal. Részt vett az egyetemi kultúrmozgalom irányításában. 1940-ben, amikor a nácik megtámadták Jugoszláviát, a párt utasította a kommunistákat, hogy jelentkezzenek önként a hadseregbe. Iván egy repülőegységhez vonult be testvérel. Hamarosan fogságba estek. A fogságból – mielőtt Németországba viték volna – megszökött, s eljutott Budapestre. Beiratkozott a budapesti műszaki egyetem építészeti karára – harmadévre. Itt került kapcsolatba a magyar munkásmozgalommal a **Sebestyén-testvérek** révén. Az egyetemen sejteket szerveztek, szemináriumokat vezettek. (A Deák-mozgalomba bekapcsolódva. – A szerk. megjegyzése) A munkásnegyedekben röpcédulákat szórtak. Amikor Ivánt letartóztatták, pisztolyt találtak a lakásán. A soroksári és újvidéki „def”-en embertelenül megkínózták. Fegyverrejtegetésért halálra ítélték, végül a bíróság kegyelmet adott neki.

1943. október 28-án érkezik Sátoraljújhelyre a szablayi foglyok csoportjával. Műveltsége, szuggesztív egyénisége révén a börtönkollektíva egyik vezetője lett, Axiom fedőnéven. (A görög axioma jelentése: sarkigazság, amely gyakorlati tapasztalatok általánosításán alapul.) Ő szerezte be a nagyrészt írt és az oktatáshoz szükséges írásos anyagokat, például Lenin „Állam és forradalom” című művének legfontosabb fejezetei – emlékezetből. Az apró nyomtatott betűkkel írt füzet kézirólí kézre járt.

Később Ivánnak jó ötlete támadt. Francia és német nyelvű könyveket kért hazulról. A börtönparancsnokság nem tudta megítélni e művek veszélyes vagy veszélytelen voltát, így Iván meg is kapta a könyveket. Így jutott be a börtönbe Hegel „Dialektiká”-ja, Marx „Tőké”-je, Lenin „Empiriokriticismus”-a, ezekből Ivan kivonatokat készített, s a rezüméket a titkos kézi nyomda sokszoroztatta.

Szenvedélyes híve volt a kitörésnek, a fegyveres harcnak. A rohamosztag tagjaként részt vett a parancsnokság lefegyverzésében: kijutott a börtönből, de nem akart sebesülten a németek kezébe kerülni, ezért a szőlőhegyen átvágta ereit és elvérzett. A halotti anyakönyvezésben „lőtt seb” bejegyzést találunk.

Vlaskalics Milenko (Pane)

1916-ban született egy kis délvidéki faluban, Csurogon. Árva gyerek volt, nagyanyja nevelte, leírhatatlan szegénységben. Az öregasszony szolgálni ment, hogy Milenkót taníttathassa. Amint gimnazista lett, jobb módú gyerekek tanításával segítette nagyanyját. Érettségi után iratkozott be a zimonyi erdészeti főiskolára. Iskolaelsőként szerzett mérnöki diplomát. Diákévei alatt kapcsolódott be a baloldali diákmozgalmába. A diploma megszerzése után Lengyelországban folytatott gyakorlatot; a háború kitörésekor tért vissza Újvidékre.

Munkát nem kapott, a görögkeleti egyház filléreiből tartotta fenn magát: egyházi megbízásból segélyt gyűjtött a sárvári internálótábor foglyainak. Persze ez csak amolyan „fedőfoglalkozás” volt, Milenko aktívan részt vett kezdettől fogva a népfelszabadító mozgalomban. A véres újdíkiek razziáik, a legszigorúbb kijárási tilalom idején teli táská roplappal járta az utcákat. Egy járőr igazolta azt is, de mikor papírjaiból kiderült, hogy az egyház alkalmazottja, elengedték. Megelégedtek a figyelmeztetéssel: jobb lesz ezekben a napokban otthon tartózkodni.

1943. június 28-án fogták el. A Conti utcai börtönbe vitt Vörös Segélyt, s amikor Budapestről visszatért, a csendőrség letartóztatta, és az újvidéki Ármíába hurcolta. Az újhelyi börtönben Pane fedőnéven a kollektíva vezetőségi tagja lett. A név azért ragadt rá, mert lengyelországi tanulmányútja után szavajárásává vált a Pane szó. (Pane lengyelül: uram.) 4 hónapi vattatás után 15 évi fegyházra ítélik.

Ez a magas, szőke, kisportolt és mindig mosolygó fiatalember jól beszélt magyarul, így ő tartotta a kapcsolatot a magyar kollektívával. Erdős Lászlót, Braun Sándort éjszakáról éjszakára agitálta a kitörésre. Amikor a kollektíva vezetősége határozott, külső kapcsolatok szervezése és információk szerzése volt a feladata.

A kitörés előtti éjszakát a rohamcsoporthoz második emeleti zárkájában töltötte. Csak a legelzántabbakat vette be a csoportba, akik fizikailag gyengébbek voltak, vagy kicsit ingadoztak, kiegészítő feladatokkal bírta meg.

Milenko bízott abban, hogy az akció sikeres lesz. Menyasszonyának utolsó levelében arról írt, hogy mindkét keze tele van munkával, mert a szabadság itt van már a küszöbön. „Bármilyen is velem, ne síránkozz, légy büszke, mert a nép hőseként esek el” – búcsúzott tőle, s végső üzenetként idézetet másolt a levél végére, egy, a törökök elleni harcok idején született népballadából:

*„Ha elveszitek életünket,
Sírjaink fognak veletek harcolni...”*

A börtönből nem tudott kijutni.* A rögtönítélő bíróság végeztette ki utolsónak. Társai kivégzését végig kellett néznie.”**

Különbségek az ellenállási mozgalomban

A délvidéki bajtársak szemléletére az általuk ismert baloldali, a németellenes megszállók elleni mozgalom harci szokásai, céljai voltak a mérvadók.

A délvidéki kommunista mozgalom sorsa szempontjából a Jugoszláv Kommunista Párt 1941.májusi zágrábi tanácskozása meghatározó jelentőségű volt. A tanácskozáson, amelyen a macedon és dalmát pártszervezeteket kivéve valamennyi jugoszláv terület képviselői jelen voltak, a párt feladatairól határoztak az ország megszállása következtében előállt új helyzetben. Döntöttek abban a nagyjelentőségű kérdésben is, hogy bár Jugoszláviát az agresszorok feldarabolták, ez **„semmiképpen nem lehet akadálya a Jugoszláv Kommunista Párt további egységes működésének, Jugoszlávia népei függetlenségéért és szabadságáért vívott közös harcának, nem akadályozhatja valamennyi terület népének együttes harcát a megszállók és ügynökeik ellen”**. Az április óta eltelt idő egyik legnagyobb eredményeként értékelte a tanácskozás, hogy az ország felosztása ellenére sikerült megőrizni a párt szervezeti egységét.” (Proletár, 1941. 3-4-5. szám, idézi Sajtó i. m. 129. oldal.)***

„Közvetlenül az ország felosztása után tehát mind a párt Központi Bizottsága, mind pedig a Tartományi Bizottság legsürgetőbb feladatként a különféle nacionalizmusok és

* A visszaemlékezők szerint kijutott a börtönből, de sikertelennek ítélte a menekülés lehetőségét. Így önként visszajött a börtönbe. Mikor? Ez nem deríthető ki. (A szerk.)

** Az életrajzokat Bazsik Renáta: Mire az erdők kiszökdülnek c. könyve alapján állítottuk össze. 73-87. old.

*** A jugoszláviai magyarok ezzel a döntéssel szolidaritást vállaltak. Jugoszlávia megszállása ellen és az európai antifasiszta koalíció céljaiért harcoltak.

sovinizmusok elleni harcot jelölte meg. A három részre szabdal Vajdaságban ez első-sorban a magyar, a német és a horvát nacionalizmus elleni küzdelmet jelentette, de magában foglalta a szerb nacionalista erőktől való éles elhatárolódást is.

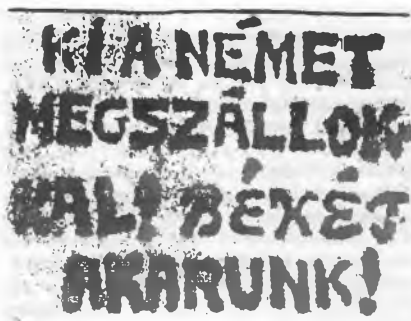
A fasiszta Németország Szovjetunió elleni támadása után a JKP fegyveres harcba szólította az ország népét. A felkelésre hívó kiáltványát a párt 1941. július 12-én adta ki:

„Elérkezett az idő, hogy egyemberként keljünk fel a megszállók és hazai kiszolgálók, népeink ellenségei ellen.“ A küzdelem célját tömören fejezte ki a partizánmozgalom ismert jelszava: „Halál a fasiszmusra – szabadság a népnek!“ (Proletár, 1941. 3-4-5-sz. idézi Sajti: i. m. 132. old.)

A KMP és a JKP németellenes függetlenségi programjának összehasonlítása

„Mint ismeretes, a KMP-nek olyan közegben kellett kialakítania németellenes függetlenségi programját, amelyre rányomta bélyegét a tengelyhez való hűség révén bekövetkezett területgyarapodás, a hadikonjunktúra, a parlamentarizmus fennmaradása, a polgári ellenzéki pártok megléte, a legálisan működő szakszervezetek és MSZDP. Ilyen körülmények között az ellenállási mozgalom programja erős külpolitikai töltést kapott: szakítani kell a hitleri Németországgal és ki kell lépni a szovjetellenes háborúból. E németellenes függetlenségi program szervesen összefonódott Magyarország demokratikus átalakulásának követelésével. A két kommunista párt ellenállási stratégiája tehát – a két ország merőben ellentétes helyzetéből fakadóan – eltért egymástól.

Nyilvánvaló az is, hogy másként vetődött fel a KMP és másként a JKP számára az ellenállási mozgalomba bevonható szövetségesek kérdése. A magyar kommunisták kezdetben egy széles, németellenes, nemzeti egységfront megteremtésén fáradoztak. A munkásosztály legális és illegális pártjain és szervezetein kívül be akarták ebbe vonni az ellenzéki pártokat és az uralkodó osztályok és a kormánypárt németellenes szárnyát is. A JKP Tartományi Bizottsága által kialakított program elsősorban a munkás-paraszt szövetségre épült, s már kezdettől fogva harcot indított – a KB irányvonalának megfelelően – »az imperialista erők ágensei ellen, az emigráns kormány és belső politikai híveik ellen.« (Sajti: i. m. 133. oldal).

Rövid összefoglalónkban arról a csoportról van szó, amelyet a történeti irodalom Deák-Mayer csoport néven említ.*

Bár a szervezet szó jobban illenék rájuk, hiszen 1942. tavaszára a törzsállományt alkotó mintegy 120-150 fiatal egy jól összefogott, központilag irányított, egységes tervet és koncepciót megvalósító tömörüléshez tartozott. Ez a társaság tevékenységének szinte minden területén példás szervezethez mutat, átgondolt tevékenységet folytat.

A csoport jellegét az adja meg, hogy állománya csupa olyan fiatalból állt, akik *ke-resték a fasizmus elleni harc útját*, s mivel sem ideológiai támaszra, sem velük rokon szervezeti kapcsolatra nem találtak, maguk alakították ki eszméiket, határozták meg tevékenységük jellegét és célját.

A csoport fiataljai magukat forradalmároknak tartották. A szétvert, s szervezeti életének 1942 tavaszán a mélypontjára jutott KMP-vel azonban csak ősszel, áttételes szá-lakon át sikerült kapcsolatokat teremteniük. Öntevékenyen adták jelét annak, hogy él-nek s küzdenek, a fasizmus, a háború ellenfelei. Tevékenységük az akkori magyar va-lóságából sarjadt ki. Érezték a kor teendőit, a történelem parancsát, s tudtak és mertek lelkiismeretük szava szerint cselekedni.

Sajátos a közeg is, ahol tevékenységük folyt, Dél-Pest, Csepel, Sashalom, Zugló., An-gyalföld, Rákospalota, Erzsébet, Kőbánya, Soroksár munkások lakta kerületei ezek.

A csoport eszmei arculatát úgy határozhatnám meg, hogy ezek a fiatalok forradalmi kommunisták voltak. Elhatárolták szervezetüket a Demény-féle tömörüléstől, amely ak-kor – talán a realitásokból kiindulva – passzív tanulásba merült. A velük bizalmatlan KMP-vel is próbáltak, de nem tudtak kapcsolatot létrehozni. Az SZDP-vel viszont ide-ológiai ellentétek voltak.

1945 után a kommunista párt nem vállalt velük közösséget, s korábbi tevékenysé-güket frakciózásnak tekintette. A múltjukról elítélően szóltak, s a csoport tagjait összes-ségükben és egyedeikben is megtorlások érték. Deményékhez hasonlóan egészen a 70-es évekig csupán megtűrt, de el nem ismert személyek voltak. A Deák-csoport tagjai

* Ez a nyomozhatóság elnevezése volt. Deák szavaival tisztázhatjuk Mayer, a kiváló ember szerepét mozgalmunkban: „Mayer Amolddal a Demény-csoportban ismerkedtünk meg. Ő a mi társaságunknál jóval idősebb volt már. A mi átlagéletkorunk 20-24 év volt. Mayer Arnold 40 évhez közeledő ember volt. Ahogy megtudtam, ő már régebben is részt vett a munkásmozgalomban, a harmincas évek elején valamilyen kapcsolata volt a párttal és elsősorban sajtóanyaggal, különböző ideológiai munkákkal, politikai könyvekkel segítette a munkásokat. Például állandó hírcsatornát tudott szerezni különböző rádióknak a lehallgatásával. A ténykedése nem volt olyan, ami miatt kiérdemelte volna a halálra ítéletet, én se nagyon értem, hogy mi lehetett az oka, valószínűleg az, hogy valami titkos pártösszeesküvés sejtettek benne, mint idősebb és tanult emberben – tanár volt –, és ezért tartották helyesnek, hogy mellettem, mint a csoport vezetője mellett őt is halálra ítélik. Nagyon sokat köszönhetek neki. Nem volt túl aktív ember, de a tanácsaival, a segítségével és később a börtönben való viselkedésével – együtt voltam vele csaknem másfél évig, még a koncentrációs táborban is eleinte – azt bizonyította be, hogy nagyon rendes ember volt. 1945 februárjában vagy márciusában halt meg Dachauban flekktífuszban.” Párttörténeti Közlemények 1974. 2. számban. Deák halála után megjelent interjú-visszaemlékezés, melyet Garai Tibor a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa készített. A magnetofonszalagon rögzített visszaemlékezést a Pesterzsébeti Múzeum őrizi.

soha nem tartoztak az elmúlt rendszer dédelgetett kivételezettjei közé.*

Tanulságos a csoport története olyan értelemben is, hogy jól látható az a fejlődési vonal, ahogyan tagjai a tanulástól, az elméleti felkészüléstől eljutnak a tettekig, a harc vállalásáig. Propaganda tevékenységgel kezdik, de a végén már készek fegyverhez is nyúlni. Elsőként ennél a csoportnál láthatjuk ezt a tudatos törekvést, hogy szükségesnek tartják a fegyveres harcot, elkerülhetetlennek az erőszakos akciókat. Kicsinyben ugyanazt az utat teszik meg, mint amit az ellenállás fejlődése oly sok más országban törvényszerűen mutat fel.

A **Deák György** vezette csoport története 1935-ben kezdődik: a Szent István katolikus szellemű gimnázium irodalmi körében a világot megváltani akaró fiataljainak törekvéseivel. 1939-ben marxista ifjúsági tanulóköröket szerveznek, amely 7 tagú, majd 25-30 tagúra bővül.

1942. augusztus 20-án határozták el, hogy a cselekvés útjára lépnek. Elsőnek propagandaakciókat terveztek, majd fegyverek szerzése után *akciókat kívántak végrehajtani a „Magyarországon tartózkodó” német csapatokkal szemben.*

A felszámoláskor a rendőrség Deákék révén szeretett volna eljutni a kommunista párthoz. Ez nem sikerült, nem is sikerülhetett. A szervezet spontán jött létre, s a KMP-hez nem fűzték egyenes szálak. Okkal jelentette ki *Wayand Tibor* detektív felügyelő: a „Deák György ügy nyomozása folytán nem találtunk kapcsolatot a KMP és a szervezkedés között.”

Szólni kell viszont a **Demény Pál** féle tömörülésről, amelynek pozíciói ugyancsak Dél-Pesten voltak a legerősebbek. A Deák-csoport fiataljai 1941 őszén az SZDP zuglói ifjúsági csoportjában találkoztak a deményistákkal, s így került sor arra, hogy Deák György Mayer Arnold lakásán találkozott Demény Pállal. Mayer egyébként ugyancsak a Demény-csoporthoz tartozott. A tárgyalás eredménye az lett, hogy Deákék csatlakoztak Deményékhez. Néhány hónap múlva a két társaság útja szétvált, konspirációs okokból az 1942-es nagy lebukások miatt tartott mozgalmi szünetet indoklásul felhasználva. „Deményék passzív tevékenységével elégedetlen kb. 50 munkásfiatal és a vezetők közül Bánó Magda, valamint Mayer Arnold csatlakozott hozzájuk. Így 1942 nyarára számuk kb. 150-180-ra nőtt.” (Garai interjú, i. m.)

Deákéknak szervezeti kapcsolataik voltak még VII., VIII., kerületi, zuglói, palotai szociáldemokrata fiatalokkal, tanoncotthonokkal, a műszaki egyetemmel, egyetemi szervezetekkel. Csoportjaik voltak Budapesten, Újpesten, Pesterzsébeten, Rákospalotán, Kispesten, Csepelen. Embereik ott voltak több gyárban, mindenekelőtt a Fegyvergyárban. Tevékenységük első szakaszában már 1941 végén mintegy 100 fiatal tartozott e mozgalomhoz.

Az irányítás Deák György kezében volt. Az egyes részlegeket 6-7 főnyi vezetőség irányította. 1942 szeptemberében kezdik el akcióikat a fővárosban és Dél-Pesten. Röplapokat készítettek, szórtak, jelszavakat írtak a falakra. Ezek rövid, csattanós, szlogen-szerű mondatok voltak, mint pl. „Hozzák haza honvédeinket!” „Elég volt a Hitler-kosztriból!” Később ólombetűkkel szedett, kefelevonatos röplapokat is készítettek, 1500 körüli példányban.

* Tudomásunk van arról, hogy 1953 első negyedében a Deák-mozgalom ellen is koncepciós pert készítettek elő. Elrendelték a nevek, címek felderítését egy nyílt nyomozás számára. Erről a tényről két visszaemlékezés is említést tesz. (A Szerk.)

Szervezetük egyedülálló atekintetben is, hogy tudatosan vállalt szerepükre – a fegyveres tevékenységre – gondosan felkészültek. Ilyet korábban egyetlen hazai szervezésű csoportnál sem figyelhettünk meg. Szabotázscelemekre, merényletekre tettek előkészületeket. Deák szerint „fegyveres és ún. terrorakciókat elsősorban az itt-tartózkodó német csapatok ellen” folytattak volna. Ehhez fegyverekre, robbanóanyagra, szakismetre volt szükségük. Egyik sejtjük a Fegyvergyárból nagy mennyiségű pisztoly-alkatrészt csempészett ki, hogy majd összeállítják azokat. Előkészültek robbanóanyag beszerzésére, előállítására, töltetek szerelésére. Létrehoztak egy kisebb katonai csoportot, amely felkészült ilyen jellegű feladatokra. Fegyvereket, üres katonai igazolványokat szereztek. A letartóztatáskor két géppisztoly, 34 pisztoly, s 16-hoz való alkatrész, kézi-gránát, sok töltény és némi ekrazit került elő.

A csoport merész tervet fontolgatott: a német tisztek lakta Wien szállót készültek

felbontani. Már a helyszíni szemlét is megtartották, megnyitották az épület alá vezető átjárót is. A megvalósításra azonban már nem került sor.

A Deákék tevékenységét összefoglaló jelentés* külön fejezetben tárgyalja a csoport ún. „üzemi hírszerzését”. Ennek során megszerezték a Fegyvergyár épületeinek pontos rajzát, s megállapították, hogy mely részlegek elpusztításával akadályozható meg a termelés. Külön tervük volt a raktárba történő behatolásra is. A WM irattárból megszerezték a németekkel folytatott levelezést, adatokat szereztek a haditermelésről, a lőszergyártásról, tárolásról.

Deákék tevékenységére a nyomozó szervek már kezdettől fogva felfigyeltek. Azt is megsejtették, hogy most nem a KMP szervezetszerű vonalán kell a nyomokat keresni, mert itt egy attól független, más nézeteket valló csoportosulásról, szervezetről van szó.

A nyomozó szerveknek sikerült két emberüket beépíteni a csoportba. A feladatuk az volt, hogy minél több személyt ismerjenek meg, azonosítsanak, tárják fel a kapcsolatok. ** 1943. március végén 20-25, rá két hétre 30-35 ember nevét, címét tudták. Ekkor döntöttek úgy az ÁVK-nál, hogy katonai, rendőri és csendőri szervek bevonásával ún. „nyílt nyomozást” kezdenek, amelynek székhelyéül Soroksárt választották.

Ez a Deák-csoport lebukásának hiteles története. Hamis volt az a vád, amellyel 1946-ban **Demény Pált** illették, hogy ti. ő árulta el a szervezkedést.

1943. április 28-án éjszaka kezdődtek meg a letartóztatások. Deákat már másnap elfogták. Az ismert, a felderített személyeket is sorban bevitték. Két nap elteltével 22 fő, május 7-én viszont már 39 ember volt a kezeik között. Június 4-én 81-re rúgott a letartóztatottak száma, amely július 30-ig 241 főre nőtt.

A vallatás során testi-lelki kínzást alkalmaztak. Gumibottal ütötték a foglyokat, magafeszültségű árammal villanyozták őket. Öt hét vizsgálat után vitték át őket Soroksárról a Margit körüti katonai fogházba, ahol sor került a bírósági tárgyalásra is.***

A Deák-csoport elfogott tagjai ügyében a VKF bírósága több ítéletet hozott. 1943. május 31-én a 32 rab ügyét tárgyalták, mikoris Deákat, Mayer halálra, a többi vádlottat súlyos börtönbüntetésre ítélték. A június 12-én bíróság elé állított 38 vádlottra 147 év börtönbüntetést szabtak ki. A szervezkedés ún. egyetemi vonalához tartozó 52 fiatal július 3-án ítélték el. A fő vádlottak itt is 9-15 év büntetést kaptak. Néhány kisebb jelentőségű eljárásra is sor került.

A két vezető ellen hozott halálos ítélet**** végrehajtására az olasz események hatására már nem került sor, azt Szombathelyi vezérezredes július 12-én életfogytiglani fegyházra változtatta. Deák és Mayer helytállását, emberi tartását mutatja, hogy ez a döntés annak ellenére született meg, hogy egyikőjük sem kért kegyelmet.

A csoport szabadon maradt tagjairól csendőrségi anyag rögzíti, hogy elfogott társaik

* M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága. 16-017. B. kt-1943. Deák György féle kommunista mozgalom 1943. évi nyomozásáról összefoglaló jelentés. Magyar Országos Levéltár K. 149 (651/2) 1943-7/10.973.

** A csepeli illegális csoport vezetője egy erdélyi régi, antifasisztának ismert bajtársával találkozott a gyárban, ahol az akkoriban helyezkedett el. Nem ismerte fel, mert ezt nem is ismerhette fel, hogy az áruló lett, aki még egy detektívet is beépített a csoportba, aki a két utolsó röpcédula-szórásban is részt vett. Miután a csepeli csoport vezetője szoros kapcsolatban állt Deákkal, így szerencsétlenségükre rögtön a vezető maghoz juthattak el a nyomozók és tárhatták fel – rövid idő alatt – a fő kapcsolatokat.

*** A későbbi tárgyalásokra vitt foglyok között voltak olyanok is, akik két hónapot töltöttek a Soroksár-újtelepi vallatópincében.

**** Az ítélet száma: H-151-1943. V. 31.

kiszabadítását tervezték. Később néhányan partizánakciókban is harcoltak. A szervezkedéshez tartozó bácskai diákokat később a sátoraljaújhelyi börtönben őrizték, s közülük mind, a Deák-mozgalomból pedig többen részt vettek az 1944. március 22-i felkelésben is.

III. 18/1943/2424.-1
LE A NÉMETBÉRENC
KORHÁNNYAL
ELEGVOLT
AHITLERKOSZTBÓL!
BÉKÉT
A SZOVJETUNIOVAL

130.

*Bő elemzést adott az illetékeseknek a M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 1943. aug. 6.-án 16.017/B. kt.-1943. sz. alatt és a m. kir. rendőrség budapesti főkapitányságának politikai osztálya (szám nélkül) 1943. aug. 6.-án.**

M. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnoksága.

16.017.

B I Z A L M A S !

B. kt.-1943.

Deák György féle kommunista mozgalom 1943.

évi nyomozásáról összefoglaló jelentés.

A MAGYAR KIRÁLYI BELÜGYMINISZTER ÚRNAK

(Közbiztonsági Osztály vezetője)

Budapest, 1943. augusztus 6.

Budapest

A nyomozás megindítása:

1942. szeptember havától kezdődőleg Budapesten, Csepelen, Pestszenterzsébeten, Kispesten, Sashalmon, Soroksáron és Rákospalotán ismeretlen tettesek sorozatos kommunista falfestéseket, jelszavas és szöveges röpiratszórásokat követtek el. A röpiratok vizsgálata és kiértékelése az alábbiakat eredményezte:

1. A röpiratokról a „Kommunisták Magyarországi Pártja” aláírás hiányzott, tehát a röpiratszórásokat és falfestéseket minden valószínűség szerint nem a magát hivatalosan K. M. P.-jának nevező mozgalom, hanem egy attól függetlenül működő kommunista csoport adta ki, aláírás nélkül.

2. A röpiratok sokkal radikálisabb és forradalmibb jelszavakat hangoztattak, mint a K.M.P.-ja által kiadott röpiratok. Amíg ugyanis a K.M.P.-ja utóbbi röpirataiban mintegy feladta osztályharcos forradalmi álláspontját és csupán a független, szabad, demokratikus Magyarországért való harcot hangoztatta, addig ez a csoport – kiadott röpirataiban – a proletár forradalom mellett tört pácát és annak megvalósítása érdekében könyörtelen harcot hirdetett.**

3. A K. M. P.-ja által kiadott röpiratok nyomdai technikát illetően csaknem tökéletesek voltak. Ezzel szemben a fent felsorolt helyeken elszórt kommunista röpiratok, kiállításuk után ítélve, primitív nyomdatechnikai eljárással lettek előállítva.

Az 1-3./ alatti adatok szinte kétségtelenné tették annak a feltevésnek a helytállóságát, hogy Budapesten és környékén olyan kommunista szervezkedés folyik, amely tevékenységét a K. M. P.-jától függetlenül fejti ki. Ezeket a feltevéseket a mozgalom felderítésére időközben beszervezett B. egyének megerősítették. (...)A polgári ruhás csendőrnemzők, detektívekkel együttműködve nyomkövetéssel megkezdtek a mozgalom résztvevőinek és vezetőinek felderítését. Az együttes figyelés eredményeként számtalan jelszavas és ismertetőjeles találkozót sikerült megfigyelni, s utána több személy kilétét megállapítani.

Az Államvédelmi Központ 1943. április 23-án kelt 2095/el. ávk.-1943. szám alatt a nyílt nyomozást elrendelte. A nyílt nyomozás 1943. április 28-án vette kezdetét és 1943. július 30-án

* Magyar Országos Levéltár K. 149 (651/2) 1943-7-10-973

** „Mint távolabbi fő cél természetesen a fegyveres akciók merültek fel. Nem olyan értelemben merült fel, hogy átvesszük az államhatalmat, hanem ún. terrorakciókkal, robbantásokkal, egyes vezető német, illetve fasiszta személyek és tisztek ellen tevékenykedjen a csoport. ...Mint említettem, az egyik álláspont a feladatot inkább a személyi agitáció, ... a röpiratszórás ... továbbfejlesztésében, a csoport bővítésében látta, a másik egy partizánakciószerű elképzelésben, amely szerint a csoportot le kell szűkíteni, és ezek az akciók legyenek a kizárólagos feladatai. A két álláspontból egy kompromisszumos megoldás jött létre, hogy ezt is kell csinálni, azt is kell csinálni...” Deák György visszaemlékezése. Párttörténeti Közlemények, 1974. 2. szám. Garai: i. m. 169-181. old.

fejeződött be. A nyomozás, melyben 10 fő csendőmyomozó, 10 fő rendőrségi detektív és 14 fő egyenruházott csendőr mint fogolyőr vett részt, az alábbiakat eredményezte:

II. A nyomozás eredménye:

„A nyomozás során őrizetbe vettett 241 fő...	Foglalkozás szerinti megoszlás:
194 férfi, 47 nő;	7 mérnök...
18 fő fiatalok, 223 fő teljeskorú.	20 egyetemi hallgató...
	8 tanár és tanító...
	31 magántisztviselő...
	175 ipari munkás stb.

Az eljárás alá vont gyanúsítottak közül az 1930. évi III. és az 1921. évi III. t. c-be ütköző büntettek miatt a m. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke bíróságának átadott 176 fő, „...Ezek közül a Vkf. bírósága 4 főt halálra ítélt, de kegyelemből 2 főnek a büntetését életfogytig tartó, 2 főnek pedig 15 évig tartó fegyházra változtatták át. 7 fő 10 évtől 15 évig terjedő, 35 fő 5 évtől 10 évig terjedő, 115 fő 7 hónaptól 5 évig terjedő szabadságvesztés büntetésre ítéltetett. 11 főnek ügyét a budapesti I. hadtest és a budapesti kir. ügyészséghez tette át a Vkf. bírósága. 4 főt bizonyíték hiányában felmentett.

Kiseb mozgalmi szerepű egyének közül 28 főt a nyomozócsoport, az 1921. évi III. t. c-be ütköző vétség miatt a budapesti I. hadtest ügyészenek adott át, illetve jelentett fel.

A nyomozás folyamán őrizetbe kerültek olyan bácskai származású egyetemi hallgatók, akiknek a budapesti mozgalmi tevékenységükön kívül kapcsolatuk volt a délvidéki kommunista mozgalomhoz is. Ezeket (:számszerint 8 főt:) további eljárás végett az Államvédelmi Központ újvidéki nyomozócsoportjának adta át a soroksári nyomozócsoport. 6 fő internáltatott. 1 fő pedig rendőri felügyelet alá helyeztetet...

III. A mozgalom keletkezése c. fejezetből

...1942. nyarának elején Budapesten az Andrassy laktanyában a K. M. P.-ja elleni nyílt nyomozás a párt vonalait csaknem teljes egészében felgöngyölítette. A nyomozás baloldali körökben széles hullámokat vert, s a híre eljutott a Demény-féle frakció tagjaihoz is. Demény félt, hogy a nyomozás esetleges kapcsolatok révén átszap az ő csoportjára is, ezért a nyílt nyomozás megindítása után teljes mozgalmi szünetet rendelt el.

A mozgalmi szünet kb. 3 hónapig tartott. Elhúzóásával Deák György és társai nem értettek egyet. Szerintük a német nyári offenzíva nem hozta meg a várt nagy eredményt. Ennek következtében a munkásság között is mindinkább szovjetbarát és németellenes hangulat fejlődött ki, amelyet ők szükségesnek tartottak nyílt akciókkal – röpiratszórásokkal, falfestésekkel stb. – fokozni...

V. A mozgalom szervezeti felépítése c. fejezetből

A Deák-féle kommunista mozgalmat (az antifasiszta célokat a rendőrség forradalminak nevezte – az antifasisztákat pedig kommunistának*) egy 6 tagú bizottság irányította, amely Budapestet és környékét szervezési szempontból területekre osztotta fel. A területi vezetőségek fogták össze az utcai és üzemi sejteket. A sejtek taglétszáma: 2-4 fő volt. Az üzemi sejtek tagjainak feladatává tették: az üzemi felderítést, szabotázsok előkészítését, s a kommunista érzelmű munkások

* A zárójeles mondat a szerkesztő megjegyzése.

felkutatását és szervezését. A szoc. dem. párt és szakszervezetekben tagságot és tisztséget viselő sejtagoknak fentiekén kívül még a bérmozgalmak előkészítését, ... s a németellenes hangulat fokozását is feladatukká tették, s végül az összes szervezett embereknek feladata volt, hogy a mozgalom által tervezett forradalom céljaira fegyvereket és lőszert szerezzenek.“

VI. Nyílt akciók:

A nyomozás során megállapítást nyert, hogy Deák György és társai a szervezkedés megindításával egyidejűleg elhatározták, hogy a munkástömegek hangulatának forradalmi irányba való terelése érdekében röpiratszórásokat és falfestéseket végeznek. Ennek a célnak érdekében 1942. szeptember 1-től az alábbi nyílt akciókat hajtották végre:

1. 1942. szeptember és október hónapok végén Csepelen a házak falára és kerítésekre a következő jelszavakat festették: „Elég volt a Hitler-kosztból! Ki a katonai parancsnokkal a gyár-ból! Békét a Szovjetunióval!“

2. 1942. november közepén Csepelen, december elején pedig Csepelen és Pestszenterzsébeten a fenti szövegű jelszavas kommunista röpiratokat szórtak.

3. 1942. december 31-én éjjel Csepelen és Pestszenterzsébeten: „Az új év küszöbén lapos hassal, néma pófával bámulunk a vonatok után stb. ...“ kezdetű szöveges, negyedíves nagyságú röpiratot szórtak szét. Ez a röpirat síkra száll a Szovjetunió mellett, a vele való békekötést sürgeti és a németországi gabonaszállítmányok elleni szabotázscelemekenyekre hív fel a hazai ínségre való hivatkozással.“

4. 1943. január havában Rákospalotán: „Békét! Kenyeret! Tüzelőt!“ szövegű jelszavas röpiratokat terjesztettek.

5. 1943. március 16-án Csepelen és Pestszenterzsébeten: „Munkások már három éve, hogy a magyar gyárak stb. – kezdetű szöveges röpiratokat szórtak. Ebben a röpiratban ostorozzák a magyar kormány és tisztikar eljárását, amely – szerintük – aljas módon hátbatámadta a Szovjetuniót. Támadták ebben a röpiratban a magyar burzsoáziát és dicsőítették a Szovjet-Oroszország harcához csatlakozott európai dolgozókat.

6. 1943. március 17-én a Kelen féle egyetemi csoport: „Egyetemi polgárok!“ kezdetű kommunista röpiratokat terjesztett a Műegyetemen. Ebben a röpiratban a németellenes hangulat fokozását és Magyarország függetlenségéért megindítandó harcot sürgették.

7. 1943. március 15-re virradóra Dobozi András és Chvála Tibor a kispesti Kossuth Lajos téren a Kossuth szobor és az országzászló talpazatára fekete olajfestékkel sarló és kalapácsot rajzoltak.

8. 1943. április 16-án Sashalom utcáin az alábbi jelszavas röpiratokat szórták: „Le a német-bérenc kormánnyal! Elég volt a Hitler kosztból!* Békét a Szovjetunióval!“

9. 1943. május 1-re is tervbevétték egy szöveges röpirat terjesztését. Ennek a röpiratnak szövegét már el is készítették, de időközben április 28-án megindított nyílt nyomozás miatt sokszorosítani és szétoztani nem tudták. Ebben a röpiratban nyílt kiállásra akarták felszólítani a munkásokat és katonákat, s a tisztekről mint banditákról emlékeznek meg, akik – szerintük – elsőek voltak az arcvonalból való megfutamodásban.

10. 1943. április elején Grünwald György kommunista csoportja a K. M. P. összekötő útján rendelkezésükre bocsátott sokszorosító gépen „Piros, fehér dal“, „A magyar nép“, „Mit nem beszél ez a német“ és „Hány hét a világ“ című Petőfi verseket sokszorosította, s az egyetemeken, valamint az egyetemek különböző fakultásain terjesztette.

11. 1943. április végén K. M. P. utasításra Grünwald emberei Budapesten a Fiumei-úton: „Különbékét a Szovjetunióval“ jelszavakat, sarló és kalapács kommunista jelvényeket rajzoltak a falakra és utcai műtárgyakra.

* Ezt a frappáns jelszót Bajai Ferenc találta ki.

A felsorolt jelszavak és szöveges röpiratok szövegét Deák György, Mayer Arnold, Sebestyén Gyula és Kelen Tibor mozgalmi vezetők szövegezték. A röpiratok előállításánál és a falfestések végrehajtásánál használt eszközök és anyagok a nyomozás során a mozgalmi vezetők és szereplők lakásain előkerültek és őrizetbe vették. Az őrizetbe vett sokszorosító készülékeken kívül tervbevétték Deák György és társai egy modern ólombetűs nyomda beszerzését és üzembehelyezését is. A nyomda tervrajzait, a mozgalomba bevont Komlós János gépészmérnök-szakos egyetemi hallgató készítette, de kivitelezni már nem tudták. Ezt a nyomdát Budapesten kívül, Felsőgödön akarták üzembe helyezni, ahol erre a célra lakást is béreltek. A tervezett modern nyomdahoz nagymennyiségű ólombetűt és papíryanagot szereztek be, amelyek a nyomozás során őrizetbe vették.

A terjesztett röpiratokat a nagyüzemek s általában munkás lakótelepek környékén szórták szét. A falfestések és röpiratszórások általában a késő esti órákban történtek. Falfestésre és röpiratszórásra kijelölt területeket előzetesen felderítették abból a célból, hogy a rendőrszemek helyét, az utcák forgalmát stb. megállapítsák. Ezzel akarták a letartóztatás veszélyét csökkenteni. A röpiratokat kerítéseken és kapukon keresztül az udvarokra dobták. A szórást 2-3 főből álló csoportok végezték. Három fő esetén egy elől ment és biztosított, a másik kettő pedig az utca jobb-, illetőleg baloldalán szórt. Két fő csoportok alkalmazásánál a biztosítás elmaradt. A röpiratszórók a röpiratokat zsebben, vagy táskában vitték magukkal. A mozgalom vezetői utasították a röpiratszóró embereket, hogy ha hatósági személy vagy másvalaki tettenérné őket, ne hagyják magukat elfogni, védekezzenek, szükség esetén üssék le tettenérőjüket. Ebből a célból egyes röpiratszórók ütleket is vittek magukkal(...)

Deák György és társai tervbevétték a röpiratoknak léggömb útján való terjesztését is. Ebből a célból angol röpiratszóró ballonok mintájára egy készüléket is szerkesztettek, de a bekövetkezett nyomozás miatt ezt alkalmazni már nem állt módjukban.

VIII. Rombolások és szabotázsok:

A mozgalom vezetői állandóan figyelemmel kísérték a hadihelyzetet és ennek megfelelően állították be propagandájukat és tették meg a szükséges előkészületeket. Így többek között 1943 kora tavaszán az afrikai harctéri hírekből azt a következtetést vonták le, hogy a tengelycsapatok rövidesen kiszorulnak Afrikából s utána minden valószínűség szerint az angolszászok és szövetségeseik folyamatba teszik, vagy legalábbis megkísérlik a balkáni partraszállást. Szerintük ebben az esetben Magyarország a német haderő balkáni hadseregének felvonulási területe lesz. Ennek a felvonulásnak a megakadályozására és az utánpótlás zavarása végett Mayer Arnold és Deák György elhatározták, hogy a Szovjetunió tehermentesítésére alkotandó második arcvonal létrehozásában ők is közreműködnek oly módon, hogy a német csapatoknak és utánpótlásuknak Magyarországon való átvonulását esetleges robbantásokkal is megnehezítik, illetőleg késleltetik. Evégből Deák György és Mayer Arnold jelszavas találkán összehozták Dékány Győző szentendrei lakos vegyész Scháberger Jakab csepeli mozgalmi vezetővel. Dékány Győző Schábergert robbanóanyagok összetételére, tulajdonságaira, előállítására, gyújtózsínór, robbanótöltetek szerelésére, gyújtási módokra, egyes műtárgyak, épületek, vasutak, hidak stb. robbantására oktatta. A robbanóanyagokat a beszerzett alapanyagokból Dékány Győző állította volna elő. Az előállításához külön lakást is akartak kibérelni, erre azonban letartóztatásuk miatt sor nem került.

A mozgalmi vezetők, a termelés lassítása céljából a hadiüzemekben foglalkoztatott munkásoknak apróbb szabotázsselekmények végrehajtására is utasítást adtak. Ennek tudható be, hogy az utóbbi időben egyes hadiüzemekben a termelés lassítása mellett különböző szerelési stb. műhibák fordultak elő. – Ezek tetteseit azonban ezideig megállapítani nem sikerült.

...Deák György megbízta a mozgalomban bekapcsolt Szemere Imre... kertészt, aki régebben a cionista mozgalom „Betár” szervezetében mint altiszt működött, hogy három mozgalmi embert, akik különböző szervekbe tartoztak, részesítsen katonai kiképzésben. Szemere Imre Moskovits Jánost, Neumann Gábort és Valentovics Lajost választotta ki, azokkal három esetben jött össze és katonai szakkifejezések rövidítéséről tartott részükre előadást. Továbbképzésüket a nyomozás akadályozta meg. Abból a körülményből, hogy a katonai kiképzésre kiválasztott három ember, különböző kommunista szervbe tartozott, következtetni lehet arra, hogy ezeknek az lett volna a feladata, hogy kiképzésük után a saját szerveikbe tartozókat részesítsék katonai kiképzésben.

XI. Vidéki kapcsolatok kiépítése:

Deák György és társai az általuk irányított kommunista mozgalmat az ország egész területére ki szándékoztak terjeszteni. Az volt a törekvésük, hogy a városokban és ipari gócpontokban kommunista csoportokat szerveznek s ezért ... tagjainak kötelességévé tették a vidéki kapcsolatok kiépítését. Vidéki kapcsolataik az alábbiak voltak:

1. *Pápa.* Seregi Ferenc csepeli lakos párttag Budapesten összeköttetést létesített Cziffer Ferenc és Fehér Miklós pápai lakosokkal és velük közösen építette ki a kommunista mozgalom pápai keretét. Két csoportba 15 fiatal ... férfit és nőt szerveztek be, azoknak kommunista ideológiai előadásokat tartottak és fegyverek beszerzésére utasították őket. A mozgalom tagjai 3 darab pisztolyt és azokhoz töltényt szereztek be. Ezenkívül a mozgalom anyagi szükségleteire pénzt gyűjtöttek, s azt kommunista könyvek beszerzésére fordították.

2. *Nyíregyháza.* 1941-ben önállóan alakult egy kommunista csoport Pálffy Ernő nyíregyházai lakos szoc. dem. párttitkár vezetésével. Amikor Pálffy Ernőt a közigazgatási hatóság internálta, a kommunista csoport vezetését Guttmann Miklós fogtechnikus vette át. A csoportnak 10 tagja volt, akik közül Fülöp László és Fülöp Gábor gimnáziumi tanulók 1942 nyarán Budapestre jöttek. Itt összeköttetésbe kerültek Kelen Tiborral és Gáti Jenővel, az egyetemi kommunista csoport egyik vezetőjével, illetve tagjával, akiknek utasítására a nyíregyházai kommunista csoportot a Deák-féle kommunista mozgalomhoz kapcsolták. A Deák-féle mozgalom vezetőségének irányító tevékenysége a nyíregyházai kommunista mozgalomra csak annyiban érvényesült, hogy a kommunista ideológiai ismeretek szerzéséhez szükséges könyvek vásárlásában segédkeztek a Nyíregyházáról Budapestre jött Guttmann Miklós és Lefkó László nyíregyházai kommunista vezetőknek. A nyíregyházai mozgalom vezetői őrizetbe vételükig csak a sejtek ideológiai képzésével foglalkoztak.

3. *Debrecenben* is önállóan szervezett Neumann Gábor segéd munkás egy 6 fős kommunista csoportot. A csoport tagjai 1942 tavaszán kommunista jelszavakat tartalmazó röpiratokat készítettek és azokat Debrecen város külterületén szétszórták. A röpiratszórás után 1942 nyarán a debreceni csoport tagjai közül Neumann Gábor és Herczog Julianna Budapestre jöttek, ahol mindketten bekapcsolódtak a Deák-féle kommunista mozgalomba. A csoport debrecenben maradt 4 tagja kommunista tevékenységet tovább nem folytatott.

4. *Salgótarjánban* és a környéken levő községekben, így Mátranovákon és Bocsárlapujtón Goldstein Jenőné, született Bánó Magda és Téglás Dezső utasítására Miklós Károly és Susán Gáspár kísérleteztek kommunista sejtek kiépítésével. Rokonaik és ismerőseik segítségével a kapcsolatokat mindhárom helyen kiépítették, de a szervezéssel megbízott Rozgonyi Lukács, ifj. Pádár András és Miklós Gáspár a mozgalmat kiépíteni nem tudták, mert abban a nyomozás megakadályozta őket.

5. A tatai szénmedence bányamunkásai között Szép Károly és Deák György kísérelte meg a kommunista mozgalom megindításával. Tatabányán Farkas Lajos Franciaországból hazatért bányással keresett kapcsolatot Szép Károly gyárimunkás, aki Farkas Lajost még Franciaországban ismerte meg. Farkas Lajos a mozgalom megindítására vállalkozott és e célból levelezést folytatott a Deák-féle mozgalom vezetőségével, de a tatai szénmedence községeiben embereket már nem tudott beszervezni, mert rövid idő állott rendelkezésére.

Jelentésem felterjesztem: A m. kir. Belügyminiszter Úrnak (Államvédelmi Központ, VII. és XX. osztály), a m. kir. Honvédelmi Miniszter Úrnak (20. osztály), a m. kir. Honvéd vezérkar Főnökének (:2., 2/D., és 6. osztály:) és a m. kir. Csendőrség Felügyelőjének. Szíves tudomásul vételre megküldöm a m. kir. Honvéd Vezérkar Főnöke Bíróságának, a m. kir. rendőrség budapesti főkapitánysága politikai osztályának és a m. kir. rendőrség vidéki Főkapitányának; tudomásul és oktatásnál való felhasználásra kiadom az összes nyomozó alosztályoknak.

Gyanúsítottak nyilvántartó lapjait csatoltan felterjesztem.

A hivat. levő közp. nyomok-a helyett:

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Bernáth Sándor'.

(aláírás)

A DEÁK-MOZGALOMRÓL írt 12 oldalas jelentésen Dr. BERNÁTH SÁNDOR alezredesnek, a csendőrség központi nyomozó parancsnoksága bűnügyi előadó csoportja vezetőjének sajátkezű aláírása látható. Csendőrségi irat száma: 160/ B. kt. - 1943.

A következőkben olyan három antifasiszta harcos életrajzát közöljük, akiknek meghatározó szerepük volt a Deák-mozgalom politikai irányvonalának, céljainak kialakításában.

Deák György

1918. június 25-én született Nagyikindán. Innen a Deák-családot a területváltoztatások következtében áttelepítették Magyarországra. A jogász végzettségű édesapa Kikindán újságíró volt. Budapesten biztosítási tisztviselőként dolgozott. Haladó gondolkodású értelmiségiként szabadkőműves lett, a szegedi „Árpád”-páholy mestere. A Galilei Kör tagjaként Jászi Oszkár, valamint a „Nyugatos” Osvát és Fenyő baráti köréhez tartozott. Cikkei jelentek meg a Nyugat című folyóiratban, írt egy drámát: Berzsenyi estéje címmel., 1932-ben halt meg. Ezután az édesanya, aki különben tanamődi képesítéssel rendelkezett, a szerény özevgyi járandóságból tartotta és nevelte fiát.

A budapesti Szent István gimnáziumban tanult. Az iskolai tantárgyak mellett nagy érdeklődéssel olvasta az apja hagyatékaként rámaradt gazdag kézi könyvtárat és a Galilei kör kiadványait. Ezek voltak a fiatal gimnazista diáknak és barátainak legfőbb szellemi forrásai.

A gimnáziumban vezető egyéniség volt. A katolikus szellemű gimnázium széles körű vallási ismereteket is adott, ennek ellenére sok osztálytársával együtt ateista lett. 12-13 évesen már kezdtek világnézeti kérdésekről is beszélgetni, könyveket cseréltek, kis irodalmi körre szerveződtek. Témájuk előbb-utóbb az irodalomról áttért a társadalmi kérdésekre. A kis kör szociális érzékenységet saját helyzetük felismerésre is élesztette, hiszen az alsó középosztályból származtak. 1939-ben ez a baráti társaság kibővült több diákkal és munkásfiattal, és elkezdtek a marxizmus tanulmányozását. Deák szavaival azért, hogy „valahogy állást tudjunk foglalni abban a szörnyű világban, ahol úgy éreztük, élni sem tudunk”.

Már gimnazista korában terjeszteni is kívánta elképzeléseit a világról. Társaival irodalmi lapot alapítottak Vallomás címmel, amelyet eszköznek tekintettek egy szélesebb csoport szervezéséhez, az iskolán belül és azon kívül. Tehát már elkezdődött formálódni az a politikai csoport, amely irodalmi, társadalomtudományi olvasmányélményeken keresztül elvezetett a szocialista munkásmozgalom különböző áramlataihoz. Deák György érettségi után elvégezte a Kereskedelmi Akadémiát és a Magyar Petróleum RT-nél dolgozott mint tisztviselő 1943-ig, lebukásáig. Halálra ítélték. 6 hétig volt a Margit körüti katonai börtönben halálos ítélet alatt, de 1943. július 12-én, a szövetséges hatalmak szicíliai partraszállása idején Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök az ítéletet életfogytig tartó fegyházbüntetésre változtatta. 1943 őszén a szegedi csillagbörtönbe vittek, s 1944 tavaszán, amikor harmadszor újra szervezték a 452-es különleges büntetőszázadot (az első kettőt már elpusztították), ő is e büntetőszázad halálra ítéltje közé került, majd Dachauban, végül a buchenwaldi lágerben raboskodott. Az amerikai csapatok közeledtével – 1945 tavaszán – a tábort kiürítették. A betegeket – köztük Deákot is – a tábortól nem messze az SS-ek lelővöldözték. Deák Györgyöt két golyó érte, de egyik sem volt halálos, a földbe harapott és mozdulatlanul feküdt, mert az SS-ek sorbajárták a kivégzetteket, és akiben élet volt, azt tarkón lőtték. Így maradt életben. A sötétben bekúszott egy ház istállójába, néhány nap múlva a vidék felszabadult. Kórházba került és az elsők között tért vissza Magyarországra. Felgyógyulása után a régi vállalatánál dolgozott, az Üzemi Bizottság elnöke lett, innen hívták 1946 tavaszán a KB Ifjúsági Titkárságára, majd a Művelődési Minisztériumba. Onnan a Dokumentum és Filmhíradó Gyárba került, ahol 20 évig dolgozott mint osztályvezető, majd igazgató.

1957 után, amikor a Dokumentum Filmgyár igazgatója volt, sok börtönből, internálótáborból szabadult embernek biztosított munkalehetőséget, s mert ismerte a dolgok színét és visszaját, és miután megőrizte lelke fiatalságát, ekkor is kiállt a sokféle nézetű aktív és tehetséges emberek

mellett. Mára nevének nyomát is eltörölték, szobrárt – melyet munkatársai állítottak – eltávolították egykori munkahelyén.

Deák György széles műveltségű, sokat olvasott ember volt. Nemcsak politikai képzettsége, irányítókészsége alapján vált vezetővé, hanem emberi tulajdonságai alapján is. Mindazokra hatást gyakorolt szuggesztív egyéniségével, akik a közelébe kerültek. Rendkívül szerény volt. Már ifjú korában sem vágyott többre, minthogy újságíró legyen, de valami különleges felelősséggel a társadalom előtt. Példaképe Bálint György volt, őt tartotta harcos humanista mintaképének. Másik ambíciója az volt, hogy néptanító legyen, és segítse a fiatalokat.

Nevét joggal és felejtethetetlenül beírta a magyar antifasiszta mozgalom történetébe, bár semmilyen lexikonban róla semmiféle adat meg nem található.

Wetzler Benő

1900. május 17-én született Nyitra megyében, Elecske (Aleksince) faluban, ahol édesapja tanító volt.

1912-ben Budapestre költöztek, itt a polgári iskolában Czóbel Ernő az egyik tanára. 1914-17-ben a Mester utcai Felső Kereskedelmi Iskolába járt. Itt Füst Milán és Fáber Oszkár voltak a tanárai.

1917-1919-ben a Haditermény Rt. hivatalnoká lett. A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után rögtön önként jelentkezett a kialakuló Vörös Hadseregbe, ahol a 25-ös önálló vadászászlóaljbán szolgált egészen július 31-ig. Négy fivére is részt vett az intervenciók elleni harcban. Wetzler zászlóaljának nehéz helyzete volt, mert első parancsnoka, Kozocsa, átszökött a Magyarországgal szembe fordított harcot folytató román hadsereghez, majd új parancsnokot kapva, az utolsó percig harcoltak Magyarország területi integritásáért.

A Tanácsköztársaság bukása után a Wetzler-család repatriált Csehszlovákiába. Itt Wetzler 1930-tól 1937-ig a Nemzetközi Munkássegély és a Nemzetközi Vörösségély funkcionáriusa volt.

1937-ben Spanyolországba ment, az akkor alakuló csehszlovák Masaryk zászlóaljba, ahol a szlovenszkói magyarok a Petőfi nevét viselő magyar századot alkották.

Francoék győzelme után 1939. február 9-én francia koncentrációs táborokban volt (St. Syprien, Gura, Vernet). 1941. június 5-én Németországba irányították őket a franciák a verneti táborból. Párizsban megszökött a transzportból és itt illegálisan élt, majd a szovjet-német háború kitörése után július elején visszatért Bratislavába illegálisan. Itt a Vörös Segélyt kezdte szervezni, majd a Szlovenszkon levő szeredi munkatáborba került. Mielőtt a tábort Ukrajnába deportálták volna, 1942. március 17-én megszökött több társával együtt, illegálisan Budapestre jött. Itt egy rokona révén kapcsolatba került Mayer Arnolddal és rajta keresztül a Demény-csoporttal. Ők látták el pénzzel, hamis iratokkal az illegálisan itt élő W. B.-t.

Számára elfogadhatatlan volt a Demény csoportnak az az érve, hogy nem lehet aktívan dolgozni, a kádereket tartalékban kell tartani, míg a helyzet megérkei. A Deák-mozgalom tagjaival megismerkedve, őket támogatta a legkritikusabb 1942-43-as években mozgalmi, konspirációs tapasztalataival. 1942 júniusától az Intézőbizottság tagjaival vitatkozva segítette a Deák-csoport politikai munkájának tartalmát és irányvonalát kidolgozni a függetlenségi mozgalom jelszavai, programja alapján. Sikertelenül laza pártcsoportot is kialakítania, s a Deák-mozgalom tevékenységét összehangolni a függetlenségi mozgalom munkájával, de ugyanakkor felkészülni egy leendő partizánmozgalomra, a fegyveres akciókra is.

1943. február 17-én a Fővárosi Könyvtárban tartott razzia során mint szlovenszkói szökevényt elfogták és a garanyi internálótáborba zárták. A soroksári nyomozók kezére május 1-én került. A VKF bírósága 15 évi fegyházra ítélte. 1943 július végén átszállították a sátorlajújhelyi börtönbe. Itt élte át a kitörést, amelyet ellenezett.

1944 októberében ő is a komáromi Várbörtönbe került, innen kiszállították Dachaubá, majd

később egy transzporttal Buchenwaldba került, ahol beosztották egy földalatti gyárépítésbe Bergeandals faluban. 1944 április elején a fogva tartó németek likvidálták a táborn és Nyugat felé vonultatták a foglyokat. Április 28-án valószínűleg véletlenül cseh területre értek, ahonnan vissza akarták vinni a foglyokat német területre, de ezt már nem tudták végrehajtani, mert a saját katonáik és a foglyok is elszöktek.

Wetzler Benő visszatért lesoványodva, legyengülve, állandó lakhelyére, Prágába, és rögtön munkába állt. 1945-46-ban a Szudéta-vidéken Liberecben, Rimburbán segítette a Nemzeti Tanácsok szervezését.

1948 nyarán – ugyanúgy mint Magyarországon – a 60-as évekig vezető posztion levő „munkáshatalom” képviselői bizalmatlanok voltak a nemzetközi brigádban harcolókkal szemben, valószínűleg külön nehezményezték, hogy W. B. a Petőfi-század katonája volt és így láthatóan félreállították. 1948 nyarán a Hulladékgyűjtő Vállalat központi káderesének nevezték ki. 1952-ig itt dolgozott, majd a Szlánszki-per idején kizárták a pártból, elbocsátották állásából. Egy repülőgépgyárban, majd később autógyárban segédmunkásként dolgozott, nyugdíjazásáig.

1963 végén rehabilitálták. Lakóhelyének területi szervezetében és környezetében dolgozott, kedvenc társadalmi munkája volt, hogy előadásokat tartott fiataloknak, középiskolásoknak, főleg történelmi, vallástörténeti témákról.

Wetzler Benőhöz nagyon vonzódtak a fiatalok, nagy tárgyi tudása, szerénysége, határozott, nyílt vitakészsége, áldozatkész munkavállalása rendkívül megnyerővé tette magatartását, egyéniségét.

1983-ban elégedett, tevékeny emberként halt meg. Prágában élt, annak Zsiskov kerületében, a Zelenky-Hajského 14. számú házban.

Goldstein Alfréd (Alo)

1917. október 5-én született Nyitrán. Villanyszerelő munkás volt az eredeti foglalkozása. 1933-tól vett részt az ifjúsági mozgalomban. 1935-től párttag volt. 1941-1942-ben a szeredi munkatáborba került és a deportálás elől 1942. március 17-én illegálisan Budapestre menekült. Eleinte a magyarországi tartózkodást csak átmenetinek tekintette és abban reménykedett, hogy hamarosan visszatérhet szülőföldjére.

Budapesten őt is Mayer Arnold és a Demény-csoport segítette illegális papírok beszerzésében. Demény műhelyében helyezkedett el mint munkás, Lignáczy Sándor néven. Nagyon megleppte, hogy a műhelyben nyílt politikai viták folynak, és hogy csupa baloldali munkás dolgozik a műhelyben. Mayer megismertette Goldsteint Bajaival és Deákkal. Megismerve a Deák-mozgalom céljait, álláspontját, terveit a röpiratszórásra és az aktív fegyveres harcra, csatlakozott hozzájuk.

Alo a Deák-csoport Intézőbizottságának sok tagjával kénytelen volt vitatkozni, mert azok egy része nem értette meg a függetlenségi mozgalom irányvonalát. Helyeselte a Deák-mozgalom szándékát: az előkészületeket a röpcédulaszórásra, a fegyveres akciókra, a partizánmozgalomra. Viszont erősen bírálta a konspirációs hibákat, e téren tanácsokat adott. Goldstein leírja azt a szerepet, amely a legfontosabb volt tevékenységében: „A Deák-csoportban két irány kereszteződött, az egyik, amelyet mi, Wetzler meg én képviseltünk, és melyet a Deák-csoport vezetőségének többsége támogatott (kb. 1942. júniusában). A másik radikálisabb irány partizánmozgalom szervezését, és munkáshatalom kivívását akarta ... Röpiratukban a munkások szabad Magyarországot kell kivívni kifejezés hosszú vita után született kompromisszum volt, mert a csoport egy része a független Magyarországot akarta beírni, a másik része pedig a proletárdiktatúrát.” Majd „a Deákkal való vitánk eredménye volt, hogy elfogadták azt az álláspontot, amelyet én (mi) képviseltem, ami azt jelenti: aktív tömegmunka, minden pozíció kihasználása ... megkezdődött a röpcédulaszórás, a helyes irányú szervezkedése a 18-24 éves intelligens, céltudatos fiatal munkásoknak”.

„Wetzler és én úgy láttuk, hogy segíteni kell a helyes irányba, a helyes konspirációs szervezet megteremtésében e fiatalokat. Amikor alkalmunk adódott, volt spanyolos elvtársakon keresztül kapcsolatot teremtettünk a KMP-vel. Amint Deákkal is közöltem, a Deák-csoportot előbb-utóbb szeretnék volna irányításuk alá helyezni, de addig is informálni.”

Végezetül egész lebukásáig erősítette függetlenségi mozgalom vonalát a Deák-csoportban a túlzó radikálisokkal szemben. Itt kompromisszumot ért el, ami a konspiráció szempontjából helyes volt, hogy a fegyveres harc előkészítésével foglalkozni akarók egy egész különálló, csupán a Deák vezetése alá tartozó mélyen illegális szervezetet hozzanak létre. A fegyveres harc különböző módjaira való előkészítés, fegyverek szerzése, katonai kiképzés, alkalmas terepek felderítése az ő feladatak volt.

1943-ban a Deák-mozgalommal került a nyomozóhatóságok kezére, 11 év fegyházra ítélték és a sátoraljaújhelyi fegyházba került. Részt vett a felkelésben. Bíróság elé állították, a IX. r. vádlott volt, de zárkatársainak vallomása megmentette a haláltól.

1945 után Bratislavában, majd Brünnben volt újságíró, a Szlánszki per idején figyelmeztették, hogy költözzön el Pozsonyból, így telepedett le a Szudéta-vidéken. Ezután Liberec-ben élt, ott volt gyárigazgató haláláig.

Goldstein Alo nyílt, őszinte, rendkívül aktív, vitakész ember volt, aki vonzotta a fiatalokat, nagyon jó szervezőképességét nemcsak a mozgalomban, hanem az általa vezetett gyárban is tapasztalták, ahol a káderekiválasztásnak egész kiváló módját vezette be, vagyis minden új ember, az igazgatótól kezdve, minden vezető mellett eltöltött egy bizonyos időt (egy-két hetet, egy hónapot), ott részt vett a munkában, véleményét elmondhatta, és amikor a próbaidő végére ért, közösen döntötték el (vezetők és az új káder), hogy milyen munkakör érdeklí és ott milyen vezető, vagy beosztott munkát fog ellátni. Ennek a módszernek az volt a nagy előnye, hogy bármilyen beosztásban dolgozott valaki, emlékezett a próbaidőben eltöltött hónapokra és a műhelyekben, vagy irodákban a külön érdekekre és külön szempontokra – tehát sokkal kombinatívabban tudott bármilyen poszton dönteni, dolgozni.

1968-ban teljes aktivitással a Prágai Tavasz politikai mozgalmába kapcsolódott be, és valószínűleg rendkívüli népszerűségének köszönhette, hogy a későbbi években ennek számára súlyosabb következményei nem lettek.

Meghalt 1975-ben.

A „KASSAIK”

A negyedik nagyobb létszámú csoport, a kassai, Kassa környéki, de kapcsolataik Ungvárig és környékéig is elért (56 fő). Főként munkások, bányászok, önálló kisiparosok, kevés számban értelmiségiek. A nők vegyesen háztartásbeliek és alkalmazottak voltak. Életkoruk: fele részben 30-35, fele részben 40-45 év közötti. Mintegy a felüket sújtották 5 évnél súlyosabb ítélettel.

Tevékenységük még Csehszlovákia fennállása alatt indult, mindenekelőtt szakszervezeti vonalon. Háborúellenes aktivitásuk 1943-ban a Békepárt hatására erősödött. Lebukásuk 1943 szeptemberében kezdődött.

„A felvidéki mozgalom felszámolása szintén megkezdődött. Kassán ez idő szerint 40 fő van őrizetben. A kassai gyanúsítottakkal őrizetbe került nagy mennyiségű terjesztésre előkészített röpirat is.”* VKF. 1943-H-425.)

November folyamán kerültek Kassán és Sátoraljaújhelyen Vkf. bíróság elé.

* PTI. 651. f. 6/1943. M. kir. csendőrség Kpi nyomozóparancsnokság, Baloldali összesítő 18.601/B. kt-1943. sz. 1943. szept. 17.

Roják Dezső * és **Szabó Lőrinc** cikksorozatot publikált ** a pozsonyi Új Szó c. napilapban (1961. március 18-22.). *Dél-Szlovákia kommunistáinak ellenállási harca a háború alatt* címmel. A sorozatból kitűnik, hogy a lebukottak tevékenységének előzetes megfigyelését megkönnyítette a nyomozószervek részére, hogy a Felvidék elcsatolása-kor a csehszlovák hivatalok által hátrahagyott baloldali nyilvántartáshoz könnyen hozzáfértek; hogy a szakszervezetekben, az Egység Munkásszövetkezetben stb. továbbra is a korábbi személyek voltak aktívak; hogy ezek az aktív személyek kapcsolatban voltak frekventált kommunista vezetőkkel (pl. Schönherz-cel is, Tonhauser volt spanyolossal stb.); hogy a nyomozók a maguk emberét be tudták építeni közéjük; hogy a Békepárt létrejöttével illegális tevékenységük, szervezkedésük intenzívvé vált; hogy kapcsolataik Ungvár, Munkács, Beregszász és környékére is kiterjedtek. Támogatta őket, hogy a lakosság 1938. évi elcsatoláskor táplált illúziói, miszerint helyzetük jelentősen javulni fog, elkoptak, helyükbe elégedetlenség lépett.

„A Horthy-megszállás alatt a magyar rendőrség rávetette magát ismert kommunistákra Kassán. Valamiképpen megszerezték a névsort, és pontosan megjelentek a családoknál. Házkutatást is tartottak. Az ismert kommunista családokhoz elment a rendőrség, megfenyegették őket, állandóan figyelték, hogyan élnek. Volt akit azonnal elbocsájtottak az állásából, megbízhatatlannak minősítve.

Mindjárt működni kezdett a Vörös Segély. Ez a mozgalom segítette az itthonmaradtakat, a családtagokat, hogy könnyebben vészeljék át a nehéz időket.

A pártsejteknek először is agitálniok kellett a hitleri igazságtalan háború ellen a lakosság között, a magyar hadseregben és a német hadseregben is. Aztán a Vörös Segély is számottevő munkát végzett. Röpcédulákat, újságokat terjesztettünk, feliratokat festettünk a házfalakra, szabotálásra hívtuk fel az üzemek munkásait, például a Polemiák gyárban, a Polio gyárban, a Rusznyák gyárban.“ A cél: „akadályozni a német hadsereg előnyomulását és utánpótlását“.***

Lebukásuk Budapestről indult. Ők is megjárták a Def. soroksárújtelepi vállatóját, majd Sátoraljaújhelyen ítéleztek felettük.****

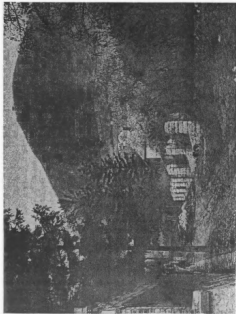
Közülük minden nőt és a férfiak egyik felét német koncentrációs táborokba hurcolták, a férfiak másik fele pedig a 483. sz. különleges munkásszázdába került. Egy kassai esti lapban 1981. márciusában **ifj. Kótay Ferenc**, aki maga is volt Sátoraljaújhelyen rab, cikkében azt írta, hogy szlovákiai társai közül a háború befejeztével 29-en tértek haza. Tehát a szlovákiaiak vesztesége is megközelítette az 50%-ot.

* Rövid ideig maga is raboskodott a sátoraljaújhelyi börtönben.

** Országos Széchenyi Könyvtár FM 3/1904.

*** PTI. 867-f. 1/k-435. A kassai ifj. Kótay Ferenc visszaemlékezése.

**** HL. VKF-1943-H. 425, H. 428, H. 430

V.
BÖRTÖNÉLET
MAGYARORSZÁGON –
BÖRTÖNÉLET
SÁTORALJAÚJHELYEN
1943-44-BEN

a kitörésig

Írta: Bárdos Lajos és Seregi Ferenc dr.

HALAK*

Mint üveg
mögül
a béna hal
hal élni —
úszni
még akar
a szája
tátog:
néma dal
és gombszemén kemény a fal

gombszemünk
benne
réved el
de front!
a front
az érdekel
halak
vagyunk, de
hinnétek el
nekünk nem ez a béke kell

Így nézünk
hegyre-
égre fel
a szép
szabad Hold
széle kel
bárány-
felhő bég
és legel
a régi béke énekel

lehet
hog्य lelünk
farkasunkra
ötszáz
golyó
repül hasunkba
szép volt
derék volt
náci munka
úszunk ötszázan, hátrabukva

a zárka-
ablak
jó ülőke
úgy ül, ki
szinte
készülődne
börtön lába
vágya-
szülője
világlátó kakasülője

és gomb-
szemünkkel
az égre fel
a szájunk
tátogva
énekel
némán is
mégis
hinnétek el
nekünk nem ez a béke kell

* Megjelent: 1945-ben, Hack Győző: Ragyogó szívvel, remete daccal c. verseskötetében, Dr. Vajna és Bokor kiadónál, Budapesten.
A költő most Londonban él. Határ Győző néven ír. Ezt a verset Sátorajáújhelyen írta le II. emelet 24. zárkájában, ahol mint antifasiszta ellenálló politikai fogoly raboskodott. A Deák-mozgalom egyetemi csoportjával ítelték el.
1991-ben Kossuth Díjat kapott.

volna csak
ábrándozunk
belül
akadna erdő
fegyver is
kerül
és minden fán
ahol
ember ül
ötszázan harcolnánk emberül

felkelni
végre
végre fel
ott veszni
ahol a nép
vesz el
a front!
a front
hinnétek el —
(egy zárkaablak énekel

mint üveg
mögül
a béna hal
ha élni —
úszni
még akar
a szája
tátog:
néma dal
és gombszemén kemény a fal)

Határ Győző, 1944. március 2. Sátoraljaújhelyi fegyház.

VKF hatáskörű katonai börtön – 1941/42-ben – csak a Margit körúti és a Conti utcai volt (társbérletben a honvéd törvényszékkal, ill. a hadtest bírósággal).

A Margit körúti fogház az 1870-es években katonai börtönnek épült. A Conti utcai 1898-tól működött, s 1930-tól 1945-ig a Margit körútinak a része volt .

A Margit körúti fegyház parancsnoka 1941-ben és 1942-ben tizenegyszer tett panaszt a fegyház túlszűfoaltsága miatt, amelyet „a délvidéki és egyéb hazai területeken hűtlenség miatt végrehajtott tömeges letartóztatások idéztek elő.”* A Conti utcai katonai börtön parancsnoka 1942 májusában kérte a hűtlenség miatt elítélt női foglyok elszállítását ** a zsűfoaltság enyhítésére.

A fegyházakban az életviszonyokat nagy mértékben befolyásolta az igazgató személyisége.

„A Conti utcai katonai fegyházban, bár tisztaság volt, de miután az ablakokhoz nem mehettünk, az ablaktokokban méhraiszerűen éltek a poloskák, amelyektől szörnyen szenvedtünk. Több hónapi küzdelembe került, míg megengedték ezek kipusztítását.

A Contiban a foglyok részére évek óta beküldött könyvekből kitűnő könyvtár jött létre. A foglyok rendszeresen kölcsönözhettek szépirodalmat, ismeretterjesztő, természettudományos és nyelvek tanulásához könyveket. Az örök kiskatonák voltak. Egy részük szimpatizált a politikai elítéltekkel. A tisztések kivételek voltak. Ez utóbbiak közé tartozott az a Sós főörzsőrmester, akit a felkelés után éppen keménysége miatt, a sátorlajújhelyi börtönbe helyeztek.

Időnként ebben a fegyházban is zsűfoaltság alakult ki. Ezért a hűtlenség miatt elítélt nőket 1944-ben Márianosztrára vitték. Ott a nyugatbarát apácafőnőknő nagyon megkönnyítette az életünket. Kijárhattunk dolgozni a földekre, szombat-vasárnap az udvarban-kertben összegyűlhattünk, verseket adtunk elő, énekelgettünk. Az apácafőnőknő, aki akkor kb. 35-40 éves művelt és szép nő volt, sokszor harmóniumon játszott Bach műveket, örömet és megnyugvást adva a foglyoknak. A zsidónak minősülők behozhatták értékeiket, ezeket külön zárkában helyezték el. Élelmsizerraktárt is berendezhettünk. Hetente nyitott ajtókkal takarítónap volt, ilyenkor átjárhattunk egymáshoz. Az egészséges – bár egyhangú – élelmezés, a szabadban, a földeken végzett munka feljavította a foglyok kondícióját.

Valakik azonban besúghatták jó helyzetüket, mert a zsidónak minősítettek Gyűjtőfegyházba szállítását kb. egy hónappal megelőzően a főnőknő megszüntette a foglyokkal való személyes találkozásait, s kapcsolata teljesen hivatalos lett. De ekkor is jellelmesen és bátran, segítőkészen bánt a politikai foglyok e csoportjával. Tisztelte nézeteiket, vallási kérdéseket sohasem vetett fel, még a templombajárást sem szorgalmazta. Személyes magatartásával és bánásmódjával is kifejezte, hogy hazánk veszélyben levő függetlensége idején szimpatizál a fiatalok törekvéseivel, s nem ért egyet a jugoszlá-

* HL. HM. 1942-13-61672/el. n.

** HL. HM. 1943-13-1311/el. n.

vok, a magyarok vágóhídra hurcolásával, a vallási üldözéssel, a háborúval.“ (Sz. K. visszaemlékezéséből.)

A Margit körüti büntetőintézet 1942 augusztusában új parancsnokot kapott. Első szemléjéről 213/kt-1942. sz. alatt, 1942. aug. 13.-án tett jelentést a Honvédelmi Miniszternek (13. ügysztyál).

„Jelentem, hogy a m. kir. budapesti honvéd hadt. pság Margit körüti büntetőintézetének átvétele után megtartott első szemlém alkalmával olyan állapotokat találtam, amelyek nem méltóak a honvéd igazságszolgáltatáshoz...

A fogházban – melynek rendszeresített befogadó képessége 250 és szükség esetén az előírt egészségügyi követelmények mellett 300 fő részére férőhely biztosítható – jelenleg 1000 főnél több van elhelyezve...

A fogház azonban nemcsak túlszűfolt, hanem felszerelése is kevés, mert szemlém alkalmával olyan zárkát is találtam, ahol kb. 35 fő szalmazsák, lepedő, takaró, illetve egy szál szalma nélkül a földön alszik.“

1941. okt. 27-én a Margit körúton, a Conti utcában és Szegeden elhelyezett hűtlenségek száma 781 fő volt. A Margit körúton az összes fogolylétszám 800 fő, ebből 416 fő hűtlenségi. A 800 fő az 1941. XI. 23.-i Vácra történt szállításokkal 597-re csökkent.*

Már korábban 1941. október-november folyamán a Vkf. égető börtönférőhely problémáira több irányban is keresték a megoldást. Az Igazságügyi Minisztériummal folytattak tárgyalásokat, helyszíni szemléket tartottak (Jászberény, komáromi erődök). Sátoraljaújhely akkor vetődött fel először.

„További elhelyezési lehetőség nyílnék még a sátoraljaújhelyi kir. tsz. fogházában kb. 350 főre... Ezeket is nekünk kellene berendeznünk.“**

Természetesen a Vkf. arra törekedett, hogy amíg nincs elegendő saját börtönférőhelye, legyen lehetősége a letartóztatottak elhelyezésére, hogy a férőhelyhiány ne akadályozza, korlátozza a megtorlást.

„Az I. M. képviselői hozzájárulnak ahhoz is, hogy a hűtlenségi cselekmények miatt különböző vidékeken esetenként nagyobb számban ezután letartóztatásba kerülő személyek a helyszínhez legközelebb levő kir. tsz. fogházakban helyeztessenek el.“***

A két fegyintézet zsúfoltságának enyhítésére, valamint a polgári igazgatású büntetőintézetek zsúfoltsága miatt 1942-ben mind Szegedről**** mind Vácról***** küldtek ki a keleti arcvonalra hűtlenség miatt elítélt politikai foglyokat, például a 401, a 406 és 408 számú különleges munkásszázadokkal. Ezzel azonban a folytatódó letartóztatások és elítélések miatt állandósult túlszűfoltságon nem tudtak változtatni. Kényszerültek tehát a sátoraljaújhelyi, eddig kizárólag polgári rendeltetésű börtönben (Királyi Törvényszék Fogháza) a katonai, a Vkf. bíróságának büntetőintézetét megszervezni. Pecsétjének lenyomata: *M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnöke Bíróságának Büntetőintézete. Parancsnokává a helyi M. Kir. Törvényszék Fogházának igazgatóját: Lindenberger Lajos tart. hadnagyot nevezték ki 1942. szeptember 1.-i hatállyal.*

* HL. HM. 1941/eln. 13.141.047

** HL. HM 74. 852/eln. 13.

*** 1941. X. 25. HM. 74.852/eln. 13; 75.609/eln.13. - 79.887/eln. 13. sz. Tárgy: A hűtlenségi letartóztatottak elhelyezése.

**** A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944., 28. old.

***** Szita Szabolcs: Halálérőd. Kossuth 1989., 231. old.

A SÁTORALJAÚJHELYI BÖRTÖNÉLET

Írta: *dr. Seregi Ferenc*

A börtönépület

A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar Főnöke Bíróságának sátoraljaújhegyi Büntető-intézete 1943-ban:

A börtönépület a bírósági objektummal és kiegészítő egységével a századfordulón épült, a város északi részén, annak külső peremén, a Magas-hegy oldalában. Téglalap alakú, zárt, négyszintes tömb. Az alagsorban és a földszinten volt a konyha, valamint a raktárak és a műhelyek. Az emeleten közös zárkák, magánzárkák, sötétzárkák és a víz-blokkok voltak. Az egyes helyiségek bejáratát két oldalt függőfolyosó kötötte össze, mintegy az udvarteret is lefedő belső átriumot alkotva.

A közös cellák kb. 5x6 méter alapterületűek, és mintegy 4 méter magasságúak voltak. A ráccsal ellátott, de üveg nélküli ablakok a város felőli oldalra néztek (a második emeletről átlátási lehetőséggel az ún. bírósági-ügyész-ségi épületre). A zárkák mindegyikének ajtaja a függőfolyosóról nyílt. A közös zárkákat elvileg a folyosóról táplálható, beépített vaskályhákkal lehetett fűteni, azonban azok üzemeltetésére 1943-44-ben nem került sor. Minden emeleti szinten a főszárnyhoz, mintegy annak közepén, merőlegesen ráccsal elválasztott oldalfolyosó csatlakozott. Ennek is mindkét oldalán cellák voltak, köztük a szigorított- és sötétzárkák. A folyosóknak a belső (hegy felőli) oldalán, az adminisztratív és hivatali épületeknél nyílt a lépcsőházfeljárati, mintegy befejezve, illetve lezárva a középtraktus végpontjain megvilágított átriumot.

A börtönparancsnokság elkülönítetten az utcai bejárat felőli oldalra került. Itt voltak a már említett adminisztrációs és irodahelyiségek, valamint az infrastrukturális be-
rendezések, sőt itt volt a börtönparancsnok lakása is.

A kisváros emberléptékű környezetéhez egyáltalán nem illeszkedő hatalmas börtön-
épület merev életteleniségével, ridegségével, sok rácsos ablakával ijesztő és komor benyomást kelt ma is a szemlélőben.

A parancsnok

1942. szeptember 1-én a sátoraljaújhegyi fegyház parancsnokává a helyi M. Kir. Törvényszék Fogházának igazgatóját: *Lindenberger Lajos* tart. hadnagyot nevezték ki.

Nem katonás, inkább 50-es éveiben járó vidéki hivatalnok típus, a nyugodt, kiegyensúlyozott és kiszámíthatóan cselekvő provinciális tisztviselő benyomását keltette. Mindig körülötte volt hűséges kísérlője, kis tacsó kutyája, ez a parancsnok habitusát is jól kifejezte.

Spóner Ödön középkorú főhadnagy, tartalékos tiszt. Kifejezetten németbarát, fasiszta beállítottságú volt, akinek egész magatartásából és viselkedéséből sugárzott a gyűlölet. Talán nemcsak minket rabokat utált, de mindenkivel és mindennel haragban, ellentétben volt. Kezébe rendszerint lovaglópalcát suhogtatott. A börtönben mindig talált valami kifogásolni valót, okot, hogy büntethessen.

A foglárók

Kovács Sándor idős főtörzsőrmester. Kiabálós, primitív, goromba egyéniség. Tele sovinizta göggel és mások, mindenkinek a lebecsülésével. Személyiségét valamennyien utáltuk, a szerb nemzetiségű rabok egyemberként gyűlölték. Iszákos, részeges, hetvenkedő, minden csekélységért (pl. ha az ablakban meglátott valakit) önkényesen súlyos (sötétzárkára ítélő) büntetést foganatosító alak volt. Állandóan kutyaszerbezett, csetnikezett. A szerbek „Bulldog”-nak nevezték. A német megszállás után a foglyokat „kinyírással” fenyegette.*

Pákei János öreg törzsőrmester, büntetővégrehajtási szakember, nagy gyakorlattal, és hosszú, sok éves tapasztalattal. Teljes ellentéte Kovácsnak. Empatikus egyéniség, igen sok kedvezményt nyújtott és sok-sok „jogilag” nem elnézhető esetre csak bólintott. Sőt leveleket, üzeneteket is közvetített, ezzel segítve főként a fiatalok és a házastársak közötti érzelmi kapcsolatokat. Időnként hamiskásan mókázott a lányokkal. A foglyok és őrzők közötti ellentétek esetén a „Törzsike” közvetített a parancsnokok és köztünk, hogy megoldást találjunk.

Az orvos

Bujtor László emlékezete szerint *dr. Nyomárkai (talán József)* járási tisztiorvos. Megnevezni azért tudja, mert már korábban ismerte. Rendszeresen bejárt a fegyházba. Néhány szükséges kórházi beutalást elintézett, pl. Aczél Jánosét, Kertész Ottóét és Bujtor Lászlóét. Segítője *Pollák* karpaszományos őrmester volt.** A jóindulatú, segítőkész ember hetenként járt be a fegyházba és indokoltági igazolást adott azoknak, akik ambuláns vizsgálatra, vagy kezelésre szorultak. Két terhes nő volt közöttük. **Turányi Lászlóné** a helyi kórházba való utalás után szülte meg gyermekét, akit nem hozhatott be a börtönbe, a szülőotthonban kellett hagynia, majd a csecsemőt nevelőanyának adták ki, akivel együtt „eltűnt” a deportálás idején. A másik anya a börtöncellában szülte meg gyermekét. Ők mindketten ma is élnek. A gyermek **Lovga János** építészmérnök Nagyszőlősen.***

Az őrség tagjai

Az őrség parancsnoka egy őrmesteri rangban levő katona. Fő érdemének tartotta, hogy bevezette a reggeli ébresztő és az esti takarodó romantikus kürtszóval való jelzését.

1943-ban az őrség tagjai főleg öreg, tartalékos katonák voltak, köztük környékbeliek, főként szlovákok és kárpátaljaiak – igen jóindulatúan viselkedtek, sokan üzeneteket közvetítettek, újságokat, híreket hoztak számunkra a külvilágból.

A börtönparancsnokság és az őrség nem tudta teljesen elszigetelni sem a zárkákat egymástól, sem a foglyokat a külvilágtól. A börtönkollektíva kihasználta, hogy a pa-

* Forrás: HL. Mondy Miklós gyűjtése Pgy. M/282.

** DR. TIHANYI ENDRE: Felkelés a Sátorhegy alatt c. dolgozatában is (1986. nov. 20-24. old.) POLÁK nevűnek említi.

*** Az anya LOVGA JÚLIA, aki a PATAKI Ferenc vezette partizán-csoport felszámolásakor került börtönbe – a gyermekeért folytatott küzdelmét a Népszabadság 1984. ápr. 4-i számában az Anya és fia c. cikkben meséli el.

rancsnokság folyton engedett, visszavonult, mert nem akart semmilyen bonyodalmat előidézni.

A „lakók“, a bebörtönözöttek – a sátoraljaújhelyi kollektíva

1943-ra megteltek a magyarországi börtönök is politikai foglyokkal. Az újabb tömeges letartóztatások áldozatainak is kellett a hely. Ezért a rabok egy részét a frontra vitték, mások számára megkezdték a börtönök átszervezését.

Az addig kizárólag köztörvényes elítélteket őrző intézmények közül a sátoraljaújhelyit is átminősítették. A vezérkari főnök parancsára a börtönépület második és harmadik emeletét rendezték át a politikai elítéltek számára. A köztörvényes bűnözőket a legalsó zárkaszintre csoportosították át (zsúfolták be). Itt tartották fogva azt a 24 fiatalt, főként középiskolás diákot, akiket 1941-ben még polgári bíróság ítélt el, mert a bebörtönzött politikaiaknak segélyt gyűjtöttek, németellenes jelszavakat hangoztattak, antisziszta röpcédulákat készítettek és terjesztettek.

Szörnyű súlyos ítéleteket kaptak a 16-18 évesek is. Pl. **Szimics Miroslávn**ot 1941. nov. 28-án ítélték 8 év fegyházbüntetésre. A diákokat 1943 február végén Vácról, kisebbrészt Szegedről a sátoraljaújhelyi börtönbe szállították és a köztörvényesek szintjén helyezték el őket. A börtönkitörésig ott is maradtak és a kitörésben kulcsszerepük volt, a VKF börtönrészbe való áthelyezésüket nem sikerült kieszközölni. Kapcsolatunk velük természetesen kiépült és a szervezeti, területi elzártság ellenére a politikai foglyoktól minden támogatást megkaptak, velünk azonos nézeteket vallottak. Ugyanakkor a köztörvényesekkel nekik sem volt semmilyen kapcsolatuk, bár a „házimunkát“ itt is a politikaiak végezték.

A tavasz, a nyár és a kora ősz folyamán benépesültek az emeleti szintek. Egymásután érkeztek az elítéltek kisebb-nagyobb csoportjai. Előbb az 1942-ben letartóztatott és 1943 márciusában elítélt **függetlenségi mozgalom**, KMP., Vörös Segély (V. S.) lebukottai közül **49-en**. Közülük a kisebb büntetésűek különböző időpontokban „vonultak be“ a börtönbe, mert az elítéléskor – elhelyezés híján – szabadlábra kerültek, vagy szabadlábban védekező elítéltek voltak, mintegy 20-an egyenkénti behívás alapján érkeztek. Pl. a BSZKRT-osok, akik a bebörtönzöttek részére pénzadományt gyűjtöttek, nem jól konspiráltak és lebuktak, hosszabb vagy rövidebb (néhány év, illetve hónap) büntetésük végrehajtását itt szenvedték el.

Utánuk négy ütemben (június 12-től, július, szeptember hónapokban) érkezett meg a **Deák-csoport** tevékenységében részt vett **135 elítélt**, akiket a budapesti Margit körútról, és a nők egy részét a Conti utcai katonai fegyházból szállították át Sátoraljaújhelyre. Ők foglalták el a börtön nagyobb hányadát és a legtöbb zárkát. A mozgalom központi kezdeményező személyiségein kívül, akiket leválasztottak a csoportról és más börtönökben őriztek, a foglyok budapesti, csepeli, erzsébeti, rákospalotai, újpesti, debreceni, nyíregyházi és pápai munkások, diákok és értelmiségiek, néhány 40 évnél idősebb elítélt kivételével, valamennyien fiatalok.

A **délvidékiek** száma összesen: **157**, 1941-1943 között a szerb, magyar, szlovák, ruszin nemzetiségűek egy részét különböző időpontokban ítélték el. Másik részük –

mintegy hatvanan – 1943 késő őszén érkezett. Őket partizán tevékenységért ítélték el és eddig az újvidéki „*Ármiában*” raboskodtak.

De volt a sátorlajújhelyi zárkákban **56 kassai és Kassa környéki, pozsonyi, nagyváradi és néhány kárpátaljai** antifasiszta mozgalomban részt vett paraszt, munkás, értelmiségi. Összesen 423 politikai fogoly. Ezenkívül ide került mintegy 20-30 vallási-felekezeti okból fegyveres katonai feladatot nem vállaló elítélt is.

Az elítéltek ideszállítása igen civilizálatlanul történt. Párosan bilincsbe verve, fegyveres kísérettel és gyalogosan hajtották végig őket a városon, a vasútállomástól a belvároson át a városszéli börtönig. Ez a megszégyenítő aktus mély nyomot hagyott nemcsak az elszenvedőkben, de a város lakosságában is. Jellemző, hogy ugyanakkor (ahogy erről **Láng István** megemlékezik)* *Lindenberger* parancsnok a fogadásuk alkalmából mondott beszédében „**EMBEREK**” megszólítással kezdte az eligazítást.

A sátorlajújhelyi katonai VKF bíróság börtönébe érkezett politikai foglyok – néhány katonától és munkaszolgálatostól eltekintve – a „polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyének” (PE) voltak, – mindet hűtlenség miatt ítélték el. Úgynevezett köztörvényesek nem voltak közöttük (mármint a Vkf-hez tartozó emeleteken).

A foglyok elhelyezése zárkaszintenként nagyjából a következő volt: az első zárkaszinten a 24 fiatal, a második zárkaszinten a nők két zárkában (szerbek-magyarok-szlovákiaiak vegyesen), délvidéki és szlovák férfiak, a harmadik zárkaszinten főleg magyarországiak, erdélyiek, vallásiak, konyhások és háziak, vegyes összetételű cellában voltak – az ablakok itt a Magas-hegy felé néztek.

A politikai foglyok börtönbeli életét, szellemét, és a foglyok egymásra gyakorolt hatását alapvetően meghatározta nemzetiségük, hazájuk és otthonunk sorsa, s ezen belül az antifasiszta, háborúellenes mozgalom valamely csoportjának nemzeti sajátossága, hagyománya, a csaknem azonos tapasztalat és felfogás, nemkülönben az azonos nyomozati és bírói procedura elszenvedése. Természetesen voltak határesetek: pl. a szerb–magyar vegyes zárkák, a magyar-felvidéki vegyes zárkák, amelyekben a többség nemzetiségi szelleme dominált.

A Sátorlajújhelyre kerültek rövidebb (néhány hét), hosszabb (több hónap) nyomozati szakasz, *előzetes letartóztatásban töltött idő* után állították bíróság elé. Pl. **Budincsevic Géza** 7 hónapot, **Singer György** 5 hónapot töltött a nyomozati szakaszban, de **Gancz Izsák** és **Szegál Mózes** is e körüli ideig volt „előnyomozatban”. A tárgyalások mindig a nyomozati rész városában történtek. Pl. a Budapest környékieké Budapesten (Margit körút), az erdélyieké Máramarosszigeten és Kolozsvárott, a délvidékieké Szegeden, Szabadkán, Újvidéken, Adán, a felvidékieké Kassán és Sátorlajújhelyen stb.

Az *ítéletek* függetlenül attól, hogy a háború kezdeti vagy későbbi szakaszában, 1943 elején vagy novemberében születtek, kemények voltak. Céljuk, hogy a háború utánra „kitekintve” a németekkel kollaboráló kormányzati rendszer ellenfeleit idejekorán megsemmisítsék és így a maguk uralmát biztosítsák.

A rendelkezésünkre álló nem teljes adatok alapján is közelítő pontossággal megállapíthatjuk, hogy a Sátorlajújhelyen bebörtönözött politikaiak 10%-át sújtották 10 év

* Láng István: Visszaemlékezések a börtönéletről. Kézirat. 1993. 42. old.

vagy ennél súlyosabb ítélettel, 6-9 évvel a 12-14%-át és kb. 21-25%-át 3-5 évvel.

A foglyok 48,1%-a 23 évesnél fiatalabb, s közöttük négy 16 évesnél alig idősebb volt, s néhány még nem érte el a 18-adik életévét. A legfiatalabb, **Ambrus György** 1927 október 1-én született. Két évre történt elítélésekor (1943. július 27.) még nem töltötte be a 16. életévét.

A női foglyok aránya: 12,5%. A második zárkaszínt két zárkában helyezték el őket.

A 423 fő* *foglalkozása*: mintegy 40% munkás (főként a magyarországi és a szlovákiai), kb. 11% paraszt és földmunkás (szinte csak délvidéki), értelmiségi és diák pedig kb. 14% volt. A tanoncok száma: tizenöt.

Előretekintve a foglyok *életútjára*: a délvidékiek, 157-en, létszámuk 50,6%-át vesztették el. A magyarországiak 194-en voltak és 31-en vesztették életüket. A többiekre nézve nincs megbízható adatunk, de azt tudjuk, hogy a szlovákiaiak 56-an voltak, közülük egy ember a kitöréskor szerzett sebesülésében meghalt, a kárpátaljaiakból ketten koncentrációs táborban pusztultak el, az erdélyiek közül 8-ból egy a kitöréskor esett el, a másikat kivégezték.

Szociális és egészségügyi helyzet

Az elhelyezés

A legáltalánosabb és a bebörtönzöttek majdnem egészét átfogó elhelyezésre a közös zárkák viszonyai voltak a jellemzőek. Az alig 30 m²-es és mintegy 120 m³ nagyságú cellákban, amelyek sohasem – így fűtési idényben sem – voltak temperáltak, valamint a nem zárható és nyitható 2 m² ablakfelületű helyiségekben 20-20 személyt zsúfoltak össze.

A zárkák berendezése: egy 3 m² felületű kecskelábú asztal, két primitív pad kb. 5 méter hosszban, két 8 literes vödör, egy az ivó-, egy a piszkos víznek és két 3 literes pléh lavór, valamint egy kb. 20 literes vizelet- és fekáliaelfogó edény (zsargonban: kübli).

A helyiség padozata rosszul és hiányosan, közvetlenül a hideg betonra fektetett hajópadló volt. A fekhely szalma, illetve túlhasznált, már nem is foltozható 5-6 tábori szalmazsák. Mivel a szalmazsák maga is és a belőle kihullott, szalmának nevezett törek is csak lefedve volt tárolható, ezért azt nappal kupacba összehordtuk és takaróval, kabáttal stb. leborítottuk. Mindez bizonyíthatatlanul, de kétségbe vonhatatlanul a bebörtönzöttek légzőszervi károsodásának okozója, a későbbi tüdőmegbetegedések kiváltójának tekinthető.

Napirend

Ennek lényegét könnyed fogalmazásban, de jellemzően foglalja össze **Bazsik Renáta** könyve, amely Benya Antal rabtársunk levelét idézi.

* SZEKRENYESI LAJOS: Szívek és kések c. cikkében (Napjaink, Miskolc, 1964. ápr. 1-i szám 3. old.) 426 főt említ.

„**Benya Tóni** állatorvostanhallgató, aki a kitörés után mártírhalt, illegálisan küldte ezt a hosszú levelet szüleinek; valószínűleg a megérkezés utáni első napokban írhatta:

„Most kicsit részletesebben leírom midnennapi életünket. 19-en vagyunk egy cel-
lában, amelynek a berendezése áll: egy asztalból, 1 padból, két lavóról, 1 vödör a
piszkos, egy vödör az ivóvíz részére és végül egy kibliből. A „kibli“ a valóságban egy
négyszögletes láda, amelyben van egy vasfazék, elviselhetetlen tartalommal. Az ember
kinyitja a láda fedelét, amely egyszerre nyílik a fazék tetejével, és erre 18 torok kiabálja
„csukd be“. Milyen okok vezetik azt a 18 embert, hogy így üvöltözzenek, azt nem
részletezem. Ahogy látszik, a berendezés elég változatos. Reggel 6 órakor szól a kürt, az
őr, illetőleg a katona, aki sétál a folyosón, kinyitja a zárkaajtón a cirklit és bekiáltja
„ébresztő“. Közben hiába igyekszik, mert mi már mosakodunk. Utána várjuk a kötelező
feketekávé. Jobban élünk, mint a pesti polgárok, mert Pesten a feketekávé csak feketén
lehet kapni, mi fehéren kapjuk. Utána rövid szünet után (mint a pesti rádió szünetjele),
néha félórás pihenő után, sétára megyünk. A séta kb. egy órát tart, az udvarban tartják,
és elvileg teljes csendben, de a gyakorlat... Séta után tornászunk, utána jön a »gablec«.
Ez a reggeli rendszerint a spejzolt hagymából áll, vagy abból az élelemből, amit Új-
vidékről hoztak, azaz ennek 19 részre való egyenlő darabjaiból. Ezt az ételt nem et-
ték meg egyedül, hanem átadták a kollektívának, ami azt jelenti, hogy mindenki egy-
formán részesül belőle. Ezenkívül spejzoltunk, azaz vásároltunk 30 pengőért hagymát,
perecet, almát, szőlőt, paprikát, paradicsomot és lókolbászt. Perecet rendszerint a fe-
ketekávéhoz eszünk. A hagymát sóval és kenyérral, mint »gablec«-et esszük reggelire,
vagy a déli főzelékbe tesszük. Ilyen reggeli után következik a teljes csend, illetőleg az
olvasás ideje. Ez tart kb. 12-1/2 1-ig, amikor jön a nagyon várt ebéd.

Az ebéd rendszerint két fogásból áll: leves és főzelék (néha tészta). Most felsorolom
az ételeinket: levesek: paradicsom, borsó, krumpli, köménymagos káposzta, bab. Főze-
lékek: borsó, bab, krumpli, édes káposzta, száraz káposzta, savanyú káposzta. Tészták:
krumplis, lekváros, káposztás. Hús: marhahús, gulyásleves. Lényegében ez az étlap.

Ebéd után tanulás, olvasás, egészen besötétedésig, utána vacsoráig beszélgetés. 5-6
óra között van a vacsora. Vacsorára rendszeresen valami leveses ételt kapunk, például
krumplipaprikást, bablevest, káposztalevest, ritkán tésztát. Így van ez vasárnap is. Va-
sárnap csak az a különbség, hogy ebédre leves után gulyás van krumplival vagy tésztá-
val és savanyú káposzta. Szóval fejedelni ebédünk van. De ez a pazarlás megkeseríti a
vacsorát, mert csak feketekávé van és hozzá egy darab marmaládé. Ezt az étlapot mi
kiegészítjük a »spejzolt« étellemmel. Annyi hagymát kint egy év alatt nem ettem meg,
mint itt egy adagban. Ez nem jelenti azt, hogy én ebből iszonyatos mennyiségeket
eszem, hiszen én otthon alig ettem hagymát. Lókolbászt is először ettem életemben. So-
kan kijelentették, hogy nem fogják megenni, de azért jó étvággal megették, és sajnál-
ták, hogy elfogyott. Amikor ide érkeztünk igen kevés ételmünk volt, így a spejzolásig az
elvtársaink kisegítettek bennünket. peracet és szalonnát kaptunk. A pereceket igen éhes
pillantásokkal néztük, és elhatároztuk, hogy megkóstoljuk. Beleharaptunk, de majdnem
összetörtük fogainkat, de a percek nem engedtek az erőszaknak. Többet kell ésszel,
mint erővel, ezért először beáztatjuk. Sokat jelentenek számunkra, mert kevés a kenyér,

egyharmad kenyeret kapunk egy napra, egy kenyérnek egy kilónak kellene lenni, de hogy az mennyi, nem tudjuk megállapítani...“

„A női zárkában is körülbelül húszan lehettünk, olyan körülmények között, mint Benya Tóni levele szerint a fiúk. Két női zárka volt: az egyikben csak magyarok, a másikban vegyesen jugoszlávok, szlovákok, magyarok.“*

Persze az ellátási helyzet csak azután vált tűrhetővé, miután a már akkor ott levő politikai elítéltek a rossz és ehetetlen ellátás miatt 1943 nyarán éhségstrájkot kezdeményeztek. Ugyanis ezidőben még a börtön ellátását a városi helyőrség konyhájáról szállították a börtönbe. Ez a megoldás mind minőség, mind mennyiség tekintetében hátrányos volt, sőt csalásra és ételmegvonásra is lehetőséget adott. A börtönvezetés nehezen ellenőrizhette a bebörtönzöttekkel szemben ellenséges magatartást tanúsító helyőrségi konyhásokat, akik az eltulajdonítást még ki is magyarázhatták, könnyen eltitkolhatták.

A rabok megfelelően intelligens fellépése, és az a javaslat, hogy az alapanyagok helyőrségi vételezésével helyi főzési lehetőségeket biztosítsanak, valamint, hogy annak megoldását az elítéltek magukra vállalták, megnyitotta a konfliktus feloldásának útját a börtönparancsnokság számára. Ettől az időtől kezdve a börtönnek saját főzési lehetősége volt, az élelmezés elviselhetőbbé vált.** Ez a helyzet egészen 1944 szeptemberéig – az evakuálásig fennmaradt.

A nőknél, a vegyes nemzetiségű zárkában levő helyzetet Bazsik Renáta így jellemzi: „Minden reggel hatkor ébresztő. Mindenki tetőtől talpig lemosakszik, még januárban is, amikor reggelre víz helyett jég van a tálkában. Amíg hárman mosakodnak (mert csak három mosdótál van), a többiek tornáznak. Az ablakok mindig tárva-nyitva.

Hétkor beadják a reggeli fekete lét, hogy mégis együnk valamit, csontkemény „percec“-et tördelünk bele. (Ez az ún. „percec“ tulajdonképpen vízből és korpás lisztből gyúrt, kemencében szárított – nem sült – ceruzavékonyra munkált, perecalakra formált valami, ami más körülmények között ehetetlen gyurmának minősülne.

„Nyolc órakor sétálnak a nők a kis udvarban, a nagy udvar a férfiaké. A kijárat ajtóban osztják a cigarettát, fejenként hármat. A cigarettát nem fogadjuk el, a férfiak jobban szenvednek hiányától.“

Általában egyesével sétálunk, néha megengedik, hogy párosával rójuk az udvart. Kezünket hátrakulcsolva, teljes csendben lépkedünk.

A hivatalosan egyórás séta végére a cellában megérik a hagyma – amit Benya Antal „gabc“-ként említett előbb. Mindig fent marad valaki, a napos, aki rendet csinál, felvágja a hagymát, s megszóvva, kis, egyforma kupacokat rak belőle az asztalra. A „finom“ hagymától felfrissülve kezdjük a komoly munkát.

Filozófiai, történelmi, közgazdasági előadások peregnek egymás után. Az előadás kb. egy órás, az utána kezdődő vita eltart ebédig. Ebéd általában tizenkettőkor van. Ebéd után rövid pihenő, s kettőkor kezdődnek a nyelvórák. Oroszul és szerbül tanulok, magyart és franciát tanítok.“*** Ugyanerről – egy korabeli levélből idézünk – ezt olvashatjuk:

* Bazsik Renáta: i. m. 35-37. old.

** A vallási okok miatt katonai szolgálatot megtagadók között voltak olyanok is, akik leölt állatból származó húst, zsírt stb. nem fogyasztottak, de még az így készült ételhez használt főzőedényben készült hús- és zsírtalan ételt sem. Megoldottuk, hogy számukra a kívánt módon készüljön az étel.

*** Bazsik Renáta: i. m. 38-40. old.

„Séta után feljövünk, és mindjárt kezdjük a tanulást... Ezekkel a tanulmányokkal igen előre haladtam. Itt négy hónap alatt annyit tanultam, tudományos dolgokat, amennyit otthon 22 év alatt sem. Itt sok nagy ember van, ők tanítanak minket“ – írja Gyuris Mihály egy délvidéki faluba.

És mindenki hasonlókat ír. Panaszkodunk az időhiányról, mert a tanulásra minden perc kevés. Mindenki a jövő feladatokra készül. Börtönünk lassan az antifasiszták egyeteme lett.*** Más megemlékezés szerint: „Ha éhesek voltunk, énekeltünk, ha bánatosak voltunk énekeltünk, ha féltünk énekeltünk, ha gyászoltunk, énekeltünk“ – írja egy levélben egyik nőtársunk a börtönből.

„Hat órákor osztják a vacsorát. Rövid idő marad tisztálkodásra, mert vacsora után eloltják a villanyt, pedig a kilenc órai takarodó még messze van.

Estéink voltak a legmeghittebbek, ilyenkor párosan, vagy többen együtt beszélgetünk, volt aki történeteket mesélt, mások szavaltak, vagy irodalmi művekből, színdarabokból idéztek.“**

Az életfeltételek

Az elítéltek különböző súlyosságú büntetései és annak végrehajtási lehetőségei összemósódtak. Volt ebben rossz is, jó is. Kedvező volt, hogy a zsúfoltság miatt a magánzárkás ítéleteket nem hajtották végre, mindenki bekerült a közös zárkába, az élelmiszerellátási különbségeket (főként az elvonást) nem hajtották végre – persze mindenki egyformán koplalt, illetve éhezett.

Amikor – nem tudni milyen okból – esetleg időnként mégis elrendelték egyénenként a szigorított büntetés végrehajtását és külön zárkába helyezték a 12 és ennél kevesebb hónapra ítéleteket, akiknél heti egy vagy két nap kemény fekhely volt a súlyosbítás, bőjttel, ők a bőjti napokon elvonultak az ún. büntető-sötétzárkás részbe, még reggeli előtt s másnap reggel reggeli előtt kerültek vissza. A kemény fekhelyhez a pokrócukat vihették magukkal és az olvasnivalót. Ez az intézkedés is nagyrészt hatástalan maradt. A házimunkások ugyanis minden alkalmat megragadtak, hogy „zárkaajtó-javítás“ vagy más címen az elkülönítettekhez férközhessenek és (az őrköt kijátszva, vagy azok elnézésével) enyhítsenek a végrehajtás mikéntjén. Másrészt gondoskodtak róla a konyhások, a házimunkások, hogy egész nap ne éhezzenek.

Első ismerkedését a magánzárkával Bazsik Renáta így írta le: „Vidám, szép arcú, fekete bajuszos férfi kék overálban. Rám mosolyog, felugrik a zárkaajtóra, lovagló ülésben hintázza magát. „A villanykörtét kell cserélni, kiégett!“ – mondja az őrnök. Egy óvatlan pillanatban zubbonyából az ajtó mögé csomag repül. „Edd meg, a kollektíva küldi!“ Mikor becsukódik az ajtó, kibontom a papírt: nagy darab szalonna! Micsoda kincs az Ármia patkányszagú levesei után! Nem nyúlok hozzá, nem tudom hányunké a szalonna. Várok. Szerencsém van, mert jötevőm hamar visszajön. Újra az előbbi jelenet, mikor fent van az ajtó tetején, megkérdem: „Hány felé kell elosztani?“ „Mind a tied! Mindenki, aki a defről jön, ennyit kap a kollektívától!“

Az őt elfordul, cigarettára gyújt, ő pedig „szereli“ tovább a villanykörtét: „Tudod,

* U. o. 44. old. Ez a börtönegyetem hozzájárult ahhoz, hogy a kevésbé iskolázottak általános műveltségét megalapozza.

** U. o. 43. old.

itt mindnyájan egy család vagyunk, az egész kollektíva.” Mosolygós fekete szemével hunyorított egyet, felemelt ökölbeszorított kézzel búcsúzott. Így őrizte meg az emlékezetem.“* (Szalai Andrásról van szó. – *A szerk.*)

A valamennyire is konszolidált ellátási helyzet és a hazaiakkal való kapcsolatfelvétellel lehetősége csak fokozatosan alakult ki. Az első időben majdnem minden hiányzott a tűrhető életlehetőséghez. Nem volt séta, látogatás, sőt még a tisztálkodás feltételei is hiányoztak. A júliusi éhségsztrájk eredményeként kaphattuk az első tisztálkodási szerezket, és főként a nagyon nélkülözött gyógyszereket tartalmazó csomagokat. Ettől kezdve rendszeresítették a látogatást, a csomagjuttatást. Biztosították a sétát is, aminek időtartamát azonban állandóan megrövidítették, sokszor fél órára, vagy kevesebbre is.

A börtönkollektíva képviselői, elsősorban az irodán dolgozó rabok segítségével elérték, hogy később is legalább 1-3 havonta látogatót fogadhatott az elítélt, ugyanilyen időközönként 3-5 kg-os tisztálkodási és élelmiszer-csomagot kaphatott és konszolidáltabb időben havonta (és nem többször) 30 Pengőért ún. „spejzolóssal” száraz élelmiszert és főként vöröshagymát, valamint lókolbászt vásárolhatott a börtön-GH közvetítésével. Ez utóbbiak azonban gyorsan romlottak, ezért egyszerre csak keveset szereztünk be belőlük. A vásárlási lehetőséget pedig nem sűrítették.

A börtön irodai munkáját ellátó elítéltek olyan légkört teremtettek maguk körül, hogy a parancsnok, valamint beosztottjai is megadták nekik a megfelelő tiszteletet és egyenrangú munkatársként fogadták el őket. Az irodán dolgozókkal a politikai kérdések felvetése nélkül még a konkrét teendők meghatározása tekintetében is együttműködés jött létre. Mindennek folyamán idővel kölcsönös, megállapodás nélküli, erkölcsi elfogadáson alapuló viszony alakult ki a rabok képviselői és a börtön igazgatósága között, ahogy ezt később, egy beszélgetés során előttem Levin Tamás jellemezte: mintegy gentleman's agreement. Ennek ellenére a börtönvezetés a szerbeket és felvidékieket még ha tudtak is magyarul, nem engedte az irodán dolgozni. Itt már volt nemzetiségikülönböztetés.

E légkörnek köszönhetően *Lindenberger* parancsnok rendszeresen elnézte, hogy a levelek mellett a cenzúra által nem tiltott könyvek, esetleg íróeszközök is bekerüljenek a börtönbe. **Kelen Tibor** és **Határ-Hack Győző** mérnöki rajzeszközöket is kapott.

„Mindezek a 'jogok', a lehetőség a tanulásra, az olvasásra, sétára, tisztálkodásra, a levélírás, az otthonról jött csomag, a beszélő volt az, ami elviselhetőbbé tudta tenni a börtönnapokat” – írja Bazsik Renáta. (i. m. 11. old.)

Persze illegális lehetőség is adódott. Kaptunk otthonról olyan antifasiszta, baloldali könyveket, melyeket átkötöttek, hogy a címlapja a börtöncenzúra által elfogadható legyen, de rendszeresen behoztak hasonló trükkökkel folyóiratokat, újságmásolatokat is stb. Titokban pénzt is kaptunk, csomagba rejtve. *Pákei* foglár időnként »nem vette észre« a kalácsba sütött, vagy szalonnába rejtetteket. Sőt volt olyan zárka, ahol kristályos rádió és óra stb. volt elrejtve, de sakk-készletet és egyéb szórakoztató alkalmatosságokat is becsempészték egyesek a látogatások alkalmával.

Minden reggel és este ún. létszámenőrzést tartottak az ügyeletes foglárók. Ez úgy történt, hogy a zárkákban a rabok felsorakoztak, az egyik (rendszerint a zárka képviselője)

* Bazsik Renáta; i. m. 20-21. old.

lője) megkövetelten katonásan jelentette a létszámot és a helyzetet (esetleges beteg személy állapotát), majd a foglár leszámolta a felsorakoztatottakat, mintegy ellenőrizve a jelenlét valóságát. Ezután takarodó következett, ami a szalma, illetve a szalmazsákok szétrakásából és a hálóhelyek kialakításából állt. A fekvőhelyek így is zsúfoltak (1-1 személyre kb. 80x160 cm hely jutott), de ez legtöbbször – itt északon hosszú a tél és hideg a tavasz, ill. az ősz – jó is, mert legalább melegítik a szorosan egymás mellett fekvő testek a másikat is. Az éjszakai álmok nyugtalanok. Majd reggel kezdődik minden újra, várva és készülve a megszabadulásra.

Életkörülmények

Az elhelyezés és a hivatalos élelmezés, valamint a tisztálkodási körülmények miatt érthető lenne a rabok gyakori betegeskedése, majd biztos megsemmisülése.

Kétségtelen, hogy a zsúfoltság, a körülmények primitív volta – a belső kollektív fegyelem ellenére – a bebörtönzöttek egészségi állapotára negatívan hatott. Az 1943-44 tél fordulóján előbb a megfázásos, majd a lázas megbetegedések is gyakoriak lettek. Szerencsésebb esetben a gyógyszerellátással egyensúlyban tudtuk tartani a betegek állapotát, de sokan huzamos ideig szenvedtek. Az ilyen körülményeket nehezen viselték el a jobb körülményekhez szokott városiak és főként az egészen fiatalok. (Fűtetlen helyiség, meleg ruha és takarók hiánya.)

Ha Sátoraljaújhelyen mindezek ellenére nem fordult elő közvetlen haláleset, az véletlen. De a viszonyok hatása később, főként a koncentrációs lágerrek tömeges haláleseteiben kétségtelenül közrejátszott. Tudunk több olyan bajtársunkról, aki nem sokkal a szabadulást követően tüdőelégeltelenségben meghalt (pl. **Bali Gyula**).

Ebben természetesen szerepe volt a kitörés következtében elrendelt teljes kedvezményelvonás és embertelen bánásmód mintegy három hónapos időszakának is.

A nagyobb bajok elhárítása tulajdonképpen a mindenki által szigorúan betartott és saját közösségi elhatározáson alapuló ésszerű egészségügyi intézkedéseknek és a társak áldozatkész segítségének köszönhető. Mindenekelőtt az önfegyelmező rendszabályoknak és betartásuk ellenőrzésének. Ugyanis közös elhatározásból mindenki felelős volt társa magatartásáért, ezt a zárka választott előljárója kontrollálta, vagy ha szükséges volt, intézkedésével azok betartását szigorúan meg is követelte. Ennek következtében Sátoraljaújhelyen a zárkában mindig fegyelemteljes rend volt, piszok sehol sem fordulhatott elő, a bebörtönzöttek elnyűtt ruházata rendben és szellőzött, szárazon tartott, így mindenki tiszta és jól ápolt volt minden időben és körülmények között.

Ezeknek a feltételeknek nem volt könnyű megfelelni. Már előbb jeleztük a feltételek kriminalitását (vízhiány, szalmatörek, fekálatárolás stb.) és a rabok sem voltak egyformán kultúráltak. Mégis a börtönben minden előfordulható malört megelőztek a belső egészségügyi intézkedésekkel. Feltűnő lehet – az ilyen körülményeket ismerők számára –, hogy Sátoraljaújhelyen a börtönben a politikai foglyok zárkáiban nem volt sem poloska, sem bolha, a rabok egyike sem volt tartósan tetves stb. A zárkák mindig tiszták voltak, a szennyes edényeket fertőtlenítették. A mégis előforduló anomáliákat – a gyakorlott *Pákei* törzsořmester segítségével és a rabok saját költségén, közülük az irodán

dolgozók és a hivatalos GH közbenjárásával, valamint a zárkatársak áldozatkész ápolásával – sikerült lokalizálni.

Bárdos Lajos emlékeztetésében megmaradt, hogy a házimunkások és főként a városban járó – a beszerzőnek segítő – rabtársaink által hozzájutottunk például diófa-levelekhez, amit – a népi hagyományok alapján – a szalma közé keverve „bolhariasztóként” használtunk.

A börtön belső feltételeinek elviselhetősége érdekében magunk szerveztük meg a borbélyaságot, a mosoda-üzemeltetést, a cipők, ruhák karbantartását végző műhelyek felszerelését, – a börtönvezetőség által irányítva és funkcionáltatva.

„Napközben az ébresztőtől a zárásig csak kívülről, egyszerű deszkalapocskával is kipattintható rugós nyelvre voltak becsukva a zárkaajtók. A házimunkások gondoskodtak róla, hogy lepedő-, szalmazsák-, fejpáma-, csajka- stb. ellenőrzés és leltározás címen állandóan olyan szükségyszerűnek tűnő zárkanyitással-zárással járó mozgás legyen, hogy hamar elmenjen az örök kedve, nem hogy a kulcsrazárástól, de attól is, hogy kísérgessék a „munkásokat” zárkák közti „hivatalos” útjuk során, Végül nemcsak a munkások, hanem mások is elég szabadon járkálhattak a zárkák között és vihettek zárkáról-zárkára, vagy raktárhelyiségekbe, az általuk szükségesnek vélt „segédmunkásokat” boglyas teendőik ellátására. Ez lett az alapja a zárkán kívüli szükséges megbeszélések lebonyolításának és a havonta ismétlődő élelmiszerelosztás, zárkák közti szállítás műveleteinek, írásos információk, anyagok, könyvek cseréjének”.*

Ide tartozik annak leszögezése is, hogy az elítéltek komolyabb egészségügyi és gyógyszerellátása hivatalból csak esetleges és felszínes volt. Ha valaki megbetegedett (megfázott, belázasodott, görcsölt), elsősorban a saját szigorló orvosunk **Csákány György**, és **Huszár Imre dr.** tanácsaira számíthatott, sokszor csak a fájdalom- vagy lázcsillapító gyógyszert és/vagy anélküli természetes ápolást kaphatott. Sokszor a gyógyulás inkább az elítéltek szívósságán és fiatal korán, valamint az ápoló társak lelkiismeretességén múltott.

A „börtönpszichózis” és annak káros hatása Sátoraljaújhelyen ismeretlen volt. A szoros kollektíva légköre, valamint a reális hit és bizalom a demokratikus erők mihamarabbi háborús győzelmében, a kitartást és a jövőben való optimizmust erősítette. Ennek tudható be, hogy néhány egyéni és időszakos idegi problémán túl a börtön belső, pszichés hangulata alapján kiegyensúlyozott volt. Mindez – láthatóan – a rabtartókra is hatott.

A házimunkában legfőbb feladattá a börtönépület elavult részeinek felújításán és állandó tisztántartásán túl, a régi épület-berendezések és felszerelések karbantartása és üzembiztonságának megőrzése vált. Ez nekünk, az elítélteknek a minimálisan civilizált, alapvető és elemi életfeltételeket biztosította.

Ugyanis a mosoda üzemi berendezésének megóvása, funkcióellátása, az ivóvíz- és szennyes- (vizelet, illetve fekália tároló) edények tisztántartása különös gondoskodást igényelt.

Meg kell említeni, hogy hivatalból sem ruhát, sem cipőt nem kaptunk, valamilyen civilben jártunk. Így a cipész- és szabóműhelyeknek különösen sok munkát adott

* Láng István: i. m., 46. old.

a különben sem jó minőségű cipő- és ruhaneműkészlet megóvása. Hiszen pótlásuk, a szegényes anyagi háttér mellett, szinte lehetetlennek látszott – az elítéltek nagy része az ipari és mezőgazdasági proletariátus köréből került ki.

Ezenkívül a házimunkások az örök számára is bizonyos „szolgáltatásokat” végeztek (pl. ajándékkészítés stb.).

Ami a táplálkozást illeti: A főzés produktumait a foglárók kötelező kóstolási aktusok során legtöbbször úgy minősítették, hogy „elég meleg, elég híg, kiosztható!” A konyhai munka a hiányos alapanyagok, a korlátozott létszám és a primitív körülmények miatt igen megterhelő volt. Szakácsok csak alacsony büntetésű elítéltek lehettek és igen munkabírónak, főleg fiatalnak kellett lenniük. Társaink ezt a munkát is igen becsületesen és nagyfokú szakértelemmel végezték.

„A szokástól eltérő volt a fegyházban az étkeztetési rendszer. Nem az ajtón vágott kis ablakon keresztül adták be az ételt, hanem minden emeleten a kör alakú folyosót összekötő középső hídra felvitték a kondért, és egymás után sorban kinyitották a zárkák ajtajait, hogy szép nagy körben megindulhasson a „körmenet”, amelyben végül is mindenki elsétált csajkájával a „gulyáságyú” előtt, majd visszatért a saját zárkájába. Így könnyen meg lehetett szervezni – különösen szomszédos vagy közeli zárkák esetén –, hogy a reggelinél, vagy a reggeli sétánál ketten helyet cseréljenek, s délben, vagy a vacsora-sornál mindegyikük ismét visszatérhessen saját zárkájába. Olyan is előfordult, hogy elvtársak más zárkában töltötték az éjszakát is – de a zárkalétszám természetesen mindig, mindenütt „stimmelt”. Egyetlen ember volt csak, aki fölfedezhette az ilyen cseréket: *Pákei* törzsőrmester, de ő – aki jóformán mindegyikünket személy szerint ismert, s rendszeresen volt mindig egy-egy jó szava mindenkihez – szemet húnyt az ilyesmi felett. Ő ismerte szokásainkat, életünket, jóformán mindent meglátott, s csak néha-néha érezte velünk, hogy azért vigyázzunk.”*

A konyhai munka – főleg a külső anyagvételezés, igen jó lehetőséget kínált a lakossággal való kapcsolatfelvételre és helyzetünk, kilétünk megismertetésére is. Az esetleges előnyöket, sőt illegális feltételeket is sokszor ezen a csatormán át tudtuk megteremteni. Az eleinte igen tartózkodó és tőlünk idegenkedő lakosságnak azáltal, hogy megismert minket, elmúlt a félelme és társként, egyenrangú emberekként fogadott el bennünket. Messziről jött látogatóinkat támogatták szálláslehetőséggel, valamint segítették a rokoni kapcsolattartást is.

A szervezeti és vezetési forma

A börtön politikai foglyai nemre, nemzetiségre, politikai felfogáskülönbségre való tekintet nélkül közös kollektívát alkottak – kivéve a vallási okokból bebörtönzötteket, akik külön cellába kerültek, vegetariánus igényeik és státusuk miatt.

1944 januártól a különböző nézetek, eltérő mozgalmi hagyományai miatt, s a nyelvi nehézségek következtében külön – illegálisan választott – vezetősége volt a magyar és a délvidéki kollektívának. A választás úgy történt, hogy mivel minden zárka autonóm politikai közösség volt, egy-egy embert javasolhattak maguk közül a kollektíva veze-

* Láng István: i. m. 54-55. old.

tőségébe. Konspirációs okokból azonban csak annak a nevét tudták, akit ők küldtek a testületbe, a többiek nevét sem ismerték. Annak ellenére, hogy a vezetőséghez tartozók nevei sehol sem kerültek nyilvánosságra, a foglyok mégis sejtették, hogy kik a vezetők. Összekötők – a különböző nyelveket egyaránt ismerők – mindig voltak a vezetőségekben.

Minden zárkának volt választott vezetője és GH-sa. Ezt mindenki, a börtönparancsnokság is ismerte. A zárkakollektívák véleményét különböző kérdésekben (kitörés módja, javaslatok) a fogolyvezetőségek mindig kikérték. Ennek útja illegális volt. Legtöbbször levelezés útján történt, amit a házimunkások igen nagy kockázattal közvetítettek. „Sokszor azt sem tudva, a levél mit tartalmaz. Ha lebuknál vele, meg kell enni az üzenetet! „Előkelő“ házimunkás voltál (sok extrával), a levél elfogyasztása után egy sötétzárkára ítélt szerencsétlenné válsz, és ki tudja mi fog veled történni. Sátoraljaújhelyen sok börtönkarrier ért így véget“. (Jámbor Árpád visszaemlékezéseiből. 1993.)

A kollektíva – bár két vezetősége volt – mind anyagi, mind egyéb tekintetben, a lehetőségeken egyenlően osztozott. A különböző anyagi helyzetben levők és zárkák élelmiszerjavaikat – zsír- és perecegységben számolva – egymással megosztották. Ezeket a börtönön belüli „szolgáltatásokat“ mindenki igénybe vehette.

Figyelemre méltó, miként Ambrus György önéletrajzi írásában kifejti (1981. kézirat p. 07.), hogy a kollektívába való felvételnek feltételei is voltak. Ezek: az alapvető elvi- politikai azonosulás; az elnyomó hatalommal való együttműködés elítélése. Az árulókat kizárták a kollektívába való felvételéből. Ezek a feltételek az adott körülményekből fakadtak, bár a mai felfogás szerinti emberi jogok elvei alapján – mert az alapvető szükségletek tekintetében is kirekesztést jelenthettek – ellentmondásosnak ítélték.

De a kollektívák humanitárius szerepéből az elemi szükségleteket is érintő javak másokkal való önfeláldozó megosztása is következett. A betegek, legyengültek, csukamájolajat és külön élelmiszert is kaptak.

A kollektíva reálgazdálkodása

„A kollektíva gazdasági jellegű tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy az amúgy is szűkös fegyházi ellátást (amit még fegyházon belüli korrupciók is tetézték időnként) a lehetőségekhez képest kiegészítse, s biztosítsa minden eshetőségre felkészülve az elítéltek lehetőleg jó fizikai szinten tartását. A vezetőség megszervezte, hogy maximális mértékben kihasználjuk a törvény biztosította havi látogatások és csomagküldés formájában rejlő lehetőségeket. A jobb anyagi helyzetben levő hozzátartozók köréből nemcsak csomag, de „LÁTOGATÓ“ is érkezzen azokhoz a társakhoz, akik ilyesmire nem számíhattak, mert családtagjaik deportáltak, vagy messze lakó szegények voltak. Így *Lindenberger* és *Pákei* hallgatólagos támogatására építve, messze az engedélyezett mértéken felül kerülhetett be alapvető élelmiszer a fegyházba. Például *Bujtor László* a családján keresztül 10-20 kiló édességet juttatott be. Bakancszsír címen: étolaj, mosópor és fogpor címen: tejpor és más alapélelmiszerek kerültek a kollektíva birtokába. A „házimunkás“ gárda (*Frohner Gusztáv, Muzamel József, Török István, Lázár Ta-*

más, **Láng István**) köre ilyenkor kibővült alkalmi „kisegítőkkel”, akik a főtörzsőrmeister körül segédkeztek, hogy az általa átvizsgált csomagok gyors „leadminisztrálását” segítsék, s így az átvizsgált és lemért csomag rendszerint még egy „soron kívülvel” is kiegészítve került fel a zárkába. Egységes súlynormatívák és leellenőrzött kétkarú függő „zárkamérlegek” készültek, (emlékszem, **Kőváry Endre** volt ennek egyik mestere) – s még a látogatás estéjéig minden zárkában megtörtént a vezetőség élelmiszerfajtákra vonatkozó normatívái szerint a beérkezett készletek pontos felmérése.

A házimunkások feladata volt, hogy eljuttassák a vezetőség megbízottjához, **Szalai András**hoz a zárkafelmérések adatait, és másnapra már megindulhatott – Szalai részletesen kidolgozott (ma azt mondanánk) optimalizált programja alapján – a végleges elosztás. Szalai kiszámította az egy főre jutó fejadagot a kijelölt élelmiszerféleségek csoportjai szerint, majd ennek alapján az egyes zárkák kollektív adagmennyiségét, s ennek alapján készítette el azt az „ÉLELMISZERMOZGATÁSI” utasítást, amely a legrövidebb úton és a legkevesebb mozgatással valósult meg. Két emeleten, jóval több mint száz ember részére kellett ezt az elosztást biztosítani, s nem valószínű, hogy bármelyik mai modern zsebalkulátoros közgazdászunk lebecsülendő feladatnak érezné ennek optimális megszervezését.**

A kollektíva információs rendszere

„A kollektíva illegális vezetősége rendszeresen tájékoztatott bennünket a kinti és a benti helyzetről, s gondoskodott, hogy a marxista olvasmányok eljussanak valamennyi cellába.

Az illegális anyag, a féltve őrzött, kéménylyukba dugdosott, emlékezetből merített tudományos, politikai, filozófiai szövegek a titkos kézi- „nyomdánk”-ban készültek. Bár voltak hivatásos nyomdászok, mint **Budincsevics Géza** Újvidékről, **Kertész Ottó** Budapestről, a „művek” mégis sok-sok kéz munkájával készültek. Több „brigád”, több zárka dolgozik a sokszorosításon. Ha Vácott működött titkos nyomda, miért ne működhetne Sátoraljaújhelyen is! A fiúk nagyon fontosnak tartják a szép kivitelt. És ha elkészül a sokszor műszaki rajzbetűkkel készült sokszorosítás, a „nyomtatványok” elindulnak a cellákba, olyan rend szerint, amit a börtönkollektíva vezetősége előír.

A nappali „postát” a házimunkások és a szakácsok közvetítették.

Kitűnő alkalom például a szennyes ruha összeszedése. Hetenként zárkáról-zárkára mennek a házimunkások két nagy kosárral. Minden zárka bedobja szennyes fehérneműjét, amit aztán levisznek a háziak a mosókonyhába. A leveleket nagyon gondosan kihámozzák a fehérneműből, és eljuttatják a „címezett”-nek. A tiszta ruhával mennek a válaszok. De az is gyakori – ezt a házimunkások találták ki –, hogy a takarókat meg kell számolni. Leltárt kell csinálni csaknem havonta. Ilyenkor nagyobb tárgyakat is át lehetett küldözgetni pokrócba csavarva.” (Bazsik: i. m. 44-45. old.)

„Különösen a kezdeti időkben előfordultak persze zökkenők is, főleg mikor új tartalékost hívtak be a fegyházba őrszolgálat teljesítésére. Akadt köztük olyan, aki megpróbált gorombáskodni velünk, letegezett, nem akarta engedni szabad mozgásunkat.

* Láng István: i. m. 50-51. old.

Ezeket először is visszategeztek, aztán gondoskodtunk róla *Pákein és Lindenbergeren* keresztül, hogy megfelelő kioktatást kapjanak: „nem bűnözőkkel, hanem politikai foglyokkal van dolguk és ennek megfelelő magatartást tanúsítsanak“.*

„A fontos illegális anyagok az éjjeli postával mennek. Szükséges volt hozzá több méter spárta és lehetőleg sötét színű vászonzacskó. A vászonzacskóba kerül a küldemény, amelyet felfelé, vagy lefelé kell útnak indítani. A kopogás a padlón vagy a mennyezeten jelzi: készülődj, az első ablaknál küldemény érkezik, vagy: várjuk a küldeményt.

Mindkét zárkában vigyázni kell – ezért szükséges a visszajelentő kopogás. Az őrség általában tízpercenként ellenőrzi a zárkákat. Tehát a cirkli elé kell állnia „véletlenül“ valakinek, hogy az őr ne lássa az ablaknál zajló manipulációt.

Háttal kellett állni, de ha a benéző őrnök ez nem tetszett, akkor meg kellett fordulni úgy, hogy teljes testtel eltakarja az ember a cirklinyílást, és valamit kérni vagy kérdezni kellett, például: „nem tudja vitéz úr, nem lehetne egy fájdalomcsillapítót kapni, nagyon fáj a fogam“. Hát persze, hogy nem lehetett éjjel, kitől is lehetett volna, de a lényeg: beszélni, foglalkoztatni az őrt, és tovább panaszkodni addig, amíg a „posta“ el nem megy, vagy meg nem érkezik, vagy egy kis időre elhalasztódik. Más tényezőt is figyelembe kell venni. Az udvaron az őrségnek éppen valamivel el kell foglalnia magát. Legalkalmasabb a váltás ideje. Ilyenkor: „jelszó“, jelentés, szolgálat-átadás, csattogás, „tölts“, „ürits“ stb. El vannak foglalva az őrök, és az őrsparancsnokok nem néznek fel az ablakokra“. **

Művelődés és oktatás a kollektívában

Az oktatási és kultúrmunkának különösen nagy jelentősége volt a börtönben töltött idő alatt. A zömében szakmunkás, és számos parasztságból idekerült bajtársunk műveltsége, olvasottsága elég széles körű volt. Hiszen a szakszervezeti, az agrárszocialista és az antifasiszta mozgalmak minden csoportjában nagy súlyt helyeztek az oktatásra, művelődésre. De bajtársaink némelyikének még íráskészsége, olvasási és főként számolási ismerete is alig volt. Az ismereteket elmélyítő és fejlesztő oktató munka, nagyon gondos és egyénre szabott feladat volt az értelmiségiek, illetve középiskolás diákok számára. Ennek a munkának eredményességét és különösen a stratégiai hatását jól mutatja, hogy – az életben maradtok – a szabadulásuk után valamennyien magasabb iskolai végzettséget, legtöbbjük egyetemi, főiskolai oklevelet szereztek. Az 1993 márciusi áttekintés alapján a még élő 36 budapesti volt munkás közül kettőnek tudományos fokozata, négynek egyetemi doktori címe, 11-nek egyetemi, illetve ötnek főiskolai oklevele, 11-nek pedig középiskolai végzettsége van. De nagyjából már az 1966-70-es évektől elhaltak között is hasonló megoszlást találhattunk.

A legáltalánosabb és legintenzívebb a *nyelvtanulás* volt, szinte mindenki tudatosan tanult valamilyen idegen nyelvet. Az természetes volt, hogy érdeklődtünk egymás anyanyelve (a szerb-horvát és a magyar) iránt. De számosan foglalkoztak az eszperantóval, és főként a nagy népek nyelvei: az orosz, az angol, sőt a német tanulásával is.

* Láng István: i. m. 52. old.

** Bazsik Renáta: i. m. 44-46. old.

E tekintetben a legnagyobb költők (mint Heine, Puskin, Byron, Poe, Schiller és mások) eredetiben hangzó műveit sötétedés után felmondva ismertettük egymás előtt. Többen emlékeznek még ma is az ott megismert és megtanult szövegekre. Emlékezetem szerint néhányan – a legműveltebb értelmiségiek közül, (éppen **Kelen Tibor** és mások) – foglalkoztak a kínai- és más, akkor kurióznak tekinthető írás tanulmányozásával is.

A *kultúr munka* tekintetében az értelmiségiekre – mindenekelőtt **Bálint Györgyre** a színművészre és előadótevékenységekben jártas műkedvelők pedagógiai aktivitására, valamint a verseket és zeneműveket ismerő személyekre építhettünk. Több visszaemlékező említi a versmondókat és szavadataikat. Szinte mindenki megtanult és tudott valamilyen Petőfi, Arany, Ady vagy József Attila verset. Ezeket csendes estéken emlékezetből egymásnak is szavaltuk, elmondtuk. Ide tartozik az előadásmódra való képzés is, amit Bálint György segítségével a Hamletből idéztünk számtalanszor – ahogy a címszereplő a művészeket oktatja a darabban –, ezzel mintegy minket is oktatva a stílus fontosságára. Vagy felejthetetlen, ahogy ő a pokróccal letakart lóca előtt térdelve mondta el Brutus búcsúját Cézár teteme előtt.

A legtöbbet tanulni azonban az ún. szemináriumokon lehetett. Ezen alkalmakból a legműveltebbek: **Sebestyén fiúk, Kelen Tibor, Határ Győző** és mások vezetésével megbeszéltük olvasmányainkat, vagy felhívták figyelmünket bizonyos művekre, mindenekelőtt a klasszikusokra, elbeszélve tartalmukat. Sokunk számára így vált először ismertté Zola, Hugo, Jókai, Twain, Stendhal, Balzac, Csehov, vagy Thomas Mann, Anna Seghers, Mikszáth és mások művei – köztük számos verseskötet. Megismerhettük a tudományos kutatás (fizika, biológia, filozófia, pszichológia) új eredményeit is. Szentgyörgyi, Einstein, Freud stb. életművét. Ennek egyik előadója volt többek között **Dékány Győző**, aki fizika-kémia szakos bölcsészdiplomát szerzett, s kutató volt lebukásáig. Már eminens egyetemi hallgatóként és a diploma megszerzése után is Szegeden *Szentgyörgyi Albert laboratóriumában dolgozott*. Szentgyörgyi, mint ismeretes, anglofil beállítottságú, kemény antifasiszta volt, és lojalitást tanúsított a Szovjetunió iránt is. Munkatársait is ennek – meg a tehetségüknek megfelelően – válogatta össze.

M. J. visszaemlékezik arra, hogy a zárkában Dékány Győző elmondta: a laborban vele együtt dolgozott egy **Mészáros** nevű, tőle idősebb kollegája (aki 2-3 éve végzett szintén fizika-kémia szakos volt). Kutatás közben – gyakorlatilag véletlenül – akadt egy, a víz felszíne alatt lebegő anyagra. Ebből a felismerésből dolgozta ki a víz felszíne alatt lebegő aknateóriáját, amelyet Szentgyörgyi támogatásával juttatott ki a szövetségesekhez. Ebből a találmányból a nácioknak nagy veszteségeket okozó fegyver lett. Dékány Győző azt hiszem inkább szerénységből, mint óvatosságból konkrétan nem mondta nekem, hogy a fegyver létrehozásában része lett volna, de abból, amilyen átéléssel erről beszélt, nem lehetett nem érezni, hogy ebben neki is része volt. Mivel a Deák-csoportban a robbantószerkek elkészítése lett volna a feladata – amire a lebukások miatt nem került sor –, őt az átlagosnál többet verték a Def-en. Arra voltak „kíváncsiak”, hogy milyen robbantásokra készültünk. Egy ilyen verés közben támadt az a gondolata, hogy nem árt ha „bevallja”, hogy a szövetségesek balkáni partraszállása esetén utánpótlási vonalakat akartunk robbantani. (Tehát nem magyar stratégiai objektumokat.) Ezt

elhitték, vagy el akarták hinni. Rögtön utána sógorával, **Mayer Arnold** volt parlamenti gyorsíróval szembesítették ez ügyben. Mayer „kapcsolt” és ugyanezt ő is „őszintén” be-ismerte. Így került mindez a vádiratba és az ítéletbe.“

Hasonló történeteket írhatnánk szinte minden zárkatársunkról – mindegyikük élete valóságos regény volt.

Lindenberger – a cenzúra által nem tiltott könyveket beengedte a börtönbe és legálisan (néha az őrség tagjai közvetítésével is) cseréltük egymás között.

A zárkakollektívák nemcsak az anyagi javakat osztották el igazságosan, de ez vonatkozott az eszmei táplálékra is.

Az irodán dolgozó **Török István** és **Láng István** észrevette, hogy ha a tilalom ellenére politikai irodalmat is küldtek be a hozzátartozók, – s az álcázott „szépirodalmi” borítólapon vagy kötéstábla nem segített elkerülni a „kiszelektálást”, vagy az élelmiszerek közé rejtve találtak meg ilyen politikai kiadványt és azokat nem semmisítették meg, s természetesen nem is küldték vissza, hanem letétbe helyezték.

Az így kiszelektált könyveket kezdetben csak ömlesztve, egy erre a célra kijelölt magánzárkába zárták el. Ez adta a gondolatot, hogy ráébrezzük Pákei törzsőrmestert, hogy ezek a kiadványok is értéket képviselnek, s erről adott esetben nem kizárt, hogy számot kell adnia, tehát feltétlenül szükséges leltárba venni és az elkobzás időpontjainak pontos nyilvántartásával, biztosítani a szokásos raktározási rendet és fegyelmet. Javaslatunk egyetértésre talált, s így ettől kezdve Töröknek és Lángnak szabad bejárásuk lett, a most már rohamosan szaporodásnak induló könyvtárba. Ettől kezdve egyre több politikai kiadványt küldtünk be, most már többnyire minden álcázás nélkül a hozzátartozókkal, amelyek automatikusan a mi kezelésünk alá kerültek és így szépen beindult egy rendszeres könyvkölcsönzési tevékenység is. Török és Láng pontos nyilvántartást vezettek kinek, melyik zárkába adtak ki »könyvtári« könyvet, hogy szükség esetén – nem csupán további kölcsönzésre – gyorsan előkereshessük, ha ellenőrzés veszélye állna fenn.

A művelődési és kultúrélmények közül kiemelkedik a tudományos és politikai előadások, a színjátzó, a sport és játékos vetélkedő rendezvények zárkaközi rendszere.

Mindezt úgy szerveztük meg, hogy miután több zárka együtt sétált, ezt az alkalmat felhasználva előre megbeszélt terv szerint kicserélődtek a zárkák között a személyek. A kik vendégként mentek és jöttek, egyúttal a másik zárkában természetesen küldetést teljesítettek.

Különösnek tekinthető a férfi birkózóbajnokság megrendezése. Emlékszem, hogy ennek bajnokai az erdélyi **Hochfellner Lexi** és a csepeli **Kőváry Öcsi** lettek. **Láng István** emlékirataiban emlékezik egy különös malőrre is: „A zárkák közti birkózóversenyben sajnos éppen a mi zárkánkban volt vendégportolói fellépés, mikor a színészeket képviselő **Kertész Ottónak** a küzdelem hevében kiugrott a válla. Nem volt könnyű megmagyarázni, mikor – a vendégportoló hazatérése után – orvost kértünk K. O. részére, hogy nevezett hogyan tudott úgy elcsúszni, hogy az eséstől kiugrott a válla. Egyébként K. O.-t, miként azt egy külön rajzos-verses faliújságunk is megörökítette – néhány napra a kassai kórházba kellett szállítani.”*

* Láng István i. m. 63. old., 65-66. old.

A tudományos előadások és oktató-kurzusok is zárkakózi alapon történtek. Ezek közül is kiemelkedően sikeresek: **Erdős László** matematika-kurzusai; de ma is emlékezetes nekem **Fábián Pál**, illetve **Téglás Vilmos** a hegeli filozófiát ismertető előadásai.

Tartottunk sakkversenyeket, szimultánokat, még vakszimultánt és schnellpartikat is. Bridzsjátékhöz készítettünk kártyákat, a Kelen és Hack részére hivatalból beadott rajzlapok felhasználásával. A lázas bridzstanfolyamok és bős csaták egyidőben voltak. A sakkbajnokságokat, amiker **Pongrácz József** rendezett, rendszerint **Turányi László** nyerte meg. De voltak nyilvános rendezvények is. Ezek közül nagy riadalmat keltett az őrség és a parancsnokság körében az 1943. november 7.-i ünnepség lefolyása. Már a reggeli séta különös volt.

Erről írja **Bazsik Renáta**: „Az őrség megszokta, hogy az udvarra nyíló ajtónál, ahol a cigarettát osztják, mindig nagy a zűrzavar és torlódás. Szándékosan, mert ilyenkor lehetett egy-egy üzenetet, levelet, vagy illegális anyagot átadni. Ma ünnepélyes csend uralkodik. A férfi cellák foglyai egymás után haladnak el némán az őrség mellett. A cigarettát senki nem fogadja el. Az udvaron ötösével rendeződnek a sorok. „Október tiszteletére díszmenet előre!” – hangzik valahonnan. Ez így is zajlik le, mindenki rendezett sorokban, szótlantul, de büszkén, egybehangoltan lép. A séta befejeztével a menet fegyelmezetten felvonul a zárkákba. Minden zárkában ünnepség kezdődik. Egyperces néma csend az antifasiszta ellenállási mozgalomban és a háborúban elesett hősök tiszteletére, majd zárkánként ünnepi beszéd és ének. Az ebéd is ünnepi: kiosztjuk a féltve őrzött közös ételmet.

Este 9-kor megszólal a kürt, takaródó. Nehezen jön az álom. Csend van, csak az őrség ütemes lépteit halljuk az udvarról, a folyosóról... Majd halk, tiszta fütty... az Internacionálé dallama hangzik kintről.

Jelzés: barát van az örök között is.

Felejtethetetlen emlékünkn az 1943-as év szilveszter éjszakája is. Éjfél körül arra ébredünk, hogy az egyik cellában az Internacionálét éneklük. Néhány perc múlva egy másik férfizárka is rázendített, és terjedt zárkáról-zárkára a dallam. Lassan az egész börtön visszahangzik, négy nyelven szól a „*Fel, fel, ti rabjai a földnek...*” Az északi szél 400 soknemzetiségű bebörtönzött üzenetét vitte az új évet köszöntő városnak: „*a győzelem napjai jönnek... rabságodnak vége már...*” (Bazsik: i. m. 49-52. old.)

„Így következett el 1944 március – írja **Láng István** visszaemlékezésében. – Természetesen mi sem volt időszerűbb, minthogy megemlékezzünk 1848 dicső szabadságharcáról, a márciusi ifjakról és vezérükről, Petőfi Sándorról. 1848. március 15-ét a magyar kollektíva minden zárkájában megünnepeltük. Jómagam – aki a „hűtlenség” és „Magyarország szövetségei elleni izgatás”, valamint „kommunista szervezkedésben való részvétel” bűnét abban csúcsosítottam ki, hogy a Műszaki Egyetemen Petőfi Sándor németellenes verseit helyeztem el évfolyamtársaim padjain – némi elégtételt éreztem, mikor **Tomasovszki Lajossal** együtt bennünket ért az a megtiszteltetés, hogy az általunk készített nagy Petőfi plakátok alatt ünnepelhette meg minden magyar bebörtönzött zárkájában a szabadságharc emlékét. Néhány nap múlva tudtuk csak meg, mennyire drámaian időszerű volt ez valóban.”

VI.

MIRE AZ ERDŐK KIZÖLDÜLNEK..."

Előkészület a felkelésre

A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos

*Földiekkel játszó
Égi tünemény,
Istenségnek látszó
Csalfa, vak remény!*

Csokonai Vitéz Mihály: *A reményhez*

1943-1944 fordulója táján a börtönkollektíva mindkét nemzetiségű vezetősége - a délvidekiek kezdeményezésére - latolgatja a Szovjet Hadsereg közeledtének hatására azt, hogy a kialakuló frontközeli, vagy éppen fronthelyzetben a politikai foglyok milyen kilátásokkal tekinthetnek a jövőjük elé. "A kitörés tervével már januárban foglalkoztunk, és ezt a jugoszlávok vetették fel." Az előkészületeket azonban megnehezítette, hogy alig volt közöttünk, aki valamiféle fegyverismerettel rendelkezett.*

Láng István visszaemlékezésében írja: "Már jóval 1944 március 19. előtt, nem csak a jugoszláv politikai foglyok, de mi magyarok is számoltunk egy lehetséges náci megszállással, az ország függetlenségének Ausztriához, Csehszlovákiához, Jugoszláviához hasonló immár formális elvesztésével is. Napirenden volt mindegyikünkben akaratlanul is, hogy még mielőtt ez bekövetkezik, valahogy ki kellene jutni a fegyházból. Engem is erősen foglalkoztatott ez a kérdés... **Szalai Andrásnak** sikerült meggyőznie engem a tényleges helyzetről: megtizedelt az antifasiszta mozgalom, Magyarországon még nem érett a lakosság egy általános fegyveres felkelésre, még nem csalódtak eléggé a németekben, még túl sok az illúzió a "hazafias országgyarapításban." A dolgok szükségszerűen gyorsan fejlődnek, és addig is, míg ennek feltételei meglesznek, az ország függetlenségéért a faszizmussal szembefordulni hajlandó minden erő összefogásával kell fegyházviszonylatban is kialakítani elképzeléseinket."

Bazsik Renáta hűen adja vissza "*Mire az erdők kizöldülnek*" c. könyvében (Magvető, 1972. 56-60. old.) a valamennyi foglyot foglalkoztató gondokat:

"A Vörös Hadsereg győzelmes előrenyomulása Ukrajnában egyre közelebb hozta a szabadság óráját. De az a gondolat, hogy Újhely környéke is rövidesen hadszíntérre fog változni, aggodalmat keltett a foglyokban. Engem is gondok gyötörtek, amikor élettársam, Milán levelét olvastam.

"Három alternatíva között választhatunk. A Vörös Hadsereg közeledtével ez a terület hadszíntérre válik. Mi politikai foglyok itt nem maradhatunk. A németek mindenképpen be kell hogy vonuljanak erre a területre, és akkor a sorsunk megpecsételtetett. Bennünket veszedelmes kommunistáknak tartanak, és vagy itt a helyszínen fognak leöldösní, mint Jugoszláviában, Olaszországban tették, a börtönökben és internáló táborokban. De lehetséges - és ez a második alternatíva -, hogy hasznosabb feladatra használnak, és kikérgetnek bennünket a közeli frontra, az aknamezőkre, mint a politikai foglyokat és zsidókat más országokban. A harmadik alternatíva - hiszen olyan gyorsan közeledik a front -, hogy bevagoníroznak bennünket, és elszállítanak Németországba, valamelyik haláltáborba, ahol viszont a gázhalál vár ránk. De van egy negyedik is..." - nem folytatta tovább.

Van egy negyedik is. És én, de társaim is, csak ezzel a negyedikkel foglalkoztunk."

Deszanka Kokics Pavlovics 1943. XII. 5-i leveléből:**

"...Mindenki magábaroskadva, gubbasztva végzi a dolgát. Ki levelet ír, ki köt, vagy foltoz valamit. Mi az ami arra ösztönzi a lányokat, hogy levelet írjanak? Néhány napja

* BUJTOR LÁSZLÓ emlékezése, 1989.

** Üzenet a rácsok mögül, Novi Sad, 1968. 313. old.

amnesztiáról susognak, megvannak a jelöltek is. Most őket kérjük meg a levelek postázására." A közeli szabadság vágya, a közeli halál foglalkoztatta a fiatalokat.

...A partizánmozgalomban megedződött jugoszlávok, akik tapasztalták, hogy a fasisztákat is eltalálja a puskagolyó, csak tettekben tudtak gondolkozni. Képtelenek voltak a tétlen várakozásra.

"Ülünk, és várjuk, hogy jöjjön valaki, kiszabadítson bennünket, és vérezzen értünk a fasiszták elleni harcban? Az ő élete olcsóbb talán?" - mondta ingerülten **Széla**, a zárkánk parancsnoka. "Mit gondoltok, bennünket itt hagynak talán, ha ideér a front? Az én nagybátyámat a jeszenicai táborban ölték meg sok ezer társával együtt" - magyarázta **Deszanka*** a sajkásgyörgyi tanítónő.

A fiatalokúaknál** volt a legizőbb a hangulat, ők azonnal ki akartak törni. Az öregek óvatosságra intették őket. Tél van még, ki fog nekünk segíteni?

Vlaskalics Milenko sorra járta a magyar zárkákat. **Sebestyén Gyula** így emlékszik Milenko szavaira:

"Várni, várni a felszabadító Vörös Hadsereget! És mi lesz - erre válaszoljatok -, ha egy nap az ajtóban nem vörös csillagot, hanem német katonasapkát fogtok látni?!"

Nehéz és felelősségteljes a helyzet. A döntés a kollektíva vezetőségének feladata...

Attól függően, hogy a reggeli séta után hogyan tudtak más zárkába keveredni, ültek össze, és éjjel-nappal szenvedélyesen vitáztak az ellenállási mozgalom - a párt - tevékenységének elméleti és gyakorlati kérdéseiről.

Senki sem él közülük. Akik fegyveres harcot, a kitörést tartották az egyetlen lehetőségnek, elesetek a harcban.

Akik a várakozás álláspontján voltak, elpusztultak a koncentrációs táborban. **Szalai András** maradt egyedül életben.*** Őt a koncepciók perek során ölték meg." (Bazsik: i.m.58.old.)

"A jugoszláviai származású különböző nemzetiségű bajtársaink januárban érkeztek az időt, hogy döntsenek, a politikai helyzet, saját tapasztalataik alapján mire készüljenek fel. A "stáb" - a törzskar - a jugoszláv kollektíva kibővített vezetősége: **Milán Dzsánics, Iván Suc, Milenko Vlaskalics, Bozsidar Vukovics, Milenko Marinkovics** - mint csúcavezetőség. Akiiket később kooptáltak: **Milivoj Csonkics** Zsablyából, **Zsarko Dolovac** Csurgóról, **Vásza Bajics** Zsablyáról és **Müller György** Szabadkáról. Amikor világossá vált, hogy fel kell lépni erőszakkal is a szabadulás érdekében, halogatás nélkül dönteni kellett. Sajnálataikat fejezték ki, hogy nem mindenki tudott résztvenni a megbeszélésen, pl. **Miroslav Szimics** Újvidékről és **Ivan Vracsa-rics** Becsejből. Ezeket a hiányzókat pótlólag kooptálta a vezetőség. Szimics politikai felelős lett, Vracsa-rics pedig az ifjúsági csoport katonai felelőse.

A tanácskozást Milán Dzsánics vezette. Beszámolt a politikai helyzetről, a front-helyzetről és a politikai foglyok hangulatáról. Arról, hogy a Vörös Hadsereg közeledik Magyarországhoz, a Kárpátokhoz, és már Lengyelországban harcol. Beszért a három alternatíváról: a balkáni, az itáliai és a szárazföldi offenzíváról; a szlovákiai partizánokról, a kommunista pártok álláspontjáról, Európa jövőjéről.

* Deszanka Kokics Pavlovics, a kitörés utáni per XXII.r.vádoltja.

** Fiatalokúak: a börtön polgári igazgatású részén elhelyezett és Sátoraljaújhelyre elsőként érkezett 24 politikairól van szó.

*** Az egyik legtekintélyesebb egyéniség, a spanyol polgárháború tisztje, Gayer Imre is hazajött a büntetőszázadból. Őt is a koncepciók perek során végezték ki 1950. június 20-án.

Végül ezek nyomán döntöttek, hogy a kitörésre irányuló szervezkedést gyorsítani kell. Döntöttek, hogy a kitörés után a szlovák partizánokhoz csatlakoznak a hegyekben. A vélemények nem mindig egyeztek. A fiatalok azonnal és gyorsan akartak cselekedni, az idősebbek pedig meggondoltabbak voltak és a jobb felkészülés mellett érveltek. *Sőt olyanok is voltak, akik a kitörés tervét örültségnek tartották, kimondva, hogy az csak bukással végződhet.* Elkecsereedett vita alakult ki,... Dzsánics kitartó volt; a beszámolója és a vitavezetése szuggesztív. Kiállt a határozat mellett és az ingadozókat rávette, hogy álláspontjukat változtassák meg. Az évek óta harcoló szlovák partizán-csoportok közelsége ezt az álláspontot támasztotta alá. Ezekről azonban pontos információkkal nem rendelkeztek.

A tanácskozás a zárkában a vita miatt elhúzódott. Végül úgy döntöttek, hogy alkalmas időben, de *nem korábban mint májusban, a kitörést megkezdik.* A döntést visszavonhatatlannak és sorsdöntőnek minősítették. Dzsánics azzal zárta le a tanácskozást, hogy meg van elégedve és felhívta a figyelmet a nagy és nehéz feladatokra".*

"A jugoszláv kommunisták jobban ismerték a fegyveres ellenállás módszereit. A magyar ellenállási mozgalom helyzete számukra érthetetlen volt. Magyarország német gyarmat, miért nem tömegméretű hát az ellenállás, miért késnek a fegyveres akciók? - türelmetlenkedtek, bíráltak.

A magyar kommunisták nagyra becsülték a jugoszláv partizánok hősiességét, de jobban ismerték a magyar helyzetet, és tudták, hogy Magyarországon várni kell, amíg teljesen pőrre vetkőznek a német szövetségesek, és megmutatják igazi arcukat. Ez pedig csak 1944. március 19-e után következett be. Hitler "ajándékai" a Felvidék, Kárpátalja, Erdély, Délvidék megszállásából eredő "nagy-magyar" illúziók gyorsan elpárologtak.

A szenvedélyes vitában megszületett a jelszó: "Mire az erdők kizöldülnek" - és vándorolt szájról szájra. *Tehát tavasszal, májusban vagy júniusban,* amikor már meleg lesz, a fák kilombosodnak, és el tudnak rejteni bennünket, amikor a helyzet "megérik" kint is ... Vártuk a tavaszunkat." /Bazsik: i.m.59.old.)

Egyik nap a házimunkás ügyessége révén lapát nyelébe rejtett, kézzel írott apró nyomtatott betűkkel, többoldalas füzet jutott be a cellánkba. Fedőlapján a cím: *A jugoszláv és a magyar Kommunista Párt taktikája és stratégiája a fasiszmus elleni harcban.*" **

Láng Istvánnak "még a kitörést megelőzően **Braun Sándor,** a fegyház magyar kollektívájának egyik vezetője elmondotta, hogy van már konkrét elképzelés, amelynek

* Zsiván Miliszavac Az erdők nem zöldülnek ki c. műve (Suma nije olistala) 1961-ben és 1983-ban kiadott könyv. Mi ez utóbbi kiadásra támaszkodtunk a jugoszláv származásúak sorsának, nézeteinek ismertetésénél. A könyvet tartalmilag hiteles, de nem szó szerinti fordításban használtuk fel. A szerző a könyv epilógusában rámutat /325-329 old /, hogy a történet leírása döntő mértékben a túlélők visszaemlékezésére támaszkodik. "Legértékesebb forrás volt két fogoly levele, amelyet a fegyházban selyemkendőre írtak közvetlenül az események után" s amelyet illegálisan juttattak ki, a család pedig megőrizte. E levelekből mi is bőven idézünk.

** Kóváry Endre, aki egyik ezermester házimunkás volt, a következőket írja " csináltam álkulcsot a padlásfeljáró lemezajtájához és még a kitörés előtt a padlásra eljuttam /a vitatorat/ az eresz alá" - Ebben a vitatoratban fejtette ki a szerb kollektíva a maga álláspontját az adott politikai-katonai helyzetben követendő taktikáról, míg a magyar vezetőség a válaszában - a magyar belpolitikai és társadalmi helyzet alaposabb ismeretében, figyelemmel a Béképárt célkitűzéseire is - fejtette ki a maga nézeteit. Alapvető nézetkülönbség volt a fasiszmus, kezelebből a német fasizmus és a vele szövetséges Horthy-rendszer elleni harc taktikája, a harcban kötött szövetségek, a harc módszerei tekintetében. A vitatorat a Politikatörténeti Intézetben 677 f 2/39 jelzet alatt található.

lényege, hogy a várható német megszállást követően természetesen legmegnövekvő németellenes érzelmekre is alapozva, a zömében erőszakkal bevonultatott Tisza menti parasztokból verbuvált őrséggel, a nem kis számú antifasiszta érzelmű ruszin és felvidéki fiatal katonákkal és a fegyházvezetés egy részével is közösen - hamisított nyílt paranccsal - elhagyjuk a fegyházat. Az volt az elképzelés, hogy közülünk meghatározott számban beöltöznek "őrségnek", s így nálunk is fegyver lévén, minden eshetőségre felkészülten biztosíthatjuk az akció sikerét".

A foglyok ismerték az őrkök egy részének hangulatát, véleményét és reálisan számíthattak arra, hogy jónéhányan a felkeléskor melléjük áll. Ezt támasztja alá az alábbi emlék is: "A német bevonuláskor személy szerint nekem is panaszkodott egy idős paraszt bácsi "smasszerünk", hogy mi lesz most az országgal, ott van a gazdasága, itt a tavaszi munkák ideje, ő meg itt üldöge s közben a németek majd beszállásoltatják magukat, s még azt a keveset is elviszik, ami lenne. **Pákei János** törzsőrmester is teljesen kétségbeesve jött be a megszállás után, jóformán sírt, teljesen össze volt törve, s hangulata feltehetően jól tükrözte az akkori fegyveres fegyházőrség többségének is a véleményét."*

Természetesen az őrség körében bőven volt más karakterű ember is, akik a börtön fegyelméből jottányit sem engedtek. Volt, aki hencegett korábbi visszaéléseivel, vagy kihasználta a foglyok kiszolgáltatottságát.

Tihanyi Endre, aki alapos feltáró munka után írta meg a kitörés történetét, először a Vértanúk Zemplénben c. könyvében (1984. Miskolc), majd Felkelés a Sátorhegy alatt című tanulmányában** így vázolja az előkészületeket és elképzeléseket: "A kitörésnek t ö b b a l t e r n a t í v á j a volt. Az egyik az erdők, a hegyek felé menekülés. Felmerült a német megszállás előtti utolsó látogatáskor a Kassa-Ungvár térség felé történő menekülés is. Az országhatár egykor valóban itt volt a legközelebb. A szovjet csapatok is fontosnak tartották a terület áttörését, mivel az a németek utánpótlási vonala volt. Ezen időszakban a szlovák partizánok elérése is itt volt a legközelebb. A foglyok nem tudhatták pontosan, hogy a szlovák partizánok milyen messze vannak, és arról sem lehetett ismeretük, hogy Csap, stratégiai helyzete miatt, tizenkétszer cserél majd gazdát.

Vlaskalics Milenko is a Vörös Hadsereg közeledését tartotta alkalmasnak a kitörésre. A szükséges értesülések gyűjtése elsősorban az ő feladata volt. Kapcsolatban állt a kassai gépkocsizóknál szolgáló régi barátjával, **Bora Petrov** karpaszományos honvéddal. Petrov többször meglátogatta Vlaskalicsot, és összekötötte egy **Polák** nevű őrmesterrel. Polák őrmester a helyi katonai objektumokról tájékoztatta Milenkót, és pártkapcsolatokat próbált szervezni.

Mi is ismertük Polák őrmestert, bejárt hozzánk a katonai kórházból mint szanitéc, ő kísérté az orvost. "Petrov ezentúl valahányszor Újhelybe jött, Polákot kereste, neki adta át az illegálisan Bácskából hozott üzeneteket, anyagokat, híreket, gyógyszereket. Polák ezeket Vlaskalicsnak továbbította." (Bazsik: i.m. 60. old.)

A **Braun Sándor** által felvázolt terv szerint a kitörési terv fontos része volt, hogy Petrov Kassáról katonai gépkocsikkal megérkezzen a felkeléskor és a foglyok ezen hajóják el Sátoraljaújhelyet.

* Láng István emlékezése 71. old.

** Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén c. helytörténeli folyóirat 1986. évi 8-9. számában

Míg folytak a politikai viták, közben készült a börtönkollektíva a tettekre is.

"A jugoszláv fogolykollektíva megerősítette **Dzsanic Milánt** a vezetésben és őt bízták meg a kitörés és a partizánosztag vezetésével is. **Vlaskalics** azt a feladatot kapta, hogy vegye fel a kapcsolatot a magyar foglyokkal és tárgyalja meg velük a kitörés tervét.

1944 január közepén az ifjúsági csoportok vezetői: **Szimics Miroslav** és **Vracsa-riics Iván** utasítást kaptak a jugoszláv kollektíva vezetőségétől rohamcsoportok szervezésére. Technikai vezetőnek **Katics Alexandert** nevezték ki, akinek kötelességévé tették a vezetőségi broszura sokszorosítását, amelyben szó volt a későbbi partizántevékenységéről. Kinevezték a csoportok parancsnokait, a leendő vezetőket. Az ötven éven felüli foglyokat a kitörés esetén nem tervezték felhasználni."

Tervbe vették a kapcsolat felvételét a fegyház őrségével, amely főleg Kárpátaljáról bevonultatott katonákból állt. Ezek a katonák gyakran bocsátkoztak kisebb beszélgetésekbe a foglyokkal. **Suc Iván** nyíltan beszélt a fegyház őreivel arról, hogy miért harcolnak ők és miért a Vörös Hadsereg, és hogy a front közeledik. Próbálta rábeszélni őket a szökésre és a katonai szolgálat megtagadására. **Riska** és **Ondrij** kárpátaljai ruszinok voltak a legmegbízhatóbbak. Ők vállalkoztak újságok behozatalára, levelek továbbítására és a zárkák közötti üzenetek közvetítésére. Bazsik Renáta szerint Riska és Ondrej tartották a kapcsolatot a kintiekkel."*

"A kitörés zavartalan előkészítése, a kapcsolatok megteremtése, a szabad mozgás és légkör részben nekik volt köszönhető.

Sajnos a kitöréskor már nem voltak a börtönben, lejárt a három hónapos szolgálati idejük. A fiúk rábeszéltek Ondrijt és Riskát, hogy kövessenek el kisebb szabálysértést, amiért néhány hónapra elítéli őket a katonai bíróság, és akkor talán nem kerülnek a frontra. Egy napon, amikor **Spóner** százados tartott szemlét, Ondrij előhúzott zubbonyából egy újságot, és miután Riska kinyitotta a cirklit, bedobta az egyik cellába. Spóner százados, mint a héja csapott rájuk. Derékszíjukat, fegyverüket elvették. A déli ebédsztáznál nyitott cellájuk ajtajában állva, felemelt ököllel üdvözöltek bennünket, így akarták tudatni velünk, hogy most már ők is egyek velünk.

A kassai katonai törvényszék 7 hónapra ítélte őket: mégsem mentek a frontra testvéreik ellen." (Sajnos semmiféle információnk sincs a ruszin fiúk további sorsáról). (Bazsik: i.m.30-31.old.)

A ruszin fiúkat frontszolgálatra alkalmatlan katonák váltották fel.

A foglyoknak csupán egy részét vonták be a leendő felkelés előkészítésébe. Sok fogolynak fogalma sem volt arról, hogy mi megy végbe a fegyházban; még kevésbé a kitörés tervéről.

Bazsik Renáta írja: "A börtönlétben új korszak kezdődött: a kitörés szervezésének és előkészítésének korszaka. Mi nők ebből kimaradtunk. A konspiráció szabályai szerint természetesen nem kérdezősködtünk. De azért elsősegély-tanfolyamot tartottunk a női zárkában, mivel úgy gondoltuk, hogy egészségügyi ismeretekre még szükség lehet.

* Miliszavac: Az erdők nem zöldülnek ki c. kötet 185-198. oldal tartalmi fordítása

A férfiaknál másként folytak az előkészületek, mi ezekről csak a kitörés után, kint, az erdőben szereztünk tudomást. **Budincsevicz Géza** mesélte nekem menekülés közben, hogy a földszinti fiatalkorú zárkákban -itt ágyakis voltak - az ágyakból kiszedték a vasakat, s fegyvereket fabrikáltak belőlük. Szalmazsákokból hátizsákokat varrtak. Birkóztak, hogy ügyesedjenek, gyógyszert gyűjtöttek. Megtanulták legalább elméletben a fegyverek használatát. Ezekről kis brosrák készültek, amelyeket a vezetőség minden zárkába eljuttatott."

Bujtor László visszaemlékezik: "Nekem jutott az a feladat, hogy emlékezetből le-rajzoljak egy kézfegyvert és leírjam annak működését. A célratartást egy ceruzával, egy gumigyűrűvel és egy kétfilléssel gyakoroltuk. Az előkészületek részeként igyekeztünk kondíciónkat javítani, ezért rendszeresen tornáztunk, birkóztunk és a séta végén futottunk. Az előkészületeket a német megszállás alaposan megzavarta."

A hírek bejutottak a börtönbe

A kitörésre kedvezőnek ítélt időpont kiválasztását befolyásolták azok a látogatások, a rokonszenvező örök révén a foglyokhoz jutott hírek, amelyek a front rohamos közeledtéről, a szlovákiai partizánharcok kiterjedéséről, súlyos szabotázsokról szóltak. Pl. **Choleva Béla** így emlékezik: "Már akkor hallottuk a látogatóinktól, hogy a rozsnyói bányászok lopkodják a dinamitot, a robbanószerkeket és hordják a hegyekbe. Már az 1943-as év vége felé az a hír járta, hogy Gömörben fegyveres felkelésre készülnek. Különbösen Gömör nagyon intenzíven volt bekapcsolva a szlovák nemzeti felkelésbe is."

Ez nem volt csupán képzelet, ezt alátámasztja az alábbi:

A m.kir.rendőrség sátoraljaújhelyi Kapitányság ** 2/1-1944. biz. szám. Tárgy: havi helyzetjelentés felterjesztése vonatk. rendelkezés: 17.900/1941-VII-res.BM - 1944. február 6-án aláíró: dr. vitéz Fazekas.

A szomszédos "Szlovákiából kapott hírek, illetve értesülések szerint Szlovákiában súlyos, az állami élet febmolására mutató jelenségek, események vannak. Bár a hírek egymásnak sokszor ellentmondók, s ugyanazon eseményeket más és más megvilágításban mondják el, egy kétségtelenül megállapítható, hogy Szlovákiában az állam rendje és biztonsága inog.

Február 4-én Szlovákia területén a posta és távirdahivatalok irányítását a német katonaság vette át, ami szintén arra enged következtetni. Az a hír járja, hogy Szlovákiából Magyarországon keresztül Sátoraljaújhelyen át nagyobb arányú német csapatszállítások várhatók."

Ezeknek a híreknek a hatása jelenik meg **Julijana Kobiljszki-Kocsovics** 1944. június 30-i levelében.***

"Március 22. előtt néhány nappal hallottuk, hogy a németek elfoglalták Magyarországot, hogy a nagyobb városokban elfoglalták a postákat és az állomásokat, tulajdonképpen a főbb objektumokat."

A fegyházvezetőkről szólva ifj. **Kótay Ferenc** pedig visszaemlékszik arra,**** hogy (s nyilván Kovács főtörzsőrmesterre gondol) "olyan híreket terjesztettek, hogy a

* PTI 867-f. 1/c-90.

** MOL K-149-1944-4-1006.

*** Üzenet a rácsok mögül, Novi Sad, 1968, 329. old.

**** PTI. 867-f. 1/k-435

kommunistákat ki fogják irtani, mert nincs már idő arra, hogy koncentrációs táborokba hurcolják őket." 1944. márciusában egyébiránt is" olyan hírek jöttek, hogy a szovjet hadsereg gyorsan nyomul előre" s "megtudtuk, hogy a fegyházat ki fogják üríteni és azt a németek fogják végezni".

Szekerényesi Lajos cikkében * olvasható a **Rajnai Miklós** sátoraljaujhelyi lakos, a sátoraljaujhelyi törvényszéki fogház egykori alkalmazottjával készült riportban:

"Utólag tudtam meg, hogy részletes tervet dolgoztak ki, ezt felolvasták a cellákban, így készültek a nagy napra. Talán mégsem időre történt az egész, megzavarta őket az a disznó Kovács azzal, hogy »megjöttek a németek, mostmár mindnyájan megdöglöttek, disznók«.

E hírek egyrészt növelték a börtönből való kiszabadulás realitásába vetett bizodalmat, másrészt erősítették az elhatározást, hogy ha a kényszer ráviszi a foglyokat - megkísérlik kivédeni, elkerülni a végső kiszolgáltatottságot, a szégyenteljes halált, mert annak tartották, ha az ellenállók harc nélkül fogadják a végzetet a német megszálláskor."

Operatív terv a felkelésre és tépelődések

Tehát a biztató és riasztó információk hatására még jóval a német megszállás előtt kellő részletességgel kidolgozták a felkelés, a börtönből való kijutás tervét is. Ezt a tervet **Bazsik Renáta** így ismerteti:(i.m. 71-72 old.)*

"A terv szerint a kitörés egyidőben kezdődik mindkét emeleten és a földszinti két kommunista zárkában is.

A kitörés megkezdésére kijelölt zárkák egymás fölött voltak. A földszinten **Szimics Miroslav**, az első emeleten **Dzsánics Milán**, a második emeleten **Vlaskalics Milenko** voltak a parancsnokok.

Újhelyi szokás szerint 3-4 óra között ürítjük ki a kübliket. Mindkét emeleten megjelennek a kulcsárok, s elordítják magukat: "Kibli-víz!" és már nyitják is az első zárkát. Ez a jel a kitörésre! A földszinten azonban nincs küblizés, ott nem katonák, hanem polgári "smasszerek" űrködnek. A terv szerint, amikor fentről dörömbölést hallanak, valamilyen ürüggyel be kell hívnioi a napos smasszert, és le kell fegyverezni.

Az első és második emeleten be kell rántani a zárkába a kulcsárt. Ekkor a küblit vívő társaink a folyosón álló őrköt leütik, puskájukat elveszik, s a kulcsároktól elvett kulcsokkal kinyitják az összes cellát. Az őrség lefegyverzése után indul rohamra a csoport, amely a pihenő őrséget lefegyverzi, elfoglalja a parancsnoki irodát, elvágja a telefondrótot.

A földszinti fiatalokú politikaiak zárkája - a váciak - kapta a legáldozatosabb feladatot: az elvonulás biztosítását. Hangsúlyozta a parancs, hogy az őrköt nem szabad

* Napjaink, Miskolc, 1984 ápr 1 Szívek és kések

** A megtorló hadbírósgá rogtónítélő bíróság ítéletéből, a felkelés tervéről

a Sátoraljaujhelyen 1944 évi április hó 3, 4 és 5 napjain tartott zárt tárgyalás alapján a vád és védelem meghallgatása után a következöképpen ítélte A m kir honvéd vezérkar főnöke bíróságának sátoraljaujhelyi büntető intézetében más ugynben szabadságvesztésüket töltö elítéltek előzetesen megbeszelve és kiterelve, hogy a folyosó őrköt ártalmatlanná teszik, a kijelölt egyének az őrség fegyvereit magukhoz veszik, a tiszteteket lefegyverzik, a lőszert megszerzik, az intézetből csoportosan részben kitornek, részben az őrszemélyzet ruháit magukra öltik, és így a büntető intézeti őrség lekuzdese után katonai alakulatként a hozzájuk csatlakozó többi elítélteel együtt, azokat mintegy kísérve, a hegyekbe távoznak és megszöknek, - kir kassai honvéd törvényszék, mint rogtónítélő bíróság Hb 582/44-VIII szám

megölni, csak legvégső esetben, a másképp leküzdhetetlen ellenállás esetén. Amikor az őrséget lefegyverezték, egy csoport beöltözik egyenruhába, felsorakozik, és mint katonai őrség kísérnek bennünket. A feladatokat pontosan kiosztották: meghatározták a szerepeket. A terv sikerének fontos kelléke **Bora Petrov** megérkezése Kassáról a katonai gépkocsikkal. Ezeken kellett volna elhagynunk Sátoraljaújhelyet. A tervet a vezetők hónapokon át vitatták, csak egyet nem sejtettek, hogy *a német megszállás új helyzetet teremt, s a tervet új feltételek között kell megvalósítani*, jó belső szervezettséggel, *de külső kapcsolatok nélkül*. A külső kapcsolatok hiánya vált végül végzetessé. A vezetők e végzetnek estek áldozatul."*

Choleva Béla bajtársunk is e tételődésünkről ír.

"A kitörésről tudtunk-e előre? Éreztük, hogy készül valami. Említettem, hogy **Erdőstől** azt a feladatot kaptam, tapogassam ki, ki milyen fegyverrel tud bánni és kire lehet számítani egy ilyen kitörés alkalmával.

Feltételezem, hogy ilyen konzultációk folytak a többi bebörtönzött csoportban is. Azt hiszem, hogy a kitörést meggyorsította a szerbek tapasztalata, akik meg voltak győződve arról, hogy a német csapatok bejövetele után nem jöhet más, mint a politikai foglyok teljes likvidálása. Tudtommal az un. felvidékiekkel, konkrétan nem tárgyalták meg, nem tárgyalta meg senki, hogy mi készül, pedig nekünk itt voltak a kapcsolataink Kassa környékén."**

Ifj. Kótay Ferenc*** (a kassaiak közül):

"Az előkészítésbe a mi részünkről senkit sem kapcsoltak be. Csak a utolsó pillanatban tudtak meg. A külső segítség nem volt megszervezve, nem voltak közel a partizánok.

Vass Henrikné így emlékezik:

"**Pákei** törzsőrmester március 19-én kora reggel közölte velünk: »Jaj lányok, nagy baj van! A németek bevonultak!« "Elmondta, hogy Veszprémben és másutt a magyar alakulatok - a légierő is - ellenálltak és ebből nagy baj lesz.

Így informálódtunk arról, hogy mi történt ezen a szomorú napon hazánkban.

Anyám és nővérem is megérkeztek a látogatásra. Ők akkor indultak el Pápáról, amikor a németek a városba éppen bevonultak. **Barta László és Miklós** édesapja is velük jött. **Barta Sanyi** bácsi a beszélőn odasodródott hozzám és ő mondta: »Te Klári, baj van, itt valami kitörést terveznek a jugoszlávok, hoztak valami fegyvert is magukkal.« Úgy látszik a vonaton hallott erről valamit. Akkor én megnyugtattam Sanyi bácsit, ne izguljon, vigyázunk mi magunkra. Ezt valóban így gondoltam, hisz a kitörésről konkrétan addig nem volt semmilyen egyeztető megbeszélés a két kollektíva között. Korábban ugyan szót váltottunk erről, de időpont nélkül, mert akkor még ennek feltételeit mi nem láttuk biztosítottnak, tehát még nem is gondoltunk akkor rá. Ennek ellenére, mégis szöget ütött a fejembe, amit mondott. Sőt, rendkívül megijedtem, hogy ezek a délvidékről jövők a vonaton ismeretlen emberek előtt nyíltan és felelőtlenül beszélnek ilyen súlyos problémáról, ebből csak baj származhat.

Mindjárt leadtam a hírt a kollektíva vezetősége egyik tagjának, **Erdős Lászlónak**. Sürgős választ is kaptam: »Mi is hallottunk ilyesmit. Amint tudunk valamit, hírt adunk róla.«

* Nem voltak ismereteik a közelben elhelyezkedő rendőri, csendőrségi, tábori rendőrségi és német katonai erőkről sem.

** PTI. 867-f-1/c-90

*** PTI 867-f-1/K-435.

A rákövetkező nap kezdődött a levélváltás a két börtönkollektíva vezetősége között. A jugoszlávok közölték a magyar kollektíva vezetőségével, hogy ők kitörnek. Megkérdezték, velük tartunk-e vagy sem. Már olyan volt a helyzet, hogy nem vitathattam meg az ügyet a zárka tagjaival. Nem akartam pánikot kelteni, hanem mint a kollektíva vezetőségének tagja egyedül nyilatkoztam.

Akkor én úgy ítéltam meg a helyzetet - és ezt le is írtam -, hogy tele vagyunk öreg és beteg asszonyokkal. A felvidéki nők is általában korosak, rossz kondícióban levő emberek voltak. Közöltem, hogy a helyzetünk rendkívül nehéz, nem ismerünk semmit. Feltettem a további kérdést: Biztosítva van-e a kinti segítség? Közöltem, ha nincsenek meg a szükséges feltételek, akkor a magam részéről nem látom helyesnek a kitörést, de a kollektíva döntését természetesen magamra nézve kötelezőnek tartom. Visszaérkezett a válasz: hogy egyetértenelek velem. A leveleket **Erdős László és Braun Sándor** írták."

Deszanka Kokics-Pavlovics, Szlavka Arangyelovics, Branka Szavin közös leveléből, amely 1944. május-június folyamán keletkezhetett s a júniusi látogatáskor juthatott ki, selyemre írva kabátba bevarrva:

*"A látogatás előtt már keringtek olyan hírek, hogy jönnek a németek, a magyarok gyengeségéről, hogy megvédjék a Kárpátokat, a német fasiszták megszállásáról. Szó volt, hogy a németek átveszik a börtön irányítását, így vagy megölnek bennünket, vagy kitörünk. A monoton börtönéletnek minden esetben vége szakadna. Azt is hallottuk, hogy Magyarország március 20-án ultimátumot kapott és Kállay angol nyomásra ki akart lépni a háborúból, mire a német megszállás mint válasz érkezett. Ezek voltak a kitörés előzményei." **

Szemere Imre** írja:

"A jugoszláv kollektíva tagja voltam. A kitörés előtt már több hónappal volt a zárkán belül tárgyalás arról, hogy jó lenne a fegyházból valamilyen módon kijutni. Ezek az elképzelések egyre jobban konkretizálódtak és ilyen irányban szervezés is indult meg. Élelmiszert gyűjtöttünk, térképeket szereztünk be, fegyverhasználatra tanítottuk azokat, akik nem tudtak fegyverrel bánni, ez persze csak elméleti alapokon történt.

1944. március 19-én a reggeli és a délelőtti órákban végigjárta a zárkákat **Pákei János** főfoglár, mindenütt közölve, hogy az országot a német csapatok megszállták. A hír óriási izgalmat keltett a foglyokban. A látogatások március 19-én vasárnap és 20-án hétfőn voltak időszerűek, és ezek így bizonytalanná váltak. Szerencsére a látogatásokat megtartották, de a látogatóktól kapott hírek új aggodalmakat keltettek."

Sebestyén György írja visszaemlékezésében (1992. V. 20.):

"A német megszállás után rögtön értesültünk a "kitörés" előkészületeiről. Így, látogatásra jött öcsémnek, **Sebestyén Victor**nak kiüzentem, hogy hozza be a megyének egy térképét, amelyet egy helyi könyvkereskedésben be is tudott szerezni, majd bejuttatni.

A kérdéses napon persze vita volt a zárkában, nem mindenki akart részt venni, átszökni a szlovák partizánokhoz."(Néhányan: **Sebestyén György és Gyula, Goldstein Alfréd** felöltözve, bakancsba várták míg a zárkákat kinyitották a kitöréskor, de a börtön udvarán túl nem jutottak.)

* Üzenet a rácsok mögül. Novi Sad, 1968. 334-335. old.

** Megjegyzés: A Deák-csoporttal ítélték el és került Sátoraljaújhelyre. A kitörés utáni perben XLIV.r. vádlott, halálra ítélték, de kegyelmet kapott.

Ismét **Bazsik Renáta** mondja el: "Huszádikán újra látogatónk érkezik. Milán testvére, Száva. Csomagjában csizma, bekecs, kompasz, illegális röpcédulák. Izgatott a csomag különös tartalma.

Száva nagyon jó híreket hoz. »Jóska bácsi - ez a Vörös Hadsereget jelenti - a Kárpátok gerincén van. A nagybácsik - a Szövetségesek persze csak készülődnek.« Ezen a nyelven folyik a beszélgetés, így értesültünk a front eseményeiről. De hiába, Milán gondterheltebb, mint tegnap.

Száva elmondja, hogy a vonatot végigrazziálták a németek, s a zsidókat nem engedték tovább. A hidakat, vasutakat ellenőrzésük alatt tartják. Hallotta, hogy Újvidéken a magyar helyőrség ellenállt március 19-én.

A hírek nem pontosak. A látogatókat úton vagy útra készülve érte a német megszállás. Többen úgy tudják, hogy Szálasi vette át a hatalmat, Horthyt internálták a németek, több miniszter öngyilkos lett stb. stb. - de minden hír ellenőrizhetetlen."*

"A látogatók, akik 20-án jöttek, hírül adták, hogy a német csapatok minden órában megjelenhetnek Sátoraljaújhelyen is. Tőlük hallottam, hogy egyes nyugati megyékben összeszedik a zsidókat és náci koncentrációs táborokba szállítják majd őket. Mindennap csak azt vártuk, mikor foglalják el a börtönt is, mikor állítanak német őrköt az ajtók elé. Azokban a napokban számítottunk a legrosszabbra. Tudtuk, hogy a németeknél nincsenek politikai börtönök, mert mindenkit likvidálnak. Ezért semmi jót nem remélünk, minthogy minket is a falhoz állítanak."**

"A náci csapatok hirtelen jelentek meg Újhelyen. A szemben levő bírósági épületben pillantottuk meg a csukaszürke egyenruhájukat, amint lenéztek a börtönre."***

Bazsik Renáta: "Milán elgondolkodik: hát máris? Tudtuk, hogy ez be fog következni, de a német megszállás mégis váratlanul érte. Rám néz:

»Ha mennénk, te jönnél?« - »Jönnék, Milán, de csak ha fegyver van. Élve nem akarok a csendőrök kezébe jutni!« - Milán lehajtja fejét."****

A német megszállás ténye szörnyű súllyal nehezedik rá a tervezett kitörés egyik kezdeményezőjére. Kétségeit fokozza, hogy még nem érkezett válasz, vajon a párt (a JKP.) egyetért-e az akcióval, jóváhagyta-e a tervet, küld-e külső kapcsolatokat, gondoskodik-e segítségről. S mikor kell a jelszót kiadni? Most vagy később? A döntés felelőssége nyugtalanítja Milánt.

Az erdőkben még nem hajtottak levelet a fák. *Az előkészítés sem teljes* - hiányzanak a kintiekkel a kapcsolatok. *De az idő rohan. A németek* - ha ide is befészkelődnek - *átvehetik a börtön vezetését.* Nincs más lehetőség, mint életünket kitépni a vak sors kezéből, és megkísérelnünk a majdnem lehetlent: szabaddá válni és újra harcolni!

Tehát a negyedik alternatíva...

A kétnapos látogatásnak - az utolsónak - vége. Mindenki visszamegy zárkájába: tudjuk már, hogy itt vannak a németek, de nem tudjuk, mi következik.

A napok és éjszakák egybemosódnak. Minden zárkában szenvedélyes vita folyik. Kivéve a két női zárkát: a vezetőség úgy döntött, hogy csak az utolsó pillanatban fognak a határozatról értesíteni.

* Bazsik R. i m. 63-65. old.

** Tükör, 1974. július 16. Sándor Lajos

*** J. Kobiljszki-kocovics, Üzenet a... Novi Sad, 329. old.

****Milánnal úgy tud beszélni, hogy - mint máskor is - a látogatásra csoportosan mentek a foglyok.

A német megszállás ténye megzavarta a börtön parancsnokságát és az őrséget is. "Törzsike" a megszállás reggelén nagyon szomorúan lépett be zárkánkba. *"Mi lesz a kormányzó úrral, ha a németek elfogják? És mi lesz velünk, magyar katonákkal?"* - kérdezte tőlünk -. *"Törzsőrmester úr, miért fáj a maga feje a kormányzó úrért? Magának és az olyan embereknek, mint a törzsőrmester úr nem felejtik el, aki jó volt hozzájuk... de a fegyvereket, a puskákat, törzsőrmester úr, ne adják oda a németeknek! Inkább nekünk adják!"* - Legyintett, és szomorúan elballagott.

Az egyik férfi zárkában az esti létszámmellenőrzéskor nem állnak vigyázba. A belépő foglárt a zárka foglyai ülve, fekvé fogadják. Ez elképzelhetetlen fegyelmeztelenség.

Milán, a zárka parancsnoka is fekvé jelent:

"Ne haragudj, Törzsike, de nem állunk fel, nincsen kedyük!"

A törzsőrmester komoran végignézi az embereket. Ordítani fog? Káromkodik? Hívja az őrséget? Sötétbe zárja őket? Csak ennyit mond: *Nem baj, holnap majd felálltok a németeknek. Láthatjátok már őket, odaát vannak az Ügyészészen*". (Bazsik i.m. 64-66. old.)

Megszületik a végső döntés

A helyzet világos. Az őrség, a magyar katonaság tanácstalan, demoralizált, aggasztja a bizonytalan jövő.

A vitát eldöntötte **Bora Petrov** látogatása. Spóner engedélyével beszélhetett Milenkóval, s a találkozáskor zsebébe csúsztatva Újhely környékének pauszpapírra másolt katonai térképét. **Spóner** nem figyelt a beszélgetésre, a pálinkával volt elfoglalva.

Bora közölte azt is, lehetséges, hogy két-három katonai teherautóval erre a vidékre vetődik, ugyanis elhitette a parancsnokával, hogy a legjobb fát az újhelyi erdőben lehet kapni. A jelszót távirathban küld ki. *"Testvéred nagyon beteg, gyere."*

A beszélgetés végén elhangzik **Milenko** utolsó utasítása **Petrovnak**: *"...ha a sors úgy hozná, hogy mégsem tudnánk találkozni, mert már nem leszünk itt, akkor ne gyertek ide, menjetek a környék falvaiba, ahol partizánokról fognak beszélni."*

A döntést megerősítette a magyar kollektíva álláspontja. **Vlaskalics** a huszonegyedikére virradó éjszakát a magyar kollektíva vezetőségénél töltötte. **Braun Sándor** és **Erdős László**, a magyarok vezetői még pár hónappal ezelőtt éretlennek tartották a magyar helyzetet a fegyveres ellenállásra, és ellenezték a kitörést. A német megszállás hatására megváltoztatták korábbi véleményüket. Úgy határoztak, a magyar kollektíva tagjai szabadon dönthetnek, csatlakoznak-e a kitöréshez vagy nem.

Március 21-ről 22-re virradó éjszaka megszületik a végső döntés: a kitörést tovább halasztani nem lehet. A megszálló német csapatok ma még a berendezkedéssel vannak elfoglalva, s nem rendelkeznek kellő helyismerettel. De holnap már késő lehet, hiszen bizonyára átveszik az egész városban az ellenőrzést. A kitörés március 22-én délután 3 és 4 óra között lesz.

A hosszú hónapokon át vitatott és részletesen kidolgozott terv végrehajtására tehát a tervezettnél korábban került sor. Az értesítést csak a rohamcsoportok parancsnokai kapták meg írásban.*

* Bazsik R. i.m. 66-67. oldal

"Bár a terveket hosszú hónapokon át vitatták, az előkészületeket gondosan szervezték meg, mégsem sejtették, hogy a német megszállás a külső kapcsolatokban teljesen új helyzetet fog teremteni, azaz a tervet belső szervezettséggel, de külső kapcsolatok nélkül, megváltozott külső helyzetben kell - előre hozva - végrehajtani." *

A különféle emlékezések összevetése alapján **Pintér István** így összegezi a kialakult március 21-i helyzetet: **

"Az előkészületekbe azonban nagy horderejű, váratlan esemény szült bele. A németek 1944. március 19-én megszállták Magyarországot. A tragikus fordulatról a Sátoraljaújhelyen raboskodó kommunisták részben a látogatóktól, részben a börtön főfoglárától értesültek, de túlzó híreket kaptak tőlük: azt például, hogy **Horthy** lefoglalták, **Bajcsy-Zsilinszky Endrét** kivégezték, és hogy minden kommunistára is ez a sors vár. A hír hatására - ahogy a hadbíróság ítéletében olvasható - a jugoszlávok azt gondolták: a németek (mint ahogy az náluk 1941-ben történt) Magyarországon is kivégzik a börtönök politikai foglyait. Ez gyors cselekvésre készítette őket. Úgy számították, hogy ha egyáltalán lehetséges az akció végrehajtása, csak addig van rá alkalom, míg a németek nem érkeznek a városba, és át nem veszik a börtön felügyeletét. Azt vélték, hogy a német megszállás az őrséget is demoralizálta, bár az előkészületek hiányosak, a feltételek kedvezőtlenek - például nem tudták, hogyan lehet biztosítani az elvonulást, milyen a lakosság hangulata és az erdő is még csupasz, lombtalan volt - tovább várni nem lehet. Március 21-én megszületett a szerb kollektíva vezetőségének döntése: március 22-én kitörnek a börtönből.

A döntés a magyar kollektíva vezetőségének a megkérdezése előtt született meg. A magyarok az előkészületeket kevésnek, az időpontot alkalmatlannak tartották.***

A szerbek azzal érveltek: "Inkább bátran halnak meg, nem hagyják magukat gyáván kivégezni". Végül is megállapodtak abban, hogy a magyarok nem ellenzik az akciót, és minden magyar kommunista maga dönti el, részt kíván-e venni a kitörésben. Ez a döntés azért is fontos volt, mert -mint említettük - voltak olyan magyarok, akik a szerbek cellájában voltak elhelyezve. A viták és az előkészületek zavarai miatt voltak olyan helyek, ahol csak az utolsó pillanatban szereztek tudomást az akcióról. Bonyolította a helyzetet, hogy 1944. március 12-én súlyos betegsége miatt **Szalai Andrást** kiengedték (ideiglenesen) a börtönből, s így a döntés időpontjában már nem ő, hanem **Benya Antal** mérnökhallgató -aki ugyancsak beszélt szerbül - tartotta az összeköttetést a két kollektíva között."

A felkelés szükségességéről írt annak leverése után is, **Julijana /Juca/ Kobiljszki-Kocsovics**. Az 1944. június 30-án kelt levelét illegálisan juttatta ki a férjének, **Gara-bantin Sztevanak**.****

* Tihanyi: i.m.

** Pintér István: A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés. Társadalmi Szemle, 1984/3. 70-75. oldal

*** A második szinten a 114. zárka kollektívájában több katonailag képzett és idősebb, ilyen téren is tapasztalt, higgadt fogoly volt /Hack Győző, Kelen Tibor tartalékos tisztek voltak, Gayer Imre harcolt a spanyol polgárháborúban, Balogh János is katonaviselt emberként került a fegyházba/. Ott az a vélemény alakult ki, hogy *jelenleg katonailag megoldhatatlan a kitörés a börtönből* és az eljutás a szlovák hegyekbe, mert még az előkészületek, a külső kapcsolatok kiépítése nem fejeződött be. A felkelés kezdetekor a szerbek kinyitották az ajtójukat, de a bentlevők visszazárták azt magukra -mert reménytelennek látták a harc sikerét. /A zárkakollektíva vezetője Jámbor Árpád, a Fegyver- és Gépgyár munkása volt. A zárkában még velünk volt pl. Bruck László és Téglás Dezső, talán Berényi József is.)

**** Üzenet a rácsok mögül, szerb nyelven, Novi Sad, 1968. 330. oldal

"Tudtuk, hogy a németeknél nincsenek politikai börtönök, mert mindenkit likvidálnak. Ezért semmi jót nem reméltünk, mint hogy minket is falhoz állítsanak. Az elvtársak ezért úgy döntöttek, hogy nem várják meg a biztos, a harc nélküli gyáva halált. El akartunk jutni a kárpátaljai erdőkbe, ahol kapcsolatba léptünk volna a szlovák partizánokkal, akik kb. 20 km-re voltak tőlünk."

"Holnap 16 órától"

Mozgósítás a felkelésre

Szemere Imre emlékezete szerint: "1944. március 19-én tudtuk meg, hogy a németek megszállták Magyarországot. Abban a zárkában, ahol én voltam, összeült a jugoszláv kollektíva vezetősége, **Vlaskalics Milenkó, Dzsánics Milán, Zsárkó Dolovac**. Ezen az éjszakán határoztuk el, hogy március 22-én leszereljük a fegyházőrséget és kitörünk a hegyek közé. A jugoszláv elvtársaknak az volt a véleményük, hogy miután ismerték a németeknek a politikai foglyokkal eddig tanúsított magatartását, inkább fegyverrel a kézben, harcolva haljunk meg, minthogy hagyjuk magunkat lemészárolni. Ha esetleg egyeseknek sikerül is eljutni szlovák, vagy ruszin partizánok közé, az tiszta szerencse, bár erre sok valószínűség nincs. Három napon keresztül tartott a felkészülés a kitörésre és ennek a technikai megoldására."*

"Március 22-e előestéjén késő éjjel a rohamcsoport parancsnokának a vezetés titkosírással utasítást küldött: holnap 16 órától jeladás a kitörési akció kezdetére. Minden zárka konkrét feladatot kapott - sőt minden egyén is. Az írott terv részletes volt.

A kitörés kezdetét arra időzítették, amikor a küblizés kezdődött. A terv: az első akciókat három zárka fogja végrehajtani, az első az ifjúsági csoport, amelyik a földszinten volt, a második a zsablyai csoport az első emeleten, a harmadik a gyurgyevo-zsablyai csoport a második emeleten. Mind a három csoport egymás fölött volt.

Vracsarics Iván az ifjúsági csoport parancsnoka azt a feladatot kapta, hogy kiszabadulásakor társaival fegyverezze le az őröket, vonja be a zárkába, kötözze meg és zárja be őket. Az akció kezdete után a felkelést terjessze el az egész fegyházban, ahol szintén le kellett fegyverezni az őröket. Ezenkívül el kellett vágniok a telefonvonalakat és az összeköttetést elzárni a külvilággal. Mindezt villámgyorsan kellett végrehajtani, hogy legyen idő felmenni az emeletekre és ott segíteni a fogolytársaknak, akik más feladatokkal voltak megbízva.

A faltörő kos szerepét a zsablyai zárka kapta. Ebben a zárkában volt **Dzsánics Milán** az egész osztag és a kitörés parancsnoka, aki az összes részlegparancsnokkal kapcsolatban állt: **Marinkovics Milenkóval, Vlaskalics Milenkóval, Vučkovics Bozsidárral, Suc Ivánnal, Csonkics Milivojjal**. Közöttük a kapcsolattartás **Milivojevič Szlavko** feladata volt. **Vlaskalicsnak** még az is feladata volt, hogy foglalja el a második emeleten levő fegyverraktárt is.

Minden csoportnak szigorú feladata volt, hogy lövöldözés nélkül cselekedjen és kerüljön minden fölösleges zajt. Szigorúan ki volt adva, hogy *a börtönőröket tilos*

* PTI. 867-f.I/Sz-15. 1956. október 18.

megölni, kivéve azokat az eseteket, amikor az ellenállás miatt nem volt más kiút. A fegyházőrök lefegyverzése után azt tervezték, hogy magukra veszik az őrk ruháit és mint őrk kísérik a többieket az erdőkbe. Innen tervezték az utat a szlovák hegyekbe, ahol találkozni szándékoztak a szlovák és ruszin partizánokkal. Tőlük a fegyház csak néhány km-re volt és azt kellett volna áthidalniok. Amennyiben nem sikerült volna eljutni a szlovák partizánokhoz, a foglyok osztaga a szlovákiai hegyek védelmében keresett volna menedéket.

"Az akció kezdetekor padok segítségével a gradistyei zárkából kellett leadni a jelzést felfelé és lefelé. Ezután a parancsnokok kötelessége volt a fogolytársak értesítése a rohamról. (Olyan zárkákban is, ahol nem ismerték a felkelés pontos idejét, tervét. A rohamcsoportok minden tagja feladatot kapott - harci és csomagszállítási feladatokat (pokrócok, élelem stb.) Az ifjúsági zárkában vaságyak voltak, amelyeket a kitörés előtt szedtek szét és darabjait fegyverként használták. A foglyok többsége még mindig nem sejtette, hogy az akciótól csak egy éjszaka választja el őket." (Miliszavac: i.m. 211-213. old.)

Szemere Imre: "Határozottan emlékszem arra az utasításra, hogy *magyar katonákat nem bántunk!* A kitörés időpontja a délutáni "kiblizés" volt. Ekkor hat katona tartózkodott a három emeleten (az első emeleten polgári fegyőrök). Egy a nyitott zárkánál és egy a WC ajtónál. Az adott jelszóra, ami "Juris" volt, a zárkánál levők berántották a zárkánál tartózkodó kulcsos fegyőrt, míg a WC-nél levők az ott levő őrt rántották be és tették harcképtelenné. Én abba a csoportba voltam beosztva, amelynek a feladata az őrségi folyosó elfoglalása és az ottani őrszobán tartózkodó katonák ártalmatlanná tétele lett volna a célja."*

* PTI. 678-f.1/Sz-15. 1956. október 18.

MAGYARORSZÁG MEGSZÁLLÁSA

1944. márc. 19.

Bayerlehn-csoport
Pc. tanho.
5. SS pc. ho. egy Párduc o.
B 853 g. híd. pság

Simon-csoport
16. SS pogr. ho.
997. n. td. o.
789. md. zlj.
503. tv. zlj.

Tartalék
100. vad. ho
679. g. md. e.

Zweide-csoport
367. sz. ho.
18. SS pogr. ho.
B 815. g. híd. pság.

LXIX. HADTEST

Stettner-csoport
1. he. ho.
B 42. g. híd. pság.
23. páncélvonat
68. páncélvonat

Streckenbach-csoport
8. SS lev. ho.

XXII. HEGYI HADTEST

**LXVIII. TARTALÉK
PÁNCÉLOS HADTESTI**

Brandenburg ho. 1. csoport

Brandenburg ho. 2. csoport

Hildebrandt-csoport
52. F. g. e.
Brandenburg pogr. e. III. zlj.
201. relg. dd.
202. pc. e.
26. g. lgv. e. II. zlj.
45. g. ut. zlj.
B 659. g. híd. pság.
5. SS relmár e.

Brauner-csoport
42. vad. ho
402. g. híd. pság.
45. g. ut. zlj.
6. g. lgv. e. I. zlj.
64. páncélvonat
301. páncélvonat

A térkép készítője:
Dr. Ravasz István százados, hadtörténész

g.	-	Répesített
td.	-	hadosztály
he.	-	dandár
md.	-	ezred
ut.	-	zászlóalj
híd.	-	osztály
lgv.	-	gyalog
lovas	-	gránátos
tv.	-	páncélgrenátos
n.	-	területvédelmi
pság.	-	nehéz
	-	páncélos
	-	rolg.
	-	rehabilitációs

VII. A FELKELÉS NAPJA 1944. MÁRCIUS 22.

A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos

*Óság-tartók népe most ront ellenünkbe:
Fiatal Március, most nézz a szemünkbe...*

*Haragszunk és vagyunk egyazon haraggal,
Tán ki sem mondható gyilkos indulattal.*

Ady Endre: *A márciusi Naphoz*

"Látszatra minden úgy zajlott le ezen a napon is, mint máskor. Ébresztő a szokásos időben; reggelire feketekávé, séta.

A séta azonban meglepetést hozott. A szemben levő ügyészség ablakaiban meglátuk a németeket. Ők néztek minket, mi őket. Jelenlétük az ügyészségen csak egyet jelenthetett: átveszik a börtön vezetését.

Az őrk is zavarodottak, nem törődnek velünk, egymással beszélgetnek.

A levegőben van, hogy tenni kellene valamit, menekülni a kilátástalan holnap, a németek elől. Félelmeivel és reményeivel küszködik mindenki. Mi, a beavatatlanok nem is sejtjük, hogy már meghozták a döntést, s csak néhány óránk van még az akció kezdetéig." (Bazsik: i.m. 91. oldal)

"Komor, szeles reggel volt 1944.március 22-én. A fegyházban nyomott volt a hangulat, főleg amiatt, hogy megérkeztek a német megszállók. A német /SS/ jelenlét minden zárkában fő téma volt. Tartottak attól, hogy a németek átveszik a fegyház vezetését és likvidálni fogják nemcsak a kommunistákat, hanem válogatás nélkül mindenkit. A fegyházőrök is gondban voltak, mert attól tartottak, hogy a németek lefegyverzik őket. A reggeli séta idején senki sem törődött a fegyellemmel, még az őrk sem, mert az ablakokból meglátták a német fegyvereseket. A nyugtalanság fokozódott.

Déltájban a magyar kollektíva vezetőinek tudomására hozták a felkelés előrehozott tervét. Egy órával azután minden zárkába megküldték ezt a hírt." (Miliszavac: i.m. 212-222.oldal)

"A kijelölt rohamparancsnokok csak délután közölhették a kitörés időpontját zárkatársaikkal. A magyar kollektíva vezetősége ebédosztás idején közli határozatát: mindenki maga dönt, részt vesz-e az akcióban." (Bazsik: i.m. 91.oldal)

"A magyar kollektíva tagjai, a foglyok zavarba jöttek, mivel óriási többségüknek egyáltalán nem volt fogalma arról, hogy mi készül a fegyházban. A kiszabadulásról előtte is volt ugyan szó és ez nagyon vonzó volt, de ezzel párhuzamosan kétségek merültek fel. **Vass Klára** tanusítja: »az én zárkámban levő asszonyok nyugodtan fogadták a felkelés hírt, de a szemükben félelem tükröződött. Egy sem volt közöttük, aki a kitörést ellenezte volna. Nemsokára ebből a zárkából magyar nők éneklése hallatszott - forradalmi dalokat énekeltek. Ezzel próbáltak önmagukba bátorságot, lelket önteni.«

Hasonló helyzet uralkodott más zárkák kollektívájának tagjai között is. Mindenki a kitörés tervéről tárgyalt; nyíltan, vagy suttogva: menni, vagy nem menni. (Miliszavac: im. 213-222-oldal).

Vass Henrikné, Klári visszaemlékezésében viszont azt írja: "Végül is vártuk az eseményeket. A kollektíva vezetősége úgy döntött - gyors levélváltások történtek ekkor, hogy ebéd után mindegyikünk közli a zárkájában a jugoszlávok* elhatározását és azt is, hogy mire van kilátás. Hogyan viselkedjünk, fegyelmezzetek legyünk, aki akar velük mehet, de mi nem megyünk ki a zárkából, mert mi asszonyok reménytelennek tartottuk a kitörést. Ezeket tisztáztuk, szegény idősebb asszonyok nagyon megijedtek, de a fiatalok sem kevésbé!

* A jugoszláv kollektíváról van szó, amelynek voltak magyar tagjai is és olyan más nemzetiségű foglyok, akik legtöbbször velük egy zárkában/ egyetértettek a felkeléssel.

Choleva Béla* szerint: "1944. március 22-én délután kész tények elé voltunk állítva. A déli órákban **Erdős**, aki írnok volt az irodán, egy rövid időre bejött a zárkába, említette, hogy a fogházban komoly dolog készül. Utána hallottuk már a lövöldözést."

Sándor Lajos ** írja: "**Szimics Mirkó** közölte, hogy a terv végrehajtását előrehozták, március 22-én "kiblizéskor" lesz a kitörés. Hangsúlyozta, hogy a részvétel önkéntes. Közölte feladatunkat is: a fiatalok csoportjának kell biztosítani a börtönből kitörő partizánosztagekat, azaz le kell kötnünk az őrséget."

Szemere Imre*** szerint "a kitörés konkrét terve 19-e és 22-e délelőtti között alakult ki véglegesen a megoldás részleteivel együtt. A március 19-20-i látogatások ugyanis nem adtak elég időt és alkalmat az alaposabb felkészülésre, a szerepek és feladatok betanulására."

"Amennyire meg tudom ítélni, nem ismerték sem a fegyver és lőszerraktár helyét, tárolásuk módját, holott **Török Istvánnal** - mint házimunkásoknak -már módunk volt ide is bejutnunk, s ha sejtünk valamit is az akcióról, bizonyára módunk lett volna pusztá információval is az előkészítést lehetővé tenni."****

"Sok apró hiba volt a szervezésben, ezért sem sikerülhetett az akciónk. Először is nem volt külső segítségünk, az alaposabb szervezéshez sem kaptuk meg időben a tervet.

Azután a belső szervezés hiányában 22-én is felkeltünk, mint máskor, tettük a dolgunkat, csak az tűnt fel mindenkinek, hogy a bajtársak nagyon gondterheltek. Gondoltuk valami hírt kaptak a németekről."*****

Rajnai Miklós***** egykori szemtanú, aki a polgári fogházban volt parancsnok Sátorlajújhegyen, a következőket mondja:

"Az eset 1944-ben történt, március hónapban, egy pár nap múlva a németek bejövele után. Abban az időben a partizánfogház katonai parancsnoka **Lindenberger Lajos** volt, akit a Rajk-perben 9 évi fegyházra ítélték."*****

A foglyok a második emeleten voltak. Fegyveres őrk teljesítettek szolgálatot a folyosókon. Az egyik volt a "kulcsos", akinek birtokában voltak a kulcsok. Neki csak pisztolya volt. De mellette volt legtöbbször egy fegyveres ór vállravezett puskával, szurronnyal ellátva.

Három részből állott a fogház. Az első tisztán polgári jellegű volt, a másik kettő katonai.

Délután vitték ki az un. "putrizáskor" a szennyes vizet és hoztak be magukkal a foglyok friss vizet. A szennyes vizet, az un. "putrikat"***** is a foglyok hordták ki előzőleg.

Minden ajtót ki kellett nyitni a putrizáskor. A kulcsos nyitotta ki. Felső és alsó zár volt. Az alsó zárat kellett benyomni, hogy a felső is kinyíljon. Amikor kiöntötték a foglyok a szennyes vizet és hozták magukkal a tiszta vizet, akkor támadtak rá a fogházőrre és az egyiket a másikkal egyidőben ártalmatlanná tették. Bekötötték az őrk száját és belökték a zárkába és rájuk csukták az ajtót."

* PTI 867-f.1/c-90.

** TÜKÖR, 1974. július 16.

*** PTI 867-f.1/Sz. 1956. október 18.

**** Láng István emlékezései. 1993. június 28.

***** Kobiljszki-Kocsovics 1944. június 30. leveléből: Üzenet a „szerbül” 330. oldal

***** HL.Pg M/282. 9. oldal Mondy Miklós gyűjtéséből /1967.november/

***** Téves! Sajnos koncepciók per áldozataként 1950-ben június 17-én kivégezték

***** Úgy látszik a vidékiesség magyarabb kifejezést talált a városi kibli, vagy kübli és a hivatalos úrszék helyett

"Éppen befejeztük az étkezést, amikor furcsa zörejek hallatszottak a folyosó felől. Hallottuk, ahogy csapkodnak, törnek-zúznak, kiabálnak, aztán lövöldöznek. Megijedtünk, nem tudtuk mi történhetett. Egyszer csak a zárkaablakon becsapódott egy golyó, beleállt a falba. Abban a pillanatban kivágódott az ajtónk, egy elvtárs pisztollyal a kezében elkiáltotta magát: elvtársnők kifelé! Egymást lökdösve rohantunk ki a folyosóra és le az udvarra. Néhányuknak sikerült is lejutniok, minket a folyosón feltartóztattak. A katonák a szobájukból lövöldöztek.*

"Mikor felharsan a folyosón a kiáltás: "Kibli-víz", nagy zaj támad. Mintha verekednének...**

A külső zajokból kezdetben nem derül ki, kik dulakodnak. Németek szállták meg a börtönt? Hirtelen kinyílik a zárkaajtó, és a tizennyolc éves **Marion***** áll előttünk, mosolyogva, konyhakéssel a kezében.

Kifelé, elvtársnők! Szabadok vagyunk!

Összekapjuk ruháinkat, zúdulunk a folyosóra.

- Puskákat! - kiáltja mellettem Ankica.

Az őrség lefegyverzése a terv szerint történt. Miután a kulcsárok az első zárkát kinyitották, szinte másodpercnyi pontossággal mindkét emeleten egyszerre rántották be őket a zárkákba. A kiblit vivők megálltak az első ór mellett, a tiszta vödört vivők pedig a második mellett, mintha megpihennének egy pillanatra. Gyors jeladás a két emelet között, s a következő pillanatban a leütött, ájult őroktól már el is vették a puskákat. Behúzták őket a kinyitott cellákba és megkötözték.

A rohamosztag parancs szerint rohant a pihenő őrséget lefegyverezni. Feladatuk nem volt könnyű. Az őrség folyosóját csak az udvarról lehetett megközelíteni. A rohamcsoport tagjai lefutottak az udvarra, s onnan felrohantak az őrség első emeleti folyosójára. A folyosón állványon álltak a puskák, az örök a nyitott ajtajú cellában pihentek. A rohamosztágosok rájuk csapták a cellaajtót, s mire az őrség észbe kapott, már foglyok voltak. Társaink puskával a kézben indulhattak az irodába a parancsnokságot lefegyverezni.

A börtön a miénk lett. Szabadok voltunk. Mámoros boldogsággal özönlöttünk a nyitott zárkákból a folyosóra. Zúgott a börtön a felszabadult foglyok kiáltásaitól. Magyar, szerb kiáltásoktól, jelszavaktól visszhangzottak a falak: "*Puskákat!*" - "*Le a fasizmust!*" - "*Előre a hegyekbe!*"

Eltársak, barátok, szülők és gyermekek találkoztak - férjek és feleségek ölelték át egymást. Hirtelen lövés dördült, és sikoltás hallgattatta el a boldog zsvajt.

"*Apám!*" - kiáltja mellettem Danilka. Első halottunk: *Danilka apja*.**** Első a hatvankettőből. A pihenő őrség szobájából lőtték le. Az egyik katona nem tette szokás szerint az állványra a puskáját, hanem bevitte a cellába. A lövés felriaszította az udvari őrséget is.

* J.Kobiljszki-Kocsovics levele: Üzenet a ... (szerbül), 331. old.

** Bazsik R. : im. 92-95. old.

*** Dosztanics Marijan: "kitörés közben agyonlövettet" volt a bejegyzés a halotti anyakönyvi kivonatban.

**** Jovin Milos

Megkezdődött a harc. A földszinten a fiatalokúak nem tudták a kitörést a terv szerint végrehajtani. Az ügyeletes börtönőrt még mindig csalogatták a cellába, mikor fentről már elhangzott a jelzés: kezdődik. Bármennyire is kérték a fiúk, a "smasszer" nem volt hajlandó a pipázást abbahagyni, és bemenni az "eltört ágyat" megnézni. Nem volt mit tenni, kijöttek a nyitott zárkából, leteperték, behúzták a cellába és megkötözték. A többi fegyőr meghallotta a zajt, és elkezdődött a dulakodás.

Bognár József főfoglárt a polgári börtönrészben **Szimics Mirko**, a fiatalokú rohamcsoport parancsnoka próbálta lefegyverezni, de Bognár, mentve a "smasszer becsületet", hadonászni kezdett a kardjával. Szimicsnek **Vracsarics, Dimitrijevic** és az erdélyi magyar **Ganz* Izsák** sietett segítségére. Majd **Kálmán** és **Fazekas** foglárók következtek. Végül is mindegyiket behúzták a zárkába, az ágyakra kötözték, és szájukat betömtek." (Bazsik: i.m. 92-94. oldal)

"Akkor teljesített szolgálatot **Harsányi** is, fogházőr, **Szívós János**, **Konkoly** nyugalmazott fogházőr, **Rajnai** fogházőr. Akkor volt katonai szolgálatban **Ádám** százados, újhelyi vendéglőtulajdonos, **Pap Béla**, **Barati András** fogházőrök.

Délután, amikor vitték ki a foglyok a szennyvizet, rátámadtak a fogházőrökre, **Harsányitól** elvették a kulcscsomót.

Harsányinál vita volt, mit csináljanak vele? Az felemelt kezekkel mondták, hogy csukják be a börtönbe. Úgy is tettek vele. Természetesen elvették a nála levő kulcscsomót."**

"Akadt áruló is, egy szakács-házimunkás. Nem akart részt venni a kitörésben. Kényelmes élete volt, ehetett bőven. A nagy harc kellős közepén kijött a szakács-zárkából és a hátsó feljáraton felosont a második emeletre. Senki sem törődött vele. Kinyitotta a zárkaajtót, kiszabadította az őrséget, akik az otthagytott néhány puskával rögtön tüzet nyitottak. Ekkor sebesült meg **Vukics Uros**, **Dolovác Zsarkó**, akik a lefegyverzett öröket vigyázták a második emeleten.

Az őrség parancsnokát, **Kárász Benjaming** puskatussal ütötték le, mert nem engedte kinyitni a kaput. **Dzsánics** és néhány társa már az irodán dulakodott az ott levő tisztekkel. Követelték a kapu és a lőszerraktár kulcsait. Közben ölték meg **Kovács Sándor** főtörzsőrmestert,*** sebesítették meg **Jelsits****** tartalékos századost és **Lindenberger** alhadnagyot.*****

A börtönben egyre nagyobb lett a lárma és lövöldözés. **Vlaskalics Milenko** a kulcsártól elvett pisztolyával az udvari őrséget fegyverezte le: "**Mindenki a hegyekbe!**" "**Meneküljetek**" - kiáltozott, és rohant felfelé a lépcsőkhöz.

A fiatalokú - az ő feladatuk volt biztosítani az elvonulást - végig kitartottak, fegyverrel a kézben.

Sándor Lajos, **Szimics Mirko**, **Lówi Tibor**, **Schlesinger Gyurka** a lépcsőhajlásból ordítottak: "**Ne arra, erre gyertek! A lépcsőkhöz smasszerok vannak, arra nem lehet!**" Mire ők is elmenekülhettek volna, golyószóró állta útjukat a kapuban.

* Helyesen: Gancz

** Mondy Miklós gyűjtéséből: HL.Pgy.M/282.8.

*** A "Bulldog"-ot

**** Lindenberger leváltására érkezett. Őt megpróbálták leszűrni a lelőni

***** Helyesen: hadnagy

Schlesinger Gyurka még a keresztfolyosón esett el, smasszergolyó találta." (Bazsik: i.m. 94-95.oldal)

Tamásovics Géza a 123-as zárkában történetekre így emlékezik: "1944. március 22-én délután kb. 4 órakor lármát és futkosást hallottunk a zárkánkban, ami a folyosókról szűrődött be. Ekkor mondta a mellettem ülő **Szabó Károly**, hogy a nálam levő gyógyszereket és kötszereket sürgősen pakoljam össze, mert szükség lehet rá rövidesen. Amíg én pakoltam, közben puskalövések is hallatszottak a fegyházon belül. Az egyik fogolytársunk azt mondta: úgy látszik megindult a kitörési akció. Ajtócsapkodásokat és futó emberek zaját hallottuk. Kb. 10 perc múlva a mi zárkaajtónkat is kinyitotta **Benya Antal**, aki azért jött vissza az utcáról, mert a zárkánkban levő **Téglás Vilmos** barátja (azaz egyetemi hallgató társa) zárkájából senkit nem látott a menekülők között.

A zárkaajtó kinyitása után ketten távoztak: egyikük **Szabó Károly** (magyar). Ekkor már az utca irányából folyamatosan gépfegyver- és géppisztoly-ropogás hallatszott. A nagykaput oly erősen lőtték a németek, hogy nem lehetett kimenni a fegyházból.

Szabó Károly már sebesülten jött vissza a zárkánkba, az alsó lábszára vérzett. Mint utólag megtudtuk, a kapu mögött gyülekezett a női foglyok egy része, kb. 35-en. Amikor leért, a németek már a kapunál voltak és a magas kapuajtó felett bedobtak egy kézigránátot, ami az ott várakozó nők közé esett, pont akkor, amikor **Szabó Károly** odaért. **Szabó** kirúgta a kézigránátot a nők közül a fegyház falához és a nőket vissza irányította a fegyházba. Ő volt az utolsó, aki belépett a feljárati kiskapun és akkor robbant a kézigránát, a lábába fúródott néhány szilánk. A nők közül senki sem sebesült meg. Visszaérkezve a zárkába, azonnal bekötöztük. Közben hallatszott a gépfegyver- és géppisztoly-ropogás az utca irányából. Kb. 10 perc múlva hangos rohángálást és német vezényszavakat hallottunk."

"Kezdetben minden jól ment - írja **Sándor Lajos** a fiatakorúak egyike -. Az osztagok kifutottak a kapun a hegyek felé. Mi - akik már nem jutottunk a kapun kívül - egyre beljebb szorultunk. Német katonák, magyar csendőrök és fogházőrök vadásztak ránk először a lépcsőház felől, majd a folyosókon. Arra gondolni sem lehetett, hogy eredeti zárkáinkba visszatérjünk. **Katics Pávelnek** egy folyosószegeletről jövő golyó keresztülment az álkapcsán és összeroncsolta az arcát. Bátyja, **Alexa**, egy zárkában feküdt, - bajonettel háromszor mellen szúrták. **Szegál Mózes** kijutott, de a trafiknál halálos golyó érte, **Schusztér Vladko** a női zárkába menekült és ott öngyilkos lett. Mi egyre feljebb mentünk és a második emeleten magunkra csaptuk egy üres magánzárka ajtaját. Itt voltunk **Lőwi Ferenc**, **Ádám László** és én.*

A »fiatakorúak« - akik a polgári részen, hivatalosan a kir. törvényszék fogházában voltak elhelyezve a földszint két zárkájában - vesztesége 12 fő! Azaz a létszámuk fele áldozta életét a kitörésben. "Szökés közben agyonlövetett" 7 fő, "kötél által végrehajtott akasztás (stratáriális ítélet által)" 2 fő, 3 fő "öngyilkosság" által veszítette életét.

A két kivégzett életének 21-dik évében volt. Heten a huszadik, ketten a tizenkilencedik, egy fő pedig a tizennyolcadik évét élte. (Nemzetiségüket tekintve: 5 magyar, 1 szlovák, 1 szlovén, 1 horvát, 5 szerb.)**

* TÚKÖR, 1974. július 16.

** Zemplén Levéltára, Sátoraljaújhely. A kir. törvényszéki fogházfőfelügyelő 1944. szeptember 27-én kelt, a város polgármesteri hivatalához az elhaltak anyakönyvezése céljából tett bejelentéséhez mellékelte névjegyzéke szerint közölt adatok.

"Az őrség lefegyverzése, a börtön meghódítása körülbelül húsz perc alatt zajlott le. Utána vészjósló nagy csend támadt.

"*Jönnek a németek!*" - hallatszott egy kiáltás, és akik nem jutottak ki az épületből, visszahúzódtak zárkáikba. Voltak, akiket a börtön körüli utcákban ért a német támadás, néhányan az udvarról már csak a kazánházba tudtak menekülni.

A következő pillanatban elszabadult a pokol. Kívülről tűz alá vette a börtönt a hely-őrség. Szétfröccsentek a rácsozott üvegfal üvegkockái a gépfegyver-lövedékektől, a kapura is tűz zódult, a vijjogó zajt még félelmetesebbé tették az aknál mély hangú robbanásai.

Az aknavetőket a hegyet lőtték, a menekülőket. Vijjogtak a vészjelző szirénák, dörögtek a begyújtott motorok.

Döbbenet és félelem uralkodott a cellákban. Egyes zárkáiban a foglyul ejtett, megkötözött örök mellett feküdtek az őket lefegyverző foglyok, és senkinek sem jutott eszébe, hogy a fuldokló öröket a szájukba tömött kendőktől megszabadítsa.

A fiatalok zárká tagjai közül öten, **Szimics, Vracsarics, Katics, Lówi, Mijatov** már nem tudtak kijutni a kapun. **Szimics** a börtönnyomdával a hóna alatt, **Vracsarics-csal** a pincébe húzódtott.

Ijics a fiatalokúak cellájából felment a második emeleti folyosóra, és pisztolyából lövöldözött az udvaron levő katonákra. Golyószóró-sorozattól találva zuhant a folyosó kövére. A német és magyar katonaság betört a börtönbe.

Katics Pavle így írt ezekről a percekéről:

"...társaim bementek egy cellába, s elbarikádozták magukat, én kezembe tartva a vasdarabot, egyetlen fegyveremet, lehajoltam, hogy kifeszítsek egy üres zárkát, amikor éreztem, hogy egész testemet forróság önti el. Megszédültem. Puskalövést hallottam egészen közelről, és mielőtt leestem volna a folyosó kövezetére, egy rám meredő, füstölő csövet vettem észre. Még el tudtam kapni az egyik foglár gúnyos tekintetét, tőlem öt-hat lépésre ugrott ki a melléklépcsőházból. Egy pillanatra még eszembe jutottak a gyűlölt foglár bestiális elbeszélései az elfogott ukrán partizánok elleni »hőstetteiről«, melyekkel minduntalan dicsekedett.

A golyó bal halántékcsontonon ment át, és szétzúzta az állkapcsomat. A folyosó kövén feküdtem eszméletlenül. Talán fél óra telt el a kitörés kezdetét jelző padlódöngetéstől, mikor arra tértem magamhoz, hogy német és magyar katonák gázolnak rajtam. Mindenki halottnak hitt. Újra elvesztettem az eszméletemet. Amikor - talán a hidegtől, talán a rettenetes fájdalomtól - magamhoz tértem, már hajnal volt. Feleltem a fejemet. Vízért kértem a katonáktól, de hiába." (Bazsik: i.m. 95-97.old.)

Choleva Béla* aki az egyik I. emeleti zárkában volt: "A mi zárkánkat tulajdonképpen már csak akkor nyitották ki, amikor az örök és a német katonák keresztűz alá vették az udvart és a kaput. Így mi is már csak visszafelé tudtunk jönni. Fegyverünk nem volt, csak botok voltak. Visszahúzódnunk, ez is kockázattal járt, mert pl. a folyosót

* PTI 867-f.1/c-90.

is belőtték az ostromlók. A szemem előtt lőtték át az egyik szerb diák állát, aki egész este ottmaradt a folyosón. Többen feküdtek már ott megsebesülve."

Tamásovics Géza: "Mivel a 123-as zárka a legutolsók egyike volt, végighallgattuk a fegyházban történeteket és a németül jól tudó rabtársaink figyelték a fejleményeket és informáltak bennünket. Fél óra múlva hozzánk értek. Berúgták az egyébként is nyitott ajtót és megjelent három géppisztolyos SS-katona és utánuk belépett egy német tiszt. Alacsony testalkatú, kezében egy hosszúcsövű pisztoly és azt kérdezte, hogy mennyi a zárkalétszám és mindenki itt van-e? Leszámolta a létszámot. Rövid ideig gondolkodott, majd azt mondta gúnyosan, hogy négy önként jelentkező álljon elő. Sejtettük, hogy mire mehet a felszólítás.

A felszólításra ötven léptek elő, közöttük: **Téglás Vilmos, Fábíán Pál, és Dékány Győző** (7-8 évre eltélt foglyok voltak). Az SS-tiszt meglepődött a gyors kilépésen és rövid gondolkodás után azt mondta, hogy az egész zárka menjen le az utcára. Katonák kíséretében lementünk a fegyházeltűti utcára ahová már sok bajtársunk ki volt hajtvva. Látuk és hallottuk, hogy a fegyházzal szembe levő Sátorhegyet aknavetőkkal vagy páncéltörő kiságyúval lövik. A hegyoldalon haladó, de nem látható menekülő foglyokra lőttek."

"A magyar női zárkat nem hagyták el a foglyok. Az ajtó nyitva volt, így a folyosóról néhányan ide menekültek a katonaság elől, így **Kobiljszki Julijana** zárkatársnőm, **Huszár Miklós** mérnök, a tizenöt éves **Schusztér Vladimir**. A zárka előtt eldobott revolver hevert. A németek "Partizanen" kiáltásokkal elkezdték döngölni a zárkaajtót. De a fiúk a zárkában található holmiból barikádot emeltek az ajtó elé.

A német katonák a kályhanyíláson át lődöztek a zárkába. Eltalálták a pápai **Fein Ilonát** és a kassai **Balogh Máriát**. Ilona a nyakán sérült meg, sápadtan, eszméletlenül feküdt a szalmazsákján. **Balogh Mária** gerincsérülést szenvedett, iszonyatos kínjai voltak, kétségbeesetten jajgatott... (A 34 éves asszonynak valószínűleg éjfélkor volt a haláltusa és nem az anyakönyv szerinti 24-én, jegyzi meg Tihanyi Endre).

A németek egy perc türelmi időt adtak a női zárka kinyitására. Az ajtó azonban nem nyílt ki. Ekkor egy köteg kézigránáttal utat robbantottak. Hatalmas detonáció, az ajtón ember nagyságú lyuk támadt. Füst, por, szalma, vér, deszkadarabok a barikádból, s a tátongó résen át feltett kezekkel, egyenként léptek ki először a nők. Puskatus, szurony, német csizmák fogadták őket, letépték róluk a ruhát is. A sebesülteket összevissza rugdosták, s végül otthagyták őket a cella kövén. A németek zárkáról zárkára minden jární tudót kivertek a folyosóra. Majd a lépcsőházban sorfalat állva, puskatussal és szuronnal kergették le a foglyokat az udvarra, s felsorakoztatták őket a börtön falánál." *

Vass Henrikné: A magyar női zárkából "mindannyian kimenekültünk a zárkaajtónk előtti folyosóra és néztük a gyorsan pergő eseményeket. Alig múlt el vagy 10-20 perc a kitörés kezdete óta, a jugoszlávok, akik megpróbálták kijutni a börtönből, egyre-másra nyomultak vissza a folyosókra. Nem tudom miért, de többen épp a mi zárkánkat választották visszavonuló fedezéknek."

Barta Lászlóné a magyar női zárkában történetekről - csaknem 50 év múltán is nagyon érzékletesen így ír: **

* Bazsik: im. 97-99. oldal

** Barta Lászlóné 1993. május 22-i emlékezése

"Nemsokára nagy zaj, kavardás, nyfik a zárkaajtó. Rohanjatok! Megkezdődött!

A szomszéd zárkából (I. emelet 21.) a szerb nők - Renátával az élen futottak ki a börtönből. Rohanás, kiabálás, puskalövések! Tanácstalanok voltunk. Ezután már minden percek alatt zajlott.

A folyosóról jajgatást, nyöszörgést hallottunk. Kinéztünk a folyosóra. Kb. 3 méterre a zárkánktól **Huszár dr.** feküdt a földön, ellőtt lábbal. Mellette orvosi táskája. **Klári-val** odaszaladtunk és behúztuk a zárkába. Pár perccel később a két **Katics** testvér rohant visszafelé, be a zárkánkba.*

Tőlük tudtuk meg, hogy a kitörés nem sikerült...

A három férfi azt javasolta, csukjuk be a zárkaajtót, ami csak befelé nyílt és barikádozzuk el magunkat. Ez meg is történt. Asztalt, padot, szalmazsákokat egymásra hányva eltorlaszoltuk az ajtót.

A három férfinak szörnyű élményei voltak a délvidéki eseményekkel kapcsolatban. Újvidéken vérengzések voltak. Nem akartak élve a németek kezére kerülni.

Valójában egyikük sem tudta felmérni, mi lenne jobb: magunk között meghalni, vagy várni, hogy mit hoz a sors.

Közben a folyosóról és az udvarról németül és magyarul elhangzott többször a fel-szólítás: adják meg magukat! Mi a zárka egyik védettnek tűnő sarkába húzódtunk. **Elek Hilda** és a kassai **Baloghné** hátukkal az ajtó-torlaszt támasztották, közben kötöttek valamit, hogy belső feszültségüket levezessék. Egyszer csak **Baloghné** hangtalanul összerogyott. Lövést kapott. A zárka kémlelőnyílásán lőttek be. Néhány perccel később nővérem, **Ilus** kiáltott: Eltaláltak! Torkából ömlött a vér. Gyorsan egy törülközőt csavartam a nyaka köré, de az pillanatok alatt átvérzett. Egyre gyengébb lett a vérvesztéségtől. Elbúcsúzott tőlem. Légy boldog, mondta. Apatikusan fogadtam. Csak az járt az eszemben, hogy én honnan kapom a lövést és hova?

Egyszer csak hatalmas robbanás hallatszott az ajtó felől. A torlasz a levegőbe emelkedett, majd visszahullott. Utána még egy robbanás, a holmikát a zárka közepébe dobta. Nagy lyuk tátongott az ajtón. Vége!

Megláttuk a német katonákat a gránátok által robbantott zárkaajtón. A romokon át egyenként kimásztunk. Ilust a hátán az erős **Klári** vitte le az udvarra."

Egész éjjel vártuk a sortüzet

Vass (Henrikné) Klára erről így emlékezik: "A kitörés után mindannyiunkat letereltek az udvarba, majd kikergettek az utcára. Ütöttek-verték bennünket, ahol csak értek. **Fein Ilus** a zárkában golyót kapott, ami szétörte az állkapcsát és a gége mellett is kapott szilánkot. Ilyen állapotban vonszoltuk magunkkal. Az utcán a hátamra vettem, vastag kabátomon is átéreztem vérét. Senki nem akart intézkedni a minket őrzők közül, pedig látható volt, hogy ha nem segítenek, Ilus elvérzik, míg végül egy idősebb német katona készséges volt és a mentővel elvitette az akkor már a földre lefektetett sérültet. Ilus ma is őrzi arcán a sebesülés nyomait, sok éven át különböző helyeken jöttek elő a (csont) szilánkok."

* Ennek ellentmond a Bazzik R. által idézett Katics Pavel emlékezés és a Sándor Lajos által közölték. Más két férfi lehetett az, aki Huszár dr.-on kívül a női zárkába került és ott öngyilkos lett.

Barta Lászlóné arra emlékszik, hogy miután az eltorlaszolt zárkaajtót kibontották és kiterelték őket - "addigra már a férfi zárkák üresek voltak az I. emeleten, a II. emeletieket még nem ürítették ki! Ők az utcán, a börtön előtt álltak feltartott kézzel. Német és magyar katonák fogták ránk fegyvereiket. Felsorakoztattak bennünket. Én nem tudtam a kezemet feltartani, mert Ilust fogtam, aki nem tudott lábra állni. Az egyik őr puskával ütötte a könyököm, hogy tartsam fel a kezem. Ilust egy közeli fához vonszoltam, majd visszamentem a sorba. Ilus összeesett! Nemsokára jött a mentő és elvitte őt.

Láttuk, hogy lőszert cipelnek a börtön háta mögé! Iszonyatosan fárasztó volt olyan hosszú ideig feltartott kézzel állni. Nem tudtam másra gondolni, csak hogy legyünk már túl az egészen minél előbb.

Biztosak voltunk abban, hogy agyonlőnek bennünket! Nem tudom, hogy mennyi ideig álltunk így az utcán, de egy idő után visszatereltek bennünket a börtön udvarára. 400 politikai fogoly a fal felé fordulva, feltartott kézzel állt. Hátunk mögött nagy nyüzsgés volt. Hozták a megszökött, de időközben elfogott foglyokat és sebesülteket. A lépcsőházban két oldalon már felsorakozva ott álltak az időközben kivégezve csendőrök, feltűzött szuronnal. Ütötték és szúrták a lefelé haladó foglyokat.

Az udvaron a németek 2 golyószórót állítottak fel és parancsuk volt, hogy agyonlőjenek mindenkit. Csak hetekkel később tudtuk meg, hogy **Lindenberger Lajos**, a fegyház parancsnoka telefonált Budapestre a Vkf-hez, ahol **Babós** ezredes megtiltotta a kivégzést.

Már sötét volt, amikor felvezényeltek bennünket egy üres zárkába. Unikum lehetett a női zárka, mert éjszaka folyamán sok látogatónk volt. Magyar katonáktól azt a hírt kaptam, hogy Ilus nővérem meghalt. Csak néhány éve tudtam meg Ilustól, hogy őt egy orvos a hullaházban a halottak közül emelte ki, mert észrevette, hogy még él.*

Julijana Kobiljszki-Kocsovics levelében írja: *"Egész éjszaka az udvaron álltunk, felemelt kezekkel. Egész éjjel vártuk a sortüzet, egész éjjel hallgattuk a sebesült társaink jajgatását. Hidd el, ezek voltak életem legnehezebb pillanatai, amit nem lehet elfelejteni. Anyi fiatal elvtársunk adta életét a munkások felszabadításáért, a fasizmus végső bukásáért. A szívem fáj, hogy nem fogom megérni a felszabadítást, hogy nem láthatlak benneteket soha többé. Nem is álmodhattunk arról, hogy életben maradhatunk. Csak két hosszú nap után tudtuk meg, hogy bíróság elé kerülünk, ahol 11 társunk halálbüntetést kapott, míg a többieket fegyházra ítélték."* **

"Minket kihajtottak az udvarra, az udvaron leszagatták rólunk a ruhát, ütöttek, vertek bennünket. Céltudatosan előkészítették minket a tömegkivégzésre. Szorosan egymás mögött mentünk. Egy tiszt a nyakamra célzott, de nem talált el, hanem a közvetlenül mögöttem jövő **Potomcsik** orrát lőtte át. Én egy vasrúddal kaptam két oldalról a kezemre, vállamra.

Kivittek bennünket az utcára, onnan a hátsó udvarra és aztán a kerítésfal mellé állítottak bennünket. Már besötétedett, de szerencsére a fogházparancsnok, **Lindenberger**, - bár a dulakodás közben a halántékán megsebesült - nem hagyta, hogy a németek a kivégzést végrehajtsák. **Lindenberger** hivatkozott a németek előtt arra, hogy van neki törvényes felettes hatósága és addig, amíg nem kap írásbeli parancsot, addig semmiféle megtorlást nem enged végrehajtani.

Már sötét volt, amikor mindnyájunkat felhajtottak a zárkába."***

* Barta Lászlóné, 1993. május 22-i emlékezése

** Üzenet a rácsok mögül, 329-330. oldal

*** Choleva Béla, PTI 867-f.1/c-90.

Az ifjabb **Kótay Ferenc** Kassáról, a felkelés 39-dik évfordulója alkalmával megjelent emlékezésében így maradtak meg azoknak az óráknak a történései:

"Utána, ahogy sorakoztak a folyosón, a lépcsőkön a német katonai csendőrök és rendőrök sorfala között, minden egyes foglyot puskatussal, vasrúddal, derékszíjjal vertek, és szuronnal szúrkáltak. Így sebesítették meg idősebb **Kótay Ferencet**, **Mózesné**, **Potomcsikot**, **Subovics Jánost**, **Rezsuhát**.

Az utcára sokan félmeztelenül kerültek ki, mivel letépték róluk a ruhát. A megtépázott foglyokat felemelt kézzel sorakoztatták fel a német golyószóró elé.

A fegyházparancsnok **Lindenberger** hadnagy, akinek sokat köszönhetek a foglyok az enyhe bánásmódért, nem engedte a foglyokat legéppuskázni azzal, hogy a foglyokért ő felel, előbb összekötetésbe lép a budapesti vezetéssel.

A foglyok felemelt kézzel egész este kint álltak a golyószóró előtt. Késő este bezavarták őket néhány zárkába azzal, hogy a kivégzésüket reggel 8 órára halasztják. Az éjszakát szörnyű légkörben élték át."

Az emlékezésekből (Choleva, Kótay, Bartáné, Vassné) kitűnik, hogy az I. emeleti-eket a fogház elé az utcára hajtották ki, majd onnan a sétaudvarba, ahol aztán végül is mindenki a kerítésfal mellé került órákra, felemelt kezekkel, átfagyva, kimerülve. Eközben hallgathatták a női zárkából a sebesült és nagy fájdalmaival küszködő Balogh Imréné szívbemarkoló jajgatását (amit sokan a kínvallatás következményének véltek), szenvedhettek el az unatkozó örök ütlegeit, akik puskatussal, ököllel, lábbal "fegyelmezték" a foglyokat. Valósággal megkönnyebbültek, amikor végre a 400 embert bepréselték az első emelet néhány zárkájába.

Az udvaron: "A kaputól nem messze állt **Lindenberger**, bekötözött fejfel, kézzel, mellette egy német és magyar katonatiszt. *"Lelőni őket!"* - üvöltött a német tiszt. Az udvar két sarkában golyószórók, a falnál sűrű sorokban a feltartott kezek erdeje. És mert sötétedett, az őrzők tüzeket gyújtottak.

A falnál álló "megvert sereg" sorsa még nem dőlt el.

Külön állítják azokat, akiket az utcáról hoztak be, külön a fiatalok zárka néhány tagját: **Szemicset**, **Vracsaricsot**, **Dimitrijevicset** és **Petrovicsot**. Az őrség kegyetlenkedik velük, s minden őrségváltás újabb kínokat hoz nekik.

Aki nem bírja már az udvaron állók közül az ütlegeket, és lehanyatlik a keze, rúgják, tapossák. A köztörvényesek foglárnöje cipősarkával tapos földön fekvő foglyok fején. Az SS-katonák lámpáinak fénye időnként végigszalad a foglyokon. Az éjszaka csendjét **Balogh Mária** hangos haláltusa töri meg, de éjjél felé elcsendesedik ő is.

Valahonnan az őrségből halk füttyszó hallatszik: "...és megnyílnak újra a börtönök, és szabad lesz újra a nép..." - csendesen, de elég erővel ahhoz, hogy mindenki érezze: ebben az szörnyű órában, nincs egyedül.

A börtönirodában ezalatt szakadatlanul tárgyaltak. A német tisztetek követelték a foglyok azonnali kivégzését, **Lindenberger** ellenben kitartott a szolgálati út mellett. Kijelentette, hogy kérni fogja a Honvédelmi Minisztérium parancsát, s a parancsig semmilyen intézkedést nem enged foganatosítani. A német parancsnokot megdöbben-tette a magatartása, és mert nem tudta, hogy a megszállt, "szövétséges" országban meddig mehet el, engedett **Lindenbergernek**.

Késő éjjel visszaterelték a foglyokat a cellákba. Száz férfit is bezsúfoltak a cellákba, ahol eddig legfeljebb húszan voltak. Akikben a kitörés szervezőit, vezetőit gyanították, magánzárkába lökték, és SS-őrséget állítottak az ajtó elé. A foglyoknak állniuk kellett, még a sebesülteknek is.

Mindenki megbékélt a közeli halál gondolatával.

»Minden pillanatban vártuk a halált - folytatja **Kobiljszki Julijana** a kendőre írt levelében -, vártuk, hogy kivégezzen minket. Egész éjjel hallgattuk sebesültjeink jajgatását. Életem legnehezebb éjszakája volt. Mennyi bátor elvtársunk halt meg, odaadva életét a fasizmus elleni harcban. Sajnáltam, hogy többé nem látom őket. Kérdeztem magamat: ezek lennének az én életem utolsó percei is?»

Elmúlt az éjszaka, sötét előjelekkel közelgett a reggel. Senki nem tudta, kinek sikerült megmenekülni azok közül akik kitörtek. Hányan haltak meg? Hányan vannak életben? Hányan jutottak el az erdőig?

Mikor felhangzott az őrség - a régi őrség - parancsnokának vezényszava, kicsit felélegzett a börtön: magyar katonák vannak a folyosón, nem németek." (Bazsik: im. 99-101. oldal)

Kitörés a tűzön át

A jugoszlávok visszaemlékezése.*

A kitűzött feladatot mind **Dzsanicsek**, mind a többi zárka együttesen hajtották végre. Amikor a foglyok a fegyházat belülről elfoglalták, a lefegyverzett őroket **Dolovac Szarkóra** és **Jovin Milosra** bízta. A szállítócsoporthoz pedig gyorsan vitte ki az udvarra az előre elkészített csomagokat: élelmet és takarókat. **Eisenberger Sándorra**, **Szemere Imrére** és **Vukics Urosra** bízta a puskákat. Ebben a csoportban dolgozott **Csolics Bozsidar**, **Huszár Lajos**, **Cserkezov Rada** és **Milics Danko**. **Benya Antal** pedig, mint állatorvosi egyetemi hallgató, aki orvosi ismeretekkel rendelkezett, azt a feladatot kapta, hogy a sebesülteknek gondját viselje, ellássa őket.

A zajtól a pihenőben elszunyókált egyik ór felébredt, kinézett a kémlelőnyíláson a folyosóra és látta, hogy a foglyok már megszerezték az őrség tartalékban levő fegyvereit. A bezárt őrok egyike saját puskájával, amelyet tisztítás céljából vitt a pihenőbe, az ablakon keresztül az udvarra lőtt, amivel riasztó jelet adott le. A jeladásra az igazgatói iroda munkatársai a második emelet felé futottak, ahonnan **Vlaskalics Milenko** és csoportja tüzet nyitott és megállásra kényszerítette őket.

Ekkor már az egész épületben folyt a lövöldözés. Egyes zárkákban pánik keletkezett, a felkelők pedig a lépcsőkön rohantak lefelé.

Ebben az időben az egyik fogoly: **Jovanovics Vasza**, akit "**Szilja**" néven ismertek és a konyhában dolgozott, visszafutott a saját zárkájába a második emeletre, ahol a bezárt őrok segélykiáltására kinyitotta a szobájuk ajtaját és kiszabadította őket. Bebonyolította, hogy fogolytársainak korábbi bizalmatlansága megalapozott és indokolt volt, a bojkott, amit vele szemben alkalmaztak, helyes volt.

* Zsiván Miliszavac: Az erdők nem zöldülnek ki 227-236. oldal

A foglyok a tartálékban levő fegyvereknek csak egy részét* szerezték meg és a kiszabadult örök a birtokukba jutott puskákkal tüzet nyitottak a foglyokra. A golyók eltalálták **Dolovac Zsarkót és Jovin Milost**, de találatot kapott **Vukics Uros** is, aki **Vlaskalicsék** zárkájában őrizte a fogságba esett öröket. A kiszabadult örök elfoglalták az egész második emeletet és az ablakokból tüzet nyitottak az udvaron levő foglyokra. A gradistyeiek, akik a padokkal a jelzéseket megadták az akció kezdetére, csapdába kerültek, mert az ő zárkájuk ajtaját elfelejtették kinyitni. Mindent láttak, tudtak, de tehetetlenek voltak, mert a saját zárkájukból ki sem jutottak.

A konyhában voltak **Barudanov Branko** szakács, **Mogin Péter**, aki a lakatosműhelyben, **Mészáros Károly**, aki a cipésműhelyben dolgozott, és még néhány szakmunkás: borbély, asztalos, stb.

Barudanov és **Mogin** kirohantak és csatlakoztak a **Dzsanic-Suc** csoporthoz, behohantak a fegyházirodába és le akarták fogni az igazgatót. Szándékuk volt megszerezni tőle a *fegyverraktár* kulcsát, és az ott levő fegyverekkel felfegyverkezni. Ez a feladat nem ment simán, mert az irodaőrség parancsnoka **Kárász Benjámin** megpróbálta megállítani a foglyokat, de a foglyok puskatussal fejbeverték és behatoltak az irodába. Útjukba esett **Kovács Sándor** altiszt, akitől követelték a *fegyházkapu kulcsait*. Dulakodás kezdődött, lövés dördült, **Kovács** halálos sebet kapott és ezután vették el tőle a kulcsokat.

Amikor **Dzsaniccsal** közölték, hogy szabad a kijárási fegyházból, a rohamcsoport elhagyta az igazgatói irodát és rohant a főkapu felé. Ugyanakkor a fegyházban maradt foglyoknak **Dzsanic** utasítást adott, hogy meneküljenek, mert szabadok. Az ifjúsági csoportnak parancsot adott, hogy háttvédként biztosítsák az elvonulást mindaddig, amíg az utolsó fogoly is elhagyja a fegyházat. Közben az épületen belül már folyt a lövöldözés - az összecsapás az örök és a foglyok között. Ezalatt a zárkából nők és férfiak vonultak kifelé fegyverrel és fegyverek nélkül. Egyes foglyokat lövés talált el. **Ilies Pavle** pisztollyal a kezében próbált rendet teremteni az udvaron és azért állította maga mellé az unokanővérét, **Pavlovics Deszankát**, hogy megvédje.

Bugarszki Szlavko, **Dzsanic** parancsára visszatért a zárkájukba az ott felejtett orvosságokért. A lépcsőn összeütközött két őrrel, akik a szuronyos puskájukkal támadtak rá, akik közül az egyiket megölte. Zbórai Bertalan szakaszvezető valószínűleg ekkor vesztette életét.**

Útközben sikerült megtalálni az orvosságokat és kiszabadított a zárkából újabb tíz foglyot. Ők már nem tudtak kijutni az épületből, mert elzárták az útjukat és visszazsorították őket. Felmentek a padlásra, ahonnan jól körül tudtak nézni. Már mindenütt magyar és német alakulatok fogták körül a fegyházat tankokkal és tarackokkal. Erre visszatértek az elhagyott zárkákba és közölték az elvtársakkal: mi nyílt harcban állunk, amelyben biztos halál vár az itt maradtakra -ránk. Próbáljuk meg azt, hogy a zárkaajtót bezárjuk és amikor a németek vagy magyarok jönnek, mondjuk azt, hogy mi ki sem mentünk a zárkából. Így is tettek.

* A helyi csendőr szárnyparancsnok 1969-ben azt állította, hogy a kitörés utáni percekben a helyszínen tartózkodva azt állapította meg, hogy 10-12 fegyver (puska) hiányozhatott az őrség 20-22 fegyveréből.

** KOVÁCS SÁNDOR ny. áll. főtörzsőrmestert késszurásokkal és pisztolylövéssel ölték meg. ZBÓRAI BERTALAN szakaszvezetőt fejbe verték, mellbe lötték s még aznap meghalt. A Budapesti Bíróság XVI. 4766/1969. sz. büntető per irataiban tudtuk megtalálni a kitörés megtorlásához kapcsolódó rögtönítélő bírósági ítéletet teljes terjedelemben 582/1944 VIII. számon.

A jugoszláv nőkkel volt bezárva **Bazsik Renáta** és amikor **Dosztanics Marijan** kinyitotta a zárkájuk ajtaját, kirohantak és fegyvert kértek. A kijáratnál várt rájuk **Dzsanic**, aki a nők nélkül nem akart elindulni. A nyitott kapunál a foglyok tömege rohant az üres utcán. A fegyházból lövöldözés zaja hallatszott és már halottjuk is volt, de végig kitartottak, amíg volt töltényük. A kapuból távozóban puska és géppuska lövések fogadták őket. Akiknek sikerült a tűzvonalon átjutni, a hegyek felé menekültek azzal a szándékkal, hogy a partizánokkal egyesüljenek.

Mindaz ami kitörésnek volt nevezhető, mindössze húsz percig tartott. Egyszerre csak megszűnt a fegyverpogás. A városból szirénák üvöltése hallatszott és zúgtak a motorok. Az utcáról kiáltották: jönnek a németek - és mindenki igyekezett visszahúzódní a fegyházba és a zárkába. Mindenki menekült, ahogyan tudott. **Szemere Imre** odament a földön fekvő "Törzsikéhez"* és igyekezett sebesülését ellátni. A fiatalok egy csoportja bebújt a szuterénbe és ott is maradt.

Ilic Pavle pedig az ablakból lőtt az örökre, akik géppuskával viszonozták a tüzet és megölték. **Katics Pavle** és **Alekszander** visszatértek a zárkájukba, ahol **Alekszandert** egy ór szuronnyal mellbeszúrta, ami után napokig élet-halál között vergődött. **Pavle** is megsebesült, sokáig halottnak hitték, de életben maradt. A fegyházfolyosó kereszteződésében elesett **Schlesinger György** budapesti szabóinas is. Rajtuk kívül is sokan sebesülten feküdtek a zárkában.

A fegyház udvarán és a fegyház körül több mint negyven** halott feküdt. A folyosókon is halott foglyok és súlyos sebesültek heverték szanaszét.

Minden zárkából kihajtották a foglyokat; motozták, verték, kínozták őket. Ezután a foglyokat felsorakoztatták és lehajtották az udvarra, ahol feltartott kezekkel kellett állniok. Velük szemben állt **Lindenberger** igazgató, bekötött fejgel. Mellette állt egy német és egy magyar tiszt. A német tiszt üvöltötte, hogy mindenkit agyon kell lőni.

Az udvar temető volt, ahol a még élőket ütötték, verték, kikergették az utcára, ahol a civil lakosság elégedetlenül nézte a jelenetet és szóltak is ellene. Erre a németek szétkergették a civil tömeget.

Borzalom a zárkában***

A börtönben a foglyok között súlyos, véres drámák zajlottak le. A magyar nők közül **Bánó Magda**, aki a kaputól kényszerült visszajönni, a zárkájában nem csak a társait találta, hanem a lövedékek elől a folyosóról visszamenekülő szerb nőket és a hasonló helyzetbe került néhány férfi foglyot is, **Schusztér Vladimirt**, **Huszár Miklóst** és **Szavin Tódort**. A zárka nyitott ajtaján lógott a felakasztott **Taliján Miska**, aki öngyilkos lett. Sikítás, jajgatás, átkozódás között félelem uralkodott. Akik kijutottak a fegyházból, azok ellen a fejjadások indítottak hajszát. Egyesek a zárkában félelemből kezdtek rendet csinálni, hogy eltereljék a figyelmet arról, hogy ott a kitörésben résztvevők vannak. Úgy akarták feltüntetni, hogy ők nem is voltak kint a zárkájukból. Mindenkinek úgy tűnt, hogy az egész csak egy rossz álom.

* Pákei János törzsőrmester

** A halotti anyakönyv szerint március 22-én huszonketten estek el.

*** A fejezetcímet és szövegének tartalmi fordítását Miliszavac könyvéből (229-236.old.) vettük át.

A folyosókon már nem csak magyar szó hallatszott, hanem német kiáltások is. Erre a női zárkát elbarikádozták az ott levő férfiak. A katonák sorra járták a zárkákat és partizánok után kutattak. A női zárkába is be akartak hatolni, mert az ajtaja előtt találtak egy üres pisztolyt. Az elbarikádozott ajtót csupán erőszakkal tudták betörni. A nők rettentően sikoltoztak, mert **Földes (Fein) Ilonka** a fején súlyosan megsérült és ájultan feküdt a szalmaszákon. **Balogh Imréné, Mária** (Kassáról) is lövést kapott a gerincébe és a tüdejébe, és már haldokolt. **Schusztner Vladimir** öngyilkos akart lenni, elővette a bicskáját és arra kérte **Bánó Magdát**, hogy szúrja le - és ő szúrta. A vére kiömlött, de a bicska túl rövid volt és nem érte a szívét. Schusztnernek még volt ereje kiáltani: Éljen Sztálin! Éljen a világ proletariátusa! Le Hitlerrel és le a fasiszmussal! Mellette feküdt **Huszár Miklós**, aki elvágta az ereit és kiáltotta: Éljen a forradalom, éljen az antifasiszta harc!

A németek közben kézigránáttal felrobbantották az ajtót, majd a foglyokat kizavarták a folyosóra, és az udvarra parancsolták. A zárkában csak a vérben úszó súlyos sebesültek maradtak.

"A magyar női zárkában tehát a fiúk nem akartak élve a németek kezébe kerülni, felvagták az ereiket. De a lassan csepegő vér lassan hozta meg a halált. Széttárva ingüket, könyörögtek: "Szúrjatok"*

Ifjabb Kótay Ferenc egy kassai helyi lapban a kitörés 31-dik évfordulóján megjelent emlékezésében írja: "Hat fiatal fiú az egyik börtöntársnő segítségével zsebkéssel öngyilkosságot követett el a fasiszta kínzásoktól való félelmükben."

Szekerényesi Lajos "Szívek és kések" c. (Napjaink, 1964. április 1., Miskolc) cikkében tíz késes öngyilkosságról vél tudni. "Tíz ember a földön. Nyolc férfi, két nő. Szíven szúrva mind". Mindezt nyilván az egykori fogházőr, **Rajnai Miklós** révén tudta meg, aki szerint kettő másnap reggel még élt. "Az egyik elmondta nekem, hogy nekik már nem sikerült kijönni, barikádot emeltek az ajtó mögött. Volt egy késük, közülük nem volt mindenki egyformán erős,...hogy szíven szúrja magát..."

Major Ákos (*Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség*. Minerva. 1980. 64-66.old.) szemtanúként alátámasztja a fentieket.

"1944. március 22-én, három nappal március 19-e után, amikor az ellenállás nélkül történt német katonai megszállás folytán állami függetlenségünk megszűnt, egy "vitéz" repülőmérnök-kari őrnagy okirathamisítási ügyét tárgyaltam - a bizonyítás megkönnyítése érdekében - Sátoraljaújhelyen, az ottani járásbíróház épületében. A részünkre rendelkezésre bocsátott tárgyalóterem ablaka az udvarra nyílt, tőlünk 25-30 méterre meredt a börtön komor, szürke fala a jól ismert, bedeszkázott (a) ablakokkal. Tárgyalás közben, dél felé (b) lövöldözésre figyeltünk fel, ami itt rendhagyó volt, és annál inkább meglepő, mert a lövedékek elvétele becsapódtak a tárgyalóterembe is. A mennyezetről hullott a mész, az ablakokon golyóvágtat lyukak keletkeztek, hallottuk fejünk felett a lövedékek be-
vágódását. A tárgyalás felfüggesztése nélkül a vádlottal együtt a fal mellé guggoltunk, és gömnyedve igyekeztünk kifelé az utcai folyosóra, ahova nem értek el a lövedékek. Úgy vélem, szégyelltünk is magunkat egymás előtt. Érdeklődésünkre a járásbíróházi elnök csupán annyit közölt, hogy az épületben börtönlázadás tört ki, izgatottan telefonálgatott és karhatalmat sürgetett. Az utcai folyosón vártuk meg, amíg odaát minden elcsendesült, azután folytattuk a tárgyalást. Ebéd után már magyar katonai alakulat szállta meg a börtönt, (c) s a tárgyaló ügyünkben a vádat képviselő ügyész-szel együtt engedélyt kaptunk a börtönbe való belépésre. A látottak nagyon megráztak.

* Bazsik R.: i.m. 98.old.

a. A sötét zárkák akkor nem a törvényszéki épület felé "néztek".

b. A kitörés du. 4 óra körül volt.

c. Csak este, az udvarra terelés közben és éjszakára fejeződött be a magyar katonai alakulat általi megszállás.

Nem az okozott bennem felindulást, hogy a börtönfolyosón még vérbe fagyva hevertek a fegyencruhás (d) áldozatok - egyiküknek még dermedt kezében volt a puska -, hanem amit a cellákban láttunk. A börtönparancsnok elmondta, hogy a "lázadók" jugoszlávok, rutének, románok, magyarok és szlovákok voltak, akiket a Vezérkar Főnöke Bírósága különböző politikai okokból ítélte el. Ez a börtönrész ugyanis ennek a bíróságnak a rendelkezése alatt állott. A kitörésre vállalkozó elítéltek a szabadulás reményében vették el az őrkötől a fegyvert - nehogy a városba érkezett németek kezébe jussanak -, meggyőződésből és nem értelmetlenül haltak meg, mint a doni magyar hadsereg katonái. Többnek sikerült kitörni a börtönkapun is, ezekre napokig vadásztak, amíg az utolsó hulláját is vissza nem szállították a börtönbe.

A cellákban azoknak a holttesteit találtuk, (e) akik már nem jutottak le az udvarra. Felmérték a kísérlet sikertelenségét, és vagy bennmaradtak a zárkában, vagy visszatértek oda. Élve azonban nem kívántak a pribékek kezére kerülni. Fegyverük nem volt, csak villájuk, kanaluk, törülközőjük, spárgájuk, evőkés helyett kisméretű bicska. Ez a szívszúráshoz rövid volt, ezért letörték a kanál öblös részét és a maradék csontot szúrták a mellükbe. Volt, aki felakasztotta magát. Találtunk olyan helyzetet, amiből arra lehetett következtetni, hogy egymást segítették át a halálba. (!) Az emberi tartás, az önfeláldozás olyan példáit láttuk, amilyennel soha nem találkoztam ezelőtt, de azóta sem."

A Sátoraljaújhely megyei város polgármestere 1064/1945. sz. rendeletéhez c. keltezés nélküli kimutatás 33. sorsz. alatt **Szavin Tódor** mellkas, szúrt seb; 51. sorsz. alatt **Spilzer* Ervin** késszúrás által öngyilk., 52. sorsz. alatt **Schuszter Vladimir** késszúrás által öngyilk., 61. sorsz. alatt **Talján Mihály** önkasztás, öngyilkosság - regisztrálja az önkészük által életüket vesztetteket. **Szavin III.** 30-án, **Spitzer III.** 22-én, **Schuszter III.** 27-én, **Talján III.** 22-én halt meg a kimutatás szerint. **Suc Iván** a kimutatás 26. sorszáma alatt III. 22-i keltezéssel és lőtt seb halálozási okokkal szerepel. Bazsik Renáta a könyvében azt írja, hogy vele a hegyre felfelé futva találkozott, aki akkor - nyilván már sebesülten - ereit felvágva feküdt az út mellett, még élve.

Március 23-ára virradóra

Ismét **Vass Henrikné:** "Óráknak tűnt a márciusi hideg, havas télben feltett kezekkel állni, míg úgy hat óra** tájban visszakergettek bennünket a börtönbe. A nőket egy zárkában helyezték el. A robbanás miatt az eltorlaszolt zárkaajtó tönkrement, holmiaink nagy része is a belövések miatt használhatatlanná vált.

Visszahozták a kitörésben résztvevő, de életben maradt jugoszláv nőket is a zárkánkba. Nemsokára egy német SS-százados jelent meg, aki "megnyugtatót", hogy mindenkit, de legkorábban engem végeznek ki, mint "kápót."*** Nehéz éjszakánk volt.

Nem tudtuk mi van jóbarátunkkal, **Fein Ilussal**. Mi van a hiányzókkal, ki tudott elmenekülni? Mi lett a férfiak sorsa? Zsongtak bennünk a kérdések, amelyekre akkor nem kaptunk feleletet.

d. A politikai foglyok - a polgári részen is - saját ruhájukban voltak.

e. Félreérthető: az elesettek, a sebesültek és az öngyilkosok maradtak a zárkákban, az I. emeleti-eknek az utcára (a börtön elé), a II. és III. emeletieknek a séta (hátsó) udvarra történt kiűzése után.

* Nyilván elírás: Spitzer Ervinről van szó!

** Sokkal később: kb. 22-24 óra között történt a zárkákba a visszakergetés

*** A magyar női zárka "zárkaparancsnok"-a volt a kitörésig.

Erősnek, nagyon figyelmesnek kellett lennünk egymás iránt ebben a kegyetlen helyzetben. Különösen rám várt a feladat, hogy erőt vegyek megrendülésem, és segítsem a többieket. Visszagondolva erre - bizony, nagyon nehezen ment ez. Vártunk az őrzetet teljesítő, tegnap még emberi kapcsolatot tartó katonáktól valami eligazító információt, biztató szavakat. De nemcsak a Sátor-hegy felől, hanem minden oldalról áradt felénk a jeges hidegség, a gyűlölet. Sírás, zokogás, elfojtott sóhajokkal volt tele a zárkánk. Bizony, a reggel sem hozott sok újat."

Barta Lászlóné: "Az éjszakai látogatók között megjelent egy "darutollas" határőr egy német tiszttel. Egyenként kérdezték a foglyokat. A német tiszt a pisztolytáskájára ütött és mutatta, hogy 4 órakor személyesen ő fog agyonlőni. Eljött a hajnali 4 óra, majd reggel és nem jöttek értünk. Később megtudtuk, hogy a németek kivégzéseket akartak végrehajtani, de a kassai hadbíróság közölte velük, hogy az eljárás a magyar hatóságok ügye."

Szemtanúk és a rendőrség a sátoraljaújhelyi harcokról

Mondy Miklós gyűjtéseiből /HL.Pgy.M/282/

1967. decemberében T.B. sátoraljaújhelyi tanár így emlékezik vissza a felkelésre: "A városban nagy volt a riadalom. Lövések hangzottak el, a németek s a helyi magyar katonaság riadót fúvatott és minden erejükkel üldözték a kiszabadultakat.

Én egy kis tejeskannával mentem az utcán, amikor a kitörés kezdetét vette. Néztem a futókat és láttam, hogy a görögkatolikus templom felé vezető utcán szaladtak a partizánok és a kerítésekre mászkálva meg akarták rövidíteni az utat, de vesztükre, mert onnan mint jó célpontul szolgálókat, a németek szedték le őket.

A város képe akkor igen felfordult volt. A kitörés a börtön nagykapuján történt és a közelben levő három kis utcán futottak a partizánok. A nagyszámú katonaság, amely gyalogosan és gépeken iszonyatos kegyetlenséggel vette üldözőbe a menekülőket és ahol tehették, kegyetlenül, kíméletet nem ismerve lőtték agyon őket. Egyes helyeken a vér tócsákban folydogált, különösen ott, ahol a kerítések átmászásával akarták a kitörteteket életüket megmenteni. Megvárták őket, amíg föl nem kúsztak és akkor megrögzített állapotban dördült el a fegyverük. A legtöbb partizán fegyvertelenül futott. Láttuk őket, különösen az elején, amíg nem bújunk el mi is, nehogy bennünk is kárt tegyenek az üldözők golyói. A lakosság eleinte nem is tudta felfogni, hogy miről is van tulajdonképpen szó. Nagy volt a pánik, az ijedelem."

1967. novemberében Sz.B. sátoraljaújhelyi lakos mondotta el: "Délután nem engedtek senkit a fogház felé menni. A német katonák motorbiciklikkel száguldottak, még dzsipen is, katonai szállításra alkalmas autókon. Különleges fegyvereik, gyorstüzelő gépfegyvereik voltak. Nagyon ropogtak a puskák. Nem tudtuk mire vélni a rendkívüli állapotot, majd megtudtuk, hogy a foglyok szabadultak ki. A börtönház hátsó kapuján törtek ki, ahol az emléktábla van a Partizán utcán. Ott rohantak fölfelé. Az egyik része fölfelé szaladt a szőlőbe, a hegyekre, a másik része a Petőfi és más utcákon rohantak. Ott is lőtték le közülük egyet, ahol a Sziójgyártó háza van ma is. Hárman voltak, fiatalok, fegyvertelenek! Hogy ki értesítette a németeket, nem tudjuk, csak annyit láttunk, hogy a németek jöttek, mentek, rohantak, Akiket elfogtak, azonnal lelőtték".

1967. november: *Rajnai Miklós* egykori fegyőr: "Sokfelé szaladtak. Az utcákon is voltak. A Petőfi utca végén a református templom mellett ott tanyáztak a németek. Akik elmenekültek a foglyok közül, azok a szőlők felé vették útjukat, vagy az erdők felé, Mikóháza, Alsóregmec, Felsőregmec felé szaladtak. Puskájuk sok nem volt".

A m.kir. rendőrség sátoraljaújhelyi Kapitányság 2/3-1944. biz.szám.* Tárgy: Helyzetjelentés felterjesztése 1944. március hóról. 1944. április 5-én, aláíró dr. Vitéz Fazekas.

"Mint közbiztonságilag jelentősebb eseményeket tisztelettel megemlítem, hogy a sátoraljaújhelyi kir. törvényszék fogházában elhelyezett honvédezerkar főnökének fogházában levő partizán foglyok f.é. március 22-én 16 óra 20 perckor fellázdak, fegyveres kitörést kíséreltek meg, melyre vonatkozólag távbeszélőn a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának /Görgényi János rendőrtanácsos úrnak/ jelentést is tettem s ugyancsak jelentettem dr. Oroszlány Endre vidéki főkapitány úrnak. A vidéki főkapitány úrnak ezen kívül írásbeli jelentést is tettem az esetről f.hó 2-án 1275/3-1944. számon".

A börtön előtti utcákon és az udvaron folyó harcokról a rendőrség dokumentuma a következőket rögzíti.

*"A sátoraljaújhelyi "börtönből kitört partizánok elleni" bátor és hősiesség kiállást tanúsító rendőrök kitüntetésére a m.kir.Rendőrség Vidék Főkapitánysága által 1944. május 12-én tett javaslat, 1369/17-1944. számon. ***

A sátoraljaújhelyi m.kir.törvényszék fogházépületének nagyobbik része a honvéd vezérkar főnökének törvényszéke által elítéltek részére lett átengedve, s abban kb. 400, hűtlenség büntetése miatt súlyos büntetésre ítélt délvidéki szerb nemzetiségű partizán állott katonai őrizet alatt.

Az elítéltek - az illetékes honvéd kerületi parancsnok ügyésze által lefolytatott vizsgálat adatai szerint - a hozzájuk Délvidékről érkező családtag látogatók útján pisztolyokat szereztek, és egy az ugyancsak ott büntetését töltő szerb pap fiának szervezésével és vezetésével 1944. évi március hó 22-én 16.00 körüli időben a zárkákból ismeretlen körülmények között kitörtek, a katonai őrköt megátámadták, lefegyverezték, illetve megölték, az őrségnek pihenő tagjait az őrszobába bezárták, s azoknak a folyosón levő fegyverállványhoz támasztott puskáikat magukhoz véve egy részük a fogház udvarára tört ki, másik részük pedig a fogház épület utcai kapuját nyitó kulcs megszerzése céljából a katonai őrség tiszti parancsnoki szobájába tört be. A kitörés közelebbi részletei nem voltak megállapíthatók, mert azt az őrszemet, aki a kitörés közelében teljesített szolgálatot, a kitörők megölték, az első kitörésben résztvevő és a fogházból tényleg ki is jutott elítéltek pedig a későbbi üldözés során, és részben a honvédbírói ítélet alapján életüket veszítették.

Az udvaron gyülekezett kitörők közben kifeszítették a fogház utcai kiskapuját és kb. 40 főnyi csoportjuk helyismeret hiányában az utcának a főutcára hajló derékszögű törése felé indult. Itt az utcátörésben szembetalálkozott az őrszolgálatát teljesítő **Czikkely Imre** m. kir. próbarendőrrel. Az utcátörés miatt Czikkely Imre próbarendőr a felfegyverzett csoportot nem vehette észre, így a saroknál összetalálkozva a tömeg rárontott a rendőrré, lefegyverezték, többször rálőtt, s azt a homlokán könnyen meg is sebesítette. A rendőr a földre bukott, mire a kitörők otthagyták, és miután látták, hogy az utca a belváros felé visz, megfordulva a közeli házak udvarán keresztül az ugyancsak közvetlen közelben levő szőlőhegyekbe menekültek.

Czikkely Imre próbarendőr ekkor kb. 16,20 óraker a legközelebbi távbeszélőállomásról jelentést tett a kapitányságnak, honnan az ott levő őrszemélyzet - kb. 15 fő - azonnal megindult a kapitányságtól kb. 700-800 m távolságban levő fogházépülethez.

Belügyminiszter Úr magas dícséretére előterjesztett Czikkely Imre m.kir. próbarendőr szolgálatteljesítése a következő:

Őrszemszolgálatá közben a fogházépület közelében levő utcátörésben a fogházból kitörtek

* MOL. K.149-1944-4-1006

** Közli: Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Zrínyi, 1966. 258-263. oldal

első, kb. 40 főnyi csoportja - miután azokat az utcátörés miatt nem vehette észre - váratlanul megtámadta. A kitörők lefegyverezték, többször rálöttek, majd földre lökték, és otthagyták -, a homlokán egy horzsoló lövéstől könnyebben megsebesült, - magát halottnak tette. Amint a kitörők pár lépésnyire elhagyták, futásban a legközelebbi távbeszélőállomásra sietett, jelentést tett a kapitányságnak és az ő jelentése alapján történt karhatalomnak kirendelése, így közvetve jelentős része volt a kitörés megfékezésében".

A kitüntetési javaslat így folytatódik:

"Ez alatt idő alatt a kitörőknek az épületben maradt az a csoportja, amely a tisztí parancsnoki szobába tört be, megölt ott egy honvédet, megsebesítette az őrség parancsnokát Lindenberger Lajos tart. hadnagy, törvényszéki fogházfelügyelőt, kiűtötte annak kezéből a csütörtököt mondott pisztolyát, majd utána megtudta, hogy a kaput társaik már kifeszítették, azon át társaik után a szülőbe menekültek. Ekkor érkeztek meg a helyszínre az első rendőrök, akik az ugyancsak hamarosan, de azért később érkező m.kir. honvédséggel és német katonasággal együttesen az alább egyénenként vázolt azzal a magatartásukkal, hogy már a fogházépület udvarán levő és felfegyverzett kitörőket az épületbe visszakényszerítették, megakadályozták a még kb. 350 főnyi, a zárkából már kiszabadított elítélteknek megszökését, és segédkeztek a kiszabadultak kézrekerítésében, illetve megsemmisítésében.(!)

A kitörés következtében 2 honvéddör életét veszítette, 2 honvéd és egy fogházör súlyosan és többen könnyebben megsebesültek. A fogházból kitört és elmenekült elítéltek később a honvédségi és csendőrségi üldözés során mind kézrekerültek, illetve agyon lettek lőve.

A honvéd büntető intézet katonai őrsége parancsnokának Lindenberger Lajos hadnagynak a sátorlajújhelyi kir. ügyészség elnökének jelenlétében dr. vitéz Fazekas Péter m.kir. rendőrtanácsos és Órfalvy Aladár m. kir. rendőrfelügyelő előtt tett kijelentése szerint a rendőrség érkezett elsőnek segítségül a helyszínre, s a rendőri segítség nélkül a zendülés aligha vagy sokkal nehezebben lett volna elfojtható, s a rendőrség tagjainak a fegyveres kitörőkkel szembeni bátor és hősiességi kiállása minden dicsőretet megérdemel.

Az eset megtörténte után megjelent a kapitányságon az abban az időben a városban állomásozó *német zászlóalj parancsnoka* Benke százados, aki maga is künn járt a színhelyen, és a rendőri őrszemélyzetnek gyors, hősiességi, határozott és eredményes fellépése fölött csodálatát fejezte ki.

A jelvényes kitüntetésre javaslatba hozott őrszemélyzeti tagok fentírt eseményben egyénenként a következő szolgálatteljesítéssel szerepeltek:

1. Kókai Sándor m.kir. rendőr, amidőn az őrszobán arról értesült, hogy a törvényszéki fogházból az elítéltek fegyveresen kitörtek, Nagy Péter m. kir. próbarendőrrel együtt egy az utcán éppen előttük haladó gépkocsira kapaszkodva elsőnek érkezett a fogházépülethez. Ott gondolkodás nélkül beugrott az udvarnak fogházi részére és önmagának minden fedezése nélkül puskatűzzel támadt a fogházépület ajtaján az udvarra kitóduló kitörőkre, és váratlan puskatűzéssel megállította, sőt egy kis időre visszafordulásra késznyerítette azokat, bár azok akkor ott 60-70-en lehetnek, pisztollyal és puskákkal voltak felfegyverezve s Kókai Sándor rendőrrre több lövést adtak le. A katonai őrség parancsnokának Lindenberger Lajos fogházfelügyelőnek, tart. hadnagynak közlése szerint a legelső volt, aki neki és az őrségnek segítségére sietett, vitézül küzdött. Nevezett fogházfelügyelő megmutatta azt a helyet is, ahol a rendőr a kitörőkkel szemben fedezés nélkül szembeszállt, és ahol a falban több becsapódás volt látható, ami a lövések nyomát jelezte. Tehát élete veszélyeztetésével működött közre.

2. Nagy Péter m.kir. próbarendőr Kókai Sándor m.kir. rendőrrel együtt egy az utcán éppen előttük haladó gépkocsira kapaszkodva Kókai Sándorral együtt érkezett a fogházépülethez. Ott, hogy a kitörőket keresztűz alá vehesse, a fogházépület egyik közeli másik kapuján akart az épületbe behatolni. Az ajtót zárva találta, azért Kókai Sándor rendőr után menve az udvari kiskapun ment be a fogházépület udvarára. A Kókai Sándor m.kir. rendőr által megállított tömeg közben

feleszmélt, hogy csak egy rendőrrel áll szemben, újból megindult lövöldözve a kijárat felé. Nagy Péter m.kir. próbarendőr Kókai Sándor m.kir.rendőr mellé állva tüzelt a tömegre, mely továbbra is tüzelt, s így ketten harcolva a tömeget megállították. Nagy Péter próbarendőr ezzel egyrészt Kókai Sándor bajtársának nyújtott segítséget és védelmet, másrészt tevékenyen részt vett a kitörők megfékezésében.

Nagy Péter próbarendőr is komoly veszélynek tette ki életét.

3. **Vedres Ferenc** m.kir.próbarendőr az Őrszobából futásban indult a fogházépülethez. Ott a kitörők az udvaron tüzelő Kókai Sándor és Nagy Péter rendőrökre a fogházépület emeleti ablakaiból kezdtek lövöldözni. Vedres Ferenc próbarendőr ezt látva, tűz alá vette az ablakokat, s így védelmet nyújtott bajtársainak, majd pedig a közben kiérkezett magyar és német katonai alakulatokkal együttesen harcolva részt vett a fogházépületbe teljesen visszaszorított, de az épület ablakaiból, folyosóiról lövöldöző elítéltek lefegyverzésében és ártalmatlanná tételében, így életét komoly veszélynek tette ki, bár a jobban felszerelt magyar és német katonai alakulatok megjelenése után erre már nem lett volna feltétlenül szükség.

4. **Sárdi József** m.kir.próbarendőr az Őrszobáról szintén futásban indult a fogházépülethez. Ott látva, hogy az elítéltek az emeleti ablakból tüzelnek Kókai Sándor és Nagy Péter rendőrökre, tűz alá vette az emeleti ablakokat, és így védelmet nyújtott bajtársainak, majd pedig a közben kiérkező német és magyar katonai alakulatokkal együttesen harcolva részt vett a fogházépületbe teljesen visszaszorított, de az épület ablakaiból, folyosóiról lövöldöző elítéltek lefegyverzésében és ártalmatlanná tételében, így életét komoly veszélynek tette ki, s bár a jobban felszerelt magyar és német katonai alakulatok megjelenése után erre már nem lett volna feltétlenül szükség."

VIII.

HAJTÓVADÁSZAT

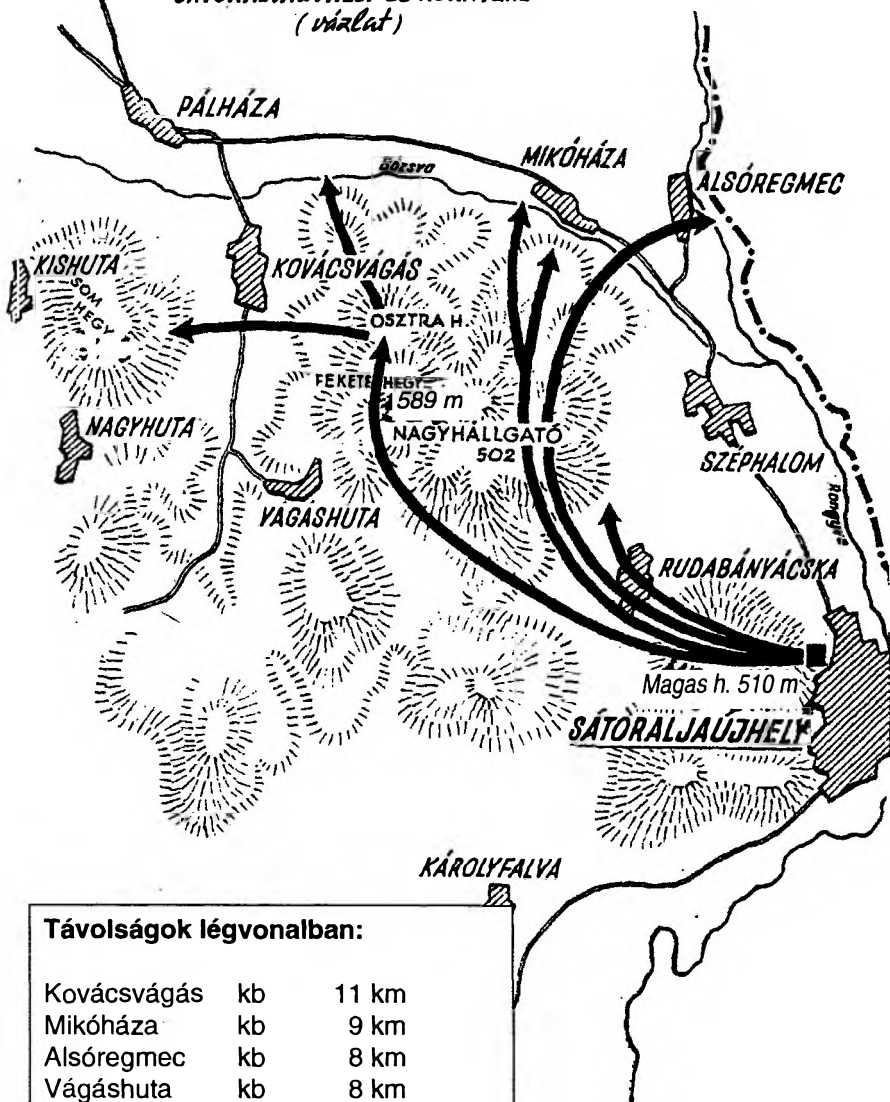
A megtorlás 1.

*Fázunk és éhezünk
S átlóve oldalunk,
Részünk minden nyomor...
De szabadok vagyunk!*

Petőfi Sándor: *A farkasok dala*

Menekülés a hegyekbe

SÁTORALJAÚJHELY ÉS KÖRNYÉKE
(vázlat)

Távolságok légvonalban:

Kovácsvágás	kb	11 km
Mikóháza	kb	9 km
Alsóregmec	kb	8 km
Vágáshuta	kb	8 km
Kishuta	kb	13 km
Nagyhuta	kb	12 km

Az országhatár 1944-ben távolabb volt..

Hogy az olvasó teljesebb képet kapjon a kitörők szabadon töltött óráiról és végzetükről, bőven idézünk **Bazsik Renáta** "Mire az erdők kizöldülnek" c. könyvéből /101-138.old./

"A hegy oldalán menekülők törtetnek a csúcs felé. A szabad levegőtől elszoktunk, nehezen megy a futás, zihálva szedjük a levegőt. De futni kell, az erdő minden reménységünk. Percenként hasra vágódunk a sárban, hogy védelmet találjunk a géppuska lövedékek, a szétrobbanó aknáknak repeszei ellen. Az erdő ritkás, de mégiscsak erdő, s ahogy beljebb hatolunk a fák között, egyre távolabbról hallatszik a szirénák bögése, a fegyverek dörgése.

Az erdőben összeverődött csoportok arrafelé tartanak, amerre a határt sejtik.

A Fekete hegyen*

Éjszaka vihar tör ránk, az alig rügyszó fák nem tudják felfogni a jeges északi szelet, a lábnyomok pedig árulkodóan követnek bennünket a friss havon.

A mi csoportunkban tizenhárman voltunk, fiatalok, szerbek és magyarok. Nyolc gyéren öltözött nő; kabátjainkat, pulóvereinket eldobáltuk a hegyoldalon, hogy jobban bírjuk a hegymászást. Egész éjjel menetelünk, sárban, hóban, szélben, úttalan-utakon; nappalra egy kis erdőben bújunk meg, s hogy meg ne fagyjunk, avarral takarózunk. Ahogy leszáll az este, újra útnak indulunk. Hajnalra egy tisztás szélén álló erdészházhoz érünk; előtte a kocsit, mögötte ösvény kapaszkodik a hegyre.

A hideg és fáradtság erősebb a félelemnél. Mindenki egyetért: be kell menni a házba. Hátha barátot találunk, hiszen nem lehet mindenki ellenség.

De hol lehetünk? Reméljük, már Szlovákiában. Én tudok szlovákul, én vagyok otthon ezen a vidéken, nekem kell bemennem a házba.

Ijesztett a talán húszméteres távolság az erdő széle és a ház között. Barátba vagy ellenségbe ütközöm?

A ház előtt **Milán** utolér. Bátorabban lépek s zörgetem meg az ajtót.

- Kto to? - (Ki az?) - hangzik belülről szlovákul.

- Barátok! Eltévedtünk, szeretnénk kicsit melegedni!

Nyílik az ajtó, fehér ingben és gatyában negyvenesforma férfi lép előm.

- Ne féljen, bácsika! - kérleltem, bár én talán jobban féltem tőle, mint ő tőlem.

- Csendő, katona nincs a házban?

- Senki sincs, még a feleségem sem, leküldtem Hutára még az este.

A konyhában szétáradt testemben a meleg. Lefeküdni, enni és aludni!

Hittünk az erdésznek, de azért körülnéztünk.

Hol vagyunk, bácsika? Szlovénzsko? - kértem.

- Magyarország ez! De itt szlovákok laknak. Körbe csupa szlovák község van - mutatja széles mozdulattal a konyha közepén állva.

Társaink boldogan óvakodnak be a melegbe, hogy "barátot" találtak.

Az erdész felajánlja, megfeji a tehenet. Bár nagyon összebarátkoztunk, **Milán** ra-

* A börtöntől Ény-ra kb. 11 km-re, a környék legmagasabb hegye Pintér István és mások - tévesen - Sátorhegynek nevezték, amely a börtöntől távolabb, a város délnyugati részéhez kapcsolódik.

gaszkodott hozzá, hogy két fiú kísérije ki az egy szem puskával, melyhez nem volt lőszer. A fiúkat azonban elnyomta az álom, s a "jóbarát" egy óvatlan pillanatban elmenekült. Fejszével a kezében láttuk viszont, amint a csendőröket vezetí ráók pár óra múlva.

Femarkoltuk az asztalon talált őzsonkát, szilvalekvárt, kenyeret, az erdész otffelej-tett pisztolyát három tölténnyel, s újra nekivágtunk az ismeretlen hegyeknek. Az erdész lefelé ment, tehát mi ellenkező irányba indultunk. Akkor még nem tudtuk, hogy az ellenkező irány üldözőkink karmaiba vezet, akik elébünk kerültek. Bevált a gyakorlott csendőrökópók számítása. S mellettük volt a hegység minden ösvényét és rejtékét ismerő erdész.

Órákig menetelünk a patak vízében, mert a havas földön meglátszottak volna lábnyomaink. Egy forrásnál pihenőt tartunk, nagy kövekkel körülakott mélyedésben. Pihenni és végre enni akarunk.

Engem küldenek őrségbe; a forrástól száz méterre, a hóban fekvé figyelem az utat.

A csendőrök rejtőzve közelednek, s olyan hirtelen bukkannak fel, hogy csak inteni tudók társaimnak. Rögtön rám lőnek. Meleget éreztem a kezemben, de kúsztam tovább a hegyoldalban felfelé. Még egy golyó talál el, a lábamból magasra szökik a vér. Mikor magamhoz térek a talán pillanatnyi ájulás után, két csendőr áll mellettem. Látom egy pillanatra görnyedten rohanó társaimat, **Ankica** sötétkéék barhentruháját, aztán elvesztem újra az eszméletemet.

Arra ébredtem, hogy a patakban fekszem. Később kocsizörgést hallottam, felemeltek és szekérre dobtak. A szekér zötyögött velem, a göröngyös úton minden zökkenő éles fájdalmat okozott. Valaki - nem tudom, mennyi idő múltán - megitatott a cipőmből. Ma már tudom, **Zsarnai Bandi** volt, a félcigány levente, akit röviddel a feketehegyi akció után behívtak katonának s elesett. Ember volt.

Egy iskolaépület előtt állt meg a szekér. Katonák jöttek, leköpdöstek. Később átrak-tak egy teherautóra, ahol viszontláttam társaimat.

Koleszár Jancsi került mellém. Őt a Csepegőről hozták le; még élt, lassan hörgött, nagy fájdalmái lehettek.* Az egyik csendőr addig taposta, amíg élet volt benne.

Elindult, majd megállt a teherautó, s feldobták **Ankicát** holtan, majd néhány száz méter után **Milánt**. A halántéka és a karja véres volt. Halott társaim között csak egyre gondoltam: legyen vége minél előbb. Attól féltem, élve temetnek el.

Teherautónk begördült az újhelyi börtön udvarára. Az udvaron meztelen holttestek. A teherautóról is először a halottakat szedték le. Néhány társnőm és én maradtunk utol-jára.

–Kórházba! – hangzott a parancs. A teherautó mellett katonatiszt állt, mellette az írnök, ő mondta a nevem.

A Bozsvánál

Budincsevecs Gézát Telkes Telicsák József községi esküdt fogta el. Gézát a rögtön-ítélő bíróság nem ítélte halálra, mert nem volt még húszéves. 1944. őszén Komárom-

* Koleszár halálát III. 22-re, Radicsicét III.22-re, Dzsanicét III.24-re, Mijatov Milanét is III. 22-re anyakönyvezték. A leírt esemény III. 24-én történt.

ban, a Csillagerődben halt meg, tuberkulózisban. 1969-ben felkerestem Telkes Telicsá-
kot lakóhelyén, Pálházán, aki a következőket mondta el:

Telkes:

"Egy reggel jön a vadőr, ez a **Bolgár**, a keresztnévét nem tudom, itt lakott a fenyves
alatt, az urasági épületben, Károlyi grófnál. Jön, hogy észrevette, hogy valamilyen em-
berek csavarognak itt ebben a Szityók-féle erdőben, Vágáshuta fölött. Jöttek a csend-
őrök, és adtak lengyel puskát 15 tölténnyel. Én ott lakom a szomszédjukban. Már hú-
szan-huszonketten voltunk, azt se tudtam, kik voltak, nem ma volt az már, és elindítot-
tak innen, Pálházáról, le az országúton Újhely felé.

Megláttuk, mert még hó volt az erdőben, hogy egy tisztáson, most is meg tudom
mutatni a faluvégről, hogy hol négy vagy öt ember a lábas-erdőből kibukott, és ott men-
tek a tisztáson keresztül. Hát én mint legöregebb mondtam: arról volt szó, hogy látótá-
volságban kell az erdőt átfésülni ezeknek az elfogására. Én legalul mentem, mindjárt a
földek szélén, nem a tisztáson, és észrevettem, hogy egy illető szalad lefelé. Rálőttem,
háromszor rálőttem erre az egyénre. De előttem leszaladt a földeken keresztül, ahol
100-150 méterre van a folyó, a Bozsva, és beugrott. Mentem utána a nyomába. Mikor
odaértem a patak széléhez, akkor már nyújtotta a kezét. Tiszta víz volt az egész ember.
De meg volt nekünk mondva, hogy vigyázni kell, mert ezeknél puska is van esetleg,
vagy valami más fegyver, hogy nehogy visszalőjenek az embereinkre, készenlétben
vittem a puskát. Nyújtotta kezét, megfogtam, és kihúztam a patakból. Kérdeztem, hogy
mit rejtettél el, mit csináltál. Mert tiszta víz volt az egész ember. Mit akartál, bele akar-
tad fojtani magad, vagy mit akartál? Hát csak húzogatta a vállát. Beszélt rendesen ma-
gyarul. Kikérdeztem, mi a neve: **Budincsevic Géza** nyomdászsegéd, újvidéki lakos,
19 éves - mondta.

Mikor kijött a vízből, kizsebeltem. Két nénjének, két lánytestvérének képét találtam
nála. És azt mondta, hogy kommunista röpiratok nyomásáért kapott öt évet. Már három
évet azokból leült a váci börtönben, és akkor hozták ide, Sátoraljaújhelyre.

Gyalog mentünk Mikóházára, én ott átadtam egy csendőrnek a laktanyában.

Mikor visszajöttem, akkor már ott voltak a németek, de én nem értettem, mit mon-
danak. Volt ott Sárospatakról egy csendőr, járási főtörzsrőrmesteri rangja volt neki, szo-
kott járni az őrsöket ellenőrizni: **Farkas** törzsrőrmester. Az magyarázott nekik, hogy ne
lőjenek, nem mindenki fogoly, mert vannak civil egyének is itt, akik ki vannak vezé-
nyelve a falukból a foglyoknak az összeszedésére. A németek el is mentek.

Az erdő alatt a tisztáson ott volt lehúzza három sebesült egyén, két férfi és egy nő.
Az egyik vizet kért még akkor. Feküdtek mind a hárman, deréklövésük volt, hátulról
voltak meglőve mind a hárman. Már kettő nem is eszmélt, amikor odaértem, még egy
vizet kért halkan...

Farkas törzsrőrmester aztán azt mondta, hogy várjam meg, ki van rendelve egy sze-
kér, behozza őket Pálházára. Ott megvártam, amíg meghalt az az illető, azután feltettük
a három halottat, és hoztuk hazafelé. Itt, a Radványi kereszt alatt jött ki Kovácsvágásról
egy kincstári teherautó. Öt halottat hozott. Azt mondták, tegyük erre rája a halottakat,
mert arról volt szó először, hozzuk ide a pálházi temetőbe, a hullaházba, mert itt

lesznek. De nem hoztuk, betettük abba a gépkocsiba. A három halottat betettük, én seggitem a szekérről feltenni őket, de én bent a kocsiban nem voltam. Hogy ki volt bent a kocsiban, azt nem tudom. Úgy tudom, öten voltak. Elvitték őket Újhelybe.

Azt is hallottam már, hogy egy nő azokból él, akik bent voltak. Él még ma is Pesten. Orvos vagy tanárnök. Sebesülve volt, és ő élve maradt azok közül, akiket Kovácsvágásról hoztak akkor".

Kovácsvágás felett, a Csepegőnél

Géza* észak felé, a Bozsvának menekült. **Koleszár Jancsi és Dzsánics Milán** éles kanyarral nyugat felé. Lefutottak a Kovácsvágást és a Vágáshutát összekötő útra, majd Csepegő** felé tartottak. Itt mély szakadék állta útjukat. Leereszkedni nem mertek, mert féltek, hogy csapdába esnek.

Tőrös Károlyné, aki szemtanúja volt menekülésüknek, így mondta el nekem emlékeit: "Én akkor szöttem. Egy öreg néni szaladt itt Jánosvárra azzal, hogy gyertek azonnal, mert partizánok járnak itt.

Itt jöttek keresztül, ahol most csépelnek. Ketten jöttek erre, az egyiket, az szőke volt, az út fölött, még a Mogyoróskánál meglőtték. A másik még jó kilométert elfutott tőle. Innen néztük, a Jánosvárából, hogy a férfi szalad arra kifelé, a Csepegő felé.

A Csepegőn van nekünk egy kis földünk, édesapám annak a végét pucolta. Ott szedett fát. És azt mondta, hogy amikor ideért hozzá az az ember, és el is hagyta őt, meg volt az már löve, valahol a lábát érte a golyó. A csendőrök pedig kihajtották a népet, adtak nekik lengyel puskákat. De még az asszonynépet is, kapával, kaszával, vasvillával.

A Jánosvárából egyszerre csak láttuk, ahogy a szomszéd öreg néninek a fia jött vissza. Ez a **Homola Ernő** volt. Az az ember csak annyit mondott neki, menjen vissza, ha kedves az élete. Nem is ment az többé sehova.

Ahogy a gödörhöz ért az az ember - édesapám látta közlőrl - , előbb a férfi saját magát lőtte meg, utána pedig a csendőr még egyet belőlőtt, és azt mondta: »Emberek, bármi történjék, a csendőrség lőtte meg.« Ennyit mondott a csendőr. Amikor pedig hozták lefelé azt az embert, csak így akarták húzni lefelé, azt mondta az édesapám: »Ne csináljanak halottkínzást.« - és vágott két fát, arra hársfából haját hántott le, lenyúzta, és abból csinált olyat, mint egy hordágy. És így hozták le, mi láttuk innen. De az édesapám azt mondta, hogy ő látta közlőrl azt az embert, lámpafüsttel a tenyerébe térkép volt tetoválva - így mondta. Fekete bokszcizma volt a lábán, azt lehúzták róla, őt meg vitték a híd mellé. Még a karórát is levették a kezéről, de még a nadrágot is lehúzták. Az én édesapám megmondta, nem lett volna szabad azt megtenni.

Az iskolaudvaron élve elfogottakat is láttunk. Heten voltak. Többnyire nők. Volt egy barna férfi, össze volt belincselve a keze. Mi meg meg ott sirattuk őket, mert az ember sajnálta. De semmiféleképpen a szekérhez nem engedtek bennünket, pedig mi a szekérhez akartunk menni.

* Budincsevic

** Sátorlajuhelytől légvonalban kb. 10-13 km.

Én most már visszaemlékezem nagyon jól, amikor ott tetszett feküdni a szekéren, és a csendőrök nem engedtek oda bennünket. Vittünk volna ennivalót, mert azt mondták, éhesek. De nem engedtek semmit. Vízet, egy korty vizet sem engedtek. Arra igen jól emlékszem vissza, hogy csak vizet tetszett kérni, csak vizet. És nem engedtek a csendőrök, hogy odavigyük. Elhajtottak bennünket onnan. Azt mondta az egyik csendőr: ha oda próbálunk menni, agyonlő minket.

Nem tudom, tetszik-e visszaemlékezni, de olyan rosszul volt, hogy szólni egyáltalán nem szólt, bármit beszélt is a csendőr, de mint aki néma, egy árva szót sem szólt. És utána eljött a **Zsarnai Bandi**, mert ő nálunk mindennapos volt, mert különben anyja nem volt, csak egy nagynénje. Itt lakott ebben a helyben, ahol mi lakunk, csak ez már azóta át van építve. És akkor ő eljött hozzánk. »Vilma -mondotta -, a szívem majd meg-
hasadt érte. Ott, a Kondáskútnál, amikor meglőtték, otthagytak minket a **Koncsol Pistával**, hogy vigyázzunk rá, mert ahogy szaladt kifelé a Kondáskút lábánál vissza is esett, meg bepöndörödött a patakba - így mondta - és akkor összetörte kezét, lábát. És mi ott maradtunk ketten. És a csendőr nem engedte, hogy egy korty vizet adjunk. Én a Pistát kiállítottam, hogy nézze a csendőröket, és én a cipőjében meg a levesesapkámban vittem neki vizet.« És úgy mondta nekem ez a fiú, nem bánta, ha agyonlövök is, ő akkor is vitt vizet, mert úgy sajnálta.

Utána a mi községünk olyan volt, hogy mindenki csak sajnálattal volt. Még utána is azt mondták, hogy ha élve még elfogták is őket, nem kellett volna megsebesíteni vagy megölni őket. Ezt a két férfit meg különösen sajnálták. Hogy ezt nem kellett volna megölni. Meg aztán félték is, hogy emiatt, még mikor háború volt, mondták, hogy felgyújtják majd a falut, mert hogy itt ezt a két férfit megölték. De az én édesapám bízott minket, mert az én édesapám orosz fogságban volt, és tudta, hogy milyen jó az orosz nép".

A Csepegő előtt **Dzsánics Milánt** utolérte **Rácz Sándor** és baltával támadt rá. **Tőrősné** így emlékszik a jelenetre:

"Van a faluban egy ember. Rácz Sándor, akinek a mellében még most is bent van a golyó, nem tudják belőle kivenni. Azon a reggelen balta volt nála, hogy megy a Nagykútra, felesbe fát vágni. Bement a kocsmába egy féldecire. Aztán ott a csendőr kihajította: »Menj előttem -mondotta neki -, az anyád cigány úristenit, hát nem tudod, hogy kitortek a partizánok?«

Ment elől a cigány, mögötte a csendőr. Láttuk, a gödör felé, ez a Rácz Sándor ment rá arra a férfira, baltával. És ő mesélte a faluban, az meg kérlette kétszer is: »Bácsika van családod? Eredj haza!« És még egyszer: »Bácsika van családod? Eredj haza.« Ekkor kapta a vállába a golyót. Az az ember meglötte. Úgy vitték el őt is az újhelyi kórházba. Mondják, a radványi jegyző 50 pengő pénzjutalmat adott neki".

A Szőlőhegyen

Egy öttagú menekülő csoport történetét **Kosztics Szlávka** mondta el, aki túlélte a kitörést, a koncentrációs tábor, s jelenleg Újvidéken él:

"Nem tudott mindenki egyformán futni. Ezen a sáros, meredek hegyoldalon kapaszkodni igen megerőltető. Mindenki felfelé törekedett, a hegy túlsó oldalán, az erdőkben remélve védelmet legalább az aknák elől.

Zora egyik zárkatársunk - lába csipőficamos volt.

Erdeljan Ivánkát* pedig két héttel előbb vakbélgyulladással operálták. Elmaradtak.

Az út egyre nehezebb lett, erőnk egyre kevesebb, a távolság pedig egyre nőtt, közöttünk és az elől haladók között.

»Szlávka, he hagyj itt, segíts!« - könyörgött Zora. Megfordultam, és láttam, hogy az akna repeszei előtt ő is lefeküdt, de nem tud felállni. Hozzámentem és felemeltem. Megragadta kabátom övét, és így mentünk tovább. De csak nagyon lassan tudtunk előre haladni.

Társaink egyre távolodtak, és a hirtelen jött alkonyat kétségessé tette, hogy találkozunk-e valaha. Megálltunk.

Heten verődünk össze. Öt nő - nagynéném, **Ivánka, Zora, Lellák Zsófi**** és két magyar fiú, **Nagymélykúti János***** és **Horti István.*****

Bolyongtunk a szőlőkben, mert már sötét volt, és nem láttunk. Így akadtunk **Suc Ivánra***** vérben feküdt. »Nem vagyok sebesült!« - suttogetta. Mutatta zsillettjét, amivel felvágta ereit. »Nem akarok élve a kezükbe jutni!«

Tőle nem messze, egy kis árokban megbújtunk, mert mozgást hallottunk. Vártunk, hátha társakra bukkanunk.

Az este hideg volt. Menekülés közben a hegyoldalon mindenki szabadulni próbált fölösleges ruhadarabjaitól. Mi is eldobáltuk kabátjainkat. Fáztunk.

A zaj erősödött, ezért ketten kibújtunk, hogy megnézzük, kik közelednek. Hirtelen felbukkanó árnyakat vettünk észre, és önkéntelenül felkiáltottunk: »Itt vannak!« De ahogyan a csoport közeledett, láttuk, hogy német katonasapkát viselnek.

Három német katona jött elől, utánuk egy civil magyar és egy magyar katona.

Lélegzetünk is megállt, teljesen megdermedtünk, futni már késő volt, itt voltak a nyakunkon. Egyenesen nekünk tartottak. Zseblámpájukkal ránk világítottak, és felszólítottak bennünket, hogy tartsuk fel kezünket. Megmotoztak minket, majd maguk előtt elindítottak.

Ruhánkra levelek és sár tapadt.

Társaink ezalatt - Zora, Ivánka és a két magyar fiú - mozdulatlanul feküdtek a kis árokban. Abban reménykedtünk, hogy ők megmenekülnek.

A fegyveresek faggatni kezdtek bennünket társaink felől.

Merre menekültek? Mi ellenkező irányt mondtunk, hogy félrevezessük őket. Otthagytak bennünket a civillel és a magyar katonával, s a három német katona tovább kutatta a környéket zseblámpájával.

Nemsokára megtalálták társainkat is. Ezután puskatussal elkezdtek terelni bennünket a város irányában. Meg voltunk győződve arról, hogy útközben fognak bennünket agyonlőni. A német katonák és a magyar katonák egész úton hangosan tárgyaltak. Először nem értettük, min folyik a vita. Végül is megegyezhettek, mert szétválasztottak bennünket, és most már a német katonák az általuk utóbb elfogott két magyar fiút, Zorát és Ivánkát hajtották maguk előtt, mi hárman pedig - nagynéném, Zsófi és én maradtunk a magyar katonával és civillel.

* Szavin Zora és Erdeljan Ivanka halálát III. 22-re anyakönyvezték

** BARANYAI SÁNDORNÉ SZ. LELLÁK ZSÓFIA

*** Halálukat III. 22-re anyakönyvezték

Bennünket hármunkat a rendőrségre vezettek. Itt rövid jegyzőkönyvet vettek fel. Mi kijelentettük, hogy az akcióról nem tudtunk előzőleg semmit, fogalmunk sincs, ki volt a kezdeményező. A zárkát akkor hagytuk el, amikor kinyitották, és mindenki menekült.

A jegyzőkönyv aláírása után a magyar katona azt a parancsot kapta, hogy vezessen vissza bennünket a börtönbe.

A börtön felé vezető úton, az egyik utcasarkon sok embert láttunk tömörülni. Itt bennünket kíséronk megállított, és falhoz állított, feltartott kezekkel. Egyszerre géppisztolysorozat hallatszott, majd hangos jajkiáltások. Ivánkát, Zorát és a két magyar fiút ölték meg itt a falnál a német katonák. Valaki először csak megsebesülhetett, mert utána még hallatszott egy lövés.

Mi is felkészültünk a halálra.

Kíséronkhöz ekkor motorkerékpáron egy magyar katonatiszt érkezett, és hallottuk, amikor mondta, hogy abba kell hagyni a lövöldözést, a foglyokat vissza kell kísérni a börtönbe.

Visszakísértek bennünket a börtönbe. Ahogy a kaput átléptük puskatus fogadott. »Partizánok, az anyátok... nesze, nesze«! Jobbról-balról ütlegettek bennünket, majd odaállítottak a falhoz, vártuk feltett kezekkel, mit hoz még ez a szörnyű éjszaka".

A trafik falánál

Trafik a börtön közelében, **Antal néni** trafikja. A trafikkal szemben az iskola. Az iskola pedellusa, **Turcsányi János és felesége**, mint szemtanúk, így vallanak az 1944. március 22-i eseményekről:

Turcsányiné:

"Ezekben a napokban, amikor bejöttek a németek, különösen nagy zavar volt. Huszonkettedikén valahogy éppen nem volt tanítás, ugyanis az iskolát elfoglalta a német katonaság,* és itt, a téren helyezkedett el ideiglenesen a német parancsnokság is. Itt álltak az autók a nagy téren. A parancsnokok kocsijai is itt álltak. Éppen mentem a zárda-épületbe, ott volt két tanterem, azt mentem takarítani. Akkor hallottam a nagy riadalmat. Az utcán szaladtak az emberek, meg voltak rémülve. Egymásnak adták a hírt, hallottad, kitörtek a rabok, és a németek üldözőbe vették őket; a hegyekbe mene-kültek.

Hazarohantam, mert az uram még nem volt itthon. A gyerekeknek vacsorát készítettem. Leültek vacsorázni. Egyszerre csak lövéseket hallottam. Megijedtem, nehogy az ablakon bejöjjön a golyó. Szaladtam a szobába. Elhúztam a függönyt, és akkor ott, szemben négy ember feküdt, és ott állt egy katona. Még mozgolódtak, és akkor az még egy sorozatot beléjük engedett.

Két férfi volt és két nő.

A katona német volt".

* "És ez igaz volt, mert az országot 19-én szállták meg, de ide Újhelybe 20-án értek, nem messze a börtöntől szállásolták el őket. Ezt a foglyok bizonyára nem tudhatták". HL. Mondy M. gyűjtéséből Pgy M/282.

Turcsányi János:

"Két férfi és két nő, emlékszem rájuk, szegények, kettő így egymásra volt esve a falnál, kettő meg messzebb, egymás mellett. Egész éjjel le sem hunytuk a szemünket".

Turcsányiné:

"És, hogy őszinte legyek, a függőnyt csak egy kicsit húztuk el, csak úgy mertünk egy kicsit kilesni.

Annyira meg voltunk rémülve, hogy attól féltünk, ha észreveszik, hogy mi ott leskelődünk, azok képesek lettek volna belőni az ablakon. Aután reggel már nagyon kíváncsiak voltunk, mi történt. Még mielőtt egészen megvirradt, kinéztünk, de akkorára már nem voltak ott, összeszedték őket. A négy ember vére maradt csak, egymásba összefolyva. Elvittem a falhoz a gyermekeimet, megmutattam nekik, hogy emlékezzenek ha már én nem leszek, emlékezzenek milyenek voltak a németek. Ilyet csináltak, hát nem kell erre emlékezni? Ez a világtörténelemhez tartozik.

A kőfalon sokáig ott voltak a golyónyomok. De három éve renoválták a falat. Min-dig mondtam, hogy ezt a falat rendbe kellene hozni, és egy táblát ráhelyezni.

A Sikora-házban

A Sikora-házban, Mikóházán fogták el ötödik nap **Zlokolica Vászát**.^{*} Vásza 1922-ben született Zsablyán, szabósegéd volt. 1939 óta tagja a Kommunista Ifjúsági Szövetség-nek. Először 1942-ben tartóztatták le, majd 1943-ban 4 évet kapott. A kitörés után halálra ítélte a rögtönítélő bíróság.

A rögtönítélő bíróság előtt így mondta el elfogatásának történetét:

"A börtönből kitörtünk, és sikerült áttörnünk a katonai bekerítésen. Az erdőbe igye-keztünk. Velem voltak még **Vucskovics Bozsidar, Serkov Ivan, Visnjics Gyura**.

Erdőkön és réteken át meneteltünk. Nappal elrejtőztünk, éjjel gyalogoltunk, kike-rülve a falvakat. Reménykedtünk, hogy valahol rátalálunk a partizánok egységeire, akikről annyit beszéltünk. De őket sehol sem találtuk. Így mentünk négy nap és négy éjjel. Reménykedve, hogy átjutunk Szlovákiába. Azt hittük, hogy már ott vagyunk, de a valóságban nem tudtuk, hogy merre járunk, és milyen irányban haladunk.

Ötödik nap egy faluhoz értünk. A fáradtság és éhség rákényszerített bennünket, hogy ennivaló után nézzünk, és egy meleg szobában kicsit megpihenjünk. Az első ház-ba bementünk a falu szélén. Egy öreg szlovák asszonyt találtunk. **Bozsa** tudott szlová-kul. Így könnyen megértettük egymást. Látszólag barátságosan fogadott bennünket, majdnem szívesen, bevezetett bennünket a házba, mi ettünk, és boldogok voltunk, ha egy percre is, de valahol menedéket találtunk. Az öregasszonyra nem is figyeltünk. Ret-tenetesen fáradtak voltunk. Én evés közben az asztalnál elaludtam. Egyszerre hangos beszédet hallottam az ablak felől, majd dörömbölés hallatszott. Felemeltem a fejem az asztalról, és akkor láttam, hogy egyedül vagyok, az ablakon át pedig fiatalokat láttam és csendőroket. Szuronyos puskákkal bejöttek a szobába. Nem tudok magyarul, nem tudtam mit mondtak vagy kérdeztek, és így nem is tudtam nekik válaszolni. Kivezettek

^{*} Április 6-án kivégezték

az udvarra. Egyesek mellém álltak, mások az udvart és a padlást kutatták át. A barátaimat holtan szedték le a padlásról. semmilyen puskalövést nem hallottam, ezért feltételeztem, hogy maguk végeztek magukkal, amikor látták, hogy körül vagyunk zárva."

Az erdészházban Vágáshután

Barudanov Branko* 1921-ben született Sajkásgyörgyön. Földműves volt. 1943-ban mint honvédet fogták el Újvidéken, és két évre ítélték. Az újhelyi börtönben szakács volt, szabadon közlekedhetett a börtönben. Mint összekötő, leveleket, szemináriumanyagot közvetített, kapcsolatot tartott a velünk szimpatizáló katonákkal. A rögtönítélő bíróság halálra ítélte.

Szrdanov Dragoljub** 1922-ben született Sajkásgyörgyön. Ő is szegényparaszt volt. 1943-ban tizennyolc hónapi szigorított börtönre ítélték. Mint a rohamcsoport tagját a rögtönítélő bíróság halálra ítélte.

Mogin Péter*** 1941-ben, mikor a csendőrség letartóztatta, tizenöt éves diák volt. Megkínózták, majd a bíróság négy és félévi börtönre ítélte. A rögtönítélő bíróság halálra ítélte, de mivel még nem volt húszéves, kegyelmet kapott. Német koncentrációs táborban halt meg 1945-ben.

Mind a hárman a rohamcsoport tagjai voltak, együtt menekültek, együtt fogták el őket.

Péter a tárgyalás után így mesélte el elfogatásuk történetét zárkatársainak:

"A kapuórság lefegyverzése után eljutottunk az erdőbe, de elvesztettük kapcsolatunkat a többiekkel. Egész éjjel az erdőben bolyongtunk.

Nagyon fáztunk, közülünk csak **Szrdanovnak** volt télikabátja.

Egy falu határában ért bennünket a hajnal, egy erdő szélén. Fáztunk, éhesek voltunk és fáradtak; elhatároztuk, hogy bemegyünk az első házba.

A házigazda szívesen fogadott bennünket. Rögtön tudta, honnan vagyunk, de úgy tett, mintha nem tudná. Adott tejet, és krumplit sütöttünk. A sült krumpli emlékeztetett bennünket a régi szép, otthoni napokra.

Jó volt így ülni, inni a meleg tejet és hallgatni a tűz pattogását. A házigazda nagyon szolgálatkész volt. Folyton forgolódott a konyhában, hogy minél kényelmesebbé tegye pihenésünket, valójában azért, hogy minél jobban félrevezessen bennünket. Egyszer csak közölte, hogy van valami dolga a bátyjával, aki itt lakik nem messze. »Ti csak pihenjete, mintha otthon lennétek« - mondta.

Egy óra sem telt el, hogy beléptünk ebbe az átkozott házba, még igazán lélegzethez sem jutottunk, máris körül voltunk zárva. Az ablakon át láttuk a felfegyverzett levetteket és a csendőroket.

Elhatároztuk, hogy jobb megölni magunkat, mint egy újabb "kihallgatást", az Ármiaéhoz hasonlólt átszenvedni. **Branko** megállt, kigombolta a kabátját és rám kiállt: »Lőj!« - és átnyújtotta a revolverét. Nekem akkor volt életemben először revolver a kezemben. Nekiszegedtem lassan, reszketve ziháló mellének, és meghúztam a ravaszt.

* Április 6-án kivégezték

** Április 6-án kivégezték

*** XLII. r. vádlott, mint fiatalkorút további 12 évi fogházra ítélik.

A revolver csütörtököt mondott. Nem tudtam, mi baja van, ezért visszaadtam **Brankonak**. Ő megfogta, és vizsgálni kezdte. Közben azonban a csendőrök berontottak. Nem tudtunk mást csinálni, mint megadásra emeltük kezünket a ránk szegezett szuronyok előtt".

Mikóháza, Somhegy

1969 novemberében tárgyalta a Fővárosi Bíróság **Dr. Vámosi József** volt csendőrszázados és társai háborús bűnügyét.*

Vámosi mellett ült a vádlottak padján Benedek Áron, Csúri Pál, Bíró Lajos és Borbély Viktor, volt csendőrök. Ugyanebben az időben vonta felelősségre a kassai törvényszék Komjáthy István csendőrt. Ő ugyanis 1946-ban, hogy a felelősségrevonást elkerülje, áttelepült Csehszlovákiába.

Az elkövetett kegyetlen gyilkosságokért Dr. Vámosi József életfogytiglani, Komjáthy István tizenegy, Borbély Viktor tizenkét, Benedek Áron nyolc, Csúri Pál nyolc és Bíró Lajos négy év börtönbüntetést kaptak.

Csúri Pál így vallott a helyszínen, 1969 nyarán:

"1944. március 24-én tíz-tizenegy katonával elindultunk a Mikóháza mögötti hegyek irányába. A Mikóháza községen átvezető országútra merőlegesen nekiindultunk - csatárláncot alkotva - az erdőséget átkutatni. Több órai gyaloglás után, kb. dél tájban azon vettük észre magunkat **Tóth** szakaszvezetővel, hogy a katonák teljesen elszakadtak tőlünk, illetve a tőlem bal oldalra állók közül néha lehetett látni egyet, hogy jön felfelé a domboldalon. Ekkor már Pálháza irányából lövöldözéseket hallottunk, amire úgy véltük, hogy azok a katonák lövöldöznek, akik tőlünk jobbra messze elkalandoztak. Körülbelül egy óra tájban értünk a Somhegy tetőre, ahol láttuk, hogy tőlünk körülbelül háromszáz méterre Pálháza irányából Sátoraljaújhely irányába fut hat vagy hét** személy. Ezekre a személyekre nem lőttünk, hanem vártunk csöndben, hátha mifelénk is jön valaki. Körülbelül tízperces várakozás után tőlünk nyolcvan-száz méterre egy bokros részen észrevettünk két személyt, akik felénk futottak. Én ekkor fegyveremet felemelve rájuk kiáltottam: »Állj, kik vagytok?« A két futó megállt, és felénk fordult.

Az elől álló a kezét megadásra emelte, a válláig, a másik személy, aki mellette, illetve mögötte egy pár méterrel állt, kezét csak egy kicsit emelte fel. Láttuk, hogy fegyver nincs náluk.

Összenéztünk **Tóth Sándorral**, és arra gondoltunk, a parancs: élve senkit elfogni nem szabad. Ezért én azt a parancsot adtam, hogy "tüzelj". Mindketten két célzott lövést adtunk le, amire a két magát megadó személy összerogyott. Én arra a személyre lőttem, aki velünk szemben, a bal oldalon állt, és kezét a válláig emelte. Ahogy a két személy összeesett, odafutottunk, és megnéztük, hogy hol találtuk el őket. Amelyikre én céloztam, annak a golyó az orrán keresztül a fején ment át, amelyiket **Tóth** lőtte le, az a szívátjáékon volt sérülve. Zsebüket megnéztem, mindkettőnél egy-egy tíz-tizenöt centiméter hosszú, faragott pálcika volt. Ahogy a halottakat kutattuk, minden irányban lövéseket hallottunk, és félve attól, hogy mi is megsebesülünk, lefutottunk a Somhegy bal oldalán Mikóházára. Jelentkeztünk a honvéd hadnagynál, aki aláírta a szolgálati lapun-

* Fővárosi Bíróság XVI. 4766/1969 sz. E büntetőper iratai között tudtuk fénymásolatban megtalálni a megtorláshoz kapcsolódó RÖGTÖNTÉLŐ BÍRÓSÁG ÍTELETÉT TELJES TERJEDELEMBEN 582/1944 VIII. SZÁM.

** Őket a Schwartz-gödörnél lőtték le április 6-a után. A börtönvezetés által 1944. szeptember 27-én halotti anyakönyvezésre megküldött jelentés szerint öt fő volt. A halotti anyakönyvekben öt főt: Apics Milant, Drakulics Milant, Novakov Ivánt, Skuban Julijant és Zsivanov Emiljant regisztrálták. Nem derült fény arra, hogy volt-e hatodik, s az Dolovac Djoka volt-e, akinek a neve az emléktáblán szerepel. A statáriális ítélet is öt főt említ.

kat, és mondta, hogy ezt a kettőt írjuk a magunk javára. Mikóházán, a községi bíró házában **B. Em-
ry Miklósnál** megvacsoráztunk, és utána visszamentünk az alsó Mihályi őrre. Az őrsparancsnok-
nak jelentettük, hogy mi történt Somogyhegyen, aki azt az utasítást adta, hogy másnap menjünk
vissza Mikóházára és intézkedjünk, hogy a halottak be legyenek szállítva. Ennek megfelelően
másnap reggel ismét Mikóházára mentünk, ahol a községi bírónál intézkedtünk, hogy fogatot
rendeljen ki, valamint segítséget, akik a hullák berakásánál segítenek a kocsisnak. Emlékezetem
szerint **Vojtossék** nevű fuvarost bízta meg a bíró a halottak beszállításával, és jött még velük két-
három polgári személy is. Kimentünk velük a Somogyhegyhez, és mivel közvetlenül a tetőre lovas-
kocsival felmenni nem lehet, utasítottuk a parasztokat, hogy hozzák le az általunk megmutatott
helyről a két halottat. Miután vonakodtak megfogni a holttesteket, rájuk bíztuk, miként fogják
őket leszállítani. Így ezek az emberek kötelekkel, láncokkal lehúzták őket a kocsi mellé. Majd
utasítottuk őket, hogy szállítsák be Sátoraljaújhelybe, a börtönbe.

A Schwartz-gödörben

1944. április 6-án még éltek, mert a rögtönítélő bíróság megemlíti az ítéletben: "...öten
a mai napig még szökésben vannak."*

Esténként füstöt láttak a Schwartz-gödör felől a mikóháziak, nem messze **Latka**
molnár házatól. A menekülők le is merészkedtek egy este, amikor a molnár elment ott-
honról. A feleségétől ennivalót kértek, majd elmenekültek.

Borbély Viktor volt csendőr alhadnagy 1969-ben a tett színhelyén így vallott:

"1944-ben a környék nem volt ennyire fával benőve. A fák lombtalanok voltak, a vízmósás
is, illetve a vízmósás alja két-három méterrel magasabb volt. Ennek megfelelően szélesebb is. A
vízmósásban körülbelül háromszáz métert haladtunk Mikóháza irányába. Ilyen helyzetben vol-
tunk, amikor tőlem jobbra, a partoldalban gallyakból készült rejtékhelyet pillantottam meg. Fel-
kiáltottam: itt vannak. A rejtékhely felfedezése előtt hallottam egy lövést, de hogy az milyen
irányból jött megállapítani nem tudtam.

Géppisztolyból hosszú sorozatot adtam le a rejtékhely irányába futás közben. A rejtékhelyről
négy-öt méterre fejeztem be a tüzelést. A rejtékhely felfedezése előtt járőrtársam, **Benedek Áron**
szakaszvezető szolgálati fegyveréből ugyancsak lőtt. Megjegyezni kívánom, hogy ebben az akci-
óban csak mi, hivatásos csendőrök vettünk részt.** Elsőnek értem a rejtékhelyre, széthúztam a
gallyakkal, és hat személyt találtam hason fekve, fejfel a vízmósás mélyedésének irányában. Két
puska volt mellettük. A földön fekvő egyik fegyvert felvettem, zárdugattyúját kihúztam, és a
fegyverben egy kilőtt hüvelyt találtam. A tárban egy töltény volt. Mikor ugyanezt a műveletet
elvégeztem a másik fegyverrel, akkor abban sem hüvelyt, sem éleslőszert nem találtam. A fekvő
személyeket egyenkint hanyatt fordítottam, és akkor észrevettem, hogy közülük az egyik súlyo-
san sebesült volt, de még élt. A többi már halott volt. Ekkor a mellém érkező **Benedek Áron** jár-
őrtársam szintén forgatta a lelőtt személyeket. Mikor azt a személyt fordígtatta ismét hanyatt,
akiről én már megállapítottam, hogy még él, ezt **Benedek** szintén tapasztalta és szolgálati karabé-
lyával szívátjón lötte. A rejtékhely, ahol a hat személy tartózkodott, földbe szúrt gallyakból állt, a
gallyak mohával voltak bélelve. Majd utána bementünk a szárnyparancsnokságra, és jelentettük
dr. **Vámosi József** századosnak a megsemmisítést, és bemutattuk a helyszínrajzot. A helyszínrajz-
on nem voltak feltüntetve az égtájak, és ezért a százados úr nagyon fel volt háborodva. Az őr-
sőkön nem kellett a lőszerezellel számolni..."***

* A nevük: **Apics Milán**, **Drakulics Milán**, **Novakov Iván**, **Skuban Juliján**, **Zsivanov Emil**. Jan, a hatodik valószínűleg
Dolovac Djoka volt. Lásd előző oldalon a lábjegyzetet.

** A többiben katonaság, leventék, a kivézenyelt polgári lakosság is részt vett.

*** A vallomásokból egyértelműen kilálglik: ítélet nélküli kivégzések, felkoncolások áldozata lett április 6-án az öt ember.

Benedek Áron, volt csendőr-szakaszvezető vallomása:

Sprencz Miklós alsóregmeci lakos motorkerékpáron érkezett az alsó Mihályi csendőrsre, és jelentette, hogy Alsóregmec határában több gyanús személyt láttak közeledni a község irányába. A parancs úgy szólt, hogy **Komjáthy István** és én kerékpárral menjünk Alsóregmecre. A bíró lakásához érve négy fiatalembert és egy fiatal nőt találtunk. Komjáthy szakaszvezető elkezdte az ismeretlen személyek kikérdezését. Én az ajtó közelében fegyverrel a kezemben biztosítottam, hogy Komjáthy lefolytathassa a vallatást. Komjáthy kézzel és puskatussal ütlegette a foglyokat. Majd miután meggyőződünk arról, hogy szökött politikai foglyokról van szó, valahogy összekötöttük őket, és Komjáthy irányításával kiveztük őket a Ronyva patak irányába. Menet közben Komjáthy mondta nekem, hogy a parancs szerint meg kell semmisíteni őket. A Ronyva patak melletti rétre értünk, ahol Komjáthy - emlékezetem szerint szlovákul mondta nekik, hogy fussanak a patak irányába. Amikor a foglyok elindultak a patak irányába, Komjáthy két célzott lövést adott le. Én láttam, hogy az egyik férfi megrogyant. Ekkor Komjáthy felszólított engem, hogy én is löjek, mert ha nem lövök belém lő. Erre én összesen három lövést adtam le két személyre, akik ezektől a lövésektől meghaltak. A fennmaradó két személyt Komjáthy lőtte le. Kijelentem, hogy Komjáthy felszólítása hatott rám, de elismerem, hogy nem ez volt a döntő, mert lehet, hogy másképp is lőttem volna, ha nem szólít fel. Ekkor már **Vámosi** ismert parancsa szerint jártunk el, mint a Mikóházán elfogottakkal, vagyis megöltük őket".

Bíró Lajos, volt csendőr-szakaszvezető:

"... énnekem ezalatt **Bándi Vendellel** az volt a feladat, hogy az utcán feltartóztassam a polgári lakosságot.

Amikor a kivégzés megtörtént, Komjáthy és Benedek jelentették az őrsparancsnoknak a foglyok megsemmisítését. Eközben érkezett a helyszínre Csúri Pál, Tóth VI. Sándor és Nagy György csendőr. Már vissza akartunk vonulni az őrsre, amikor egy polgári személy felhívta a figyelmünket a falu széli csúrra, ahol a másik öt személyt fogták el, mert szerinte ott még rejtőzködtek foglyok. Visszatértünk a csűrhez. Két csendőrt a járőrparancsnok a csűről távolabb állított fel, hogy a foglyok esetleges szökését megakadályozzák. A csűrnek alsó Mihályi részét az őrsparancsnok és Csúri Pál kutatták át".

Csúri Pál, volt csendőr-szakaszvezető:

"Elindultunk a csűr felé. A csűr bal oldali bejáratán léptem be. Szuronnal piszkáltam a szénát, és rövid keresés után a szuronyom hegye megakadt valamiben, és éreztem, hogy valakin állok. Fegyveremet magam elé tartva, egy lövést leadtam a szénába megbújt személy irányába. Az ott felvő személy ekkor ülő helyzetbe emelkedett, és azt mondta, »elég volt már«, mire egy pár lépéssel beljebb álló őrsparancsnok közvetlen közelről fejbe lőtte. A személy visszahanyatlott, és én a két csűrrészt elválasztó, ritkán rakott lécek mellé léptem, átnéztem a másik csűr részbe, ahol Bíró és társa végezte a kutatást. Ezután én kezdtem szuronyos puskával a szénát túrni, és én is találtam egy személyt. Férfi volt, háttal nekem, fejjel előre összekuporodva bújt a szénába. Amikor én a szénától kitalartam a hátát, hátrahököltem, majd mondtam: »Itt is van valaki«.

Ekkor mondta az őrsparancsnok: »Lőjön maga szerencsétlen, vagy azt várja, hogy magára lőjenek?« Ekkor én hátba lőttem a szénába kuporodó személyt. Rögtön kimentem a csűrből, majd később láttam, hogy a falubeliek két halottat hoznak ki a csűrből. Ezután az őrsparancsnok megparancsolta, hogy a hullákat szállítsuk be Sátoraljaújhelyre.

El kívánom mondani, hogy már az elkövetés pillanatában nagyon megrendültem, és megbántam cselekedetemet, de velem szemben is erőszak állt parancsnokaim részéről. Mindegyikünket

bántotta a dolog, éreztük, hogy itt valami rendkívüli dolog történt, és inkább nem is beszéltünk a dolgokról. Emlékezetem szerint néhányan a csendőrök közül meg lettek dícsérve, valaki pénzjutalmat is kapott, de én nem kaptam semmit, mert kevés akcióban vettem részt, és gyorsan kivényeltek a frontra.

Állandóan vártam, mikor kéri számon a fenti cselekményt. Nem állt módomban megtagadni a parancsot, féltettem az életemet".

A Ronyva partján

Ruzsica* még nem volt húszéves. Fodrász volt. Márcus 5-én, halála előtt három héttel írta utolsó levelét szüleinek:

"...Ma vasárnap van. Ülünk szalmazsákjainkon, és olvassuk lapjaitokat. Én is veletek vagyok. Teljesen átadtam magam a múltnak, és álmodozom a jövőről. Kinn szálguldozik a hó. Fúj a szél. Ereszkedik le az este. Sietek, hogy sokat írjak. Elképzelem, hogy ültök, két kis öreg, ketten a kemence mellett, és gondolataitok messze velem vannak. Küldjetelek téli cipőt, rántást hagymával, paprikát is küldjetelek, és küldjétek el fényképeimet, egy kis seprőt, rúzs, amit szerettem, egy kockás és egy vonalas füzetet".

A kis seprő! **Ruzsica** "zenekarában" a seprő a gitár.

Szeretett táncolni, énekelni. Csak így tudok rá emlékezni: átkarolja a nagyseprőt - a gavallért -, körbetáncolja vele a cellát, mindenkit magával ragad vidámsága. Majd a kis seprőt pengeti, Bácska legszebb népdalai szólalnak meg "gitárján".

Ruzsica, Benedek és Komjáthy csendőrök golyóitól halt meg a Ronyva partján, elfogott társaival együtt. (Bazsik Renáta: im. 106-138. old.)

Részletek emlékezésekből, levelekből:

Deszanka Kokics Pavlovics megrázóan írja élményeit a **Szlavka Arangyeloviccsal** és **Branka Szavinnal** közös selyemre írt levélben:

*"A fegyveres felkelők közt felismertem Pajót ** véres kezében revolverrel hadonászott. Egyszer csak eldőrdült egy lövés és egy társunk holtan esett össze. Pillanatnyi meglepetés után lerohant-unk az udvarra. Ott még hallottam Pajo utolsó kiáltását: »De-szo, hol vagy maradj mellettem.«*

Meglátva a nyitott ajtókat, mindannyian elkezdtünk rohanni az utcára. valaki elkiáltotta magát: »Jönnek a németek!« Mire észbekaptunk, a németek bekerítették a börtönt, így nem mindenkinek sikerült a szökés. Pajo ott maradt.

A hajtóvadászat azonnal megkezdődött. Fejünk fölött röpködtek a golyók. Utolsó erőmmel próbáltam felszaladni a hegyre. A golyók az orrunk előtt fúródtak a földbe, de mi csak szaladtunk, míg át nem értünk a dombon. Sokan lemaradtak.

*Amikor összegyűltünk, láttuk, hogy itt 8 nőnek és 6 férfinak sikerült a kitörés. Közülük falumbéli volt: Koleszár Jankó, Berics Dara (Darinka), Ankica * Branka ** és Desza***. Esteledett, de az ágyúk dörgése még hallatszott. Csapatunk elindult bele az éjszakába. Egész éjszaka bolyongtunk, nem ismerve a terepet, nem tudtuk hova forduljunk.*

* Batosz Ruzsa

** Ilics Pavel, Deszanka unokatestvére volt.

*** Radisics Ankica

**** Szavin Branka

***** Kokics Pavlovics Deszanka

Hajnal felé * az erdész háza előtt találtuk magunkat, üres puskával és bajonettel, belestünk a házba. Ott egy idős szlovák bácsit találtunk. Itt egy kicsit lazítottunk és amint felmelegedtünk, a bácsi eltűnt. Leszaladt a faluba, feljelenteni a csoportot. Felkészültünk a szökésre, de előtte feltankoltunk sonkával, kenyérrel, lekvárral, egy revolverrel és némi készpénzzel. Egész délelőtt bujkáltunk a hegyekben, mígnem az egyikén meghúztuk magunkat. A bokrok mögül figyeltük, hogyan keres bennünket a felfegyverzett őrség. Estig guggoltunk egyhelyben, aztán a kis csapat tovább indult.

Az volt a szándékunk, hogy egy kisebb falun átvágunk a Kárpátokhoz. Azonban egész éjjel körbeforogtunk. A hó esett, fáztunk, a nyomaink a hóban elárultak. Úgy menekültünk mint az üldözött vadak.

Reggel ** egy falu előtt találtuk magunkat, a lakosok feljelentettek bennünket a hatóságoknál. A hajsa elkezdődött, a menekülésnek nem volt értelme, mert körbe voltunk kerítve. Üldöztek a falubeliek kapákkal, lapátokkal, baltákkal felfegyverkezve, a csendőrök pedig lövöldöztek. Mint az örültek futottunk, nem akartuk megadni magunkat. Végül mégis elfogtak.

Két asszony könnyebben megsérült, míg egy asszonynak szélelőtték a kezét és a lábát. Amikéért még a hegyen lelőtték. A férfiak közül kettőt elfogtak, négyet pedig elfogtak és lelőttek, közöttük volt **Koleszár Janko** is. Mindannyiunkat betelereltek a közeli faluba. Az iskolaudvarban falhoz állítottak, le akartak löni bennünket, de az utolsó pillanatban megérkeztek az ügynökök.*** Halott társainkkal együtt felpakoltak bennünket egy teherautóra, majd visszavittek a börtönbe.

Amikor beértünk az udvarra, szörnyű kép fogadott bennünket: a földön meztelen halott társaink feküdtek. Egymás mellett, két sorban kb. 40 test feküdt."

Amikor visszahoztak az erdőből, el voltam szánva a halálra. Egy hétig csak az utolsó óráinkat számolgattuk egy-egy sötét magánzárkában. 9 nőt és 32 férfit átadtak egy rögtönítélő bíróságnak, mely 4 napi embertelen kínzás után 11 társunkat akasztásra ítélte, míg a többiek 10-15 év rabságot kaptak. Mi nők egy rendes katonai bírósághoz kerültünk - ezért enyhébb ítéletre - néhány év rabságra számíthattunk. A védőügyvéd megígérte, hogy írni fog és nem kér többet mint 200 pengőt fejenként. Nagyon bánt, hogy újra kiadásokba verlek benneteket, talán megér ennyit az életem. Ezt biztos, cso-magra vagy látogatásra költöttétek volna. Igazán nem tehetek az egészről!

Egyébként mi 9-en magánzárkában vagyunk séta, levélírás és étel megvonásával, 3 hónapon át. Ha tudok jelentkezem. Semmit ne küldjete, amíg nem írok. A ruháim és az élelem eltűnt.

Talán nincs messze a vég! Úgy sajnálom, hogy a látogatás nem történhetett meg, szerettelek volna még egyszer látni". ****

Dr. Handlovics Sándorné, önkéntes ápolónő - a férje ugyanebben a kórházban orvos volt.

* március 23-án

** március 24-én

*** Az eredeti szövegben: aganti. Valószínűleg motoros katona, futár, küldönc.

**** Deszanka Kokics - Pavlovics 1944. május 11-i leveléből. Üzenet a rácsok mögül, Novi-Sad, 321. old.

"A 312-es hadikórházban mint önk. ápolónővér, március 22-én délután az Erzsébet kórház tantermi ablakából kinézve a hegyoldalra, lövöldözéseket hallottunk és több embert láttam felfelé rohanni a hegyoldalon a szőlők között és több embert láttam elesni, összeesni és akkor hallottuk, hogy németek lövik a menekülő foglyokat. Jól láthatók voltak a becsapódások. Ha jól emlékszem 5 vagy 6 óra tájban már hozták a sérülteket a kórházba teherautóval és hordágyon.

A kitörés napján este 3 női sérült volt, kb. öt férfit hoztak nagyon súlyos sérülésekkel. A nők közül **Fein Ilona** nevére emlékszem, aki tudomásom szerint gránátzilánktól az állkapcsán sérült nagyon súlyosan. Ezek a sérültek a többi betegtől elkülönítve külön kórteremben nyertek elhelyezést.

A kórterem állandóan nyitott ajtajában géppisztolyos magyar katonák végezték a felügyeletet.

Körülbelül 2-3 nap alatt hozták az utolsó sebesülteket, mert sajnos azon túl már inkább csak halottakat hoztak be a hegyekből, Mikóházáról és Alsóregmecről. Az utolsó halottszállítmánnyal hozták be Kovácsvágásról **Bazsik Renátát**, akiről a súlyos sérüléstől eszméletét veszítve azt hitték, hogy halott és csak a fegyház udvarán, a halottak lerakása közben derült ki, hogy él és onnan szállították be az Erzsébet kórházba és itt műtötte meg **dr. Handlovics Sándor** sebész a hadikórház orvosa, mert ez a műtő alkalmasabb volt nagyobb műtétek elvégzésére.

Emlékezetem szerint a jobb kézfejen lövéstől roncsolt sérülése és a bal lábszáran lövéstől eredő roncsolt nyílt törése volt. Órákig tartó hosszú műtét után sikerült megmenteni a lábát és roncsolt kézfejen három ujj maradt és így használni tudta a kezét. A sok vérvesztés pótlására sikerült még vért is adni neki, ami megmentette az életét.

Katics Pavle jugoszláv származású fogoly, aki a börtönudvaron szintén a halottak között volt, a fején és állkapcsán sérült kézigránát szilánktól eszméletvesztés állapotában volt és a halottszemle közben derült ki, hogy él és a német SS kapott a fegyveréhez, hogy agyonlője, de az orvos, azaz **Handlovics dr.** megakadályozta azon címen, hogy ez él és ez már az ő hatásköre. **Katics** így menekült meg nagy műtétek és hosszú gyógykezelés után. Most is él. Meg is látogat mindig.

Az elkülönített kórteremben kb. 11 férfi volt, a nőosztályon 3 nőt ápoltunk hosszú ideig. Ahogy gyógyultak, visszavitték őket a börtönbe és onnan hozták a börtönőrök a hadikórházba kötözésre. Amikor a katonai ügyészség itt tartotta vizsgálatát, akkor a tábori csendőrök vitték hordágyon a kihallgatásra és utána visszahozták a kórházba. A hadikórházban a front közelsége miatt több nemzetiségű katona sérült is volt, orosz, német, jugoszláv".

A hajtóvadászat résztvevői közül a leventék országos parancsnoki dícséretben részesültek, egy Rácz Sándor nevű 50 pengő jutalomban, "néhányan a csendőrök közül meg lettek dícsérve, valaki pénzjutalmat is kapott..."

A leventék dícséretét a *Szebb Jövőt! c. levante újság 1944. július 22-i száma* közölte bekerekezve.

"Megdícsért leventék - Követendő példák! A leventék országos parancsnoka ezévi 28. számú parancsában dícséretben részesítette a mikóházi leventéket.

Közljük, mint követendő példákat.

A sátorlajújhelyi katonai fegyházból f.év március 23-án, az ott őrzött politikai foglyok ki-

törték. Az elfogásukra kirendelt honvéd alakulatokhoz és csendőrádőrökhöz beosztott mikóházi leventék elismerésre méltó hősi harcokat vívtak a szökevényekből alakult partizán bandákkal.

Bátor és fegyelmezett magatartásukkal kitűntették magukat: **Juhász János, Szikora János, Lukács János, Nalesnyák András és Obráz Miklós leventék**, akik mint kitűnő terepismerettel rendelkezők a felkutatásban, elfogásban tevékenyen résztvettek és fegyverrel kezükben hőiesen harcoltak.

A több helyen kialakult harcokban bátor magatartásukkal különösen kitűntek: **Dzsupin János, Jarecsiny Pál, Rusznik Bertalan, Luscsák János, Fodor Mihály, Makkai István, Petercsák József, Vanna Pál, Jurkó János és Mackó Béla leventék**.

A levente csapatnak a segédkezésben résztvevő valamennyi leventéjét a leventék országos parancsnoka dícséretben részesítette."

A szörnyű tettek mártírjainak tetemét vonakodva szedik össze a munkára kivezé-nyelt emberek. Némely esetben félnek a többnapos hullák mérgezésétől. A lakosság egy része mindmáig együttérzéssel és sajnálattal beszél róluk. Mind a holtakat, mind az élőket Újhelybe szállították katonai gépkocsival. A sebesülteket kórházba vitték. Itt **dr. Wittmann*** segítségével életben maradtak.

A hajtóvadászatban a kivezé-nyelt lakosság, a leventék, az erdészek és a vadőrök is résztvettek a csendőrök és a katonaság mellett. Március 22-én német katonák is közre-működtek az elfogásban és a felkoncolásában.

A hajtóvadászat áldozatai

Tihanyi Endre:** Az 1944. március 22-i *tűzharcban* elsőként esett el **Jovin Milos** 50 éves földműves, csurogi lakos. Az örök lefegyverzésekor halt meg **Dolovac Zsarko** 23 éves cipésszegéd, szintén csurogi.

A harc közben sérültek meg: **Vukics Uros, Katics Pavle, Dosztanics Marijan**. Marijan másnap halt bele sérüléseibe; élt 18 évet. Tároson született, asztalostanuló volt, csurogi lakos.

A *zsablyaik* közül négyen szintén 22-én haltak hősi halált. **Csonkics Milivoj** 18 éves borbély és **Csonkics Szava** molnár, **Ilics Pavle** 20 éves földműves, **Mijatov Milan** szűcssegéd. Hiányos adatok lelhetők fel **Lazin Szava** 22 éves és **Ivkov Radivoj** 20 éves elhunytakról.

Az említettek délután 5 órakor beállt halálával egyidőben esett el **Szegál Mózes** 19 éves gyergyószentmiklósi származású és **Schlesinger György** 20 éves budapesti lakos, szabótanonc. Szökés közben golyótól halt meg **Popadics Gavra** 20 éves kölpényi szá-bóságged.

A halál azonos ideje, módja, valamint egy tanú vallomása alapján talán közülük ke-rültek ki azok, akik hatan Rudabányácskán a Komáromi-gödörnél fegyverrel a kézben, tűzharcban estek el. Ugyancsak március 22-én "lőtt seb" okozta halálát **Müller György** 23 éves műegyetemi hallgatónak, valamint **Marinkovics Milenko** 34 éves kultúrmér-nőknek. (Halálukról közelebbi adatot nem jegyeztek fel.)

A menekülést a szőlők között géppuska-lövedékek, szétrobbanó aknák repeszei aka-

* Kórházi orvos volt Tihanyi Endre megállapítása szerint.

** A felkelés a Sátorhegy alatt c. anyagból nem szó szerinti részletek alapján közölt adatok.

dályozták. **Kosztics Szlavka** hét tagú csoportja a sötétben nehezen haladt előre, közben egymást is segítették. Útközben találtak rá a börtönkollektíva kiemelkedő vezetőjére, **Suc Ivánra**, aki felvágta az ereit, vérben feküdvé mondta, nem akar élve az üldözők kezére kerülni. A 22 éves zágrábi születésű építészmérnökhallgató bajai lakos volt; halálának okaként golyó általi halál jegyeztetett be.

A hajtóvadászat német és magyar katona tagjai a **Kosztics** csoportot elfogták, két csoportra osztották egymás közt. **Szlvákát** és két társát a magyarok kihallgatás után a börtönbe kísérték. Másik négy társuknak a németek március 22-én este a börtönhöz közeli trafik falánál rögtönöztek kivégzőhelyet: **Szavin Zorának** (24 éves, Sajkás-györgyből), **Erdelján Ivánkának**, (21 éves) és a zentai két magyar társuknak **Nagy-mélykúti Jánosnak** (28 éves asztalos), **Horti Istvánnak** (23 éves kereskedősegéd). A további vérengzést egy magyar motoros katona állította meg.

Részlet **Deszanka Kokics Pavlovics** 1944. május 11-i leveléből:*

*"Talán már hallottatok arról, hogy volt egy kitörés, de erről sokat nem írhatok. Ne ítéltetek el, mindnyájan szöktünk. Nem sikerült. Két napot és két éjszakát egy erdőben töltöttünk, mígnem egy falu melletti erdőben elfogtak bennünket. Radisics Ankicát és Koleszár Jankót még az erdőben megölték, Basics Szavin Zoricát ** pedig az épület előtt, az utcán".*

Tihanyi Endre:*** A menekülők másik csoportja (a fegyházban vállalt) feladata végeztével valószínűleg az elsők között jutott ki a fogházból. Másnap, 23-án Vágáshuta fölött a hegyen egy erdészházra találnak. Az erdész elárulja őket. A körözési jegyzék szerint "élve elfogatott" **Mogin Péter**, a perben 42. rendű vádlott (20 éven aluli, nem ítéltetik halálra), 10 évi fegyházat kapott. Társai a rögtönítélő bíróság előtt **Barudanov Branko** (23 éves földműves) 6. rendű és **Szrdanov Dragoljub** (21 éves földműves) 7. rendű vádlott.

A fentieknél nagyobb, 14 fős csoportot **Dzsanics Milan** vezette. Térkép van tenyérébe tetoválva. A Fekete-hegy irányába mennek. Ők is egy erdészházra bukkannak. Mint évek múlva kiderült, **Kuma** erdész lakott benne. A fogadás szívélyes látszata után ez az erdész is meglepett, hozván az üldözőket.

Időben észreveszik, s a patakban menekülnek tovább. Kovácsvágás felett a Fekete-hegyen, majd a Kondás-kútnál, Csepegőnél március 24-én a mélyedésben húzódnak meg. Hiába állítanak őrséget, bekerítik őket. **Bazsik Renáta** kezén és lábán sérül meg. Társai menekülnek, **Dzsanics Milan** megsebesül, felszólítás után rálőtt támadójára, de hogy ne kerüljön élve a kezükbe, főbe lövi magát. Kiszebelték, boxcsizmáját lehúzták, karóráját elvették, kiverték aranyfogát. A jó "öreg" **Mijo** egyetemi hallgató, újvidéki lakos a börtönkollektíva jelentős vezetője, tapasztalt forradalmárként halt vértanúhalált. A halál oka: "lőtt seb". **Koleszár Janko** vele menekült, tőle nem messze, a Csepegőnél lövik le. 19 évet élt a sajkásgyörgyi ruszin kocsifényező. A gyűjtőhelyen március 24-én még élt, tehát nem 22-én halt meg, egy csendőrrugdosta agyon. A csoporthoz tartozott **Radisics Ankica** 19 éves sajkásgyörgyi titkár. Politikai munkája miatt 1941-ben 3 hó-

* Üzenet a rácsok mögül /szerbül/ 321. oldal

** A levélben Basics vezetéknév szerepel, de a hivatalos listán, a visszaemlékezésben Szavin Zora név olvasható.

*** Tihanyi: Felkelés a Sátorhegy alatt.

napra büntetik, 1943-ban újból börtönbe csukják. Szintén március 24-én a Kondáskút mellett lőtték agyon (őt sem 22-én).

Március 24-én lépett életbe a rettenetes parancs: "Élve senkit sem szabad elfogni". A hajtóvadászatra mozgósított katonaság, csendőrség, több község polgári lakosainak gyűrijét a síkságon nem lehet áttörni. Az előző csoporthoz tartozott **Budinsevics Géza** 19 éves pesti nyomdász, aki röplapterjesztésért 5 évet kapott. Ebből Vácott letöltött már 3 évet. Őt egy pálházi lakos fogja el Pálháza és Mikóháza között, megadta magát. Őt is kizsebelték; két nővérének a fényképét találja nála az elfogó. A parancs szerint a csendőrök a helyszínen agyonlőtték volna, szerencséjére elfogója Mikóházára vitte, ott átadta a csendőrségnek. 21. rendű vádlott a statáriális bíróságon. Fél év múlva, 1944. őszén a komáromi Csillagerődben halt meg.

A kovácsvágási iskolaudvar g y ű j t ő h e l l y é alakult át. A lakosság két élő foglyot, köztük egy barna férfit megbilincselve lát. Minden bizonnyal a sérült **Eisenberger Sándort**, aki a körözési jegyzék szerint sérült, s az Erzsébet kórházba került.* A 20 éves nagyváradi fiú, aki a kitörés jelentős személyisége, sérülése ellenére harmadrendű vádlottként kerül a honvédtörvényszék elé. Az iskolaudvaron "élve elfogva" láthatják még **Jovin Danilka** csurogi lányt, a 28. rendű vádlottat, **Piszarev Emiliát** és **Piszarev Grozdát**, a 27. és 26. rendű vádlottakat. Valószínűleg a **Dzsanic Milan** csoportjából fogták még el **Pavlovics Deszanka** 22. rendű, **Szavin Branka** 24. rendű vádlottat. Március 24-én két személy adta meg magát, akiket a parancs szerint ennek ellenére agyonlőnek, feltehetően **Gosztojics Milost** és **Placskics Gavrát**. **

A mikóházi **Vojtovics János** szekérével szedik össze a holtakat. A vallomások szerint három halottat vettek jegyzőkönyvbe, két férfit és egy nőt. Őket később Kovácsvágás és Pálháza között teherautóra rakják át, s a jegyzőkönyvek szerint ott már összesen 8 halotról van szó.

Pandák József mikóházi lakos szedte össze és rakta szekérre az itt kivégzetteket, szerinte már a szekéren többen voltak, mert "tele volt a szekér dereka". Ezt látszik igazolni a Mikóháza környékén a körözési jegyzékben feltüntetettek sora, akiket ezen a névsoron már "halott"-ként jeleznek. A halotti anyakönyvekből a következők állapíthatók meg. 25-én a sajkásgyörkiek egy csoportját ölték meg: **Grujics Lázár** 39 éves földművest, **Makszimovics Szlavko** 19 éves földművest. Velük lőtték agyon **Cimburov Radivoj** 20 éves csurogi péket, és 26-án **Cserkezev Pavle** 22 éves földművest.

Március 26-án t ú l a b e k e r í t é s e n több napos gyaloglás után a mikóházi Sikora-házhoz mennek néhányan, **Zlokolica Vasza** (zsablyai) csoportjának tagjai. **Vasza** 21 éves szabósegéd, 14. rendű vádlott. Társai: **Serkov Ivan** 20 éves asztalossegéd, **Visnjics Gyura** 19 éves hentes, **Vucskovics Bozsidar** 31 éves újvidéki középiskolai rajztanár. Zlokolica kimerülten aludt, későbbi vallomásában elmondta, hogy lövést nem hallott, feltételezte, hogy a padláson levő társai végeztek magukkal. Haláluk oka: lőtt seb. (Zlokokicát halálra ítélik, elsőnek végzik ki.)

A bekerítésen túl messzebbre jutnak azok, akiket 27-én Alsóregmecen, a Ronyva partján ér a tragédia. Bejelentésre a bíró lakásán találják elfogva **Batosz Ruzsa** 20 éves varrónőt és 4 férfi társát. A csendőrök ütlegetés után kikísérték őket a patakparti rétre.

* 1944. április 6-án halálra ítélik és kivégzik. A lába volt eltörve, a bitó alá is alig tudott elvándorolni.

** Helyesen: Placskics -Zsivanov Emil

Az egyik csendőr szlovákul mondta: "Fussatok"! Közben agyonlövük őket. Másik két társukat feljelentésre kutatják fel, szintén ítélet nélkül végzik ki. Az alsóregmeci tömeggyilkosság áldozatai: **Batosz Ruzsa**, **Sztejics Milivoj** 21 éves úrszentistváni asztalossegéd, **Milivojevics Rimszki Szlavko** 19 éves sajkásgyörgyi földműves, **Boskov Vá-sza** 17 éves földműves, **Gerics Branko** 18 éves szobafestő, **Djordjl Jankov** 20 éves földműves, **Vukics Zsivko** 19 éves szabósegéd.*

- * Tihanyi Endre: "Hiányos és hibás fejegyzéseket találunk a sátoraljaújhelyi felkelés áldozatairól a halotti anyakönyvekben. Kapkodás és késlekedés is jellemzi a fegyház részéről a hatóságoknak szóló bejelentést. A néviratokban magyarosított nevek szerepelnek, s a körözési névjegyzékben, a bírósági ítéletben a szerb "č" betűt az ejtés szerint "ty" vagy "cs" megközelíthető hangzása alapján adják vissza."

Bizonyosság a fenti megállapításra az, hogy a város polgármesterének kellett a fogházat felszólítani /7395/1944. sz. 1944. szeptember 15-én!/ a "tavasz folyamán a fogházból kiszökött és lelőtt rabok" névsorának és személyi adatainak a polgármestei hivatal részére való megküldésére, "hogy a köztemetőben elkönyvelhetők legyenek".

Az adatok 1944. szeptember 27-én küldték meg. Az anyakönyvezésre 1944. március 31.én 32, április 3-án 1, április 8-án 14, április 14-én 1, 1945 április 5-én 12 személy került. A Dolovac testvéreket nem anyakönyvezték, bár Dolovac Zsarkó az 1945. áprilisi jelentésben szerepelt. (Főv. Bíróság B.XVI. 4766/1969 sz.)

A sátoraljaújhelyi fegyház

IX. VALLATÁS ÉS ÍTÉLET Megtorlás 2.

A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos

"A kitörést követő napok csaknem minden órájában begördült egy-egy teherautó szomorú rakományával. Felismerhetetlenségig halálra sebzett társainkat hozta. Az elfogott élők fölött a rögtönítélő bíróság ítélezett.

Az udvar fehérlett a meztelen holttestektől, amikor március 28-án a börtönnel szemben levő ügyészség épületében összeült a kassai honvéd törvényszék, mint rögtönítélő bíróság.

Megérkezett Kassáról a csendőrség nyomozócsoportja is.* A kihallgatások röviden és kegyetlenül folytak. Egyesével vezették elő a gyanúsítottakat, puskatussal, szuronyral. A kihallgatás eszköze a gumibot. Szilárdan kellett állítani, hogy az akcióról senki nem tudott semmit, a fegyveres kitörésben nem vett részt, és csak akkor menekült, amikor mindenki, de azt sem tudta, hova.

Persze a szembesítéskor az öröknek egyetlen szava minden állítást semmissé tett. A vallatás célja: megállapítani, kik voltak a kitörés szervezői. A megállapítás egyúttal ítélet is volt". (Bazsik: im. 140. old.)

"Másnap kezdődött a vallatás, mely a mi számunkra már nem jelentett újdonságot... A kassai DEF végezte a kihallgatásokat, hóhérai alaposan kitettek magukért. A kínzás valóságos mesterei voltak. Fejünket ütemesen a falba verték, körmeink alá forró tűhegygel szúrkáltak, talpunkat vastúvel böködték, lábunkat kicsavarták és szöges csizmákkal taposták meztelen lábujjainkat, kezünk fejét. Így ment ez jónéhány napig."**

Láng István: "A kassai Defenzív Osztályról szálltak ki lefolytatni a vizsgálatot. De ez már egy egészen már arculatú DEF volt, nem olyan, amelyet mi Soroksáron megismertünk. Dühöngő, de alapjában beijedt népség, már kezdték érezni az elkerülhetetlen vég közeledtét. Ez a vizsgálat alapjaiban formális volt, bár ez is vérre ment. Akiről be tudták bizonyítani, hogy elhagyta a fegyházat, zárkáját, azt bíróság elé állították és valamennyiüket kivégezték.

Mikor megkezdték a kihallgatásokat, még mindig nem tudtunk a felvidéki **Goldstein Alfréd** sorsáról semmit. Nem volt a holttestek között sem, akiket az éjszaka folyamán szekéren egymásra dobálva hoztak be. Így aztán az első néhány zárkatársunk még azt vallotta, hogy Goldstein kiment a zárkából, közben azonban hírt kaptunk, hogy él és itt van bent egy másik ilyen "tömegtanyán" mint a mienk.

Ettől kezdve a DEF legnagyobb elképedésére és bosszúságára valamennyien, akik még csak most kerültek sorra a kihallgatáson, - és mi voltunk a többség - minden üvöltözés és fenyegetőzés ellenére azt vallottuk egyöntetűen, hogy Goldstein egy pillanatra sem hagyta el a zárkát, velünk együtt vezették le az udvarra, ahol össze-vissza terelgettek bennünket, igazán nem ő, vagy mi tehetünk róla, hogy most nincsen velünk. Akik pedig mást állítottak, bizonyára annyira megijedtek a lövöldözés hallatán, hogy biztosan minden összekeveredett bennük. Valamennyien egybehangzóan állítottuk, hogy nem volt tudomásunk semmiféle kitörésről, bennünket is teljesen váratlan meglepetésként ért, a magyar politikai elítéltek nem vettek benne részt a továbbiakban sem.

* Már március 23-án a helyszínen voltak. Főv. Bír. B.XVI. 4766/1969

** Sándor Lajos: A túlélő visszaemlékezései. I. rész, Tükör, 1974. július 16.

A Vkf bírósága erélyét és a megszálló németek iránti hűségét akarta nyilván demonstrálni ítéleteivel, s így történt, hogy akire bizonyítani tudta a részvételt, valamennyi politikai foglyot a fegyház udvarán kivégeztette. Sosem fogom elfelejteni **Eisenberger** ifjú harcostársunk utolsó szavait, mikor a szabad, független Magyarországot és Sztálint éltetve halt hősi halált. Mi a zárkában voltunk és az Internacionálét énekeltünk emlékükre."

"Egy hét múlva 9 nőt és 34 férfit átadtak a bíróságnak. Nem is részletezem, micsoda tortúrának voltunk kitéve azokon a napokon. Négy napon át, április 3, 4, 5 és 6-án volt a tárgyalás, majd 6-án, a magyar nagycsüörtökön kimondták az ítéletet. 11 társunk halállos ítéletet kapott. A többiek a dupla idejű fegyházbüntetést. Minket nőket, mert jó ügyvédünk volt, rendes katonai bíróságnak adtak át. Az ítéletet 2 órán belül végrehajtották. Az elvtársak énekelve mentek a veszthelyre. A többi akasztófát, amit nekünk készítettek, elszállították. Ez alkalommal a halál elment mellettünk".*

"Nem is álmodhattunk arról, hogy életben maradhatunk. Csak két hosszú nap után tudtuk meg, hogy bíróság elé kerülünk, ahol 11 társunk halálbüntetést kapott, míg a többieket fegyházra ítélték".**

"Öt napig tartott a kihallgatás. Társaink újra átélték az Ármia már csak rossz álomnak tűnő szenvedéseit. Az udvar olyan volt, mint egy veszthely. Az elesettek holttesteit kettes sorban, meztelenül feküdtek. Mellettük kellett elmenni a kihallgatásra. A nyomozás eredménye: negyvenöt "Bűnös", közöttük kilenc nő. Rögtönítélő bíróság ítélezett felettük.***

Tárgyalás és ítélet

Április 3-án kezdődött a tárgyalás. Három napon át vonultak reggel, délben majd délután és este, a bíróságra oda és vissza, katonák és csendőrök sorfala között, a láncra fűzött és bilincsbe vert foglyok.

A nagy tárgyalóteremben, az asztalon két égő gyertya között feszület. A vádlottak padján negyvenöt vádlott. Oldalt a lefegyverzett őrk: a koronatanúk.

Sorban szólították a negyvenöt vádlottat. Tulajdonképpen ötven vádlott lenne, de öt még szökésben van. (Ők azok, akiket a Schwartz-gödörben öltek meg a tárgyalás után a csendőrök.)

Vlaskalics Milenko az elsőrendű vádlott.****

Tudja, hogy halál vár rá, mindent magára vállal. Ő volt az akció fő szervezője. Ő fegyverezte le az őrséget. Ő lőtt az ablakból a katonákra, akik bekerítették a börtönt. Szenvédéllyel szól az akció céljáról, a vágyról, mely áthat minden hazafit: kivenni hazájából a betolakodókat.

Utána **Benya Antal** következik. Rá is halál vár. Tanúk vannak, akik látták fegyverrel a kezében.

Tóni vállalja "Bulldog"-nak, a főtörzsőrmesternek a megölését. Így kerít alkalmat

* Üzenet a rácsok mögül 334-341. old. Deszanka Kokics Pavlovics és társai leveléből.

** Üzenet a rácsok mögül, J. Kobiljszki-Kocsovics, 329. old.

*** Bazsik: im. 142-154. old.

**** A felkelés után önként visszatért a börtönbe, mert a helyzetet látva reménytelennek vélte a menekülést. Ennek ellenére halálra ítélik.

arra, hogy beszéljen azokról a rémtettekéről, melyeket a magyar fasiszták Csurogon, Zsablyán, Újvidéken elkövettek. Tóni hitet tesz magyarsága mellett; beszél arról, hogy minden magyar hazafinak kötelessége szembeszállni Hitlerrel és hazai szövetségeseivel, a magyar fasisztákkal.

Az örök, a koronatanúk tudják, hogy vallomásuk halálos ítélet. Egyenként szólítják őket, rá kell mutatniok a tettesekre. Végigfut szemük a vádlottakon, és a többségük - hallgat. A bíróság elnöke már türelmetlen, nógatja őket. Az öreg zselléerkatonák azonban semmit sem tudnak, hiszen a foglyok olyan sokan voltak. Leütötték őket, elájultak - nem láttak semmit. Nem akarnak uraik cinkosai lenni, inkább mellénk állnak. Van, aki megértette harcunkat, van, aki arra gondol, hogy a Vörös Hadsereg már a határon áll. Csak egy-két volksbundista német hajlandó tanúskodni.

1944. április hatodikán reggel a kassai honvéd törvényszék rögtönítélő bíróságának elnöke, **vitéz Tanító Béla** ítéletet hirdet.

A Magyar Szent Korona nevében, 1944. március 22-én, a honvéd vezérkar főnöke bíróságának sátorlajújhelyi büntető intézetében szabadságvesztés büntetésüket töltő negyvenöt vádlott közül, a börtönből való kitörés és lázadás, hatósági közeg ellen felfegyverkezve elkövetett erőszak büntette miatt tizenhárom vádlottat kötél általi halálra ítélt, huszonkét vádlottat kilenc-tizennégy évi szabadságvesztésre, a többit az illetékes katonai bírósághoz utalja rendes eljárás végett.*

Az éveket már senki nem hallgatja, maguk a bírák sem. Mindenki tudja, hogy ezeket az éveket már nem kell leülni.

Két vádlott kegyelmet kap. **Szemere Imre és Mravics Miklós**. Két bitót elszállítanak az udvarról. A börtön búcsúzik a halálba menőktől.

Szemere Imre jelenleg budapesti lakos, a halálra ítélték között élte át ezeket a napokat. Így mondta el emlékeit: "... Én is itt töltöttem büntetésemet - nyolc évet, amit hűtlenségért mértek rám. **Suc Ivan** zárkájába kerültem. Nagy hatással volt rám. Művelt, okos fiú volt, a marxizmus elveivel ő ismertetett meg, neki köszönhetem, hogy tudatos forradalmár lettem. A mi zárkánk volt kiszemelve az örök lefegyverzésére. Részt vettem ennek a feladatnak a megoldásában. A puskákat az állványzatról leemeltük. Ezután leszaladtam az udvarra, hogy ott segítsek az udvari kapuórség lefegyverzésében. A támolgyó "Törzsike" mellett elhaladtam, kiszedtem revolverét, és azzal rohantam tovább. Amikor a golyókat kilőttem, ismét "Törzsike" mellé keveredtem, és az üres pisztolyt visszadugtam a tokjába. A sebesült "Törzsike" támolgyott, rám borult, és én bevittem a konyhába. Innen láttam az udvaron dülő harcot, de kíváncsi voltam, mi van fent, a börtönben. Felszaladtam a lépcsőkön. Láttam **Danilka** apját holtan és még néhány halottat. Ezután visszatértem a konyhába.

Később a konyhából a szakácsokkal fementem a II. emeleti szakács-zárkába. A szakácsok azt hitték, hogy nem vettem részt a kitörésben. Itt bújtam meg a kitörést követő első napokban, főleg a sebesült "Törzsike" védelme alatt, aki bennem látta élete megmentőjét.

Harmadik napon egyszerre csak kirántják az ajtót. "Szemere - ordít egy hang -, gyerünk kihallgatásra"!

* HB. 582/44-VIII. sz. másolatban a Főv. Bíróság B. XVI. 4766/1969 sz. iratoknál.

A nyomozó betaszított egy cellába, ahol a kihallgatásokat végezték. Az asztalról felkapott egy "bűnjelet", egy vastag Hegel-könyvet, azzal kezdte a fejemet verni. A többi úgy folyt, ahogy a mindenkori csendőri kihallgatások. Így kerültem az elsőrendű vádlottak közé. Tanúk is voltak, akik láttak fegyverrel.

Már a tárgyalás első napján kopácsoltak az udvaron - csak erre figyeltünk. Meg is kérdeztünk egy őrt: "Mit kopácsolnak"? - "Légó pincét" - válaszolta.

Végül mégiscsak meglestük és megláttuk a bitókat. Meg is számoltuk, tizenhárom darab volt. A cellában körülbelül húszan voltunk súlyosan vádoltak. Kiszámítottuk, hogy ki lesz a tizenhárom. Kizártuk a fiatalkorúakat, kizártuk, akikre nem bizonyosodott a fegyverhasználat. És ettől a pillanattól kezdve én, és azt hiszem, a társaim is, számoltunk a kikerülhetetlen halállal, és csak arra készültünk, hogy ez méltó legyen hozzánk...

A tárgyalás mint egy film pergett le előttem, amelynek mintha nem is lettem volna a szereplője. Az utolsó este maradt meg emlékezetemben. Megbeszéltük, ki mit fog kiabálni a bitó alatt. Ki mit fog mondani az utolsó szó jogán, és ki mit fog énekelni. Az én dalom lett volna az *Elől járunk a harcban és bátran támadunk, vagyunk az ifjú gárda...*

Utolsó éjjel **Benya Tóni** feküdt mellém. Egyszerre csak felém fordult azzal, hogy nagyon nagy problémája van. Nem tudtam elképzelni, mi lehet egy halálba menőnek a kivégzésnél nagyobb problémája. "Ne hülyéskedj - mondtam neki -, holnap meghalsz, mi problémád lehet neked?"

"Imre, ide hallgass - mondta -, rossz a hangom, nem tudok énekelni. Az nem lehet, hogy a bitó alatt iszonyúan énekeljek,..." "Hát fűtyülj!" - tanácsoltam neki. Ebben maradtunk.

Másnap még folyt a tárgyalás. Egyedül arra emlékszem, hogy hosszú volt. Különösen hosszú volt a tizenhárom halálos ítélet kimondása után az indoklás. Sok idő telt el, talán másfél óra is, amikor egyszerre csak hallom: -"És Szemere Imre kötél általi halálbüntetését - kegyelemből - tízévi börtönre, mint főbüntetésre... átváltoztatom".

"Törzsike" mentett meg vallomásával.

"Ezt megúsza" - szólt mellettem az őr. És levezettek bennünket, most már külön cellába, a halálra váró elvtársaktól csak egy pillantással búcsúzhattunk el. A mellettünk levő zárka volt a siralomház. Két órájuk volt még társainknak".

Az utolsó percek

A parancs értelmében a cellákban minden fogoly a padlóra ül. A cirklik kinyitva. Minden cellánál két őr áll, csőre töltött, a cella ajtajára tartott puskával. A cellákban senki nem mozdulhat, nem állhat fel. Mélységes csend.

Csak egyetlen zárka hangos - a siralomház. Énekszó hallatszik. Először forradalmi dalokat, majd népdalokat énekelnek magyarul, szerbül és szlovákul. Majd dobogás hallatszik, kólót táncolnak. Közben kiáltások hallatszanak: - "Éljen a hős Szovjetunió!", "Éljen a győzelmes Vörös Hadsereg!", "Éljen Sztálin!", "Éljen Tito!", "Éljen a szabad és független Magyarország!", "Le a fasizmussal!", "Éljen a nemzetközi proletariátus!", "Éljen a szabad Jugoszlávia!"

Levelet is írhatnak utolsó üzenetként. "Ne sirassatok, Anyám, itt több, mint hetvenen halunk meg, meghalhatok én is. Én és a barátaim nem sajnálunk meghalni, mert tudjuk, hogy az eszméért halunk meg" - írta **Barudanov Branko** egy kis bácskai faluba a szüleinek. Született egy vers is, az "Utolsó percek". Magyarul írták, kockás papírra. Nem tudni, ki írta, mert a halálraítéltek között három magyar volt. **Eisenberger Sándor** cipészsegéd, **Benya Antal** állatorvostanhallgató, **Huszár Lajos** esztéta. Talán ő írhatta a verset. A takarító házimunkások találták meg a cella egyik sarkában. A vers hosszú utat járt be. Kabátba varrták, egymásnak adogatták a német koncentrációs táborokban, de hazahozták az életben maradtak.

UTOLSÓ PERCEK

*Mint tágranyílt szememből a könnyek,
oly vigasztalanul jönnek
És mennek és múlnak a napok,
A komisz kenyér, ahogy letöröm,
Oly rövid az egyetlen öröm,
Amikor levelet kapok.
Így töltöm hát a végső perceket,
Pedig nem vagyok gonosztevő...
Tíz rövid perc, ennyi az élet,
Tíz rövid perc, még ennyit élek.
Kopognak majd a kövön a léptek,
És visszafelé kettővel több kopog.
Engem visznek, én menni fogok,
Két perc letelt...
És kérdezem csak, hiába, miért?
És senki sem felel.
Ha most kijutnék, hajnalba, szépbe,
Tán jó sem volna, s nem is érteném;
S belefűlnék, mint tejízű kéjbe.
De minek motyogni? Nem jól sikerült
És mind ide került.
Akit a pénz dühe letepert.
Mind, aki velem együtt akart:
Dalos, teremő új világot
És szabadságot.
...Hat percem van csak hátra még,
Mintha lépteket hallanék;
Nem értem.
Még nem jöhettek értem.
Hat percet nem lohattok el,
Ti átkozottak, gyilkosok!*

"Nyugodj meg, kedves gyermekem,
Az úr kegyelme jön velem..."
Zsíros, kenetes hang simít
Egy percnyi csendet szívembe.
Kegyelmet? Ugye, azt hozol?
Visszhangzik bennem a drága hang.
S feljajdulok, hogy újra szól:
"Igen az úr kegyelmét,
Gyónj meg, fiam, és vedd magadhoz
Az utolsó vacsorát."
Az utolsót? Belém sikolt,
S egy vad, keserves indulat...
A rozsdás, konok rácson át
Én megragadom a csuhát,
Mely rántásomtól elszakad.
Ha-ha-ha... a pap szalad.
S ahogy üvölt, összevegyül
Őrült kacaj, tébolyult jaj...
...Még két, három perc talán...
Hogy fut az idő!
Gyorsabban, mint imént a pap.
Országutat álmodok, megyek, megyek;
Pihenni, ülni, az volna szép...
Életet élni, tűző nap tüzét,
A szabad jövő melegét...
Pereg az idő, hadd peregjen!
Pokol ne húzzon, ég ne emeljen!
Karom kitárom...
Ölelném én, hej, még a világot,
Ha volna időm.
Épp ezt gondoltam, amidőn
Fülemben nyilallt a léptek nesze
Körömmel kéne felmarni torkom,
De levágták már a körmeimet.
Még meghalnom sem szabad,
Amikor én akarok.
Ti, gyilkosok! Hát honnét a jogok?
Ki adta, hogy szakadt életem felett
Csak úgy hívatlan rendelkezetek?
Meggérdeztétek, hogy megbántam-e,
Amit tettem, és amit úgy akartam?
Nem válaszoltam akkor...
De most, még egyszer, kinyitnám a szám:
Nem én!
S ha tudnám, újra kezdeném!

Az udvaron felsorakozik a kivégzőosztag. A helyőrségből is sok katonát vezényelnek ki, elrettentésül végig kell nézniük az ítélet végrehajtását. A katonai parancsnok beszédet tart: a kommunisták a társadalom szemetje, hazaárulók, de íme, felforgató tevékenységükért elnyerik méltó büntetésüket.

Felemelt fővel, bátran lépnek a bitó alá társaink: **Zlokolica Vásza, Gancz Izsák, Huszár Lajos, Szácsity Milenko, Vukics Uros, Szrdanov Dragoljub, Dimitrijevic Nesztor, Barudanov Branko, Benya Antal, Eisenberger Sándor és Vlaskalics Milenko**, a kivégzés sorrendjében.

Kiáltások hallatszanak: "Éljen Tito!" "Éljen a Szovjetunió!" "Éljen a szabad Jugoszlávia!" "Éljen a Független Magyarország!" **Benya Tóni** fütyüli az Internacionálé első akkordját.

Az elrettentés végett kivezényelt katonák döbbsen nézik a halálba menő lázadókat. A katonai parancsnok megzavarodik, ordítani kezd: "Láthatjátok, milyen konok, erős ellenséggel van dolgunk, tűzzel, vassal írtani kell őket..." De a katonák nem rá figyelnek.

Vlaskalics Milenko az utolsó;

"Ne felejtsetek el minket elvtársak! Éljen a Vörös Hadsereg! Éljen..."*

Major Ákos írja könyvében (67.old), hogy már a kitörés napján a helyszínen volt a Vkf. bírói-ügyési börtön részlegének vezetője, *dr. Babós* hadbíró ezredes. (A visszaemlékezések szerint ő később érkezett Sátoraljaújhelyre... még akkor Budapesten volt!)

"A tárgyalást a VIII. kassai hadtest honvéd törvényszéke, mint rögtönítélő bíróság folytatta le 1944. április 3-án, 4-én és 5-én, 6-án reggel hirdette ki az ítéletet s a halálos ítéleteket a kihirdetés után két órán belül, a délelőtti folyamán végre is hajtották.**

A rögtönítélő bíróság Hb. 582/44-VIII. számú, 1944. április 6-án kelt ítéletében I-XLV rendű vádlottról beszél, de az ítélet felsorolásában hiányzik a XV.r., a XIX.r., a XXII.r., a XXXVIII.r. száma és neve. **Bazsik Renátától** tudjuk, hogy ő a XXIII. rendű vádlott volt. Valószínűleg a XIX. rendű **Pavle Katics**. Feltételezzük, hogy az ítéletben meg nem nevezett további két, a XV. és a XXXVIII.r. vádlottak is olyan személyek voltak, akik sebesülésük miatt kórházi ápolás alatt állottak a statáriális eljárás időpontjában.

A statáriális bíróság tehát - biztos tudomásunk szerint 43 fő felett ítélezett.*** Közülük 11 magyarországi, illetőleg magyar nemzetiségű. A halálra ítélték közül öten magyarországiak, illetőleg magyar nemzetiségűek. A 13 halálra ítélt közül kettő, **Szeme Imre és Nikola Mravics** kapott kegyelmet.

A bírói ítélettel kivégzettek közül 6 fő a 22-dik, 2 fő a 23-dik, 1 fő a 24-dik és 2 fő a 28-dik életévében volt!"

Itt a helye annak, hogy leszögezzük: a kitörésben résztvevők egy részét bírói ítélet nélkül végezték ki a csendőrök, akiket a Legfelsőbb Bíróság 1970 februárjában marasztalt el az ítéletével.****

* Bazsik: im. 142-154. old.

** A Hb. 582/44-VIII. sz. ítéletében 10 óra 45 percben jelölték meg az ítélet végrehajtását.

*** 45 fő felett ítélezett

**** Főv. Bíróság B. XVI. 4766/1969. sz.

A sátoraljaújhelyi börtönben történekről a Vkf - emlékeztetőül - a következő rövid átiratot küldte az igazságügyi minisztériumba: "A m.kir.kassai honvéd törvényszék, mint rögtönítelő bíróság az 1944. március 22-én történt lázadással, illetve kitöréssel kapcsolatban elkövetett bűncselekmények miatt 13 vádlottat kötél általi halálbüntetésre, 22 vádlottat pedig 14-8 évig terjedő szabadságvesztés büntetésre ítélte, 13 halálra ítélte vádlott közül 2 kegyelmet kapott - (10 évi börtön), a többi 11 elítélte a büntetést 1944. április 6. napján végrehajtották. Részünkről intézkedésre egyelőre szükség nincs".

Az igazságügyi minisztériumban az aktára a következő megjegyzést írták: "Tudomásul vettük. Irattárba. Budapest, 1944. május 5."*

Vass Henrikné: "A kivégzés napja szörnyű emlékként él bennem, életem talán legborzalmasabb napja. Ácsolták az udvaron az akasztófákat, ami a mi ablakunk alá esett. Persze reménykedtünk, hogy valami csoda történhet, de az nem jött. Végrehajtották a kivégzéseket. Mi meg sírva, de valami kemény elszántsággal hallgattuk a kivégzettek utolsó kiáltásait, a szabadságért, a békéért, az új jövőért és halkán dúdoltuk a gyászdalokat."

"A kivégzés idejét a zárakkal közölték, és azt is, hogy az őrségnek tűzparancsa van!"**

Földes István: "Április 6. Húsvét előtti csütörtök. A cellák lakói ott ülnek szemben az ajtókkal. Mozdulniok, beszélniök tilos. A "cirklin" át pukacsó mered rájuk. Csak a földszintről, a halálraítéltek zárkájából száll a dal. Munkásindulók, népdalok hangjai fonódnak egybe, szorítják összebb a többiek szívét. Az élettől, s társaiktól búcsúznak a halálba indulók.

Lentről az udvarról kalapácsolás, rövid vezényszavak hallatszanak. Ácsolják a bitófákat, felvonultatják az őrséget.

Egyenként lépnek ki zárkájukból s indulnak utolsó útjukra. Egyre halkabban, egyre kevesebb ajakról száll az ének. Vlaskalics Milenko, a szerb partizán, Eisenberger Sándor budapesti cipésmunkás, Benya Antal egyetemi hallgató s a többiek még egy utolsó kiáltása veri fel a csendet:

-Éljen a szabad, független Magyarország! Éljen a szabad független Jugoszlávia! Éljen a Szovjetunió!"

Szekrényesi Lajos *Szívek és kések* c. frásában (Napjaink, 1964. ápr. 1.) kérdezi *Rajna* főfoglárt:

"-Végrehajtották a halálos ítéleteket?

- Mind a tizenegyet kivégezték, kérem. Dupla vasúti talpfákból állítottak bitót, és azon. Ez a legrosszabb kérem, mert van ugye golyóáltali, és van aztán rendes akasztófa, és hát ez...ez a bitó.

- Látta őket?

- Nem, nem láttam, nem emlékszem már arra".

* Idézi: PINTÉR ISTVÁN. A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés. Társadalmi Szemle 1984./3.

** Barta Lászlóné emlékezése.

ÉLETRAJZI ADATOK
a katonai rögtönítélő bíróság ítélete alapján
1944. április 6-án kivégzettekről

BARUDANOV BRANKO: Deronje (Dernye), 1921. Földműves. Mint katona a 2. magyar hadsereggel harcolt az orosz fronton. 1943. április 2-án tartóztatták le, majd elítélték 2 évi fegyházra. A kitöréskor a fegyház igazgatójának lefegyverzése volt a feladata.

BENYA ANTAL: Zombor, 1921. Állatorvostan hallgató. Tagja volt a Jugoszláv Kommunista Pártjának. 1941-ben tartóztatják le és ítélik 8 év fegyházra. A szegedi börtönből szállították Sátoraljaújhelyre.

DIMITRIJEVICS NESZTOR: Csurug (Csurgó), 1923. Lakatos tanonc. 1941-ben lett tagja a JKP ifjúsági szervezetének. 1941 novemberében letartóztatják. 3 hónapi vallatás után életfogytiglani fegyházra ítélték. 1943 februárjában kerül Sátoraljaújhelyre.

EISENBERGER SÁNDOR: Szilágyosmlyó, 1923. május 20. Cipészsegéd. Nagyvárad i illetőségű, Budapesten lakik. Hűtlenség büntetével a vezérkar főnökének különbírósa ítélete alapján került a sátoraljaújhelyi börtönbe. A börtönfelkeléskor az őrszoba előtti fegyvertámlán levő puskák megszerzését kapja feladatul. Társaival együtt sikerült kijutnia a börtönből. Az üldözésekre küldött karhatalmi erők sebesülten, szuronyos puskával a kezében fogják el. A hadbírósa tárgyaláson harmadrendű vádlott. Kötél általi halálra ítélik. Büntetését súlyosbítandó, végig kell néznie, hogy már 9 társát kivégezték.

GANCZ IZSÁK: Gyergyószárhegy, 1923. Fodrásztanonc. Az erdélyi munkásmozgalom résztvevője, az 1941. évi erdélyi nagy lebukásokkor kerül rendőrkézre. Vácról viszik Sátoraljaújhelyre.

HUSZÁR LAJOS: Újvidék, 1916. Zeneakadémiai hallgató, zeneesztéta. Budapesten 1943. júliusában tartóztatják le, majd Újvidéken vallatják. 1943 októberében kerül Sátoraljaújhelyre. Sokan úgy vélik, ő írta a kivégzés előtt *az Utolsó percek* c. verset.

SZACSICS MILENKO: Csurug (Csurgó), 1923. Kereskedőtanonc, ifjúkommunista. 1943 augusztusában letartóztatták, 3 hónapig vallatták, 4 évi fegyházra ítélték. A kitöréskor a hegyekbe jutott, de két nap múlva elfogták.

SZRDANOV DRAGOLJUB: Gyurgyevo (Sajkásszentgyörgy), 1922. Földműves. Tagja a JKP ifjúsági szervezetének. Az 1943 júliusában történt letartóztatását négy és fél hónapi vallatás, majd 18 hónapi börtönre szóló ítélet követte. A kitörést követően 8 napig sikerült bujkálnia.

VLASKALICS MILENKO: Csurug (Csurgó), 1916. Mérnök. A JKP tagja. 1943. júniusában tartóztatják le, 4 hónapi vallatás után 15 évi fegyházra ítélik. A kitörés egyik fő szervezője. A börtönvezetőség tagja volt.

VUKICS UROS: Gospodonci (Boldogasszonyfa), 1920. Üvegcsiszoló. A JKP ifjúsági szervezetének tagja. Szegeden teljesített a magyar hadseregben katonai szolgálatot. 5 hónapig volt a vallatók kezén az újvidéki Ármiaiban. Két évi börtönre ítélték.

ZLOKOLICA VÁSZA: Zsablya, 1922. Szabótanonc. Ifjúkommunista 1939-től, a helyi ifjúsági csoport vezetője. Először 1942-ben, majd 1943 júliusában kerül letartóztatásba. Három és fél hónapig volt az újvidéki Ármia "vendége". Négy évi fegyházal sújtják. A kitörés után a közei a hegyekben fogták el.

**Dr. GAZSI JÓZSEF HADTÖRTÉNETSZ ÁLTAL 1994. FEBRUÁR 28-ÁN
TARTOTT TUDOMÁNYOS ÜLÉSEN KÖZÖLT ADATOK ÉS A MAGYARUL
ELŐSZÖR PUBLIKÁLT NÉMET TÁVIRAT**

1943 szeptember végére készült el Magyarország német megszállásának Margarethe fedőnevű terve. Utolsó változatának kidolgozását Hitler 1944. február 28-án rendelte el, amit március 3-án aláírásával véglegesített.

A terv katonai intézkedéseket tartalmazott az ország megszállására, a honvédség lefegyverzésére, mindennemű ellenállás letörésére. A március 12-én kiadott hadműveleti parancs is erre utal: „Minden ellenállást kíméletlenül le kell törni. Minden eszköz jogos, amely a kitűzött célhoz vezet.“

A freiburgi német katonai levéltárban fellelhetők azok a táviratok, amelyeket a délkeleti főparancsnokság alárendeltségébe tartozó, s a megszállást közvetlenül irányító Margarethe hadműveleti törzs küldött a Wehrmacht Főparancsnoksághoz, az OKW-hoz.

A „Titkos“ minősítésű távirat március 24-én 7 óra 5 perckor érkezett meg az OKW-hoz, s valójában a 23-i „Napi jelentés“-t tartalmazta. A táviratban rövid politikai áttekintés után jelentik csapataik helyzetét, mozgását. Még azt is megtudjuk, hogy az időjárás aznap felhős, helyenként csapadékos volt.

A távirat 4. pontja a „Különleges eseményekről“ jelent.

„1944 III. 22-én délután 400 politikai fogoly felkelése a sátorlajújhelyi magyar börtönben. A magyar őrség legyűrése után 44 fogoly elmenekült. A magyar parancsnok kérésére, és azért, mert a börtönből lőtték a katonáinkat, egy század bevetve. 13 kitört fogoly agyonlőve, 6 ismét behozva, mintegy 24 még menekül. A fogolyállomány átadása az SD-nek folyamatban“ – jelenti a Margarethe hadműveleti törzs.

A jelentésből két mozzanat érdemel figyelmet.

1. A németek az esemény kapcsán az „Aufstand“, a „felkelés“ szót használják.
2. Reális veszély volt, hogy a foglyokat a Gestapo-nál is hírhedtebb SD (Biztonsági Szolgálat) veszi át.

Sátorlajújhely neve a másnapi, a márc. 24-től szóló napi jelentésben is előfordul, amikor is azt közli az OKW-vel, hogy a hídfőrség egy magyart, civilt, a parancs figyelmen kívül hagyása miatt meglőtt.*

* A felkelés leverése után azt a német katonai intézkedést, hogy az összes politikai foglyot azonnal ki kell végezni a fegyház udvarán, Lindenberger hadnagy, a fegyház parancsnoka és felettesei megakadályozták. Mégis a magyar helyi csendőri hatóság március 24-én azt a parancsot adta ki, hogy „Élve senkit sem lehet elfogni!“, ami a többségében fegyvertelen szökött fogoly felkoncolását jelentette.

Fernschreibstelle

26

Fernschreibname Laufende Nr.

Angenommen
Aufgenommen

Beförderung

Datum:

24/3.

19

44

Datum:

24. MRZ. 1944

Uhr:

0905

Uhr:

Uhr:

von:

H2 PM

durch:

durch:

Rolle:

Vermerke:

QEM --

QED --

Geheim

Fernschreiben

Fernschreibstelle

27

Fernschreibname Laufende Nr.

3.) -- WETTER --

BEDECKT, TEILWEISE

NIEDERSCHLAEGE

Datum:

19

Datum:

19

4.) -- BESONDERE

VORKOMMNISSE : -- .-

von:

an:

durch:

22/3.44 NACHMITTAGS AUFSTAND 400 POLITISCHER

von:

GEFANGENER IM UNG. GEFAENGNIS SATORALJA - UJHEJ

Fernschreiben

Post:

NACH UEBERWAELTIGUNG UNG. WACHE 44 HAEFTLINGE

Abga:

GEFLUECHTET. AUF BITTE UNG. KOMMANDANTEN UND WEGEN
BESCHIESZUNG EIGENER SOLDATEN AUS DEM GEFAENGNIS

EINSATZ 1 KOMP. 13 AUSGEBROCHENE GEFANGENE

ERSCHOSSEN, 6 WIEDER EINGEBRACHT, ETWA 24 NOCH

FLUECHTIG. UEBERGABE GEFAENGNISSINSASSEN AN SD

EINGELEITET

OB. SUEDOST (OP. STAB MARGARETHE)

ROEM 1 A

NR. 10167/44 GEH V. 23.3. 44 ++

X. BÖRTÖNÉLET A MEGTORLÁS UTÁN

A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos

*Este van, egy nappal rövidebb, lásd, újra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor...*

Radnóti Miklós: Hetedik Ecloga

Az emlékezők egy része kettő, más része négy napra teszi azt az időtartamot, amíg százan is egy-egy zárkába zsúfoltan, minden külső neszre figyelve, azok eredetét, jelentését és esetleges következményét mérlegelve, a jövőjükön gondolkodtak. Változatosságot a szakácsok, volt házimunkások és az irodások kiszólíthatása és részleges munkába állítása hozott.

Vad, elsuttogott és sejtett hírek hol bizodalommal, hol kétségekkel töltötték el a foglyokat, miközben biztos tudomásuk volt a kassai hadtest bíróságnak megindult nyomozásáról, hallották annak módszereit, hallották a neveket, ahogy összegyűjtötték az "elkülönítendőket", mert nem leplezték, hogy a kitörést kíméletlenül meg fogják torolni.

Két? Négy? nap múlva - az "elkülönítendőket" már kiemelve - szinte mindenki az eredeti, a kitörés előtti, de kifosztott zárkája és társaihoz került vissza.

Eltűntek az élelmiszerek, a tisztálkodás szereit, a törülközők, a jobb ruhadarabok. Minden szétdúlva, felforgatva. Könyveket, írószereket alig találtunk.

Nyomott, aggodalmakkal teli napok következtek. Mi történik az elkülönítettekkel, kiket szállítottak be holtan a börtönbe, sikerült-e valakinek az elfogást vagy a halált elkerülni, mi van a városban, hogyan fogadták a kitörést, mi van a sebesültekkel és még millió más kérdés, amelyekre keresték, és megkapták a válaszokat.

Az élelmezés szinte egyik percről a másikra az ehetetlenségig leromlott, a spejzolás megszűnt, a tartalék élelmiszereket elvették, csomag küldése megszűnt.

Volt, aki a sebesülését eltitkolta (pl. **Szabó Károly**, aki a lábán sérült), voltak akik életfontosságú gyógyszereikhez - pl. inzulin - nem jutottak hozzá, nagyon súlyos akut izületi gyulladásosok (pl. **Kalász Dezső**) nem részesültek gyógyszerellátásban, a sebesülteket gyógyulásuk előtt a kórházból visszaszállították a börtönbe (pl. **Bazsik Renáta**, **Katics Pavel**, **Fein Ilona**), s további kezelésüket alig tették lehetővé.

Egyszóval a börtönlét életminősége sem volt a kitörés előttiéhez hasonlítható. Több hétig nem volt séta, a levelezés két hónapig szünetelt. Durva lett a rabokkal szembeni hangnem.

Mindezeket elviselték volna zokszó nélkül, ha a statáriális eljárás alatt álló társaik sorsán segíteni tudtak volna.

A statáriális tárgyalás napjai alatt a foglyok közötti feszültség növekedett, amely a tetőpontját a kivégzések napján érte el. A kitörés előtti hírszolgálatnak már csak a morzsái voltak meg, mégis szinte minden zárkában ismerték az ítéleteket. A kivégzések ideje alatt a halálra ítélték láncainak csörgése, éneke, jelszavaik hangossága, az őrségnek a zárkák belsejébe irányzott élesre töltött és kibiztosított fegyvereinek fenyegetése sok zárkában a magukban, vagy a halkabb-erősebb hangon dúdolt Internacionálé oldotta fel a szinte elviselhetetlen traumát. A kitörés kudarcának élménye igazából ekkor rázta meg lelkük mélyéig a börtönkollektíva tagjait.

Lelkileg nagyon súlyosan terhelték meg azokat, akiknek a holtan beszállított zárka - vagy börtöntársuk azonosításában kellett részt venniük (pl. **Török István**, **Lázár Tamás**, **Juljana Kobiljszki-Kocsovics**).

A később ismét rendszeresített sétákon mindig tisztelettel mentek el a kivégzések helye mellett, mert hiszen ezt is pontosan megtudták.

Seregi Ferenc írásában tömören summázta helyzetüket, jövőjüket: "A kitörést követően a különbíróság ítélete a közvetlenül nem elítélteket is megbüntette. Minden rab ellenálló volt, és ez igaz is. A megtorlás: teljes megsemmisítés, ha lassan is. A Conti utcai politikai börtön hirhedt főfoglárát, Sós főtörzssőrmestert alhadnaggyá léptették elő és Sátoraljaújhelyre vezényelték".

"Sós minden zárkából kivitette a számazsákokat. Öt hónapig a kemény padlón feküdtek a foglyok, nem volt séta, nem volt levélírás, nem volt látogatás. A börtönt teljesen elzárták a külvilágtól. A koszt ehetetlenné vált, ráadásul fele a régi adagnak. Sós, a "Vaddisznó" ke-reste, mivel tudja amúgy is nehéz életünket tovább keseríteni". (Bazsik: i.m 157. old.)

"Az események után az ország összes politikai büntetőintézetében keményen megszigorították a fegyelmet. A sátoraljaújhelyi börtön politikai foglyainak egy részét más-jusban büntető munkaszázadokba osztották be, többségüket pedig 1944. szeptemberében először a komáromi Csillagerődbe, majd Németországba, dachaui és más koncent-rációs táborba szállították, ahol zömük elpusztult". (Pintér István: Társadalmi Szemle, 1984. 3. szám, 75. old.)

Az emberekben a feszültség idővel kissé oldódott. Olvasnivaló hiányában, a kedvet-lenség közepette nagy volt az unalom, amelyet csak a munkatáborba, azaz a munka-szolgálatra kikerülés lehetősége, réme üldözött el. Mindenekelőtt a munkaszolgálatra "válogatás" szempontjai, majd a lehetséges helyszínei foglalkoztatták a foglyokat, s ke-vésbé a lehetséges - a hírből már ismert - embertelen bánásmód.

Akikről bizonyítani tudták, hogy résztvettek a kitörésben, de kezdeményező szere-pet nem tölthettek be, azokat honvéd törvényszéki rendes bíróság ítélte el. Ugyanakkor a börtön igazgatója fegyelmi büntetéseket is kiszabott rájuk: magánzárkát, böjtöt, levél-, séta- és csomagmegvonást, látogatási tilalmat, ennek időtartama - az emlékezőesékből kitűnően - 3 hónap volt.

"A börtönőr léptei egyhangúan koppantak a szigorított zárkák előtt. Egyszer-egy-szer - ha úgy érezte, itt az ideje - bepillantott a zárka ajtajába vágott kis figyelőnyíláson. Reggel egyenként mentünk a kávélötytyért és a darab kenyérért, délben ismét egyenként az ebédért. vacsora nem járt a büntetőzárkásoknak. Volt olyan börtönőr - ahogy mi mondtuk: smasszer -, aki este beszólt a kémlelőn:

- Egyétek meg vacsorára, amit főztetek!

Figyeltem az alacsony termetű, bácskai **Gyuris Mihályt**. Lassan, megfontoltan ette a kenyeret, amit délről félretett estére. Minden darabkára vigyázott, nehogy a földre es-sék. Én az összezúzott markomat raktam a szám alá és így óvtam a kenyeret. Levegőtlen és bűdös volt a szigorított zárka. Külön büntetésként kaptuk a sátoraljaújhelyi, 1944. március 22-i kitörésben való részvételünkért, a statáriális bíróság ítéletén kívül. Akkor már két és fél éve ültem börtönben, és még nem töltöttem be a huszadik évemet".*

"Hugi, a letöltött büntetés után a következő a helyzet: havonta megkaptuk az 5 kg-os csomagokat, minden haramadik hónapban látogatás, levélírás, séta, nagy a szigor, sokkal rosszabb a helyzet mint korábban.

* SÁNDOR LAJOS: A túlélő visszanéz. Tükör, 1974. július 16.

A bajtársak közül kevesen maradtak meg: egy részük halott, másik részét mezőgazdasági munkára vitték. A börtönben még vagy húsz szerb férfi van, és mi nők. Itt állunk mint a szétvert csorda, nem tudjuk kihez fordulhatunk, mihez tartsuk magunkat. Nagyon fontos lenne tudnunk, hogy mit gondoltok az egészről, vajon a kintiek tudtával zajlott le az esemény, vagy anarchista módon vittük végbe? Az elesett társaink helyét a börtönben kárpátaljai oroszok illetve a volt Jugoszlávia 32 tisztje töltötték be. Mintha valami tábor foglyai lettek volna. A zsidó rabtársakat elkülönítették, ők sárga csillagot kaptak. Mindkét Katics megsebesült, az egyik a szívére, a másik a nyakán kapott sebet. Szimics még 12 évet kapott. Mi van a Bricával és Brasolval és a többi rokonsággal? Minden érdekel, írjál. Küldd el a mama levelével. Desza". *

"Drága Buba! Élek és egészséges vagyok, amit nektek is szívből kívánok. Ha ezt olvasod, vidd el Desza mamájának. Itt Székáról is írtunk, őt a németek agyonlőtték. Én úgy meg voltam rémülve, hogy azt sem tudom, hogy váltunk el. Amikor átértünk a dombon, csak akkor vettem észre, hogy nincs velünk, de nem volt mit tenni. Így semmit nem tudtam róla, míg vissza nem vittek bennünket a börtönbe. Ott mindenről hallgattam. És láttam is. Kedveseim, ne sírjatok, Széka nem esett el egyedül. Vele halt meg 72 társunk is, és hálnak meg ma is az emberek naponta ezrével. Mi az emberiség felszabadításáért harcolunk, és nem állhatunk le soha. Ma nemcsak mi, nemcsak a mi sorsunk kérdéses, többről van itt szó.

Drága Mama, mi van Abával? Hallott-e erről az eseményről, Székáról? Egészséges-e, kaphat-e postát, ha igen írd meg a címét, szeretnék neki írni. Mama, hogy élsz, mikor érkeztl meg, látogatnak-e a kakastollasok? Megjött-e Vera a táborból? Írjon! Hogy vannak Koszticsék, Jasa bácsi és a többi szomszéd? Csépi, Széka keresztlánya? Széka ajándékot akart neki küldeni, de mindenünket ellopták, most pedig már késő. Nagyon szeretlek benneteket. Írjál mindenről, a borítékba tegyél egy cipőtalpat is. Ide írjon Desza mamája is. Megkaptam az április elején írt leveledet, máskor magyarul írj, úgy előbb megkapom.

A leveleket, amelyeket kapunk, elolvasás után az irodában tartják, most ez a rend. Nincs több papírunk, sem ceruzánk a zárkában. (Az összes elvtársnő üdvözlí Milkát és az egész cigány ** rokonságot.) Drága Mama, írt Vera, azt mondja, semmit nem tud Székáról. Írj neki te is. Hallottam, hogy Aba Szegeden van, írjon, írjatok. Szeret benneteket BRANKA". ***

Bárdos Lajos visszaemlékezéséből: "Saját zárkába kb. két-három nap múlva kerülünk vissza. Felforgatott, kifosztott helyiséget találtunk. A jobb holmik, tisztálkodószerek, törülközők, az élelem, a könyvek, írószerszámok, cigaretták stb. mind-mind eltűntek! A maradék holmikon testvériesen megosztottunk, hogy mindenkinek legyen mivel mosakodnia, törülköznie, fehérneműt váltania.

A korábbi időszak paradicsomi állapotnak tűnt a szemünkben, akkora lett az unalom, az éhezés, a tespedtség és kedvetlenség!

A kitörés utáni nyomozás és a rögtönítélő bírósági tárgyalás tartama alatt hozzánk a

* Üzenet a rácsok mögül 334-341. oldal Részletek: Deszanka Kokics-Pavlovics, Branka Szavin, Szlavka Arangyelovics selyemre írt közös leveléből, melyet illegálisan juttattak ki a börtönből.

** Szerbia déli részén lakó, sötétebb bőrű, török származásúakat nevezték cigányoknak.

*** Üzenet a rácsok mögül. Branka Szavin, 334-341. oldal

második emeletre is felhallatszott a kihallgatásra kísért rabok zaja, a láncsörgés, amely a tárgyalásra vonulókat és onnan visszahozott bajtársaink mozgását kísérte. Bátrak voltak, szándékosan hangosan beszéltek, amíg a többi zárkába is behallatszó helyen, pl. folyosón mozogtak. Mindez iszonyú kedvetlenséget, a tehetetlenség tudatának keserűségét keltette bennünk.

Sokféle szigorítás lépett életbe: küblizés kizárólag zárkánként, egyszerre csak egy zárka, zárkánként maximálisan két ember mozoghatott. Az őrség ilyenkor, de az ételosztáskor is megkétszerezve, élesre töltött és kibiztosított, ránk szegezett fegyverekkel. Házimunkás csak őr kíséretében mozoghatott.

A levélírás szünetelt. talán májusban a munkaszolgálatra kiszállításra kerülők írhattak haza valami értesítésfélét. Látogatás, csomag, spejzolás nem volt.

Nem sétálhattunk hetekig. Amikor újból engedélyezték, mindig megilletődve néztük a sétaudvarnak azt a részét, ahol a kivégzések helyét-nyomait láttuk. A séták is feszült hangulatúak voltak. A kerítésfal, az épület egyes részei, a lépcsőházi pihenő ablakrácsának rúdján puskalövedéktől származó roncsolásnyom, mind-mind emlékeztettek a nemrég átélt tragikus, és majdnem az egész fogolyállomány pusztulásával járó eseményre.

Nem volt borotválkozás! Amikor a büntetőszázadba készültünk, a kiszállítás előtti napon, nem a saját zárkában, a folyosón mindenféle szedett-vedett életlen eszközzel borotválkoztunk, mindenki, a maradók is! Igaz, volt aki félbehagyta, pl. **Réti Béla** bácsi, aki a neki jutott eszközzel képtelen volt a kéthónapos szakállától megszabadulni.

Utoljára hagyom a kosztot. Valami ehetetlen, faforgáccsal, homokkal és minden más ehetetlen, zsír- és sótlan valamikkel szerencsétlettek bennünket. Két hónap alatt (III. 22-től V.22-ig) állandósult az éhség, a kiéhezettség!

Élénkség csak a május 22. előtti pár napban keletkezett, amikor bizonyossá vált a klgs. munkásszázadba történő kiszállítás, a készülődés, ruházat átnézése, cserebere, de főként kinti címeké és búcsúzkodás."

Vass Henrikné: "A kitörés tárgyalása után teljesen összekeverték az elítélteket, a lényeg az volt, hogy mindenki másokkal kerüljön egy zárkába, mint korábban volt. * Hogy megnehezítsék a kapcsolatokat, csak minden második zárkában voltak rabok. Hosszú ideig sétára sem mehettünk.

Talán április végén, május elején vallási hovatartozás szerint is újra rendezték a zárkában levőket. Valószínű, hogy ezzel egyidőben a zsidó származásúaknak minősülőkhöz számára kötelezővé tették a sárga csillag felvarrását, amit egy ideig szabotálni lehetett, de amikor mégis meg kellett tenni, akkor szolidaritásból é. tiltakozásból minden politikai fogoly sárga csillagot tett ki a ruhájára.**

Tehát újra rendezni kellett az egymás közötti kapcsolatokat, ez több napba telt. Körülbelül júliusban "normalizálódtak" - ha ez a kifejezés egyáltalán helyes - a belső viszonyok.

Később, amikor ismét küldhettek csomagot - elsősorban a budapestiek -, sikerült megszervezni a kapott élelemnek a zárkák közötti szétosztását. Főleg azoknak volt ez fontos, akik ekkor már nem kaphattak hazulról csomagot. A vidékieknek, főként akiknek a családját akkorra már deportálták, sem levél, sem csomag nem jött, s nem tudtuk,

* A "keverés" szükségszerű is volt a fegyelmi zárkások miatt!

** Ez csak 1944. május 22-e után történhetett, a munkaszolgálatra kivittek elszállítása után.

mi lehet a családjukkal! Ebben az időben már látogatás sem volt! Csak sokára sikerült a városi katonai kiegészítőnél levő katonákkal kapcsolatot kiépíteni. Az ő révükön újra érkeztek hozzánk a külvilág hírei. Újság és levél a kenyér belsejébe rejtve jött a kintiek-től. Így tudtuk meg, hogy megalakult a Lakatos-kormány, a lapokat olvasva érzékelní lehetett, hogy a belpolitikai életben nagy lehet a zűrzavar.

Ahogy a helyzet lehetővé tette, folytattuk a tanulást a zárkákban, megindítottuk a szemináriumokat. A zárkákon belül új vezetőséget választottunk, s ettől kezdve a kapcsolatok nehézsége miatt mind nagyobb önállósággal rendelkeztek a zárkák vezetői.

Sárga csillag viselése, illetőleg "zsidó-zárkák" szervezése. (Ez minden börtönre kiterjedő intézkedés volt.)

"Május volt - emlékezik **Bartáné** - zárkánkba is beadtak annyi sárga csillagot, ahány zsidó fogoly volt ott. Ezt kellett hordani. Egymásra néztünk. Elővettük ruháink közül ami sárga textil volt. Kiszabtuk a csillagokat, és másnap reggel a zárka teljes létszáma sárga csillaggal vonult fel a sétára. A börtön vezetése meglepődött. Délután az összes sárga csillagot beszédtek tőlünk."

B.L. és dr. M.J. szóbeli közlése: a férfiaknál pl. az történt, hogy a 121. sz. zárkából - és más zárkákból is - a 133. számúba gyűjtötték a zsidó foglyokat, sárga csillagot kaptak, azt fel kellett a ruhájukra erősíteni. Így az egész zárka sárga csillagos lett. 24 órán belül szolidaritásból minden férfi rab is sárgacsillagosodott, s így vonultak a sétára. Eredménye: az un. zsidózárkákból mindenkit visszahelyeztek az eredeti zárkájába, de ott - emlékezetünk szerint - a börtön kiürítéséig viselték - viselniök kellett a csillagot.

A levél-, csomag-, sétamegvonásokra vonatkozó emlékek ellentmondásosak. Mert pl. **Sándor Lajos**, aki fegyelmi zárkás volt, a TÜKÖR-beli cikksorozatában közöl egy levél fotót, amelyen 1944. V.18-i keltezés olvasható, s rajta a fogház pecsétje. A munkaszolgálatra kivitte is tudósíthatták hozzátartozóikat. A séta is rendszeressé vált a kitörés után néhány hét múlva.

"A börtönélet sehogysem akart visszatérni a régi kerékvágásba. Igaz, most is tanulunk, olvastunk, de a beszélgetések halkabbak és ritkábbak lettek. Megszűnt a nevetgélés, viccelődés. Nem tudtuk elfelejteni március 22-ét. Május 18-án írhattunk először levelet... Megtudtuk, hogy folynak a deportálások... Az újságot drágán mérte a smasz-szer, és ennivaló vásárlását is engedélyezték havonta egyszer, kis mennyiségben".*

Budincsevsics Géza, 1944. augusztus 12-én írja: "Már régóta várom azt a pillanatot, amikor írhatok nektek. A következő levelet csak 3 hónap múlva írhatom, de ti azért írjatok nyugodtan. Sajnos csomagot nem küldhettek, legalábbis élelmiszert nem" **

A foglyok útjai elválnak Munkaszolgálat, deportálás

A kitörést követő második hónapban, 1944.május 22-én szinte minden férfi zárkában ketté vált a foglyok útja. Akit a hatalom a zsidótörvényekre figyelemmel árjának tekin-

* SÁNDOR LAJOS: A túlélő visszanéz, 2. rész, TÜKÖR, 1974. július 23.

** Üzenet a rácsok mögül. 343-345. oldal

tett és a büntetése nem haladta meg az öt évet s fizikai munkára alkalmasnak talált, kivitték a 483. sz. különleges (klgs) munkásszázadba. Számuk 140-150 főre tehető. Nemzetiség szerinti megkülönböztetés nem volt.

(A klgs munkásszázad számkulcsa: 4=a különlegesség, amely a szokásosnál nagyobb keretet jelentett; 8= a századot megszervező hadtest, jelen esetben a kassai VIII; 3= ahányadik a hadtesten belüli különleges. Tudunk róla, hogy a VIII. hadtesten belül volt 495. sz. is.)

A különleges munkásszázadokról A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom 1941-1945 május, Kislexikon (Kossuth, 1987.) a következőket írja:

"Különleges munkásszázad: politikailag megbízhatatlannak minősítettek, illetőleg elítéltekből és bűnözőkből álló, katonai keret által felügyelt alakulatok. A hadsereg adminisztrációja, karöltve a belügyi szervekkel, 1938-ban készítette el a politikailag megbízhatatlanok listáját, akiket mozgósítás és háború esetén külön századokba akartak beosztani.

1941. áprilisban fel is állítottak ilyen századokat. 1942. márciusban 14269 fő (18-42 éves magyar állampolgár) szerepelt a nyilvántartásban. (Egy részük már akkor internáló táborban volt. - A szerk.) A 2. magyar hadsereggel és a megszálló csapatokkal először hat különleges mszd-ot vittek a frontra, majd számuk 1943. elején 18-ra emelkedett /kb.4000 fő/, akik közé 1942. nyarától jogerősen elítélteket is beosztottak. Sőt köztörvényes bűnözőket is. 1943. nyarán a megmaradt századokat részlegesen leszerelték vagy tagjaikat visszavitték a büntetőintézetekbe. 1943. november 16-án a Minisztertanács újból elrendelte felállításukat. 1944. januárban a polgári és katonai börtönökben levő 6563 elítélt közül 2319 főt írtak össze mint klgs munkásszázadba beoszthatót. Ezekből 9 század felállítását rendelték el 1944. májusában. Számozásuk: 400-as, négy 500-as és a miskolci hadtest területén a csak zsidókból álló VII. sz. volt. 1944-ben szervezték a 900-as számú klgs munkásszázadot a Jehova tanúi szekta tagjaiból. Az 1942. évi hadrendben 38, az 1944. éveiben 43 század szerepel."

"1942-ben vitték ki a 401. klgs /különleges/ századot a keleti frontra. A váci fegyház magyar és jugoszláv politikai foglyait a 406. és 408. klgs századba sorolták." *

"A Vkf. statáriális és ítélőbíróságok által súlyos börtönbüntetésre ítélt foglyok jelentős részét 1942. őszétől munkásszázadokba osztották be és a keleti frontra, a csaknem biztos pusztulásba vitték őket. (CsmL. Szegedi Kerületi Börtön és Államfogház iratai. A politikai elítéltek iratai: 6.cs. 201., 230., 233., 234.; 8 cs. 294., 299., 318.; 9.cs. 348., 531.; 10.cs. 391.) **

"Március 17-én /1942-ben/ a honvédelmi miniszter elfogadta a vezérkarnak a zsidók honvédegyenruhától való megfosztására tett javaslatát. Elrendelte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok "egyenruhája" a tábori egységekben polgári ruhából, bal karjukra erősített sárga karszalagból és jelzés nélküli katonai sapkából álljon". Az olyan keresztényt, akinek 6 felmenője közül valamelyik zsidónak minősült, fehér karszalagos munkaszolgálatra vitték.

"A megbízhatatlan szociáldemokraták és szakszervezeti tagok sorra kapták meg katonai, főleg munkaszolgálatos századokba a behívókat. Kommunisták sorait tartó-

* Szita Szabolcs: Halálérőd /Kossuth, Kk. 1989./ 231. oldal

** A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944 /Kossuth, Kk. 1986/80. oldal

tatták le, többek között **Szirmai Istvánt**, (495. klg) **Tonhauser Pált**, **Józsa Bélát** és **Deák György** csoportjának sok tagját. A háború végéig 26 különleges munkasalakulatot állítottak fel és küldtek hadműveleti területre. Ezekbe politikaiakat, nemzetiségieket, jehovistákat és zsidókat osztottak be." *

A Minisztertanács 1943. november 16-i ülésén a honvédelmi miniszter annak engedélyezését kéri, hogy a hadiüzemek rendbontó munkásait munkasalakulatokban hadműveleti területre küldhesse.**

Még egy a korra jellemző intézkedés:

"M. kir. rendőrség kassai kapitánysága

8/23-1944. biz. szám. Tárgy: *A kassai rendőrkapitányság helyzetjelentése*

1944. évi szeptember 16-30-ig terjedő időre

Kassa, 1944. szeptember 30.

"A m.kir. Belügyminiszter úr 17540/1944/VII.res. szám alatt cigány katonai munkásszázadok felállítása tárgyában kiadott rendelkezések végrehajtása során f.év szeptember hó 15-én megtartott razzia alkamával 73 cigány származású egyént vettem őrizetbe és adtam át a m.kir. 8. honv. kerületi parancsnokságának Kassán, munkásszázadba való besorolás céljából."***

Mint ahogy a börtönben, a 483. klg. mszd-ban is saját civil ruháikat használták, jöllehet itt ruhakoptatási pénzt is kaptak a zsold mellé s a karszalagon egy nagy fekete pont díszelgett.

A 483. klg. munkásszázadot Munkácson, pontosabban mellette egy Oroszvég nevű községben szervezték. A politikai elítéltek szakaszai mellett egy vallásiakból, román favágókból és néhány köztörvényesből álló vegyes szakaszt is szerveztek. A század egész fennállása alatt 1945 március végéig, a politikaiak szelleme, magatartása volt a meghatározó a kerettel szemben is. Az alakulatot Munkácson, majd 1944 október végéig a Bodrogházban (Sárospatak közelében), 1944. november elejétől 1945 márciusáig a Celldömölkhez közeli kenyeri hadi repülőtér építésén alkalmazták.

A század állománya szinte veszteség nélkül érte meg a háború végét. Köszönhette ezt politikai összetartásának, a délvidékiek esetében a nemzetiségi összetartozásnak is, a közösség kialakult vezetőségének, amely képes volt meghatározni és koordinálni a követendő taktikát, magatartást, a kerettel és a parancsnokkal való kapcsolatot.

1944. augusztusától keményen meg kellett küzdeni a kivívott előnyök megtartásáért. Ki kellett védeni egy olyan provokációt, amely ha kiagyalói részéről beválna, ürré szolgált volna valamennyi ottani különleges munkásszázad állományának egy éjszaka alatti kiirtásához.

Choleva Béla (Kassa) mondja el 1971-ben: "A század első parancsnokát *Pluhár Sándor* tart. hdgy-ot, mert liberálisan bánt a munkaszolgálatosokkal, leváltották. Jött egy másik, egy százados (csak fhdgy. volt. - A szerk.), Kiss-nek hívták. Ez nagyon keményen kezdte és embertelenül folytatta. Megtörtént például, hogy a szomszéd századból három román meg akart szökni. Megbeszélték, hogy felgyűjtik a tábor, s kihasználva a zűrzavart, megszöknek. Közben úgy gondolták, megvárják a másnapot, amikor kenyérosztás lesz, hogy az útra legyen kenyerük. De az egyik meggondolta magát és elárulta a tervüket. Ahelyett, hogy a három embert kiemelték volna, a századokat éjjel

* Szita Szabolcs: im. 18. és 30. oldal

** A magyar ellenállási és partizánmozgalom 1939-1945. Válogatott bibliográfia. 1982. 216-217. oldal.

*** MOL K. 149-1944-4-1006

körülfogták a Sátoraljaújhelyből hozatott felfegyverzett leventékkel, leventeoktatókkal és katonákkal, akik beásták magukat és egész éjjel várták, mikor gyullad ki a barakk. Ha mi próbáltunk volna menekülni, el voltak készülve, hogy lőni fognak ránk, s ki tudja mennyi áldozata lett volna ennek az akciónak.

Másnap öten a parancsnokhoz mentünk s kértük, adjon magyarázatot, miért voltunk éjjel körülfogva. Éles hangon válaszolta: a tiszt uraknak addig kell magukkal itt vesződni, amíg vannak, és ha nem lesznek, hazamegyünk."*

A küzdelem eredményét jelzi az is, hogy (mint már a börtönben is a kitörésig) a valósliaiak: adventisták, nazarénusok stb. számára (akik állatból származó, vagy azzal készült ételt nem fogadták el, nem fogyasztottak, de olyan edényben készült ételt sem, amelyben "tisztátalan" ételt is főztek), külön kondért rendszeresítettek és külön is főztek.

"1944. áprilisában büntetőszázadot állítottak fel, amelyben nemcsak politikai foglyok, hanem bűnözők is voltak. 1944. májusában tábori csendőrök jöttek értünk és láncra fűzve szállítottak el Munkácsra. A 483. sz. büntetőszázadba osztottak be bennünket. - Munkácson, a hadikiegészítőnél felszereltek bennünket ásóval, lapáttal, csajkával, katonasapkával és sárga karszalaggal, amelyen fekete pont volt. Az élelmezés jobb volt itt, mert ugyanazt kaptuk, amit a katonák. Egy hét alatt kissé megerősödünk, - mert nagyon legyengült állapotban kerültünk oda.

A Latorca partján, drótkerítéssel körülvett iskolaépületben laktunk.

Nem járhattunk ki a táborból. A munkácsiak mégis megtudták, hogy antifasisztákat őriznek a drótkerítés mögött, és alkonyat felé megjelentek egy kosár dióval, kenyérrel. A következő nap újra hoztak élelmiszert: kenyeret, sajtot, cigarettát.

Századparancsnokunk nagyon rendes ember volt, - tartalékos hadnagy-, *Pluhár Sándornak* hívták. Sakkozni is leült a politikai foglyokkal. Megengedte, hogy a lakoságtól szimpátia megnyilvánulásként kapott élelmiszercsomagokat elfogadjuk.

Kb. másfél hétig tartózkodtunk Munkácson. Azután felszereltek bennünket: Ukrajnába akartak vinni. Ebben az időpontban a nagy szovjet előrenyomulás következtében a Vörös Hadsereg már Kievbe ért. Mozdonyunk már Ukrajna felé volt irányítva, amikor parancs jött, hogy mégsem oda megyünk. Sárospatakra indítottak, az ideiglenes repülőtér talajmunkáinak elvégzésére. Így maradtunk hazai területen.

Kb. egy hónapi otlétünk után, *Pluhár Sándor* századparancsnok összekülönbözött a repülőtér parancsnokával.** Az ő intézkedésére leváltották *Pluhár Sándort* és máshova helyezték át.

Összeütközésük indoka az volt, hogy a repülőtér parancsnoka kifogásolta, hogy aránylag emberséges körülmények között élhetünk. Fel akarta emelni az előírt napi teljesítményt a duplájára. *Pluhár* kijelentette, hogy mi börtönből jött, testileg leromlott emberek vagyunk, akik képtelenek vagyunk erre a teljesítményre.

Pluhár után rossz parancsnokot kaptunk, *Dr. Kiss Sándor* járásbíró, aki egy háromszázholdas földbirtokos fia volt.

Horthy proklamációja Sárospatakon ért bennünket. Természetesen nagyon örültünk. *Dr. Kiss Sándor* kijelentette, hogy korai az örömünk, mert ő kétféle parancsot kapott. Nyilván értesült arról, hogy a nyilasok veszik át a hatalmat.

* PTI 867-f.1/c-90 Choleva Béla

** Aki a munkanormák szigorítását, a munkaidő meghosszabbítását, a tisztálkodási és pihenőnapok megszüntetését követelte

Október 19-én indultunk el Sárospatakról Gyöngyösre gyalog. Itt bevagoníroztak és zárt vagonokban szállítottak bennünket Vönöckre, Vas megyébe, - onnan pedig a kegyeri reptérre. Ott is repülőteret építettünk.

Amikor 1945-ben megindult a fehérvári front, nyugatra indítottak bennünket, gyalog. Szombathely után, Perint községben telepedtünk le. Ugyanis a visszavonulási utat szovjet repülők lőtték. Rábírtuk a századparancsnok-helyettest, egy karpaszományos őrmestert, hogy menjünk az erdőbe, hiszen nekik is kedves az életük. Arra is kértük, hogy ne menjünk tovább, mert a háborúnak rövidesen vége lesz, lépünk le valamenynyien. Ez 1945. március 28-án vagy 29-én történt."*

Sátoraljaújhelyről Komáromon át német koncentrációs táborokba

Vass Henrikné: "Augusztusban már nagy bizonytalanság uralkodott a börtönben, ami a keleti front közeledtével volt kapcsolatos. Azt hallottuk, hogy a Vörös Hadsereg már Máramarosszigetnél van. Ekkor ismerkedtünk meg a Sztálin-gyertyákkal, amelyek este vakító fénnel árasztották el a várost és a zárkákat is. Sok légiriadó volt, mert ott húztak át felettünk a repülőgépek, amelyek Budapestet bombázták. Minket természetesen nem vittek óvóhelyre, de fura módon a zárkában mégsem féltünk. A mi zárkánk ekkor már a tulsó nyugati oldalon volt, így a városi eseményekből többet láthattunk.

Miután mind több esemény a front közeledtét jelezte - Magyarország is hadszíntér lett -, augusztusban már kezdtek készülödni arra, hogy Sátoraljaújhelyről elvisznek minket is. Hogy hova, azt senki sem tudta. Természetesnek tűnt, hogy a németek vesznek át bennünket. Így is lett. Szeptember 4-én (mások szerint 24-én vagy 27-én. - A szerk.) az egész börtön politikai részét kiürítették, s vagonokba rakva indultunk el, mint később kiderült, a komáromi Csillagerőd volt az átmeneti állomáshelyünk. Egy hétig bolyongott velünk a vonat. Jól ismerve az országot, sehogy sem ment a fejembe, hogy miért állunk meg Szolnok után Vácott. Innen Győrbe keveredtünk, majd a Komárom utáni nyílt pályára. Óriási bombázások voltak, valószínű, hogy akkor bombázták szét a győri pályaudvart is.

Sátoraljaújhelyen elindulásunk előtt 3 napi élelmet kaptunk, ami 1 komiszkenyérből, 3 adag lekvárból és egy májkonzervből állt. Ez nevetségesen kevés volt három napra is, de 10 napra végképp kevés. Éhezünk, hiszen ekkor már semmi tartalékunk nem volt. Hiába volt pénzünk, a börtönirodán a kitörés után nem engedélyezték a spájzolás sem. A vagonokból sem engedtek kiszállni, hogy valami répát, vagy egyéb növényt szedjünk magunknak.

Foglalkoztunk a szökés gondolatával is. Volt egy nagy késünk, amit a konyhásoktól kaptunk indulás előtt. Ezzel megpróbáltuk kifaragni a vagon alját, mindössze 10-15 centit sikerült is kivágni, de az kevés volt. Miután a vagon ajtaja gyakorlatilag őrzés nélkül sohasem volt nyitva, a szökés ábránd maradt.

Végül is hosszú tortúra után tolatták be a vagonunkat a komáromi Csillagerőd vágányaira.

Itt új életre kellett berendezkedni, nem tudtuk, hogy meddig maradunk, átmeneti

* PTI 867-f. I/-T-135 Téglá István

hely lesz-e? Óriási nagy földalatti helyiségekbe bennünket, ahol egybefüggő emeletes priccsek voltak, de volt olyan helyiség is, ahol a földön csak szalma volt leterítve. Rengeteg egér fogadott bennünket, ami nem tette napjainkat kellemessé. Hamarosan megérkeztek Székesfehérvárról a Békepárt elítéltejei is. Követték őket a márianosztrai női börtön politikai rabjai, közöttük több jugoszláv elítelt is volt. Legvégén jöttek a Gestapo csillaghegyi és még nem tudom melyik vallató helyéről a politikai elítéltek (lehet, hogy még nem is volt tárgyalásuk). Itt már teljesen megszűnt a nemzetiség és vallás szerinti tagozódás, mindannyian egy kollektívába tömörültünk, ami fennmaradt Dachauban, Bergen-Belsenben és Buchenwaldban is.

Ide hozták a váci fegyházból, a nagykanizsai internáló táborból és ki tudja még honnan a férfi rabokat is. Itt több házaspár, menyasszony-vőlegény, testvér, ismerős találkozhatott talán utoljára egymással.

Itt ért minket október 15-e, a Horthy-proklamáció, s rögtön utána a nyilas puccs. Elképzelhető, hogy mit éreztünk. Vasárnap volt, déli napsütés, ha hozzánk egyáltalán valamicskét besütött a nap.

November 7-én tudtuk meg, hogy a németek átvettek bennünket és november 14-ig összezsúfolva egy nagy hodályban vártuk az akkor végső útnak tetsző utazást. De ez már egy más történet..."

Sándor Lajos: "1944. szeptember 27-én reggel közölték velünk, hogy elszállítanak a börtönből. Este kihajtottak bennünket és marhavagonokba tereltek. Negyvenen lehetünk egy zárt vagonban. Az első néhány nap után megállapítottuk, hogy nyugat felé visznek.

Majdnem kétheti utazás után érkeztünk meg a komáromi 4. számú Csillagerődbe, az új fegyházba. Naponta érkeztek transzportok, melyek az ország minden részéből hozták a politikai foglyokat.

A bennünket kísérő csendőrök egyre durvábbak lettek.

Érkezésünk után néhány nappal engedélyezték, hogy levelezőlapot írassunk. Október 12-én írtuk meg a lapot, amelyről akkor még nem tudtuk, hogy utolsó magyarországi híradásunk lesz hozzátartozóink, barátaink számára.

Hallottunk valamit Horthy kiáltványáról és annak gyors visszavonásáról. Azt azonban, hogy a nyilasok átvették a hatalmat, csak október 16-án reggel tapasztaltuk. Megláttuk a bátyán az első fekete egyenruhás, nyilaskeresztes fegyverest.

Harmadszor is felkészültünk a halálra... Egyesek úgy vélekedtek, hogy valószínűleg náci koncentrációs táborba visznek Németországba. Mások szerint azért gyűjtöttek össze bennünket, hogy itt a Csillagerődben végezzenek velünk.

Végignéztem a magamfajta embereken, akik éppúgy szeretik hazájukat, mint én és éppúgy képesek a legnagyobb áldozatra is, mint mi mindnyájan, akik ott voltunk." *

Barta Lászlóné: "1944. szeptemberében az egyébként jószándékú és rendes Pákei nevű foglár közli, hogy csomagoljuk össze a holmijainkat. Több napra szóló kenyeret és marmaládét (préselt lekvár) kaptunk.

Marhavagonokba beszállva, német és magyar katonák kíséretében a szerelvény elindult velünk Komárom felé. Újhelyből az út Komáromig több mint egy hétig tartott. A szolnoki állomás égett, lebombázták. A szerelvényt félreállították. Élelmünk, vizünk el-

* Sándor Lajos: A túlélő... 3.rész TÜKÖR, 1974. július 30.

fogyott! A kísértő őrségnek sem volt ennivalója. Ők szereztek a szárazföldről napraforgómagot, hogy éhségüket csillapítsák.

Október 10-én érkezünk nagy kerülővel Komáromba. Az állomáson a vonat megállt. Néhány perc múlva légiriadó volt. Szerelvényünket mellékvágányra vontatták. Alig értünk ki egy szárnyvonalra, repülőgépek zaját hallottuk. A bezárt vagon kicsi, rácsos szellőzőnyílásánál álltam és életemben először láttam a naptól ezüstösen fénylő bombákat, ahogy a felettünk elhúzó gépekből aláhullottak. Néhány másodperccel később a sínek megmozdultak a szerelvény alatt. A vasútállomást bombázták az amerikai repülők, ahol röviddel előbb még a mi vonatunk állott.

A légiriadó után a szabad pályán veszteglő vagonokból kiszállva, gyalog tettük meg az utat őreink kíséretében a komáromi Csillagerődig. Itt találkoztunk a márianosztrai és a fehértvári börtön volt lakóival. Más börtönökből is hoztak ide embereket. Itt volt **Szirmai Hédi, Bakó Ági, Vámos Ilona** és sokan mások.

Az itt eltöltött néhány napról két esemény jut eszembe. Legnagyobb meglepetésünkre látogatónk érkezett. A kis **Klári (Lusthausné)**, aki az újhelyi börtönből még a kitörés előtt szabadult. Pesten bujkált. Valahogy tudomást szerzett Komáromba érkezésünkről, és eljött látogatóba. Nagy bátorság kellett ehhez!

A másik esemény 1944. október 15-e. Olyan hírek érkeztek, hogy a háború befejezése közel van. Értesültünk a félresikeredett Horthy-proklamációról is. Október 15-én óriási zavar, rohanások hangjai szűrődtek be kintől. Sejtettük, hogy valami nagy esemény történt. Holminkat összecsomagoltuk és vártunk. A zaj estére elcsitult. Nem történt velünk semmi!

Másnap délelőtt egy cigány katona felkísért az udvarra, mosáshoz. Nagy sajnálkozáva mondta: Jaj kisasszony, maguk az éjjel majdnem kiszabadultak!

Sejtettük! A Szálasi uralom nem hozott számunkra semmi jót.

1944. november 10-én az erőd összes foglyát bevagonírozták és most már kizárólag német katonák felügyelete alatt Dachaubá vitték bennünket.* Három hét múlva minket nőket Dachaubá, majd rövidesen a Bergen-belsen-i koncentrációs táborba szállítottak. Itt szabadultam fel 1945. április végén. 1945. szeptemberében kerültem haza a nővéremmel együtt."

A Klapka-indulóban megénekelte híres komáromi várat, amely Csillagerőd néven közismert a magyar lakosság körében, a Vkf. és a HM 13. üoszt. már 1941. októberében szemrevételezte mint lehetséges Vkf. börtönt. 1944-ben már valóságos börtönként funkcionált.

Erről **Jámbor Árpád** fogolytársunk így ír: "Komárom Csillagerőd 4. Ide összpontosították a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom minden hívét. A horthysta rendszert bíráló polgári pártok elitjét: a Kisgazda Párt, a SZDP, a polgári radikálisok, a szakszervezeti mozgalmak egyes tagjait, az illegális kommunistákat, a monarchistákat, a különféle felekezetek humanista, háborúellenes képviselőit.

Kb. hatezer embert zsúfoltak össze az erőd földalatti kazamatáiban. Egy-egy ilyen erőd szárnyban 120 ember volt, (3 emeletes ágyakon) leírhatatlan nyomorúságos körül-

* Útközben Dachau felé, egyes női vagonokban magyar katonák felügyeltek a foglyokra. De ők nyitva hagyták az ajtókat, így levegőhöz jutottunk. Ahol lehetett, ott vizet is szereztek számunkra. A katonák is el voltak keseredve, hogy velünk el kell hagyniok hazájukat. (Sz.K.)

mények között. A volt sátoraljaújhelyiek és más (a munkásmozgalomhoz tartozó emberek) politikai foglyok, felekezet szerint szétválogatva; egy-egy ilyen kazamata szárnymat "laktak".

Az őrség - katonák - egy része együttműködött a foglyokkal. Közülük két tiszthelyettes - egy őrmester és egy törzsőrmester - kapcsolatban állt a KMP Budapesti Bizottságával. Ők hoztak üzeneteket, ritkán leveleket a zárkánkba **Pavel Tonhauser** részére, aki tudomásunk szerint 1940-től a KMP egyik titkára, míg korábban a Cseh- Szlovák Köztársaság idején a legális KP egyik szlovák származású vezetője volt.

Pavel Tonhauser kapta az üzenetet, hogy Horthy Miklós kormányzó különbékét köt a Szovjetunióval és a magyarok kilépnek a szövetséges hatalmak elleni háborúból. A zárkák (kazamaták) között megindult a tanácskozás. Olyan határozat született, hogy a horthysta hadsereg tisztjeinek és tiszthelyetteseinek vezetésével megszálljuk a komáromi vasúti csomópontot és elzárjuk a náci német csapatok útját Magyarország felé. Ezzel elvágjuk egyben csapataik egy részének utánpótlási útvonalait.

Pavel Tonhauser (erős akcentussal beszélt magyarul és nem minden szófordulatot értett), egy jugoszláv származású bajtárs és én kértünk azonnali kihallgatást az erőd parancsnokától. Az erődparancsnok egy ötven év körüli ezredes volt, műveltnek látszott. Több magyar harctéri kitüntetés volt a mellén.

A tárgyalási formulánk csak az lehetett, hogy mi hárman - külön-külön - nem összebeszélve, szervezkedve (ez a börtönben bűncselekménynek minősült) jelentkezünk a Kormányzó úr határozatának védelmére, a német csapatok ellen. Azt közöltük, hogy az ő (az ezredes) engedélye alapján több mint négyezer rab fegyvert fogna néhány órán belül.

Az ezredes katonai kérdéseket tett föl: tudjuk-e mi az a körkörös védelem és azt is, hogy a német csapatoknak létkérdés a komáromi vasúti csomópont birtoklása. Szakszerű választ kapott Pavel Tonhausertől. Azt mondta: számítása szerint 10-12 napig tudjuk tartani magunkat Komáromban, majd a német nehézfegyverek elsöpörnek mindnyájunkat. A 10-12 napon át tartó vasúti és közúti blokádnak (katonailag) hadművelleti értékű győzelemmel ér fel a harcoló szövetséges csapatok számára. Magyarország nemzetközi tekintélyét emelte volna egy ilyen magyar katonai gesztus.

Az ezredes köszönte az önfeláldozó indítványunkat, majd 24 órás gondolkodási időt kért. Közölte, ha az ajánlatunkat politikai vagy katonai okokból nem tudja elfogadni, "úri becsület szavát adja", hogy ez a beszélgetés köztünk marad. Az ezredes a szavát megtartotta, de másnap a nyilasok átvették Komárom "Csillagerőd-4" felett az uralmat.

A zárkákban belüli szavazáskor a javaslat, hogy az utolsó töltényig harcolunk a nácik ellen - két volt sátoraljaújhelyi bajtárs kivételével - egyhangú támogatást kapott. Sajnos, a Komáromban állomásozó magyar csapatok tisztikara - beleértve a "Csillagerőd 4" parancsnokát, még ezekben a gyászos órákban sem akarta vállalni a kötelező harcot.

A "Csillagerőd 4"-ben 1944. október végére elszabadult a pokol. Abban az időben hideg, kíméletlen, konok eső esett. Az erőd udvarán - a szabad ég alatt - összezsúfolták a vallásuk miatt üldözött asszonyokat, karjukon apró síró gyerekekkel. Ők éjjel-nappal

áztak, fáztak, alig kaptak enni. A kisgyerekek az édesanyjuk karjaiban haltak meg. A kazamata lőrésein át hallgattuk az anyák kétségbeesett zokogását."

"A komáromi börtönbe hurcolták a Heves megyei Tar községből **Sándor Juli** néni hétholdas parasztasszonyt, mert a tehenét elkobzó csendőrt a nyílt utcán jól leteremtette. A politikai foglyokkal szállították őt is Bergen-Belsenbe. Ott, a Gemüze-kommandóban, megtanította a 14 politikai foglyot, hogyan kell szekeret húzni ló híján, hogyan kell krumpli-, káposztavermeket befedni és feltárni és a zöldséget a konyhákba szállítani. Így jutott a kollektíva, így jutottak a betegek némi "szerzett" zöldséghez.

De Komáromban találkoztunk egy volt zsidóbirtokon dolgozó aratócsoporttal is. Elmondták nekünk, hogy a német intéző nem fizette ki, nem adta ki az aratóknak járó tizedet, s az egész aratócsapatot a komáromi várbörtönbe vitette, közöttük egy marokszedő szoptatós anyát is. Egy részüket Komáromból német lágerbe hurcolták." (Sz.K.)

A kor "lelkiismeretes" rendőre pedig intézkedéseket sürget a Csillagerőd őrzésével kapcsolatban:

A m.kir. rendőrség komáromi kapitányságának jelentése a komáromi börtönből történt szervezett kommunista szöktetésekről 1944. november 14-én.*

"A Csillagerőd védőőrizetesei közül, amely erőd a m.kir. honvéd vezérkari főnök letartóztatási intézete, 1944. november 11-én 10 védőőrizetes szökött meg.

A csillagerődi szöktetéssel kapcsolatban bizalmas jelentést tettem a komáromi m.kir. állomásparancsnok úrnak, Percel ezredes úrnak, mert értesüléseim szerint a több ezer főnyi fogoly őrizetét kb. 35 főnyi őrség látja el. A Csillagerőd parancsnokától azonban megnyugtató választ kaptam, hogy amikor ez a szökés történt, már kb. 100 fővel lett emelve az őrség létszáma.

Egyúttal bizalmas nyomozás bevezetését kéri, "nehogy megtörténhessen, hogy a m.kir. honvéd vezérkari főnök letartóztatási intézetében levő kb. 6-7000 főnyi kommunista fogoly és a katonai internáló tábor, illetve a különböző zsidó munkásszázad alakulatok foglyai tovább is nagy számban megszökve partizánalakulatokként léphessenek fel."

* Forrás: A magyar antifasiszta ellenállási és partizánmozgalom 1939-1945. Válogatott bibliográfiája. Budapest 1982. 617-619. oldal

XI.

ADATOK

Adatok a kitörés áldozatairól.

A Sátoraljaújhely megyei város polgármesteri hivatalának az 1945. évi halotti anyakönyvből készített összeállítása szerint

- a kitöréssel közvetlenül összefüggésben meghalt	60 fő
- "tüdő gümőkór"-ban VI. 29-én elhunyt	1 fő
Anyakönyvezve összesen:	61 fő

A 60 fő megoszlása haláloki bejegyzések szerint:

41 fő lőtt seb
4 fő lövés
3 fő késszúrásos sérülés
1 fő önakasztásos öngyilkosság
11 fő bírói kivégzés, kötél általi halál

A 41 fő lőtt sebes és a 4 fő lövés haláloki bejegyzéses közül azonban

- március 22-én 15 fő tűzharcban elesett, 5 főt felkoncoltak (a börtön közelében egy trafik falánál)
- a további napokon tűzharcban további 5 fő esett el
- 25-én és 27-én 11 főt koncoltak fel, de ide kell számítani
- az április 6-án (tehát a kivégzések napján!) a "lőtt seb" bejegyzéssel anyakönyvezett 5 főt (**Apics Milán, Drakulics Milán, Novakov Iván, Skuban Julijan, Zsivanov Emil**)

Rájuk vonatkozik a Kassai Honvéd Hadtest rögtönítélő bíróságának 582/44-VIII. sz. ítéletéből az alábbi megjegyzés: "azóta üldözésekre és elfogatásokra kirendelt karhatalmi szervek fegyverhasználata folytán elhalt 45 és a mai napig is szökésben levő öt társukkal felfegyverkezve a várost szegélyező erdőségbe szöktek..."

A B.XVI. 4766/1969. sz. büntetőügyirat szerint *felkoncolási parancsa volt az üldözésben résztvevő csendőröknek. A felkoncoltak száma összesen legalább 21 fő volt!*

Támpontot, az elfogások és felkoncolások helyszíneivel jól beazonosított feldolgozást nyújt a *Szülőföldünk Borsod-Abaúj-Zemplén* c. honismereti kiadvány 1986. évi november és decemberi számában **Dr. Tihanyi Endre** (Miskolc).

A börtön falán levő emléktáblán 62 név szerepel, de a felsoroltak közül a hivatalos, az anyakönyvezésre készült listából hiányzik **Dolovac Gyoka** (Gyorgye).

A m.kir.honv. vezérkari főnök bíróságának sátoraljaujhelyi büntetőintézetében
1943-1944 ÉVBEN FOGVATARTOTT POLITIKAI FOGLYOK ADATAI
 az 1993. április-szeptember hónapokban összeállított névjegyzék alapján.

1. NEMZETISÉGI, ILLETVE AZ 1993. ÉVI ORSZÁGONKÉNTI MEGOSZLÁS

	Összesen		Ebből magyar	
	fő	%	fő	%
Magyar, illetve magyarországi	194	45,9	191	98,4
Jugoszláviai	157	37,1	15	9,5
Szlovákiai	56	13,2	51	94,1
Csehországi	2		2	100,0
Kárpátaljai	4	0,9	2	50,0
Romániai (Erdélyből)	8	1,9	6	75,0
Nem tudjuk honnan származik	2			
Összesen	423	100	267	63,1

2. ÉLETKORI JELLEMZŐK (CSAK A 23 ÉVESEK ÉS A FIATALABBAK)

	Magyarországi		Jugoszláviai		többi		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
16 év vagy fiatalabb	3	1,5					3	0,7
17-18 éves	5	2,6	17	10,8			22	5,2
19-21 éves	65	33,5	57	36,3	4	5,5	126	29,8
22-23 éves	32	16,5	16	10,2	1		49	11,6
Összesen	105	54,1	90	57,3	5	7,0	200	47,3

3. NEMEK

	Férfi	Nő	Nők aránya %-ban
	fő	fő	
Magyar, magyarországi	178	16	8,3
Jugoszlávai	137	20	12,7
Szlovákia	42	14	25,0
Csehországi	2		
Kárpátaljai	2	2	50,0
Romániai (Erdélyből)	8		
Egyéb	2		
Összesen	371	52	12,3

4. FOGLALKOZÁSOK JELLEGE

(Csak azok száma szerepel, akiknek a letartóztatáskori adatát megállapíthattuk)

	Munkás		Földműves		Diák, értelm.		Tanonc	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Magyarországiak	101	52,6			24	12,4	14	7,2
Jugoszláviaiak	28	17,8	45	28,7	26	16,6	1	
Szlovákiaiak	34	60,6	4	7,2				
Csehszágiaiak	1				1			
Kárpátaljaiak, Ukr.	4	100						
Romániai (Erdélyből)	5	62,5			2	25,0	1	12,5
Egyéb			Ninc s a d a t					
Összesen	174	41,4	45	10,6	57	13,4	15	3,5

5. VESZTESÉGEK /1945 nyaráig/

	S.újhelyen	S.újhely után	Összes	Létszámuk arányában
	fő	fő	fő	%
Magyarországiak	2	29	31	16,0
Jugoszláviaiak	56	24	80	51,0
Szlovákiaiak	1	28	29	51,8
Csehországiaiak				
Kárpátaljaiak,Ukrajnaiak		2	2	50,0
Romániai (Erdélyből)	2	Ninc s a d a t		
Összesen	61	83	144	34,0

Megjegyzések: hivatalos anyakönyvezési adatok szerint	1944. március 31-én	32 fő
	április 3-án	1 fő
	április 8-án	14 fő
	április 11-én	1 fő
	1945. április 5-én	12 fő
	Összesen	60 fő

halálának anyakönyvezése történt. Az 1945. májusában a Polgármesteri Hivatal 1064/1945. sz. rendelkezésére készült kimutatásban 61 fő van felsorolva, köztük az a **Gosztojics Milos**, akinek az anyakönyvezését 1969-ben hivatalosan nem tudták tanúsítani.

Az anyakönyvezett 60 fő anyakönyv szerinti halálozási időpontjai:

1944. március 22.	22 fő
1944. március 23.	1 fő
1944. március 24.	2 fő
1944. március 25.	7 fő
1944. március 26.	2 fő
1944. március 27.	9 fő
1944. március 30.	1 fő
1944. április 6.	5 fő
1944. április 6.	11 fő
Összesen	60 fő

1944. április 29-én 1 fő (Avramov Milovan) anyakönyvezése:
a halál oka: "tüdő gümőkór".

6. A KITÖRÉS UTÁNI RÖGTÖNÍTÉLŐ HADBÍRÓSÁGI ELJÁRÁSSAL KAPCSOLATOS ADATOK

A rendűsre I-XLV. számokat használtak fel. Ténylegesen 41 név van az ítéletben felsorolva. A hiányzó nevek - valószínűleg **Bazsik Renáta** és **Katics Pavle**. A további kettő nem állapítható meg. E perben 11 magyarországi, illetve magyar nemzetiségű vádlottra hoztak ítéletet. A halálra ítélt 13 főből 5 volt magyar. A kegyelemben részesült 2 főből 1 volt magyar.

7. A NEMZETISÉGI MEGOSZLÁSHOZ

A Délvidéken elítéltek között

szlovák: Schusztér Vladimír /Pivnice 1923/ és
Gyuris Mihály /Glozsan 1924/

ruszin: Kovács Joakim /Gyurgyevo 1923/
Koleszár Jankó /Gyurgyevo 1924/
Papuga Julijan /Kucur 1925/
Szkuban Julijan /Gyurgyevo 1924/

8. BÜNTETÉSMEGOSZLÁS

	10 év és fölött fő	6-9 év fő	3-5 év fő
Magyar, magyarországi	5	24	34
Jugoszláviai	20	17	41
Szlovákiai	3	6	8

Az adatok nem teljes körűek, mert az erre vonatkozó fejlegyzések nem voltak mind fellelhetők. A jugoszláviaiak esetében a **Zsivan Miliszavac**: *Suma nije olisztala*, c. mű 1961. és az 1983. évi kiadású Sátoraljaújhellyel foglalkozó könyvében közöltekett vettük alapul.

2.

A magyar királyi honvéd vezérkari főnök
sátoraljaújhelyi

börtönében és a sátoraljaújhelyi polgári börtönben

1943. február - 1944. szeptember vége között fogva tartott antifasiszta
foglyok névsora.

Az adatokat gyűjtötte és szerkesztette:

Bárdos Lajos, Bujtor László, Tamásovics Géza

A névsorokat a Hadtörténelmi Levéltár (Budapest),
a Magyar Országos Levéltár (Budapest),
a Politikatörténeti Intézet (Budapest),
a Šuma nije olistala c. könyv /Novi Sad 1983/,
a Vtieni sipových križov c. /Košice 1959/
könyv adatai, valamint a visszaemlékezések
összevetése alapján állítottuk össze.

A szerkesztők kérik mindazok elnézését,
akik a névsorból kimaradtak.

Ennek a ma már csak hézagosan fellelhető
dokumentáció és a véges emberi emlékezet az oka.

Sajnos nem találtunk semmiféle adatot a velünk
együtt raboskodott kárpátaljaiak többségéről,
és a vallási meggyőződésük miatt a katonai szolgálatot
megtagadó nazarénusokról, szombatosokról stb.

MAGYARORSZÁGIAK

A.

*Hősi halált halt az 1944. március 22-i fegyveres kitöréskor,
illetve a kitörést követően 1944. április 6-án kivégezték*

EISENBERGER Sándor	(Szilágysomlyó 1923.)	cipőf.r.készít., kivégezték
SCHLEISINGER György	(Budapest 1924)	szabóinas III.22. elesett

B.

*Német koncentrációs táborban, illetőleg a börtönben vagy a
különleges munkaszázadban szerzett betegségben
1944-1945 év folyamán
elpusztultak*

ÁDÁM László	(Budapest 1924)	gimn.tan., XLI.r. vádlott
BACHRACH László	(Pápa 1921)	szűcstanonc
BALI Gyula	(Léva 1923)	szövőmunkás
BRAUN Sándor	(Nyírkécsi 1914)	tisztviselő
CSILLAG Sándor	(Budapest 1922)	kereskedő segéd
DÉKÁNY Győző	(Budapest 1917)	fizika-kémia tanár
DOBOZI András	(Szeged 1922)	gyári munkás
ERDŐS László	(Budapest 1905)	gépészmérnök
EZER László	(Piszke 1912)	hentes
FÁBIÁN Pál	(Budapest 1921)	egyetemi hallgató
FEHÉR Miklós	(Pápa 1925)	
FÜLÖP László	(Nyíregyháza 1925)	
GÁTI Jenő	(Budapest 1920)	tisztviselő, 1945 január- jában szovjet katonaság- nak segítve aknátalálát- tól pusztult el.
GUTTMANN Miklós	(Nyíregyháza)	
HAUSER Károly	(Újvidék 1912)	segédmunkás
HOROVITZ Béla	(Sátoraljaújhely 1922)	péksegéd
KELEN Tibor	(Budapest 1915)	építészmérnök
KELETI Béla	(Budapest 1924)	kertészstanonc
KOMLÓS János	(Pécs 1920)	gépészmérnök hallgató
LÓWI Tibor	(Budapest 1924)	gimnáziumi tanuló
MEZEI László	(Apagy 1923)	lakatostanonc

NEUMANN Gábor	(Debrecen 1924)	bádogos, 1943 X. hóban halt meg.
KERTÉSZ Ottó	(Rákospalota 1923)	nyomdászsegéd
PONGRÁCZ József	(Budapest 1916)	gyári munkás
RÁZSÓ Pál	(Kaba 1923)	hegesztő, lakatos
REJTŐ Béla	(Budapest 1894)	géplakatos
STÁRK András	(Nyírbátor 1924)	kertésztanonc
TÉGLÁS Vilmos	(Sződliget 1920)	egyetemi hallgató
TÖRÖK István	(Nagyszőlős 1921)	egyetemi hallgató
TURAI Zoltán	(Budapest 1921)	tisztviselő
VIGH Matild	(Szeghalom 1925)	cipőfelsőrész készítő
VÁRADI Tibor	(Budapest 1922)	festőnövendék

C.

Túléltek a börtönt, a koncentrációs táborokat és a különleges munkásszázadot, de nem érték meg a kitörés 50. évfordulóját

AMBRUS /Appelfeld/ György	(Szombathely 1927)	szűcstanonc
BALOGH János	(Tatabánya 1910)	cipészsegéd
BARTUCZ István	(Kecskemét 1913)	sütőmunkás
BAZSIK Renáta	(Kassa 1920)	egyetemi hallgató, XXIII. r. vádlott
BEDŐ Gábor	(Palotás 1899)	lakatossegéd
BENCZE István	(Bicske 1906)	villamos kalauz
BERKÓ Pál	(Budapest 1912)	tisztviselő
BÍRÓ Lajos	(Budapest 1923)	bronzműves
BUCZKÓ Mihály	(Kiskunlacháza 1886)	
BRAUN Iván	(Budapest 1924)	kertész
CSABA /Cziffer/ Ferenc	(Pápa 1923)	bádogos és vízvezetékész.
CHRUDINÁK Rudolf	(Budapest 1915)	villamos kalauz
CSUTI István	(Kocs 1905)	villamos kalauz
DÓCZI Lajos	(Budapest 1912)	villamosvezető
DRÁVUCZ István	(Budapest 1917)	asztalossegéd
DUB Gábor	(Budapest 1923)	lakatossegéd
ELEK Hilda	(Magyaróvár 1920)	gyári munkás
ERB Ferenc	(Pestszenterzsébet 1923)	gyári munkás
FARKAS Antal	(Beje 1902)	villamosvezető
FARKAS Imre	(Kunmadaras 1903)	villamos kalauz
FEHÉR István	(Jászládány 1901)	BSzKRt alkalmazott
FEHÉR Lajos	(Újpest 1903)	villamosvasúti alkalm.
FÜLÖP Gábor	(Nyíregyháza 1923)	gimnáziumi tanuló
GAPKÓ József	(Fehérhalom 1889)	

GÁBOR /Néher/ Antal	(Budapest 1921)	kárpitossegéd
GÁJER Imre	(Szeged 1905)	villanyszerelő, 1950-ben koncepciók perben halálra ítélik és kivégzik
GÁL /Goldschmidt/ Rezső	(Pozsony 1901)	sütőmunkás
GERENCSÉR János	(Komárom 1905)	
GERŐ /Grossmann/ Vilmos	(Bélapátfalva 1920)	nyomdászsegéd
GINTER Károly	(Fajsz 1903)	villamosvezető
GOLDBERGER Ábrahám	(Máramarossziget 1895)	MÁV alkalmazott
GRENÝÓ József	(Budapest 1923)	gyári munkás
HAZAI Gábor	(Budapest 1922)	segédmunkás
HERTER Márton	(Arad 1910)	ácssegéd
HORVÁTH Géza	(Budapest 1923)	gyári munkás
HORVÁTH Jánosné		
Kaszás Vilma	(Sárvár 1900)	
JARSOVECZ János	(Babócsa 1911)	cipészsegéd
KALÁSZ Dezső	(Kolontér 1923)	villanyszerelő
KAPSZ Tibor	(Újpest 1923)	üveges
KISS István	(Budapest 1908)	cukrászsegéd
KIS TRENCZS Vilma	(Újpest 1909)	cipőtűző
GOLDSTEIN Jenőné		
Bánó Magda	(Szolnok 1912)	fényképészsegéd
KÓRÓDI József	(Mezőcsát 1908)	cipészsegéd
KÓSA Ferenc	(Budapest 1899)	sütőmunkás
KRULY Mihály	(László 1900)	munkás
KUKK György	(Szatmárnémeti 1922)	gimnáziumi tanuló
LANTOS Sándorné		
Hartmann Irén	(Máriapócs 1922)	
LEVIN Tamás	(Kaposvár 1918)	tisztviselő
MEZŐFI István	(Budapest 1899)	BSzKRT alkalmazott
MIKLÓS Jenő	(Náprásfa 1920)	asztalossegéd
MIKLÓS Károly	(Bocskai 1901)	bányász
MUZAMEL József	(Jászapáti 1913)	cipészsegéd
NAGY István	(Óbecse 1908)	napszámos
NAGY László István	(Hódmezővásárhely 1922)	
NÉMETH Ferenc	(Nemestördemic 1913)	irodai altiszt
NÉMETH Vendel	(Markotabödöge 1907)	mérlegkészítő
NOLL Sándor	(Pestszerzsebet 1923)	vasöntőtanonc
OTT Gyula	(Kispest 1921)	motorszerelő
OZSVÁR Károly	(Magyarok 1914)	cipőfelső rész-készítő
POPPER Péter	(Nagyvárad 1924)	segédmunkás
REISINGER Aladár	(Budapest 1896)	villamosvezető
RIGÓ Lajos	(Moha 1902)	villamos kalauz

NEUMANN Gábor	(Debrecen 1924)	bádogos, 1943 X. hóban halt meg.
KERTÉSZ Ottó	(Rákospalota 1923)	nyomdászsegéd
PONGRÁCZ József	(Budapest 1916)	gyári munkás
RÁZSÓ Pál	(Kaba 1923)	hegesztő, lakatos
REJTŐ Béla	(Budapest 1894)	géplakatos
STÁRK András	(Nyírbátor 1924)	kertésztanonc
TÉGLÁS Vilmos	(Sződliget 1920)	egyetemi hallgató
TÖRÖK István	(Nagyszőlős 1921)	egyetemi hallgató
TURAI Zoltán	(Budapest 1921)	tisztviselő
VIGH Matild	(Szeghalom 1925)	cipőfelsőrész készítő
VÁRADI Tibor	(Budapest 1922)	festőnövendék

C.

Túléltek a börtönt, a koncentrációs táborokat és a különleges munkásszázadot, de nem érték meg a kitörés 50. évfordulóját

AMBRUS /Appelfeld/ György	(Szombathely 1927)	szűcstanonc
BALOGH János	(Tatabánya 1910)	cipészsegéd
BARTUCZ István	(Kecskemét 1913)	sütőmunkás
BAZSIK Renáta	(Kassa 1920)	egyetemi hallgató, XXIII. r. vádlott
BEDŐ Gábor	(Palotás 1899)	lakatossegéd
BENCZE István	(Bicske 1906)	villamos kalauz
BERKÓ Pál	(Budapest 1912)	tisztviselő
BÍRÓ Lajos	(Budapest 1923)	bronzműves
BUCZKÓ Mihály	(Kiskunlacháza 1886)	
BRAUN Iván	(Budapest 1924)	kertész
CSABA /Cziffer/ Ferenc	(Pápa 1923)	bádogos és vízvezetékész.
CHRUDINÁK Rudolf	(Budapest 1915)	villamos kalauz
CSUTI István	(Kocs 1905)	villamos kalauz
DÓCZI Lajos	(Budapest 1912)	villamosvezető
DRÁVUCZ István	(Budapest 1917)	asztalossegéd
DUB Gábor	(Budapest 1923)	lakatossegéd
ELEK Hilda	(Magyaróvár 1920)	gyári munkás
ERB Ferenc	(Pestszenterzsébet 1923)	gyári munkás
FARKAS Antal	(Beje 1902)	villamosvezető
FARKAS Imre	(Kunmadaras 1903)	villamos kalauz
FEHÉR István	(Jászládány 1901)	BSzKRt alkalmazott
FEHÉR Lajos	(Újpest 1903)	villamosvasúti alkalm.
FÜLÖP Gábor	(Nyíregyháza 1923)	gimnáziumi tanuló
GAPKÓ József	(Fehérhalom 1889)	

GÁBOR /Néher/ Antal	(Budapest 1921)	kárpitossegéd
GÁJER Imre	(Szeged 1905)	villanyszerelő, 1950-ben konceptciós perben halál- ra ítélik és kivégzik
GÁL /Goldschmidt/ Rezső	(Pozsony 1901)	sütőmunkás
GERENCSÉR János	(Komárom 1905)	
GERŐ /Grossmann/ Vilmos	(Bélapátfalva 1920)	nyomdászsegéd
GINTER Károly	(Fajsz 1903)	villamosvezető
GOLDBERGER Ábrahám	(Máramarosziget 1895)	MÁV alkalmazott
GRENYÓ József	(Budapest 1923)	gyári munkás
HAZAI Gábor	(Budapest 1922)	segédmunkás
HERTER Márton	(Arad 1910)	ácssegéd
HORVÁTH Géza	(Budapest 1923)	gyári munkás
HORVÁTH Jánosné		
Kaszás Vilma	(Sárvár 1900)	
JARSOVECZ János	(Babócsa 1911)	cipészsegéd
KALÁSZ Dezső	(Kolontér 1923)	villanyszerelő
KAPSZ Tibor	(Újpest 1923)	üveges
KISS István	(Budapest 1908)	cukrászsegéd
KIS TRENCES Vilma	(Újpest 1909)	cipőtűző
GOLDSTEIN Jenőné		
Bánó Magda	(Szolnok 1912)	fényképészsegéd
KÓRÓDI József	(Mezőcsát 1908)	cipészsegéd
KÓSA Ferenc	(Budapest 1899)	sütőmunkás
KRULY Mihály	(Lsje 1900)	munkás
KUKK György	(Szatmárnémeti 1922)	gimnáziumi tanuló
LANTOS Sándorné		
Hartmann Irén	(Máriapócs 1922)	
LEVIN Tamás	(Kaposvár 1918)	tisztviselő
MEZŐFI István	(Budapest 1899)	BSzKRt alkalmazott
MIKLÓS Jenő	(Náprásfa 1920)	asztalossegéd
MIKLÓS Károly	(Bocsárlapujtő 1901)	bányász
MUZAMEL József	(Jászapáti 1913)	cipészsegéd
NAGY István	(Óbecse 1908)	napszámos
NAGY László István	(Hódmezővásárhely 1922)	
NÉMETH Ferenc	(Nemesőrdemic 1913)	irodai altiszt
NÉMETH Vendel	(Markotabödöge 1907)	mérlegkészítő
NOLL Sándor	(Pestszenterzsébet 1923)	vasöntőtanonc
OTT Gyula	(Kispest 1921)	motorszerelő
OZSVÁR Károly	(Magyarkanizsa 1914)	cipőfelsőrész-készítő
POPPER Péter	(Nagyvárad 1924)	segédmunkás
REISINGER Aladár	(Budapest 1896)	villamosvezető
RIGÓ Lajos	(Moha 1902)	villamos kalauz

SEREGI Ferenc	(Budapest 1922)	géplakatos
S.G.	(Homokterenye 1921)	asztalossegéd
SUTH Péter	(Újpest 1923)	cipészsegéd
SZABÓ István	(Budapest 1922)	géplakatos
SZABÓ Károly	(Kaposvár 1908)	cipészsegéd
SZABÓ Lászlóné		
Schüssler Magda	(Domony 1921)	gyárimunkás
SZÁNTÓ /Weisz/ Andor	(Pestszenterzsébet 1922)	ezüstműves
SZEGŐ Sándor	(Zágráb 1924)	kötszövőmunkás
SZENES /Stern/ Iván	(Mihályháza 1927)	asztalostanonc
SZOMBATHY Gyuláné		
Pócze Jolán	(Rákoscscaba 1921)	gyárimunkás
TAMÁSOVICS Géza	(Tokod 1923)	tímársegéd
T.D.	(Pestszenterzsébet 1921)	könyvkötősegéd
TURÁNYINÉ Breiner Mária	(Rimaszombat 1922)	gyárimunkás
TURÁNYI Lászlóné		
Kiss Aranka	(Budapest 1920)	gyárimunkás
UJJ Géza	(Újpest 1913)	cipőfelsőrész készítő
VASS Henrikné		
Steiner Klára	(Pápa 1920)	kárpitossegéd
VÁGÓ /Weil/ Sándor	(Szilágycsehi 1924)	szabósegéd
VÁRADI Gyula	(Budapest 1921)	vasöntő
VILMOS /Wilhelm/ József	(Budapest 1919)	kereskedősegéd
VÖLGYI /Weidinger/ Sebő	(Soroksár 1922)	vasesztorgályos segéd
ZALAI /Zucker/ Emil	(Budapest 1922)	cipészsegéd

JUGOSZLÁVIAIAK

Névsorukat az 1993-ban Novi Sadon kiadott ŠUMA NIJE OLISTALA c. könyvből vettük át (néhány nyilvánvaló tévedés kiigazításával)

A.

Hősi halált halt az 1944. március 22-i fegyveres kitöréskor, illetve a kitörtek üldözése közben elesett, valamint a kitörés megtorlásaként 1944. április 6-án kivégezték

APIĆ, Milan	(Žabalj 1924)	kereskedősegéd, IV. 6. "lőtt seb" *
BARUDANOV, Branko	(Deronje 1921)	földműves, kivégezték
BENYA Antal	(Šombor 1921)	egy. hallg., kivégezték

* "lőtt seb" = helyesebb lenne a "felkoncolták" kifejezés

BATOS, Ruža	(Čurug 1924)	varrónő, III.27. elesik
BOŠKOV, Vasa	(Žabalj 1926)	földmunkás, III.27. felkoncolták
ČERKEZOV, Pavle	(Đurđevo 1914)	földmunkás, III.26. felkoncolták
ČIMBUROV, Radivoj	(Čurog 1924)	péksegéd III.25. felkoncolták
ČONKIĆ, Milivoj	(Žabalj 1925)	borbélys., III.27. elesik
ČONKIĆ, Sava	(Žabalj 1923)	molnárs., III.22. elesik
DIMITRIJEVIĆ, Nestor	(Čurug 1923)	lakatostanonc, kivégzik
DOLOVÁC, Slavko	(Čurug 1921)	földm. III.22. elesik
DOLOVÁC, Zarko	(Čurug 1920)	cipész., III.22. elesik
DOSTANIĆ, Marijan*	(Taroš 1925)	asztalos, III.23. elesett
DRAKULIĆ, Milan **	(Žabalj 1920)	szabós., IV.6. "lőtt seb"
DŽANIĆ, Milan	(Mandelos 1914)	egy. hallg., III.24. elesik
ERDELJAN, Ivanka	(B.Gradiste 1923)	szabó, III.22. felkoncolták
GERIĆ, Branko	(Žabalj 1925)	szobafestő, III. 27. felkoncolták
GOSTOJIĆ, Milos	(Žabalj 1925)	III.22. elesik
GRUJIĆ, Lazar	(Đurđevo 1905)	földm., III. 25. felkoncolták
HORTI István	(Zenta 1913)	kereskedő, III.22. felkoncolták
HUSZÁR Lajos	(Újvidék 1916)	esztéta, kivégezték
ILIĆ, Pavle	(Žabalj 1924)	földműves, III.22. elesik
IVKOV, Radivoj	(Čurug)	mészáros, III.22. elesik
JANKOV, Đorđe	(Žabalj 1924)	földműves, III.27. felkoncolták
JOVIN, Milos	(Žabalj 1893)	földműves, III.22. elesett
KOLESAR, Janko	(Đurđevo 1924)	fényező, III.24. lelővik
KOVÁCS Joakim	(Đurđevo 1923)	technikus, III.22. elesik
LAZIN, Sava	(Despotovo 1922)	földműves, III.22. elesik
MAKSIMOVIĆ, Slavko	(Srbobran 1916)	péksegéd, III.25. felkoncolták
MARINKOVIĆ, Milenko	(Strizijevica 1910)	kultúrmérnök, III.22. elesik
MIJATOV, Milan	(Žabalj 1924)	szűcssegéd, III.22. elesik
MÜLLER György	(Szabadka 1920)	egyet. hallg., III.22. elesik
MILIVOJEVIĆ-RIMSKI, Slavko	(Đurđevo 1924)	földműves, III.27. felkoncolták
NAGYMÉLYKUTI János	(Zenta 1910)	asztalos, III.22. felkoncolták

* 1944. III. 23-án szabadult volna

** 1944. IV. 6-án szabadult volna

NOVAKOV, Ivan	(Žabalj 1925)	földműves, IV. 6. "lőtt seb"
PAPUGA, Julijan	(Kucura 1925)	szabó, III.25.felkoncolták
POPADIĆ, Gavra	(Kulpin 1924)	szabó, III.22.elesik
RADISIĆ, Ankica	(Đurđevo 1924)	házt.beli, III.24. lelővik
SACIĆ, Milenko	(Čurug 1923)	keresk.segéd, kivégzik
SAVIN, Zora	(Đurđevo 1919)	h.beli, III.22.felkoncolták
SINGER György	(Bácska-Topolya 1925)	diák, III.25. elesik
SKUBAN, Julijan	(Đurđevo 1921)	kötélverő, IV.6. "lőtt seb"
SRDANOV, Dragoljub	(Durdevo 1922)	földműves, kivégezték
STEJIĆ, Milivoj	(Despotovo)	asztalos, III.27. felkoncolták
SERKOV, Ivan	(Žabalj 1924)	asztalos, III.25. felkoncolták
SPITZER Ervin	(Szabadka 1926)	diák, öngyilkos
SUC Iván	(Zágráb 1921)	egy.hallg.,III. 22. elesik
TALIJAN, Miska	(Čakovac 1926)	szobafestő inas, III.22. öngyilkos
VISNJIĆ, Đura*	(Gojak)	hentes, III.26. elesik
VLASKALIC, Milenko	(Čurug 1916)	mérnök, kivégezték
VUKIĆ, Uros	(Gospodinci 1920)	üvegcsiszoló,kivégezték
VUČKOVIĆ, Božidar	(Novi Sad 1913)	tanár, III.26. elesik
VUKIĆ, Živko	(Gospodinci 1924)	szabós., III.27. felkoncolták
ŽIVANOV-PLAČKIĆ, Emil	(Žabalj 1925)	kőműves tanuló, IV.6."lőtt seb"
ZLOKOLICA, Vasa	(Žabalj 1922)	szabósegéd, kivégezték

B.

Kitöréskori sebesülésükbe a sátoraljaújhelyi kórházban hunytak el

ĐOLOVAC, Dorde	(Čurog 1923)	földműves
PETROVIĆ, Jovan	(B. Gradiste 1918)	
SAVIN, Todor	(Đurđevo 1922)	asztalos, öngyilkos.III.30.
SHUSZTER Vladimir	(Pivnice)	tanítóképzős, öngyilkos III.22.

* 1944. III.26-án szabadult volna

ANĐELIĆ, Milan	(Žabalj 1926)	földműves
AVRAMOV, Milovan	(B. Gradiste 1924)	kereskedősegéd
BUDINCSEVICS Géza *	(Szabadka 1925)	könyvkötő, XXL.r.vádlott
HUSZÁR Miklós	(Đurđevo 1911)	mérnök

D.

Németországi koncentrációs táborokban pusztultak el

BAJIĆ, Vasa	(Žabalj 1900)	földműves
BLIZANAC, Todor	(Čurug 1924)	földműves
BULIĆ, Đorđa	(Žabalj 1925)	földműves
CRNJAK, Milorad	(Despotovo 1898)	földműves
CRNJAK, Petar	(Despotovo 1900)	földműves
ČERKEZOV, Radivoj	(Đurđevo 1925)	földműves
DUDASEV, Vladimir	(Čurug 1925)	középiskolai diák
DURIS, Mihalj	(Glozan 1924)	középiskolai diák
GOSTOJIĆ, Sava	(Žabalj 1902)	földműves
KRSTIĆ, Petar	(Čurug 1912)	földműves
MOGIN, Petar	(Novi Sad 1926)	gimn.tan., XLII.r.vádlott
MOLJAC, Desanka	(Novi Sad 1925)	szabó
MRAVIC, Nikola	(Curug 1924)	földműves
PANIN, Petar	(Despotovo 1899)	földműves
PETROVIĆ, Mirko	(Titel 1900)	földműves
POPIN, Todor	(Despotovo 1922)	földműves
STEJIĆ, Jovan	(Despotovo 1924)	földműves
TATIĆ, Gedeon	(Deronje 1894)	földműves
TODORVIĆ, Mara	(Novi Sad 1890)	háztartásbeli
VLA, Aleksander	(Titel 1906)	vasutas

E.

A kitörés előtt szabadlára kerültek

DEJANOV, Stevan	(B. Gradiste 1909)	kereskedősegéd
KALIĆ, Lazar	(Deronje 1923)	földműves
KNEZEVIĆ, Iván		

* Komáromi erőd-börtönben halt meg.

KRSTIĆ, Lazar	(Deronje 1924)	gimnáziumi tanuló
MILUTINOVIĆ, Bosko	(Deronje 1925)	földműves
POPOV, Rada	(Žabalj)	
POPOVIĆ, Vujica	(B. Gradista 1896)	földműves
ŠTRBOJA, Rada	(Žabalj 1924)	TBC miatt

F.

Túléltek a börtönt, koncentrációs táborokat, a különleges munkásszázadot és haza kerültek

ANDRIC-POPADIĆ, Anka	(Deronje 1898)	háztartásbeli
ANDRIĆ, Lazar	(Zmajevo 1891)	tanító
AVRAMOV, Stevan	(B. Gradiste 1923)	
BAJAZETOV, Svetislav	(B. Gradiste 1923)	cipészsegéd
BERIĆ, sz. KOSTIĆ, Darinka	(Đurđevo 1914)	vasutas
BOŽIN, Rajko	(Titel 1923)	vasutas
BUGARSKI, Slavko	(Silbaš 1914)	földműves
ČOLIĆ, Božidar	(Kač 1924)	gyárimunkás
ČONKIĆ, Milovan	(Žabalj 1924)	
ČOPIĆ, Milan	(Suvaja, Lika 1921)	földműves
DANILOVAC, Mileta	(Deronje 1923)	földműves
DANILOVAC, Nikola	(Deronje 1917)	földműves
DEJAN, Dejanov	(B. Gradište 1897)	földműves
DIMIĆ, Miladin	(Deronje 1904)	földműves
GOJIĆ, Milan	(Deronje 1901)	erdőőr
GRUJIĆ, Ivanka	(Đurđevo 1923)	szabó
GUCUNSKI, Mika	(B. Gradište 1917)	pék
HUSZÁR Imre	(Zsablya 1914)	orvos
IGIĆ, Lazar	(Despotovo 1923)	
ILJIN, Mirjana	(Gospodinci 1924)	gimnáziumi tanuló
JANKOVIĆ, Dina	(B. Gradiste 1908)	földműves
JOVANOVIĆ, Vasa	(Novi Sad)	
JOVANOVIĆ, Milan	(B. Gradište 1923)	földműves
JOVIN, Danilka	(Čurog 1922)	XXVIII.r. vádlott
KACANSKI, Ivan	(B. Gradište 1918)	szabó
KATIĆ, Aleksander	(Novi Sad 1924)	diák, megsebesült
		XIX.r. vádlott
KATIĆ, Pavle	(Novi Sad 1923)	főiskolai hallgató
KISELICKI, Milivoj	(Novi Bečej 1902)	földműves
KOBILJSKI-KOČOVIĆ, Julijana	(B. Gradište)	
KOSTIĆ, Slavko	(Đurđevo 1921)	
LESKOVAC, Svetislav	(Stari Sivač 1907)	mérnök

LÖWI Ferenc	(Csantavér 1925)	diák
MARIĆ, Jovanka	(Deronje 1909)	tisztviselő
MÉSZÁROS Károly	(Csóka 1906)	cipész
MILIĆ, Aleksander	(Despotovo)	földműves
MILIĆ, Danka	(Biskupijakod. Knina)	
MILIĆ, Jovan	(Despotovo)	
MILIĆ, Tanasije	(Despotovo 1922)	földműves
MILJUS, Milan	(Deronje)	kovács tanonc
MOLJAC, Petar	(Novi Sad 1919)	
PANIN, Jelka	(Despotovo 1923)	háztartásbeli, XXII. r. vádlott
PAVLOVIĆ, Desanka	(Đurđevo 1922)	főiskolai hallgató
PETROVIĆ, Emil	(B. Gradište 1925)	kereskedő segéd
PETROVIĆ rod. GAČAS, Katica	(Kovilj 1899)	háztartásbeli
PETROVIĆ, Vasa	(B. Gradište 1920)	földműves
PISAREV, Grozdana	(Despotovo 1920)	
PISAREV, Dusan	(Despotovo 1926)	péksegéd, XXVI. r. vádlott
PISAREV, Emilija	(Despotovo 1922)	háztartásbeli, XXVII. r. vádlott
POPADIĆ, Lazar	(Kulpin 1923)	kereskedő segéd
POPIĆ rod. VUKOBRAD, Draginja	(Kač 1910)	
POPOVIĆ, Nemanja	(B. Gradište 1925)	földműves
POPOVIĆ, Stevan	(B. Gradište 1926)	földműves
RADOSAVLJEV, Jovan	(Vangen SzU)	földműves
RADOSAVLJEV, Milos	(B. Gradište 1924)	szabó
RAJIĆ, Velimir	(B. Gradište 1924)	földműves
RALETIĆ, Mladen	(Srbobran 1911)	
SAVIN, Branka	(Đurđevo 1924)	háztartásbeli, XXIV. r. vádlott
SAVIN rod. BOKŠIĆ, Milica	(Đurđevo 1920)	háztartásbeli
SIMIĆ, Miroslav	(Beograd 1924)	diák
STRAZMESTEROV rod. Marčić Anica	(Lok 1894)	háztartásbeli
SOKICA, Živko	(Žabalj 1926)	kereskedő segéd
TATIĆ, Milos	(Deronje 1920)	pályamunkás
TODINOV, Todor	(Žabalj 1896)	
VELICKI, Novak	(B. Gradište 1920)	
VRAČARIĆ, Ivan	(Bečej 1924)	diák
ŽIVIĆ, Tugomir	(Despotovo 1922)	földműves

SZLOVÁKIAIAK

*Névsorukat a Hadtörténeti Levéltár adatai,
valamint a V TIENI SIPOVYCH KRIZOV c.
(Košice 1959. Krajsky Dom Osvety) könyv
névjegyzékére és a visszaemlékezésekre támaszkodva állítottuk össze.*

A KITÖRÉSKOR ÉLETÉT ÁLDOZTA

BALOGH Imréné	(Szepesváralja 1910)	háztartásbeli, III. 24-én
Mihelko Mária		hal meg gerincsérülésben

MEGÉLTÉK (?) A HÁBORÚ VÉGÉT

BARCZI Pál	(Berzété 1909)	napszámos
BALOGH Imre	(Miglécnémeti 1908)	péksegéd
BALOGH József	(Ungvár 1902)	cipészsegéd
BARANYAI Ferencné Lelák Zsófia	(Luciabánya 1921)	háztartásbeli
BAZSIK József	(Kassa 1893)	szabósegéd
CHOLEVA Béla	(Kassa 1916)	géplakatos autószerelő
CZIMMERMANN Pál	(Kassa 1917)	tisztviselő
CSERVENYÁK József	(Kavocsány 1908)	csatornázási munkás
CSÉRI Ernő	(Kassa 1895)	üzletvezető
CSONKA István	(Kassa 1907)	dohánygyári munkás
GAZDAG András	(Kassa 1901)	csatornatisztító
GROSSZMANN Irén	(Kassa 1916)	elárusító
HAHN József	(Budapest 1907)	tisztviselő
HOVÁN József	(Kavocsány 1890)	bányász
IMLING Vilmos	(Kamiluus 1911)	vendéglős
KEREKES Imre	(Kassa 1903)	kőművessegéd
KEREKES Imréné Karpely Margit	(Kassa 1895)	háztartásbeli
KLEIN András	(Luciabánya 1908)	bányász
KLEIN Andrásné Zsilla Gizella	(Felsőmecenéz 1911)	gyárimunkás
KOHN Irén	(Lengyelfalva 1917)	keresk. alkalmazott
KOVAL-KOHN Miklós	(Széplakapáti 1902)	tisztviselő
KOKOS Pál	(Jenke 1903)	köztisztasági munkás
KÓNYA János	(Erdőhorváti 1917)	cipőfelsőrész-készítő
KORDIK Henrik	(Kassa 1902)	tímár
KORENYIK Árpádné Spitzer Erzsébet	(Liptószentmiklós 1908)	háztartásbeli
id. KÓTAY Ferenc	(Felsőméra 1892)	raktári munkás
ifj. KÓTAY Ferenc	(Szala 1916)	borbélysegéd

KÓTAY Ferencné Fábry Teréz	(Krasznahorkaváralja 1919)	pénztáros
KOVÁCS István	(Lucska 1898)	asztalossegéd
ifj. LELÁK József	(Luciabánya 1922)	bányász
LELÁK Józsefné Klein Anna	(Luciabánya 1902)	háztartásbeli
MAJOROS Jánosné	(Orkutz 1909)	háztartásbeli
Szegyeri Kancir Anna		
MARKUSZ Róbert	(Kassa 1900)	napszámos
MICSKÓ György	(Hanusfalva 1891)	napszámos
MIHÓK József	(Újszállás 1902)	kőművessegéd
MÓZES Sándorné Reich Irén	(Hatkóc 1913)	varrónő
NÉMETH János	(Jólesz 1914)	kályhásmeister
NIEMECZ Ferenc	(Kassa 1907)	alkalmi munkás
POLLÁK György	(Kassaujfalu 1895)	pályamunkás
POLLÁK Mihály	(Kassaujfalu 1895)	csizmadiamester
POTOMCSIK János	(Kenyhec 1905)	péksegéd
PRISCSÁK János	(Szentkereszt 1907)	asztalossegéd
REICH Magda	(Kassa 1918)	varrónő
ROJÁK Dezső		
REZSUHA János	(Kassa 1905)	kőművessegéd
RUBINSTEIN Tivadar	(Kassa 1915)	lakatossegéd
SCHWARTZ Józsefné	(Ujgyőr 1910)	háztartásbeli
Keresztesi Irén		
SILING Miklós	(Pelsőc 1904)	gyárimunkás
STOFA Mihály	(Kassaujfalu 1907)	segédmunkás
SUBOVITS János	(Rozsnyó 1912)	kőművessegéd
SZEDLÁK János	(Hidasnémeti 1890)	pék
TURCSIN Marion	(Zborov 1903)	ácssegéd
TURCSIN Marionné	(Jamník 1897)	mosónő
Matejcsik Éva		
VASKÓ Mihály	(Kassaujfalu 1908)	csizmadiamester
VIKUKEL Béla	(Nagysáró 1910)	nagykereskedő

CSEHORSZÁGIAK

GOLDSTEIN Alfréd	(Nyitra 1917)	villanyszerelő, VIII. r. vádlott
WETZLER Benő	(Elecske 1900)	tisztviselő

ROMÁNIA, ERDÉLYIEK

A kitöréskor elesett, illetve 1944. április 6-án kivégezték

GAN CZ Izsák	(Gyergyószárhegy 1923)	fodrászinas, kivégezték
SZEGÁL Mózes	(Gyergyószentmiklós 1924)	napszámos III.22. évesik

A háború után hazakerültek

HOCHFELLNER Sándor	(Arad 1919)	gyárimunkás
SCHABERGER Jakab	(Zsigmondháza 1915)	vasmunkás
SEBESTYÉN András	(Kolozsvár 1924)	egyetemi hallgató
SEBESTYÉN György	(Kolozsvár 1920)	mérnök
LÁZA Péter	(Görbed 1915)	bőripari munkás
KIORIÁN Illés	(Kolozsvár 1883)	útkövező

UKRAJNA, KÁRPÁTALJAIK

CZAKL Géza	(Ungvár 1900)	nyomdai gépmester
LOGOJDA Anna Vasziljevna		
LOVGA Júlia		
TURÁK György	(Révleányvár 1897)	asztalosmester

*Az egykori zárvatársak emlékezete szerint a következők is velünk voltak,
de közelebbi adatokkal nem rendelkezünk róluk*

BÉJA vagy BÉLYA Sándor
BUBÁN János autóbuszvezető
CSILLAG István
CSILLAG Károly
GELETA Rezső katonai szökevény, nem politikai
GYÁK Rezső
KONOK /Kohn/ Ferenc
KREMNICZKI Emil fegyvergyári technikus
PONGRÁCZ István
RÉTI András
RUTTKAI Ottó
SZÁVÓ Béla
SZERJANOVSZKI Dagomár
VAKAROV Dmitrij ukrán író-költő
VIGH Anna
VISINARU Sarolta

XII.

A HALÁLMENETEK

MUNKASZOLGÁLAT - KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK - FELSZABADULÁS

Embernek maradni a megaláztatásban, a halál árnyékában

*Ólmos, baljós éj felettünk,
Körös-körut sár, mocsár.
Némaság rabjai lettünk,
Hül a szív és kék a száj.*

*Bús rab a vad mocsárban,
Szájáig érő sárban, így vár...*

/Lágerdal ismeretlen szerzőtől/

1944. november 14-én 125104. sz. politikai fogolyként regisztrált a náci német SS Dachauban. A hivatalos igazolást erről az SS nyilvántartási kartonok alapján az amerikai hatóságok adták ki 1945. július 26-án.

Az SS-ek "segítői", a kápók az "Appelplatzon" lerakatták csomagjainkat, és beteltek egy helyiségbe, ahol elvették a civil ruháinkat, majd egy fürdőbe kerülünk. Vártuk a vizet vagy a gázt. Néhány percre víz jött, majd - úgy vizesen - átvartak egy terembe és átadták csíkos "zebra" ruháinkat és fatalpú-vászoncipőinket. A ruhákra varrt vörös háromszög és a számunk elkísért a Baden-Württemberg-i Schönberg lágerig. Ott új számot adtak, de a vörös háromszög hű társunk maradt a háború végéig.

Egy blokkba (barakkba) kerülünk mi, volt sátoraljújhelyiek. Leültünk egy háromemeletes ágy alsó részére, és ott gyorsan helyzetelemzést tartottunk. A szóvivő **Jacob Schaberger** román szerszámkészítő - nekünk magyarul - Jaksi volt, akinek a kiejtésén alig lehetett észrevenni, hogy román-szász származású. Jaksi azt javasolta, minél előbb szabaduljunk meg Dachautól, mert az egy kohó, ahol "emberi életek tízezreivel fűtik a kazánokat" - természetesen átvitt értelemben. A régebben Dachauban raboskodók - lengyel papok, szovjetek, franciák stb. - is azt mondták: az egy húsdaráló, emberfaló.

Ahogy ott ültünk és alakígtattuk közös gondolatainkat, **Kelen Tibor**, a nálunk 8-10 évvel idősebb építésmérnök elővett a kabátja alól egy szép tisztaselyem férfi sálát. Ma sem értjük, hogy mentette át a kápók /fogoly munkavezetők, csendőrök, bergyilkosok, a lágerek söpredékeiből verbuvált haramiák/ elől. Szépen vékony csíkokra tépte, és úgy sátoraljújhelyi módra elosztotta a körülötte állók között. Ezzel megalakítottuk a "kihelyezeti" sátoraljújhelyi kollektívát. Mindig így neveztük magunkat.

Többségünk szakmunkás - vasas - volt, s abban állapodtunk meg, hogy ha keresnek ilyen szakembereket, önként jelentkezünk. A megfontolás alapja: a finommechanikai alkatrészgyártás technológiája meleget követel, s az ott dolgozó németek is műveltebbek, és szaktudásunkkal kivívhatunk magunknak egy tűrhető fogolypozíciót. Azt is tudtuk, hogy a németek már tömegesen rájöttek: a háborújukat elvesztették, s ez egy gyárban a közhangulatban nekünk kézzelfogható előnyt jelent. Hallgatólágosan **Jacob Scha-bergert** választottuk meg vezetőnknek. Vezetőtársa volt **Kenedi (Eisner) János** és később **Alexits György** 42 éves matematikus egyetemi tanár, aki 6-7 nyelvet beszélt, széles látókörrrel rendelkezett. Alexits eredetileg nem volt sátoraljújhelyi, de befogadtuk a csoportba.

Társaink voltak: **Rejtő Béla**, a törekeny, cukorbeteg, volt francia ellenálló, kiváló szerszámkészítő (francia-magyar anyanyelvű); **Seregi /Siska/ Ferenc** művelt lakatos; **Ott Gyula** betanított munkás; **Kremniczky Emil** technikus, a fegyvergyári csoport egyik legbátrabb tagja; **Dobozi András** kispesti egyetemista; **Bubán János** BSZKRT autóbuszvezető, a Pataki Ferenc vezette ukrán partizáncsoport budapesti (adó-vevő) rádiója. (Ő 1944. késő nyarán került Sátoraljújhelyre.) Még többen voltunk, de a nevekre már nem emlékszem. Az is tény, hogy amikor 1944. karácsony estéjén elszállítottak

Dachauból Spaichingenbe, az új kisebb lágerbe - ahol néhány ezren voltak -, már kialakult a Deák-mozgalomra jellemzően a szimpatizánsok holdudvara körülöttünk. A magyarok látták, hogy mi szervezett, erős nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező csoport vagyunk, a gyárban gyorsan kiépítettük az együttműködést az ott dolgozó német munkásokkal, művezetőkkel. Sőt, a gyári kápók egyike mellé Schaberger beépítette Kenedit, de erről csak ők ketten tudtak. Ha ugyanis Kenedi lebukik, az SS mindkettőjüket nyilvánosan kivégzi. Schaberger nem akart többet kockáztatni.

Itt is úgy működött az élet, mint Sátoraljaújhelyen. Az a nemzetiségi csoport, amelyik cselekvőképességet biztosító pozíciókat tudott megszerezni és összefogott, az életben maradhatott. Akik külön-külön lézengtek, előbb-utóbb elpusztultak.

A gyárban -Metal Werke Spaichingen - erős, jó esztergályos, marós, szerszámkészítő, lemezkikészítő szakmai pozíciókat, műhelyrészeket foglaltunk el, és azokat szilárdan kézben tartottuk. A "segédkáponk" - Kenedi János - egy-egy magyart be tudott hozni a gyárba. Így került oda Alexits, aki egyáltalán nem értett a gépgyári munkához, de egyedül ő tudta kiszámítani, hogy egy tábla lemezből mennyi különböző alakú alkatrészt lehet kiszabni. A német munkavezető ámult, hogy szinte hulladék nélkül dolgoznak a magyarok. Odahozta a náci párt főmérnökét, hogy nézze meg, s az úgy értékelte, hogy ezekre az emberekre vigyázni kell, mert nagyon kellenek a termelésben.

Ezek a viszonyok késleltették a pusztulásunkat, de azt a tényt nem tudták megváltoztatni, hogy 12 órai nappali vagy éjjeli munkában, műszakban elfogyasztottunk a szervezetünkől 1400-1600 kalóriát és az SS-től kaptunk ennivalóként 8-900 kalóriát. Ha ezt időnként a németekkel való üzleteléssel pótoltuk is, de sorban veszítettük el elvtársainkat, a "kemény mag" legjobbait. Először még december végén vagy január elején **Rejtő Bélát**, mert inzulin nélkül nem tudott élni, és mi ezt nem tudtuk megszerezni (a németeknek sem volt). Majd éhen halt január végén és február végén **Dobozi András, Ott Gyula, Bubán János**. Végig kellett néznünk, hogy hálnak meg a lengyelek, a magyar cigányok, a többi nép fiai. Egy példa, amit ma is úgy látok magam előtt, mint amikor megtörtént. Vasárnap oszlopban álltunk az üvöltő hóviharban az udvaron, az SS véleménye szerint azért, hogy jó levegőn legyünk, és kiesett közülün Dobozi András. Felállni már nem tudott, és négykézláb mászott a kórházbarakk felé. Egyre lassabban, majd félúton meghalt a szemünk láttára. A sorból kilépni, segíteni nem lehetett, mert az SS ezt halállal büntette.

A spaichingeni láger SS parancsnoka egy főhadnagy volt, civilben középiskolai tanár. A szobájában grafikon jelezte, hogy abban a hónapban az összlétszám hány %-a pusztult el; arra felsőbb parancsa volt, hogy hány %-kal kell havonta fogynia. Mindig megvolt a kívánt százalék, mert ha nem, az egész őrséget parancsnokostól együtt kiküldték a keleti frontra. A naptár az 1944/45-ös évet mutatta, és az őrség jobban félt a keleti fronttól, mint az ördögtől. Így csak a franciáktól féltek még. Már közel volt a szabadság napja, amikor egy éjjel elaludt **Kremniczky Emil**, és reggel nem ébredt fel. Ahogy élt, csendben, hogy senkit meg ne ijesszen, meghalt.

Mi egy maroknyian maradtunk életben a spaichingeni 136 magyarból. Egy napon felszámolták a lágert, és az SS elkezdett mindnyájunkat Dél-Németország fele hajtani, mert ott volt állítólag egy "csodafegyvert" gyártó üzem, és nem volt elég szakmunkásuk. Két napi menetelés után az SS felsőbb parancsnoksága elvette a kísértő SS-ektől a

kutyáikat. A mi létszámunkhoz képest kis számú SS, kutyák nélkül nem boldogult. Másnap hajnalban egy lengyel fiúval megszöktem. Szóltam Schabbergernek, hogy már nem bírom a menetelést. Aki lemaradt, azt az SS lelőtte. Jaksi próbált belém lelket önteni, de mi már a lengyellel döntöttünk. Ő anyanyelvi szinten tudott németül, de egyedül nem mert akcióba lépni.

Althausen (Baden-Württemberg tartomány) kisváros girbe-görbe utcáján hajnalban belépünk egy olyan városszéli ház kapuján, amelynek a vége a szántóföldekre nézett. A gazdasági épületeknél a fészerben magunkra vettünk rongyos nadrágot és kabátot, hogy a "zebrát" eltakarjuk. Elindultunk a szántóföldek felé. A dombtetőn egy nagy katolikus kolostor - szép kupolás templommal - állt. Oda mentünk be. A lengyel nagyon félt, mert nem ismerte ezt a felekezetet. Nyugtattam, csak csinálja azt, amit én, és mondja, hogy menekültek vagyunk. Egyébként is 1945. márciusában nem adnak már át az SS-nek. Így is történt, befogadtak, diétás ételeket adtak - 2 óránként és keveset - és nagyon tiszta ruhát, egy kerti lakban ágyat. Minden olyan valószínűtlen volt, hogy attól féltünk csak álom, és felébredünk. A kolostorba nem léphettünk be, mert apácák lakták. Néhány nap múlva kézi fegyverekkel felfegyverkezve lengyelek jöttek, sokan voltak, és velük mentem, mert ismertek egy terepszakaszt, ahol át lehetett menni a francia csapatokhoz. Az én lengyelem ott maradt az apácáknál, mert nem volt járóképes állapotban.

A franciáknál egy lengyel származású tiszt engedte, hogy az oda került foglyok, egy zászlóalj /zj./ szervezetbe tömörülve, a területet megszálló francia hadosztály-parancsnokság különleges alakulataként szolgáljanak. Megtartottuk ezt a zj. megnevezést és a parancsnoki nyelv is német maradt, mert mindnyájan jól-rosszul beszéltük ezt a nyelvet. Így alakult meg két század lengyelekből, két század szovjet katonákból és egy század nagyon vegyes nemzetiségiekből a "heftling" zj. Egyenruhánk a csíkos maradt, francia karszalaggal és rohamsisakkal. Fegyvereink német Wehrmacht fegyverek voltak. Eredetileg is azt tervezték a hadosztálynál, hogy a hegyek közötti SS katonai góccokat erre szakosodott, válogatott katonákból álló rohamosztigosokkal számolják fel. Abban az időben összefüggő német katonai arcvonal már nem volt Baden-Württemberg tartomány déli részén. Ezek a hátrahagyott SS csoportok egy elméletileg megrajzolt folyosót védelmeztek a Ravensburg terepszakaszon, a svájci határ felé eső útvonalon, hogy a Bodeni tavon keresztül magasrangú náci vezetők elhagyhassák Németországot. Felső-rakozott a zj., amikor a lengyel századok parancsnokai jelentették, hogy a lengyel önkéntesek egyházi áldás nélkül nem mernek harcba menni. A lengyel származású zj. parancsnok ezt természetesnek tartotta, és szerzett egy ferencesrendi szerzetest, aki vállalta a tábori misét. Ministránst kért, de a lengyelek közül senki sem tudott ministrálni. Jelentkeztem. A ferences páter nézett a piros háromszögemre - az jelezte, hogy politikai fogoly vagyok -, aztán elkezdte a misét, és mondtam a gyerekkoromban megtanult latin szöveget, amit ilyenkor mondani kell. Valami valószínűtlenül hihetetlen csendben folyt a szertartás. Az úrfelmutatás után a lengyelek felszabadultan, harsogva énekelték a szentmisei zsoltárt.

Az első ütközet Ravensburgtól északkeletre, egy erdős, bozótos kisebb fennsíkon zajlott. Az amerikai harckocsik megsemmisítő csapást mértek az SS-ek géppuska és aknavető állásaira, mi meg gyalogsági rohamra mentünk. Ezt a fegyveres találkozást az

SS-szel soha nem felejttem el. Azt mondják, van olyan helyzet, amikor az ember állati félelmet érez. Ezt érezhették az SS-ek, mert mi szinte lövés nélkül nyomultunk előre. Amikor közelükbe érve megszólaltak kezünkben a zsákmányolt német géppisztolyok, azok hangjáról felismerték, hogy saját és nem amerikai fegyverekből lőnek rájuk.

A mi zj.-unkban német nyelven adták ki a tisztek a parancsot, és most is németül hangzott a kiáltás, repül a rakéta-pisztoly fénye és többszáz heftling egyszerre tüzel. Ebben a tűzben oldódnak fel azok a mérhetetlen fájdalmak, amit éreztünk azokért, akik már soha többet nem lehetnek velünk. Alig vettük észre, hogy kik estek el közülünk, és kik sebesültek meg súlyosan. Pedig sok volt az áldozat, mert a tizenegy bevetés során a mi zászlóaljunk 40%-a elesett. A könnyebben sebesültek most és később sem voltak hajlandók kiállni a sorból, mert féltek attól, hogy nem kerülnek vissza a szakaszukba, századukba. Az ütközet után a zj. harcálláspontján kérdezik: hány fogoly van? Szárazon válaszolunk: olyan nincs, mert nem adták meg magukat. Amíg az aktív ütközetek folytak, több ilyen kérdést nem kaptunk.

A hadosztály-felderítők "nyelveket" fogtak és azoktól hallották, hogy a körkörös védelemre berendezett SS-ek között van olyan vélemény, hogy létezik egy heftling katonai alakulat, s ennek a katonáit nem lehet megölni, mert nem fogja őket a lövedék, talán nem is emberek, hanem valami kísértetek. Azt is tudni vélték, hogy nem ejtenek foglyokat, csak lőnek, amíg egyetlen SS-katona is mozog. Ez a legenda is segített abban, hogy volt olyan "útvonalbiztosító" SS század, amelyik ruházatát, fegyverzetét hátrahagyva, tisztjeivel együtt megszökött a számukra kijelölt terepszakaszokról. Egy sor bevetés után, valamikor május első napjaiban, megjelent egy magasrangú francia tiszt és köszönt a bátor helytállásunkat, de más feladatot kapunk. Ő is tudta és mi is, hogy raktárt akarnak velünk őriztetni, és mi ezt, mint önkéntes külföldiek nem vagyunk kötelesek elfogadni. Elhangzott lengyelül és oroszul: "Fegyvert le"! és az egész zj. letette a fegyvert. Tiszteletünkre felhúzták a trikolorót, elhangzott a francia himnusz, és leszereltünk. A heftling zj. valamivel több, mint negyven napos története ezzel befejeződött. Nem jól tették, hogy nem engedtek több heftling zj.-at alakulni, mert aránylag kis élőerő veszteséggel - ahogy katonai nyelven ezt kifejezik -, német lőszerezéssel és saját "zebra" felszereléssel lélektanilag mérhetetlen fölényben voltunk nemcsak az SS-szel szemben, de a Wehrmacht is tudta, ismerte a koncentrációs légerekben élők szörnyű történetét. Tömeges megjelenésünk a frontokon sok más katona életét is megmentette volna.

A frontokon harcoló katonák - szovjetek, angolok, amerikaiak, franciák stb. - az SS alakulatokat nem tekintették - a szó hagyományos értelmében: - katonáknak. Szadista, rabló, bérgyilkosként váltak a frontokon is hírhedtté.

Természetesen, a leírtak nem a német náci koncentrációs légerek "hétköznapijainak" teljes története. Ezek a hétköznapiak a halálgyárak, az éhenhalasztás precíz náci szisztémájáról, a megaláztatások, az embert az állatnál mélyebbre való taszításának, ezerarcú, német alaposággal kidolgozott rendszeréről szólnak.

Vezetőnk - Jacob Schaberger - román bajtársunk mindent megtett értünk, hogy ezekben a nehéz hónapokban emberek tudjunk maradni, vagy emberként tudjunk meghalni, ha már elfogyott az erőnk. Ez is az antifasiszta mozgalom és Sátoraljaújhely szellemeként élt közöttünk, velünk.

1945. július 20-án utaztam el Ravensburgból vissza Dachaubá, mert megtudtam, hogy ott gyülekeznek a magyarok és készülődnek haza.

Dachauban az amerikai katonai hatóságok (parancsnokuk: *Patton* USA páncélos tábornok volt) számomra, mint volt francia katona számára elképzelhetetlen rendszert vezettek be a volt deportáltak "kézbentartására". Zárt kapuk között éltünk, fényképes igazolványunk volt (az enyémet 1945. július 26-án állították ki), és csak az USA katonai őrség engedélye alapján hagyhattuk el "körletünket".

A magyarok a volt SS tiszti laktanyában kaptak helyet. Ott a Magyar Hadifogoly Bizottság védőszárnyai alatt éltek. A bizottság egyik vezetője volt **Szegő Sándor** barátom, aki a Fémáru Fegyver- és Gépgyár antifasiszta csoportjának volt felső kapcsolata 1942-43-ban Budapesten. Nagyon megörültem, hogy ismét láthatom. Itt értek véget igazán a 125104. sz. heftling megpróbáltatásai. Valóra váltak álmai, visszatérhetett övéhez.

Marhavagonokról normál körülmények között állatok, áruk szállítása jut az ember eszébe.

Míntha ma lenne 1944. szeptember 27. A sátorlajújhelyi fegyház foglyait marhavagonokba terelték. Negyvenet egy vagonba. Két hétig tartott az út Komáromig. Az állomásokon félreállították a szerelvényt, a katonai célú szerelvények elsőbbséget élveztek. A rákosrendezői pályaudvaron is sokáig álltunk. Ismerősöket fedeztem fel, zuglói fiúk, volt osztálytársaim munkaszolgálatosként a bombázások okozta károk helyreállítását végezték. Miért állnak a szerelvény mellett fegyveres katonák, miért vagy szögesdrótos ablaknyílású marhavagonban? - kérdezték. A német fasizmus minden más népet alsóbbrendűnek tart, Magyarországot gyarmatosítani akarja, kifosztja, elveszi az ország függetlenségét. Ez ellen tettük, amit tehettünk, amíg szabadok voltunk. Kevés élelmükből adtak, és a szüleimnek címzett lapot átvették és továbbították.

Míntha mozivásznzon peregne: 1944. november 11., Komárom Csillagerőd. 100 fogoly egy marhavagonban. Ez az út sem volt rövidebb időtartamú. A magyar nyilasszellemű hatóságok átadták a Komáromba összegyűjtött, az ország különböző börtöneiben raboskodó antifasisztát az SS-nek. Fiatal gyerekként, 20 évesen láttam ott raboskodni nemzetközi kiválóságokat, a magyar értelmiség kiemelkedő antifasiszta személyiségeit.

"Egy mindenkiért, mindenki egyért"! - közölték az SS-ek, ha egy szökés lesz, a vagon megmaradó tagjait kivégzik.

Mit bír egy ember! Ekkor már másfél év fegyház, nem kényeztettek az étkezéssel. Volt, hogy egy hétig csak híg káposztát kaptunk enni. Az éhségstrájk után valami javulás történt. A marhavagonos szállítások idején jóformán alig kaptunk valamit. 100 embernek néha egy vödörnyi vizet. Mennyi jutott egynek? - elgondolható.

Marhavagonokon Augsburgba naponta kétszer. 12 órás munkaidő a Messerschmidt gyárban. A lágerből. - ahol egy hangárban emeletes ágyakon aludtunk napi néhány órát, gyalogmenetben hajtottak az SS-ek az idomított kutyákkal a szerelvényhez, százan egy vagonban a gyárig, és utána vissza. Egyre nehezebb volt a vagonba fellépni, fogyott az erő. Az amerikai repülőgépek rendszeresen szőnyegbombázták Münchent, de kijutott Augsburgnak is. Ilyenkor kihajtottak minket egy hatalmas ásott mélyedésbe, ahol az SS-ek eldurvult arckifejezése a gyűlölet mellett a félelmüket is mutatta. Éhezés, kimerültség; egyik légiriadó-jelzésre sem ébredtem fel. A Blockführer, egy osztrák zöld háromszöges, (köztörvényes bűnöző) a gumibotjával ébresztett, egy bordám eltört. Ettől kezdve csak vánszorogtam. A hasonlóan legyengült fogolytársaimmal ekkor visszavittek Dachaubá, a Vernichtungsblokkba.

Marhavagon, 1945. szeptember. Útban hazafelé Dachauból. Ekkor már nem csendőrök, vagy SS-ek hajszolása közben. Szabad emberek voltunk, és mégis félelemmel teli. A dachau Magyar Fogoly Bizottság tagjainak túlnyomó része a júliusi transzporttal hazament. Akik maradtunk - pl. dr. **Glück Mihály** győri ügyvéd, kiscsapatpárti politikus, hazatérése után az Anyag- és Árhivatal elnöke - kapcsolatba került egy München melletti amerikai hadifogolytáborban őrzött katonatiszti csoporttal, akik haza akartak

jönni, de hát mint foglyok, bizonytalan jövő elé néztek. **Jelinek Károly** volt fogolytársunk pedig itt egy olyan legénységi csoporttal ismerkedett meg, amely amerikai katonai felügyelet mellett romeltakarítást végzett és szintén haza akart jönni. 1945. szeptember 1-én indult a szerelvényünk. Előző nap már áthoztuk őket, és elhelyeztük az épületünkben. Saját nevük feltüntetésével azonban nem jöhettek. Miután az amerikaiak átadtak minket az orosz zónának, minden személy számára oroszul kellett az igazolványokat kiállítani, ezeket aláírni, lebélyegezni az amerikai parancsnokság pecsétjével, majd összefoglaló névsor készült, ugyancsak a megfelelő pecsétekkel.

Miután én tudtam oroszul, az igazolványt (udosztoverenyie) én írtam meg és sokszorosítottam. Neveket adtunk a velünk hazautazó katonáknak. Megvan a névsor, ezek között azok a kitalált nevek, amelyekkel **Nagybaconi Nagy Vilmos**, volt honvédelmi miniszter és más magasrangú katonák velünk hazajöttek. Az volt a vélemény, hogy velem egy vagonban legyenek, ha ellenőrzés lenne, akkor szóval tudom tartani az orosz katonákat.

Érdekes változás a marhavagonos élményemben. Eddig a tereltek között voltam, most pedig a szerelvény ügyintézője lettem. Zónán belül is szakaszok voltak. Az amerikai katonák elkísérték a szerelvényt és átadták az orosz zónának. Ott kaptunk 5 katonát (csaszovoj). Átadtuk az amerikai katonák "Nyílt Parancsát", amelyet oroszra kellett fordítanom, és kaptam helyette - amit ma is őrzök - egy orosz Nyílt Parancsot, száma: 75, dátum: 1945. szeptember 1., rajta a transzportkommandant neve és a többi óré. Az út első szakasza Pilzenig. Újabb utazási engedélyért rohangálni. 419-en voltunk, idegesek, türelmetlenek. Már szeptember 3., és még nem vagyunk otthon. Végre megkaptam 3 nyelven /angol, cseh és orosz/ a továbbutazáshoz az igazolást (Certificate, Potverzeni, Udosztoverenyie, és a pecsétek).

Végre a magyar határra értünk. Újra itthon vagyunk! A 419 között olyan társakkal is, akikkel együtt éltük át a sátoraljaújhelyi fegyház időszakát, a fegyveres kitörést, az azt követő megtorlásokat, a koncentrációs táborok borzalmait. Fialatok, lelkesek. Életben maradtunk, szabadon dolgozhatunk hazánkért. Csillogó szemmel néztem a világot, s a többi hazatért szemében is ugyanezt az örömet láttam.

Jámbor Árpád, Kamf Imre, Berger Gyula, Stern Iván, Turányi László, Appelfeld György - olvasom tovább a transzportlistát, amely az utolsó percig változott. Volt, aki lemondta a hazajövetelt, más országban kezdte új életét, mert itthon nem maradt senkije. És új neveket írtunk be: az említett amerikai hadifogolytáborokból hozzánk csatlakozott katonák álneveit. **D. N. Calvet** úrnak csak hálás lehetek, hogy ellenőrzés nélkül aláírta, lepecsételte. Ez az amerikai pecsét egész utunkon biztonságot jelentett. Amikor valahol megálltunk, újabb szakaszra kellett az engedélyt megszerezni, nehogy átvizsgálják a vagonunkat és kiderüljön, hogy nemcsak volt deportáltak jönnek a szerelvényen.

Szeptember 1-én indultunk, 10-én érkeztünk Budapestre. Sokat beszélgettünk, különböző életkorúak, más és más élettapasztalattal, én, a 21 éves fiatalember és a széles látókörű, nagy katonai tapasztalatokkal rendelkező volt honvédelmi miniszter. Egyenként búcsúztak tőlem. Köszönöm fiam, szorította meg a kezemet, tíz együtt töltött nap után.

Ekkor még nem tudtam, hogy nincs már apám. Az óbudai téglagyárból gyalog induló halálmenetben, Győr után, a kíséző nyilas suhancok lelőtték. Szívbeteg volt, addig bírta a gyaloglást.

Kevesen jöttünk haza a volt sátorlajúhelyiek közül is. Többen meghaltak a koncentrációs táborokban és kevesen vártak engem is haza. Harmincig számoltam a rokonságomat unokatestvérig bezárólag, akik Auschwitz és más haláltáborok gázkamráiban végezték.

Az 50-es években arról írt az újság, hogy tábornokok pereit folynak. Közöttük olyanok is voltak, akik velünk jöttek haza. Félttem, mert ha valaki elmondja, hogy az amerikai fogolytáborból megszököve mi csempésztük őt haza, és amerikai pecsét volt az igazolványán amit pedig én készítettem, s ő velem egy vagonban jött, valahol nekem kérdéseket tehetnek fel. Hajnalonként fogalmaztam a fejemben a válaszokat, amelyeket nem tartottam meggyőzőnek, mindenestre félre lehetett volna magyarázni azokat.

A **Fogolybizottság** vezetője a felszabadulás után **Szegedy-Maszák Aladár** volt, ő intézte el, hogy egy rendes épületet kapjunk a magyarok részére. Művelt külpolitikus lévén, nagyon ügyesen tárgyalt az amerikai parancsnoksággal és jól összefogta a fogolybizottság különböző természetű és politikai szemléletű tagjait. A szinte koalíciós összetétel ellenére semmiféle ellentét nem volt a bizottság tagjai között. Én 38 kilósan, vánszorogva, a többiek hasonlóan legyengült fizikummal, de hallatlan akaraterővel végeztük reszortfeladatunkat, hogy kb. 7-800 volt deportált magyar ruhához, fertőtlenítéshez és megfelelő élelmiszerellátáshoz jusson. A Szegedy-Maszák Aladár irányította a bizottság tagjai: **Dr. Glück Mihály** győri ügyvéd, kiszegedapolitikus, **Révész Ferenc** és **Schiffer Pál** szociáldemokrata politikusok, **Eglis István** és **Benkő István** katolikus papok, akiknek nagy érdemük volt abban, hogy a sok megtört beteg ember élni akarása visszatérjen. További tagok: **Pécsi János**, **Gergely Miklós** vasas ifik és **Szegő Sándor**. Az én feladatom a *Dachau Magyar Híradó* szerkesztése és elkészítése volt. Szegedy ehhez szerzett sokszorosító gépet, ami nagyon jó szolgálatot tett később a személyenkénti, a hazatéréshez szükséges igazolvány űrlapjainak az elkészítéséhez is.

Hogyan bírtuk ki, éltük túl a borzalmakat? A appeleket, a veréseket, az éhséget? Harminc-negyven személyre készített blokkban négyszázan összezsúfolva, ruhátlan, mert tetvetlenítésre hivatkozva elszedték a ruházatot, a barakkokról levették körben az ablakokat és 20 fokos hidegben dideregtünk az éhségtől szédelegve. Összetartottunk! Mindig volt közöttünk valaki, aki gyenge hangon bár, de bátorítani tudott. Segítettük egymást. Ha a gyárban találtunk egy darab fémot, amiből kést lehetett csinálni, azzal a napi 10-15 dekányi kenyérnek nevezett barna faforgácsos szeletet apró darabokra vág-tuk és hosszan szopogattuk. Igyekeztünk a munkacsoportban is együtt maradni **Pong-rác Józseffel**, aki matematikus csoda volt, és ha életben marad, világszínvonalú sak-kozó lehetett volna, valamint **Varga Tibor** és **Dezső** zuglói barátaimmal. Tibor költő-ként gazdagíthatta volna a magyar irodalmat.

A Vernichtungsblockban (megsemmisítő blokk) arra törekedtek, hogy naponta minél több foglyot lehessen a krematóriumba szállítani. Csak 20 miski (csajka) volt a 400

embernek, s elképzelhető, milyen állapotok uralkodtak a napi híg leves kiosztásakor. A gyengék fel sem keltek, hogy csajkához jussanak. A priccsen semmi sem volt alattunk. Hárman egy priccsen: Turányi Laci, Appelfeld Gyuri és én. Éhesen, beesett hassal - a következő nap kávénak nevezett fekete lötytyére gondolva - arról vitatkoztak, hogy ha haza jutunk, a Városligeti Gundelben mit fogunk enni.

A fasizmus végnapjait élte, remegett a föld az amerikai repülőgépek szőnyegbombázásaitól, 1944. áprilisában az ágyúzást lehetett hallani, találgattuk, mit tesznek a fasiszták a naponta indított gyalogtranszportosokkal, mit az ittmaradókkal és mit a lágerrel.

És eljött április végén a felszabadulás napja, egy amerikai tank gördült be a kapun. Hogyan is volt erőm a barakk tetejére felmászni és végignézni, hogyan ejtik foglyul az őrtornyok SS őrszemeit. Megkerestük egymást, és együtt terveztük volt sátoraljaújhelyiek, milyen jó lenne már hazajutni. De ehhez még jó négy hónapra volt szükség. Sátoraljaújhelyen több nemzet, nemzetiség antifasisztái voltak együtt, de soha nem volt közöttük nemzeti ellentét. A német fasizmus elleni összefogás volt a cél. Dachauban is így volt. A szerb **Szimics Mirko** segített élethez maradni, a cseh **Stern Jenő** szólt május elsején, hogy ti magyarok is tartsatok megemlékezést, és te Sándor mondj egy pár szót.

Ha most kéne egy pár szót mondanom, ismét úgy fogalmaznék: minden embernek, minden nemzetiségnek joga van az élethez, közösen fogjunk össze a szabad, jobb életért.

Dachaut 1945. április 29-30/31-én szabadította fel az amerikai hadsereg. A foglyok a régi blokkokban maradtak 2-3 héten át. Fertőtlenítették őket, jobb ételmezést, valami ruhát is kaptak. Majd SS katonák laktanyáiba, vagy gyárépületek hangárjaiba helyezték el őket (pl. a szovjeteket). A magyarok laktanyába kerültek, 600-an 800-an. Nekik kellett rendbehozni, berendezni a laktanyát, megszerezni ahhoz mindent az amerikaiaktól, vagy elosztani, ami a laktanyában maradt.

Meg kellett szerveznünk az ételmezést, a ruhaosztást, a mosást, az egészségügyi ellátást, a tájékoztatást, az épület őrzését. A volt deportáltak csak írásos engedéllyel távozhattak el az új táborból, vagy írhattak haza. Az amerikaiak a Magyar Fogolybizottságot bízták meg az engedélyek kiadásával.

Ezt a szervező munkát a májusi átköltözés után alakult Magyar Fogolybizottság szervezte, melynek vezetője **Szegedy-Maszák Aladár** volt, aki angol tudásával, tárgyalókészségével az amerikai parancsnokkal* jó kapcsolatot épített ki és így elérte, hogy a "háborút vesztett, csatlós magyarokról" megváltozzon a vélemény, látva a foglyok között az antifasiszta ellenállók legkülönbözőbb pártállású és rangú képviselőit. (Kormánypárti, szociáldemokrata, kiscgazda, baloldali, katolikus papok, értelmiségiek, munkások, magasrangú állami tisztviselők.)

A fogolybizottság szervezte meg a hazautazást sorsolás útján. Júliusban kb. 200-300 fő jöhetett haza az amerikaiak által kijelölt 5-6 vagonban utazva. Szeptember elsején tért haza 419 volt deportált. Néhány hadifogoly tiszt és több katona vállalta az engedély nélküli távozás kockázatát a München mellett levő hadifogolytáborból, a dachauiak segítségével.

* Robert R. Deal Captain, F.A. C.O.D.P. Team 101.

A Szegő Sándor által elmondottakhoz néhány részletet idézünk. **Hetényi Varga Károly:** *Akiket üldöztek az igazságért.* (Ecclesia. 1985) c. könyvéből: 34-39; 514-515.; 602-604. oldal

Benkő István *EMSZO-titkár:*

"Nyolc és fél hónapot töltöttem a dachau koncentrációs táborban mint politikai fogoly.

Nem lehet elfelejteni azt, hogy a dachau lágerben az évek során huszonegy nemzet közel két és félezer papja raboskodott. Onnan kifelé a felszabadulás előtt nem vezetett út. Csak százegynéhány német papot engedtek haza a náci uralom utolsó heteiben, alkalmasint propagandacélból. A felszabaduláskor mégis csupán 1400-an voltunk. Hova lett a hiányzó több mint ezer pap?

Nem lehet elfelejteni a 30-as blokkot, amit egyszerűen csak "halálblokknak" hívtunk, mert ide azokat az öreg munkaképtelen foglyokat tették, akiket az orvosi vizsgálat nem talált érdemesnek arra, hogy gyógyításukkal időt töltsön. Hány és hány magyar lelte itt lassú kínos halálát, olyanok is, akikkel együtt hurcoltak ki bennünket, egyszerű dunántúli parasztember éppúgy, mint neves budapesti újságíró.

De ahogy a 30-as blokkot halálblokknak hívtuk, nyugodtan lehetett az egész tábor haláltábornak nevezni, vagy "hideg krematóriumnak", hiszen a lakás, ellátás, munkába hajszoltság, a bánásmód lassan, de biztosan őrlötte a lélek és a test erőt. Melyikünk nem hozott onnan testében, lelkében olyan emlékeket, amelyek előbb-utóbb megmutatkozva megrövidítik életét?... És milyen sokan rokkantan vagy fél kézzel érték meg a felszabadulást! Az első időben nem értettük, miért van fogolytársaink között olyan sok mankóval járó vagy félkezű ember. Hát annyira gyengének érzi magát a hitleri birodalom, hogy a nyomorékoktól is fél? Később tudtuk meg, hogy ők is épkézláb emberként kerültek a táborba, de a náci orvostudomány új gyógymódok és új gyógyszerek kísérleti nyulainak használta őket, s ennek köszönhetik kezük vagy lábuk elvesztését. Így járt például egy jugoszláv paptestvérünk is, aki egyik karját veszítette el. S hogy hányan veszítették életüket ilyen "tudományos kísérletek" következtében, azt csak a jó Isten tudja. S csak neki köszönhetem, hogy magam is csaknem hasonlóképpen jártam a dachau tábor hírhedt re- vierjében, a kórházban.

Ottani élményeiről az ember nem szívesen szokott beszélni, mert akik nem próbálták, nem igen hiszik el. Túlzásnak, az emberi képzelet szüleményének tartják. Pedig mondhatom, egy átlagos regényíró fantáziáját megszegyenyítő dolgokat talált ki a hitleri német militarizmus. Mi láttuk a krematóriumokat, a kétkemencés régít és a négykemencés modernet, az újat is.

Mi láttuk a gázkamrát a maga pokolian rafinált berendezésével, ahova a szerencsétlen, gyanútlan áldozatok zuhanyfürdőzni mentek be, de a szabályozót kívülről kezelő elvetemült hóhér kénye-kedve szerint lassan vagy gyorsabb adagolásban gyilkos gáz ömlött szét a jól szigetelt helyiségben. S milyen ördögi gonoszság kellett ahhoz, hogy a figyelőablakon keresztül még végig is nézték a szerencsétlenek kínos halálát.

Mi láttuk a krematórium udvarán azt a fenyőfát, amelynek egyik vízszintesen nőtt ága egészen kikopott a kötélről, melyet az akasztásokkor használtak.

Mi láttuk ugyanennek az udvarnak a sarkában azt a bokrokkal jól eltakart földhányást, melynek két oldalán a tarkólövéseket végezték.

Mi napról-napra láttuk a reggelre meghalt fogolytársak holttestét. Az 1945. február-március tifusz idején volt olyan barakk, amelyben egy éjszaka huszonkilencen haltak meg.

Mi láttuk a krematórium előterében azt a körös-körül három méter tíz centi magas véres-piszkos sávot, amely az összegyűlt, egymásra polcolt holttestek után maradt ott, mert a kemencék nem győzték a munkát.

Az utolsó napok halálvonatainak emléke is meghazudtol minden képzeletet. Ahogy a gyűrű szorult körülöttük, gyalog indították halálmarsokba, vagy vonatra rakták a nyugatra fekvő táborok lakóit, s Dachaubá hozták őket. Volt vasúti kocsik, amelyekben a megérkezéskor alig volt néhány élő, a többieknek csak a holtteste érkezett meg. Ezeket a krematórium udvarán dobálták halomba. S mi csupán véres nyomait láttuk ennek a szörnyűségnek, a borzasztó hullaszagot behozta a táborba a szél...

* * *

Pécsi János visszaemlékezése

"1938-ban mint csepeli tanonc kerültem kapcsolatba a Weiss Manfréd gyárban szervezett munkásokkal és ennek révén kerültem közelebb a baloldali eszmékhez és a munkásmozgalomhoz. 1938 óta veszek részt az ifjúságmozgalomban. Részen legálisan a Szociáldemokrata Párt ifjúsági mozgalma, majd a Vasas Szakszervezet ifjúsági mozgalma keretében; később, 1942 óta pedig illegálisan, mint a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja és funkcionáriusa dolgoztam. Legális és illegális munkát végeztem egyszerre, majd többszöri lebukásom következtében kizárólag illegális munkával bízt meg a párt. 1944 májusában tartóztatták le utoljára. A csillaghegyi csendőrszolgálat defenzív osztályán vallattak, majd onnan a Margit körúti fegyházba kerültem, ahol illegális kommunista tevékenységért öt évi fegyházbüntetésre ítélték.

Budapest kiürítésekor, 1944 őszén a Margit körúti fegyházat is kiürítették. Így a komáromi Csillagerődön keresztül Dachaubá szállítottak bennünket több elvtársammal, akikkel együtt ültem a Margit körúti fegyházban. Ez 1944. november végén történt. Ettől az időtől számítva 1945 április 29-ig voltam a dachauai koncentrációs tábor foglya. Április 29-én az amerikai hadsereg szabadította fel Dachaut. A felszabadulás után, tehát május 1-vel kiköltözve a koncentrációs tábor fogoly-barakkjából, az SS-ek szálláshelyén helyezték el a különböző nemzetiségűeket, így a magyarokat is.

Első feladatunknak tekintettük, hogy létrehozzunk a magyar csoport tagjaiból egy olyan vezetőséget, amely összetartja a magyarokat, és előkészíti a csoport hazaszállítását. Erre annál is inkább szükség volt, mivel a felszabadulás után néhány nappal az amerikaiak részéről megindult egy olyan agitáció, hogy a magyarok ne jöjjenek haza, hanem vándoroljanak ki. Különösen az időközben odacsapódott deportált magyar zsidó csoportok között volt ilyen agitációs munka, s a mi feladatunk pedig az lett volna, hogy hazahozzuk a magyar csoportot. Ezért létrehoztuk a **Magyar Fogolybizottságot**. És mivel azt a hírt hallottuk, hogy itthon, Magyarországon koalíciós kormány működik, mi

is úgy döntöttünk, hogy koalíciós fogolybizottságot hozunk létre a kommunista, a nem kommunista, de antifasiszta politikai foglyok közül.

Így kerültünk érintkezésbe **Benkő István** és **Eglis István** római katolikus papokkal, valamint **Szegedy-Maszák Aladár**ral, aki a Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője volt, s akit a németek bejövetelekor, 1944. március 19-én tartóztattak le, mivel ő a Horthy-vonal angolbarát, tehát tulajdonképpen németellenes szárnyával tartott. Létrahoztuk tehát a Magyar Fogolybizottságot, melynek tagja lettem és - emlékezetem szerint - **Gergely Miklós** elvtársam, akivel már az illegális kommunista mozgalomban is együtt vettünk részt, valamint tagjai voltak a bizottságnak Szegedy-Maszák Aladár és a két katolikus pap: Benkő István és Eglis István.

Én mind a két katolikus pap bajtársamról - akikről ott derült ki, hogy egy fogolytáborban élünk, csak hát nem ismertük egymást a fogolyidők alatt - rendkívül elismerően tudok nyilatkozni. Először is azért, mert a lehető legbajtársiasabban viselkedtek. A kollektívába legjobban beilleszkedő, a még akkor is kevés élelmet mindenkivel megosztó bajtársak voltak. Soha vita vagy hangos szó nem esett közöttünk. Mind a két római katolikus pap rendkívül szimpatikus, erkölcsileg és politikailag kemény, határozott antifasiszta volt, és nem bánták meg, amit tettek, büszkén vállalták, hogy őket a németek le tartóztatták, s a dachau koncentrációs táborba vitték. Hazafiak voltak. Két szempontból szeretném ezt alátámasztani. Először is, mert keményen végigcsinálták azt az utat, Dachaut, ami nem volt gyerekjáték. S hazafiak másodszor azért, mert szilárdan egy nézetet vallottak velünk abban, hogy nekünk egyetlen egy feladatunk van most: hazamenni, részt venni az új, demokratikus Magyarország építésében. Ebben a csoportok közti agitációs munkában a kommunisták, a két katolikus pap és Szegedy-Maszák Aladár egy nézetben voltak. Ez a tény rendkívül fontos politikailag, mert a fogolybizottságban ezen kívül akadtak még olyan tagok is, akik más elképzelések felé sodródtak. De végül mégis sikerült elérnünk, hogy a heterogén magyar gárda Dachauból hazajött, és ebben Benkő István és Eglis István római katolikus papoknak oroszlánrésze volt. Amikor napirendre került a hazajövetel, megindult az agitáció. Bejöttek hozzánk különböző személyek, s csábítottak mindenkit, hogy vándoroljon ki Amerikába, Izraelbe vagy bárhova, csak haza nem menjen a kommunista Magyarországra - ahogy ők akkor mondták.

A fogolybizottság olyan határozatot hozott, hogy a bizottság kommunista részlege rendezzen egy úgynevezett világnézeti szemináriumot, amelyen magyarázza meg, mi a marxizmus. Én lettem a szeminárium vezetője. Minden este szemináriumot tartottam, hogy ismerjék meg a fogolytársak a marxizmust. Hozzá kell tennem, hogy Benkő István és Eglis István papok, valamint Szegedy-Maszák Aladár minden este részt vettek ezen a szemináriumon. Nem azért, mintha világnézetileg mindenben egyetértettek volna velem, de kötelességüknek tartották, hogy részt vegyenek, és ezzel is demonstrálják összetartozásunkat, a magyar csoport közös céljait illető egyetértésünket. De így volt ez fordítva is. Benkő István és Eglis István minden vasárnap misét tartott. Én mindig ott voltam. Annak ellenére, hogy világnézetileg nem értettünk egyet. De ott voltam, demonstrálva, hogy politikailag összetartozunk, hogy a magyar csoportot hazahozhassuk. Mindezek után a magyar csoport megválasztott egy háromtagú bizottságot érdekes összetételben. Ez a három személy: Szegedy-Maszák Aladár antifasiszta politikus,

Benkő István katolikus pap és Pécsi János kommunista volt. Szegedy-Maszák Aladárnak régebbi információjánál fogva bizonyos kapcsolatai voltak amerikai körökkel. Ennek révén kaptunk egy dzsipet, hogy Salzburgon keresztül menjünk Budapestre, és ott szervezzük meg a magyarok hazaszállítását. Mi a rendelkezésünkre bocsátott dzsippel elmentünk Salzburgba, ahol **Himmler Márton** amerikai katonatiszt fogadott bennünket rendkívül barátságosan és kedvesen. Ismerte Szegedy-Maszák Aladárt. Amikor Himmler megtudta, hogy delegációnkban nemcsak egy katolikus pap van, és nemcsak egy horthysta funkcionárius, hanem egy kommunista is, azt mondta, hogy ő tartogat számunkra egy meglepetést. - Mi az a meglepetés? - kérdeztem. Azt mondja, ő foglalkozik a magyar háborús bűnösök összegyűjtésével, s már letartóztatásban van nála néhány. Aztán megkérdezte tőlem, mond-e ez a két név nekem valamit: *Szálasi Ferenc* és *Hain Péter*.

Hain Péter a Horthy politikai rendőrség jobboldali, *Sombor-Schweinitzer* pedig a rendőrség angolbarát vezetője volt. Ez utóbbit 1944-ben letartóztatták, s akkor került a helyébe Hain Péter, a nyilas beállítottságáról hírhedt rendőrtiszt. Húsz év óta kizárólag kommunista mozgalmakkal foglalkozott. Másnap délelőtt Benkő István, Himmler Márton és én bementünk a salzburgi fegyházba, ahol élénk vezették Szálasi. Mintegy háromnegyed órát beszélünk Szálasisal, majd Hain Péterrel. Rendkívül érdekes volt, erről külön könyvet lehetne írni. Nagyon hálásak voltunk akkor Himmler Mártonnak, amiért módunk nyílt arra, hogy a magyar történelemnek ezzel a két hírhedt figurájával elbeszélgessünk.

Himmler rendelkezésünkre bocsátott egy autót. Szegedy-Maszák Aladár mondta, hogy legalább én tűzzek ki egy ötágú csillagot, mert a magyar határnál mégis csak másfépp fogadnak bennünket, ha van köztünk egy kommunista is. Útközben azonban hamarosan összeütköztünk valamivel. Nem veszélyesen, de Benkő Istvánnak fölrepedt a szája. Vissza kellett mennünk Salzburgba. Benkő száját összevarrták, de ha jól emlékszem, amikor legutoljára találkoztunk, még mindig látszott a helye. Másnap újabb járművet kaptunk, egy öreg, nagyon rozoga autót, de Bécsen keresztül eljutottunk vele Magyarorszáig.

Végül hadd mondjak el egy emléket Benkő Istvánról, Szegedy-Maszák Aladáról és magamról. Amikor átléptük a magyar határt Hegyeshalomnál, és elhagytuk Hegyeshalmot, mind a hárman kiszálltunk, és megcsókoltuk hazánk földjét. Ez így történt. Ez is mutatja, hogy három, tulajdonképpen különböző világnézetű ember, de ugyanazokért a célokért harcolva: lehet jó hazafi. Az egyik kommunista módon harcol, a másik katolikus módon, a harmadik - Szegedy-Maszák Aladár - szintén katolikus módon, de inkább politikai vonalon. De hazafiak mind a hárman.

Itt jöttünk be Pestre a "Manci-hídon". Aztán mindhárman elindultunk a magunk útján, én a Kommunista Pártba. Barátságunk, jó kapcsolatunk sohasem szakadt meg. Sajnálom, hogy Szegedy-Maszák Aladár, aki később washingtoni magyar követ lett, szembe került velünk, és nem tért vissza többé Magyarországra.

Dachauba már nem mehettünk vissza az ott maradt honfitársainkért. Én pártmegbízatást kaptam, Benkő Istvánnak egy plébániára kellett mennie, Szegedy-Maszák Aladár pedig nagyon leromlott egészségi állapotban volt. A még kint maradt magyar csoport

azonban néhány hét múlva Prágán keresztül szerencsésen hazaérkezett. (Pécsi János, Bp. 1977. november 10.

"Eglis István (Huszt, 1913. augusztus 17. - 1963. február 21. Bp.) Római katolikus lelkész, hittantanár, publicista, az EMSZO/(Egyházközségi Munkás-Szakosztályok) titkára. Az egyszerű emberek, a kiszolgáltatottak, az elnyomottak, üldözöttek papja volt, a "szociális katolicizmus", a megújuló, modern lelkiélet úttörő apostola.

1944. március 19-e után **Freesz József, Magass Miklós és Benkő István** paptársaisal közösen részt vesz az illegálisan működő, náciellenes **Magyar Front** tevékenységében és az üldözöttek mentésében. Röpcédulák szövegét szerkeszti, és ő szervezi meg a baloldali vezetőkkel való konspirációs találkozókat az **Angolkisasszonyok** Váci utcai templomának sekrestyéjében. 1944. december 5-én az EMSZO központi irodájában - Benkő István lelkészársával, és több, nem egyházi alkalmazottal együtt - letartóztatják. A Pestvidéki Törvényszék épületében hallgatják ki, és testileg bántalmazzák. A Gestapo németellenességgel és hazaárulással ("Volksverrater") vádolja. 1944. december 20-án érkezik meg Dachaubá. Fogolyszáma: 135 595. Itt is másokért akar élni: hamarosan jelentkezik betegápolónak a tifuszos betegek mellé. A tábor felszabadulása után tagja a fogolybizottságnak. Egykori rabtársa, a kommunista Pécsi János elmondása szerint Eglis munkájának nagy szerepe volt abban, hogy a Dachaubá hurcolt magyarok többsége a háború végén visszatért hazájába. Eglis 1945. után hittanárként, munkáslelkészként működött, majd különböző plébániákon teljesített papi szolgálatot. Több népszerű, a keresztény szociológia problémáival foglalkozó füzetet írt. "A keresztény szellem a vádlottak padján" c. misztériumjátéka döbbenetes hatást keltett újszerű, a zsinat szellemét messze megelőző hangvételével. A *Vigilia* c. folyóiratban ő szerkesztette az igen népszerű *Kis út* c. rovatot. Ugyanakkor kitűnő szónok. Ötperces beszédeit gyorsírással jegyezték lelkes hallgatói. A személyi kultusz éveiben szabadságvesztésre ítélték. Halála után egy méltatója így ír róla: "Igaz apostoli lelkület volt, tüzes, kérlelhetetlen következetességgel, s ugyanakkor igénytelen, magát feláldozó, kisemmiző odaadással. Utánozhatatlan derűje akkor sem hagyta el, amikor meg nem értéssel, mellőzéssel és megaláztatással találkozott. Szentbeszédei, lelkigyakorlatai, eseményszámbe mentek, ezek hallgatták, de emléküket csak hálás, buzgó szívek őrzik... Mint ahogy áldásos papi életének is csak a sok-sok lélekben maradt nyoma, azokéban, akik gondjaikkal, problémáikkal hozzá fordultak, és tanácsra, segítő kézre találtak..."

Dachau magyar foglyok két hónappal a tábor felszabadulása után. — A felső sorban balról jobbra: Földeák László kispesti hentes; Szegő Sándor, az illegális kommunista párt tagja; Pécsi Sándor, az illegális Kommunista párt tagja; dr. Horváth László orvos; dr. Frankl József szegedi gyógyszerész; Gergely Miklós, az illegális kommunista párt tagja. — Alsó sor balról jobbra: dr. Hirsch földbirtokos; Benkő István római katolikus lelkész; Egliš István római katolikus lelkész; dr. Borsa Mihály kisgazdapárti politikus. — A három ifjúkommunista, valamint a két katolikus lelkész tagjai voltak az ún. Dachau Magyar Fogolybizottságnak.

Egliš István gúnyrajza a nyilaskeresztes pártról. Röpcédulaként terjesztették.

XIII.

A SÁTORALJAÚJHELYI FELKELŐK EMLÉKÉRE

Írta: Jámbor Árpád,

a Fémáru, Fegyver- és Gépgyár volt munkása

Szentendrén van **Kerényi Jenő** szobrászművész (Bp. 1908-1975) gyűjteményes állandó kiállítása. Itt áll az erdős-dombos táj szélén az 1946-ban mintázott "A sátorlajújhelyi partizán" emlékműve. A szobornak a tájba való elhelyezése is nagyon találó.

Az európai szoborkatalógusban - az alkotás neve - "Sassal viaskodó fiú"-vá szelídült, mint a háború utáni évek kiemelkedő alkotása. Kerényi legendára hajló lelke, tehetsége izzik át magán a látványon, amit alkotása kelt a nézőben. Kerényi a művével mondja el, hirdeti azoknak a hősöknek a tragédiáját, akik egy súlyos történelmi pillanatban cselekedni mertek; ez a szobor azt mondhatja: csatákat, ütközeteket veszthettek a ragadozóval szemben, de az igazságos háborúkat, a kisemmizettekért, a rajtuk élőködők ellen, győztesen fejezték majd be.

Kerényi "Sassal viaskodó fiú"-ját 1948. augusztus 1-én a budapesti Károlyi palotában állították ki, hogy a nagyközönség megismerhesse mielőtt Sátorlajújhelyre kerül, az ott eltemetett szabadságharcosok: magyarok, szerbek, horvátok, szlovákok, ukránok, románok nyughelye fölé.

I.

A sátorlajújhelyi katonai börtön soknemzetiségű politikai foglyainak, 1944. március 22-iki náci-ellenes antifasiszta felkelésének híre bejárta a fasiszmus ellen harcoló Európát. Amikor Magyarországot a fasiszta német és magyar nyilas uralom alól a Szovjet Hadsereg felszabadította - egy páncélos hadosztály ékei értek elsőnek Sátorlajújhelyre. Az első városparancsnok azonnal hozzálátott a sátorlajújhelyi felkelők sírjainak felkutatásához. A megtalált mártírok holttestét ideiglenes sírba helyezték: a legtöbben a temetőárokban voltak elhantolva - ahova a bűnözőket volt szokás temetni. A város koalíciós pártjai jutottak arra az elhatározásra, hogy díszsírhelyen újra temetik a legújabbkori magyar történelem szabadságharcosait.

A város katolikus plébánosa ajánlotta fel a templomkertet, ahova a tetteikkel kiemelkedő magyarokat évszázadok hagyományai szerint temették. Ez a hely földrajzi fekvésénél fogva a város központja, a Kossuth tér és a Széchenyi tér között van, ami jelképértékű.

"1945. november 3-án ünnepélyes gyászpompával helyezték a hősöket örök nyugalomra. A katolikus, a görögkeleti, a református és az izraelita lelkészek gyászszertartása után, búcsuztatták a szabadság sátorlajújhelyi mártírjait. A gyászünnepség a Himnusz eléneklésével ért véget.

Az elesett antifasiszták temetésén, a gyászszertartáson a város több ezer lakója vett részt".*

II.

Az évek múltával a "történelemben" önálló életre kelt a Sátorlajújhelyen kirobbant náci-, németellenes felkelés minden eleme.

A "Sassal viaskodó fiú" szobrát 1948. augusztus végére - a mai helyén - felállították.

* Szabad Nép, 1945. november 6.

Ennek beharangozásaként a *Zemléni Népiújság* 1948. augusztus 8-i száma azt írta: "A Szabadságharcos Szövetség nagy ünnepség keretében avatja fel a sátoraljaújhelyi partizán emlékművet."

Ezt követően nagy csend vette körül a ponyvával letakart alkotást. Egy erős novembri szél letépte ezt a ponyvát, ez volt a "szoborleplezés". Már szó sem volt ünnepélyes avatásról, hanem bedeszkázták, mint valami szégyellni való torzót.*

A kezdetben ünnepelt Kerényi alkotás, kezd megbocsájtandó jelzős szerkezetben megjelenni a szakmai, kritikai értekezésekben. Közel tíz éven át, Budapesten még kisplasztikai formában sem lehet látni a "Sassal viaskodó fiút".

A harc és a helytállás hősei: már lázadó kalandorok, frakciósok, trockisták, cionisták, Tito láncos kutyái és más gyanús elemekké váltak. Rákosiék a még életben levő magyar börtönkollektíva két markáns vezető egyéniségét Szalai Andrást és Gáyer Imrét, egy hazug koncepció per nyomán kivégeztették. Dr. Bazsik Renáta orvost, a sátoraljaújhelyi felkelés résztvevőjét évekig börtönben tartották. A Sátoraljaújhelyen és más Vkf. börtönökben raboskodott Deák-mozgalom tagjait pártutasításra az ÁVH 1952-ben, mint a rendszerre veszélyes embereket megfigyelés alá vonta. Határozat volt arra, hogy egy "megfelelő" szituációban ezt a csoportot likvidálni kell.

A volt Sátoraljaújhelyiek - magyarok, szerbek, horvátok, szlovének, ukránok, románok, csehek, szlovákok - egyenként, kisebb csoportokban egy-egy szál virágot vittek a "Sassal viaskodó fiú" emlékművére. A "hivatalos Magyarország" nem vett tudomást azokról, akik kiontott vérükkel, közös szenvedésükkel írták meg: Kárpátmedence népei testvérek, a haladásért vívott harcban is összetartoznak!

III.

1958-ban az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott: ebben kimondta, a Deák-mozgalom tagjait, a magyar munkásmozgalom és antifasiszta szabadságharc meghatározó jelentőségű tagjaiként kell elismerni. Így megnyílt az út ahhoz, hogy a volt sátoraljaújhelyiek magukra találjanak és a Rákosiék által rájuk nyomott szégyenbélyeget letöröljék.

Összeállt egy aktív csoport, amely összefogta a magyar és a dunamenti népek fiatal sátoraljaújhelyi koalícióját. 1964-ben már nagy nemzetközi visszhangot kiváltó antifasiszta találkozót tartottak Sátoraljaújhelyen. E találkozók sorozatokká váltak, feldolgozva a velük történeteket. Egyre erősebb szálakkal kötötték össze a sátoraljaújhelyi antifasiszta koalíció még életben maradt tagjait.

Az 1960-as évek után Kerényi Jenő "Sassal viaskodó fiú"-ja az 1940-es évek, az ellenállási és a szabadságharcos küzdelmek szimbólumává vált. Ilyen tárgyú könyvek borítóján jelen volt az alakja. Pl. "Fegyverrel a hazáért" c. kiadvány (1980. Zrínyi Katonai Kiadó), amiben minden számottevő magyar harci csoport szerepel. Vagy Kerényi Jenő alkotásairól 1975-ben kiadott gyűjtemény díszalbuma (Corvina Kiadó). Az album borítóját elől a "Sassal viaskodó fiú", hátoldalát Dózsa György szoborrészlete díszíti.

* A szobor művészeti értékeléséhez a forrás: Rabinovszky Máriusz (1948 augusztus) és Rózsa Gyula (Népszabadság, 1974. november 7.) cikke

IV.

A Kádár rendszer megbocsájtásának is megvoltak a maga határai 1991-ig, hivatalosan a magyar állam nem avatta fel az emlékművet és a sírkertet sem. A "Fegyverrel a Hazáért" partizán emlékérmét úgy, mint sátoraljaújhelyi, nem kaphatta meg még 1953-ban sem senki közülük, bár **Nagy Imre** miniszterelnök ezt személyesen sürgette. Más címen átadott ilyen érmet néhány volt "Sátoraljaújhelyinek", de a "hátrább sorolás" érvényben maradt. A Partizán Szövetség, majd utódszervezetei nem engedték be a fegyveres tagozatukba mint csoportot, a sátoraljaújhelyieket egészen 1990-ig.

Történelmi távlatból nézve: a mai európai művészkritika is elfogadja azokat a megállapításokat, hogy: "a rácsapó, keselyűvel viaskodó partizán, mint szimbólum döbbenetesen egyszerű és mindenféle műveltségű embernek befogadható. A szárnyas ragadozó súlyos teste a gyilkos agresszivitást szimbolizálja. A férfialak plasztikai erővel hordozza a védekezés és az ellenállás kettős gondolatát. Az európai plasztikában a sátoraljaújhelyi az egyetlen kompozíció, amelyben a legyőzendő van felül, hiszen 1944. március 22-én átmenetileg győzött, és mégis érezzük vereségét. A kitárt szárnyú, karmait kiereszteni készülő madár hatalmasan, lendületesen nehezedik az emberalakra. De az arcot, amelynek emberségébe belemarni készül, nem éri el karmaival. Ez a keselyű - látni való - sohasem fogja karmával, csőrével elérni az emberi arcot, amely a küzdő lelkét fejezi ki."

Ez a partizánalak izmairól, izmai mozdulatáról leolvasható: lehet, hogy megsérül, talán véres is lesz, de elűzi, vagy megöli támadóját. Mégis emberléptékű ez a partizán. Mert heroikus, emberfeletti küzdelmet vívó bronzfigura ez, amiként heroikus, emberi erőket meghaladó volt a vállalkozás, amelynek emléket állít. Mégsincs semmi bronzba merevedett hősködés, utókorra, utódokra nyomasztó históriai túlfokozottság a megjelenésében. Inkább azt mondhatnánk, hogy kedves. Ránézve valami szíven átszaladó melegség jelzi a népi hőst, a legkisebb fiú helytállását.

V.

Aztán jöttek az 1990-es évek. Esztétikai és politikai értékeikre tekintet nélkül "nagy politikai eszmények nevében" írtotta a korlátolt düh a köztéri szobrokat. Abban a stílusban, ahogy a vallási fanatikusok írtották évezredek óta a más meggyőződésűek jelképeit. Talán Magyarország 40 éve emelt köztéri szobrai közül a "Sassal viaskodó fiú" az egyetlen, amelyet Sátoraljaújhely tisztaszívű, józan polgársága megvédett az esztelen pusztítástól.

A IV. Magyar Köztársaság Elnöke 1991. március 22-én államilag felavatta és nemzetünk történelmébe fogadta azokat, akik a történelemtől a "sátoraljaújhelyi" nevet kapták. Ismét megjelent a város állami és katolikus főpapi vezetése, akik óvó kezüket emelték Kerényi Jenő európai, de magyar szabadságharcos szobra, a templomkerti emlékhely fölé.

A volt sátoraljaújhelyi politikai foglyok, akik közül már csak maroknyian élnek, életük akonyán megszervezték utolsó sátoraljaújhelyi "felkelésüket", hogy ismét jelez-

zék Európának: a magyar szabadságharc igazi résztvevői, a szolidaritás, a testvériség, a más népek tisztelete alapján akarnak élni a Kárpátmedence népei között.

Ma, a volt politikai foglyok "Sátoraljaújhely Zj." magyarországi csoportjaként tagja a MEASZ Fegyveres Tagozatának. Az új MEASZ egyenjogú tagjává fogadta azokat, akik a sátoraljaújhelyi "egyetemen" a horthysta büntetőszázadokban, a német koncentrációs lágerekben (Dachau, Bergen-Belsen, Buchenwald stb.) tanulták meg az eszményekhez való hűség tisztességét.

KÖNYVEK:

- A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom kislexikona.
Szerkesztette: Bassa Endre, Gazsi József
Kossuth, 1987.
- A magyar antifasiszta ellenállási és partizánmozgalom 1939-1945
Válogatott bibliográfiája.
Kossuth, 1982.
- Antifasiszta ellenállási és partizánmozgalom. 1939-1945.
Válogatott bibliográfia
Tankönyvkiadó, 1968.
- Az 1944. év históriája. História könyvek.
Szerkesztette: Glatz Ferenc
Budapest, 1984.
- Bazsik Renáta:
Mire az erdők kiszökdülnek. Dokumentumregény.
Magvető, 1972.
- Bazsik Renáta:
Sátoraljaújhely 1944. március 22.
Harcok - emlékek.
Zrínyi, 1969.
- Bibó István:
Válogatott tanulmányok
Magvető, 1986.
- Collotti, Enzo:
A náci Németország.
Gondolat, 1965.
- Csaba Imre:
Vendégségben - otthon. Támadás menetből.
Történetek Veszprém megye munkásmozgalmából,
emlékezések a mozgalom harcosaira, 1917-1945.
Veszprém, 1969.
- Csepel története.
Athenaeum, 1965.
- Delarue, Jacques:
A Gestapo története.
Kossuth, 1965.

Demény Pál:

A párt foglya voltam.

Medvetánc, 1988.

Zárkatásram Spinoza.

Akadémiai Kiadó, 1989.

Ezer magyar szocialista. Életrajzok.

Fegyverrel a hazáért.

Magyar ellenállási és partizánharcok a második világháború idején.

Zrínyi, Kossuth, 1980.

Fegyverrel a fasizmus ellen.

Tanulmányok a magyar ellenállás és partizánharcok történetéből.

Zrínyi, 1968.

Gerelyes Endre:

Budapest munkásmozgalma 1919-1945.

Kossuth, 1982.

Határ (Hack) Győző:

Ragyogó szívvel, remete daccal.

Dr. Vajna-Bokor kiadás, 1945.

Hetényi Varga Károly:

Akiket üldöztek az igazságért.

Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában.

Ecclesia, 1985.

Hitler hatvannyolc tárgyalása 1934-1945.

Magvető, 1983.

Hollós Ervin:

Rendőrség, csendőrség, VKF 2.

Kossuth, 1971.

Kállay Miklós:

Magyarország miniszterelnöke voltam.

Európa-História kiadás, 1991.

Kováts Dániel - Faragó Ferenc:

Sátoraljaújhely 725 éves város

Sátoraljaújhely, 1986.

Lévai Jenő:

A margitkörúti vészbírák.

Müller Károly kiadása, 1945.

A Magyar Golgota c. kötetben.

Magyarország történelmének kronológiája.
Akadémiai Kiadó, 1983.

Magyarország és a második világháború.
Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez.
Kossuth, 1961.

Magyarország felszabadítása.
Zrínyi, 1980.

Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből,
1941-1945.
Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen.
Zrínyi, 1966.

Major Ákos:
Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség.
Minerva, 1988.

Negyedszázados harc. A munkásmozgalom történetének kronológiája, 1919-1945.
Akadémiai Kiadó, 1975.

Pintér István:
Magyar antifasizmus és ellenállás.
Kossuth, 1975.

Ránki György:
A második világháború története.
Gondolat, 1973.

Rotman Miklós:
Kik érted harcoltak...
Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1982.

A. Sajti Enikő:
Délvidék 1941-1944.
Kossuth, 1987.

Szász Béla:
Minden kényszer nélkül.
Európa-História, 1989.

Szita Szabolcs:
Holocaust az Alpok előtt 1944-1945.
Győr, 1983.
Halálérőd
Kossuth, 1989.

Tihanyi Endre:

Vértanúk Zemplénben.

Miniatűr kiadás. Miskolc, 1984.

Vtieni Šipovych Križov. Košice, 1959.

Zsivan Miliszavac:

Üzenet a rácsok mögül /Poruke iza resetaka/.

Novi Sad, 1968.

Az erdők nem zöldülnek ki /Šuma nije olistala/.

Novi Sad, 1961. és 1983.

FOLYÓIRATOK, HETILAPOK

A Hazáért

Budapest, 1966/12. szám.

Soós Gyula: Emlékezz a vértanúkra.

Képes Újság

1974. március 23.

Gyenes Antal: Harminc éve történt. Kitörés a börtönből.

1984. április 7.

Mire az erdők kizöldülnek.

Lobogó

1969/12. szám.

A kitörés.

Magyarország

1984/12. szám.

Legalább néhány órára.

Munkásőr

1970/5. szám.

Martinkó Károly: Fegyvertelen menekülők legyilkolói.

Napjaink /Miskolc/

1964. április.

Szekrényesi Lajos: Kések és szívek.

1969. szeptember.

Dr. Tihanyi Endre: Aki ellenáll, felkoncolandó.
1989.

Dr. Tihanyi Endre: Hányan voltak a partizánok?

Párttörténeti Közlemények

1974/2. szám.

Deák György visszaemlékezése.

Századok

1968/5-6. szám.

Baksay Zoltán: A csepeli munkásság harca Magyarország függetlenségéért 1939-1945.

Szebb jövőt!

1944. 30. szám, 11. oldal

Szülföldünk, Borsod-Abauj-Zemplén, a honismereti mozgalom megyei tájékoztatója.

1986. évi 8. és 9. sz. füzet.

Dr Tihanyi Endre: Felkelés a Sátorhegy alatt.

Társadalmi Szemle

1984/3. szám.

Pintér István: A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés.

Tükör

1974. március 24.

Sándor Lajos: Kitörés.

1974. július-szeptember

Sándor Lajos: A túlélő visszanéz.

Újhelyi Körkép

1981. március.

A partizánszobor.

ÚJSÁGCIKKEK

Zempléni Népűjság

1946. július 22. Népbírószági eljárás Spóner Ödön ellen.

1946. július 18. Emléktábla-leleplezés. Partizánok Sátoraljaújhelyen.

Északmagyarország

1964. 20. évf. 7. sz. Négy nyelvű márványtábla hirdeti a hősök emlékét.

1964. 20. évf. 67. sz. Emlékezés a sátoraljaújhelyi kommunista foglyok kitörésére.

1964. 20. évf. 69. sz. Mártírok útja. Szemtanúk nyilatkoznak.

1964. 20. évf. 69. sz. Személyes emlékek.

1969. 25. évf. 67. sz. Sátoraljaújhely, 1944. március 22.

1969. 25. évf. 68. sz. A börtönkitörésre emlékeztek Sátoraljaújhelyen.

1969. 25. évf. 108. sz. Két nap a börtönkitörés hőisével.

1972. 28. évf. 131. sz. Nincs idő.

1974. 30. évf. 76. sz. A börtönkitörés 30. évfordulóján.
1984. 40. évf. 69. sz. Sátoraljaújhely hősei.
1984. 40. évf. 70. sz. A börtönkitörés 40. évfordulóján.
1984. 40. évf. 107. sz. Vértanuk Zemplénben.
1989. 45. évf. 69. sz. "Mire az erdők kiszökdülnek."
1989. 45. évf. 70. sz. Emlékezés a sátoraljaújhelyi börtönkitérésre.
1991. 47. évf. 67. sz. A sassal viaskodó fiúk.

Szabad nép

1945. november 6. Eltemették az újhelyi németellenes felkelés hősi halottait.
1946. július 25. Leleplezték Sátoraljaújhelyen a hősi halált halt 62 kommunista emléktábláját.

Népszabadság

1959. március 22. Sátoraljaújhely, 1944. március 22.
1964. március 22.
1969. március 29. Hősök voltak.
1974. március 22.
1974. március 29. Harminc év múltán. Hogyha jó a nap.
1983. május 10. Megelevenített történelem.
1984. március 22. Hősökre emlékezünk.
1984. március 23. Megemlékezés Sátoraljaújhelyen
1984. április 4. Anya és fia.
1987. március 7. Göröngyös út.
1988. június 22. Közkatonaként.
1991. 68. sz. Egy elbukott felkelés emlékére. Sátoraljaújhely, 1944.
1993. szeptember 4. Hárommillió koldus.
 Eszterházi Péter: Kicsoda Horthy és kicsodák vagyunk mi?
 Eörsi István: Egy szatíra kudarca.
1993. szeptember 28. Interjú Randolph L. Brahammal.

Új szó /Pozsony/

1961. március 18-22. Délszlovákiai kommunisták harca a háború alatt.
(A kitörésről a március 22-i számban)

Magyar Nemzet

1979. 68. sz. Kitörés a börtönből.

1981. 29. sz. Mementó. Csillagerőd.

Népszava

1974. március 22. Harminc éve történt: felkelés a Sátorhegy tövében.

1981. szeptember 6. A többi néma csönd.

Magyar Hírlap

1993. szeptember 4. Juhász Gyula: A számvetés szükségessége
John Lukacs: Horthy Miklós 1868-1957.

TARTALOMJEGYZÉK

Göncz Árpádnak, a Magyar Köztársaság elnökének beszéde 1991. március 22-én.....	3
Előszó. Írta: Laczkó Károly, Sátoraljaújhely Város polgármestere.....	6
Előszó: Írta: A Sátoraljaújhelyi csoport vezetősége.....	9
I. Az „új rend“ Európában. A harmadik birodalom. <i>Részletek Ránki György: A második világháború története c.könyvéből</i> <i>és Enzo Collotti: A náci Németország c. művéből</i>	11
II. Magyarország és a fasizmus a második világháború idején <i>Válogatta: Székely Klára dr.</i>	
– Juhász Gyula: Az uralkodó eszmék zsákutcája (részlet).....	30
– Barcza György: „Diplomata emlékeim“ c. emlékiratából. Hintapolitika – dilettáns módra.....	37
– John Lukacs: Horthy Miklós 1868-1957 (részletek).....	44
– A magyarországi politikai viszonyok megítélése a két világháború között. Idézetek Bibó István: Válogatott tanulmányok c. I-III. kötetéből.....	45
– Adatok a szociális helyzetről 1935-1944. Földtulajdon. Részletek Kovács Imre: A néma forradalom (1937.) c. művéből	48
A viszonylag jól ellátott csepeli hadiüzemi munkások körülményei. Részletek Baksay Zoltán tanulmányából.....	49
III. A hatalom és eszközei 1941-1945. (Rövid áttekintés.) Dr. Gazsi József tanulmánya.....	53
IV. A konzervatív rendőrállam és az ellenzék <i>A dokumentumokat gyűjtötte: Bárdos Lajos,</i> <i>a tanulmányokat válogatta: Székely Klára dr.</i>	67
– Az ellenállási mozgalom jellegzetességei Európában. Részletek Ránki György: A második világháború története c. könyvéből.....	68
– Az ellenállási mozgalom körülményei Magyarországon Pintér István tanulmánya alapján készült összefoglaló a Fegyverrel a Hazáért c. kötetből.....	68
A néptömegek passzív ellenállása. Részletek dr. Gazsi József tanulmányából, a Fegyverrel a Hazáért c. kötetből.....	76
– A „függetlenségek“ és a hatalom.....	78
Életutak.....	80
– A délvidéki ellenállás. Részletek A. Sajti Enikő: Délvidék 1941-1944. c. könyvéből.....	82

"Emlékeztető" a bácskai vérengzés hadbírószági főtárgyalásáról.	85
Horthy Kabinetirodájának anyaga.....	88
Radikális nézetek – súlyos ítéletek.....	94
Életutak.....	96
Különbségek az ellenállási mozgalomban.....	98
– A Deák György által vezetett szervezet dr. Gazsi József tanulmánya. Rövid áttekintés.....	103
A csendőrség összefoglaló jelentése a nyomozásról.....	109
Életutak.....	112
A "kassaiak".....	

V. Börtönélet Magyarországon – börtönélet Sátoraljaújhelyen 1943-44-ben a kitörésig.....	115
– Határ Győző: Halak.....	116
– A Vkf. börtönei. A dokumentumokat összegyűjtötte: Bárdos Lajos.....	118
– A sátoraljaújhelyi börtönélet Írta: Seregi Ferenc dr.....	120

VI. "Mire az erdők kizöldülnek..." Előkészület a felkelésre.	
<i>Összeállította: Bárdos Lajos.....</i>	139
Viták nehéz döntések előtt.....	140
A felkészülés.....	144
A hírek bejutottak a börtönbe.....	145
Operatív terv a felkelésre és tépelődések.....	146
Megszületik a végső döntés.....	150
"Holnap 16 órától". Mozgósítás a felkelésre.....	152

VII. A felkelés napja	
<i>A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos.....</i>	155
1944. március 22.....	156
A kitörés első húsz perce.....	158
Elszabadult a pokol... ..	161
Egész éjjel vártuk a sortüzet.....	163
Kitörés a tűzön át. A jugoszlávok visszaemlékezése (Zsivan Miliszavac könyvéből részletek).....	166

Borzalom a zárkában.....	168
Március 23-ra virradóra.....	170
Szemtanúk és a rendőrség a sátoraljaújhelyi harcokról.....	171

VIII. Hajtóvadászat Megtorlás 1.

<i>Összeállította: Bárdos Lajos.....</i>	175
--	-----

Harc a börtönkapun kívül.....	177
A Fekete-hegyen.....	177
A Bozsvánál.....	178
Kovácsvágás felett, a Csepegőnél.....	181
A szőlőhegyen.....	180
A trafik falánál.....	183
A Sikora-házban.....	184
Az erdészházban Vásághután.....	185
Mikóháza, Somhegy.....	186
A Schwarcz-gödörben.....	187
Alsóregmecen.....	188
A Ronyva partján.....	189
Részletek emlékezésekből, levelekből.....	190
A hajtóvadászat áldozatai.....	192

IX. Valtás és ítélet Megtorlás 2.

<i>A dokumentumokat gyűjtötte és összeállította: Bárdos Lajos.....</i>	197
--	-----

Öt napon át tart a váltás.....	198
Tárgyalás és ítélet.....	199
Az utolsó percek.....	201
– Életrajzi adatok a kivégzettekről.....	206
– A Margarethe hadműveleti törzs távirata a börtönfelkelésről. Közli: dr. Gazsi József.....	207

X. Börtönélet a megtorlás után

<i>Összeállította: Bárdos Lajos.....</i>	209
--	-----

Baljós élet a megtorlás után.....	210
A foglyok útjai elválnak. Munkaszolgálat, deportálás.....	214
Sátoraljaújhelyről Komáromon át a német koncentrációs táborokba.....	218

XI. Adatok

1. Adatok a kitörés áldozatairól.....	224
2. A sátoraljaújhelyi börtönben 1943-1944 szeptember között fogvatartott antifasiszta foglyok névsora.....	229
XII. A halálmenetek	245
– Dachau-Spaichigen. Írta: Jámbor Árpád.....	246
– Dachautól-hazáig. Írta: Szegő Sándor.....	251
– Hetényi Varga Károly: Akiket üldöztek az igazságért (részletek).....	255
XIII. A sátoraljaújhelyi felkelők emlékére <i>Írta: Jámbor Árpád.....</i>	261
Irodalomjegyzék.....	267

Felelős kiadó:
a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége
Fegyveres Tagozatának elnöke: Várnai Ferenc

ISBN 963 04 4022 9

A
SÁTORALJAÚJHELYI
BÖRTÖNKITÖRÉS
ÉVFORDULÓJÁRA

Laczkó Károly
sátoraljaújhelyi
polgármester ünnepi beszéde

1995

Tisztelt Jelenlévők!

Kedves Hölgyeim és Uraim!

Emlékezni gyűltünk össze, és az emlékezés mindig fájdalmas: feltépi a sebeket, felkavarja az érzelmeket, megtiporja, meggyötri és a magasba emeli a lelkeket.

Eljöttünk, mert emlékezni akarunk mindig és mindig, újra és újra azokra, akik 1944. március 22-én itt, a mi városunkban életüket kockáztatva szembeszálltak az erőszakkal, a túlerővel, mert fiatal életüknél többre becsülték a szabadságot.

Itt vagyunk, hogy fejet hajtsunk emberi nagyságuk, áldozatvállalásuk, hősiek cselekedetük előtt. E nemes és ünnepélyes alkalmából tisztelettel és nagyrabecsüléssel köszöntöm az esemény itt megjelent túlélőit, a hozzátartozókat, a barátokat. Tisztelettel köszöntöm a nagykövetségek képviselőit, a fegyveres testületek vezetőit, az egyházi

személyeket és mindazokat, akik részt vesznek a megemlékezésen.

Tisztelt Ünneplő Közönség!

A II. világháború embertelensége, rémséges tettei feldúlták a világot, kifordították az embert emberségéből, a rémtettek minden képzeletet felülmúltak, a szenvedéstől, a jajkiáltástól zengett a világ.

Több tízmillió polgár véráldozata árán győztük le Európa leggonoszabb ellenségét, a fasizmust. A háború utolsó szakaszában 1943–44-ben városunk katonai börtönében mintegy 400 cseh, horvát, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán és magyar antifasiszta raboskodott. Nagy valószínűséggel nemzeti és társadalmi elkötelezettségük, a megélt élmények, a rendkívüli körülmények érlelték ezeket a fiatalokat a náciellenes függetlenségi harc hőseivé.

Különböző nemzetiségűek voltak, más-más társadalmi osztályból, rétegből származtak, emberi gondolkodásuk is különbözött, mégis egymásra találtak, sorsközössé-

get vállaltak, és együttes fellépésre készültek, hogy megszabaduljanak a rabságtól és szabadon harcolhassanak a fasizmus ellen.

Legkorábban májusra, "Mire az erdők ki-zöldülnek" – ahogyan Bazsik Renáta fogalmazott ismert könyvében – , tervezték a ki-törést. Az időpontot a külső feltételek számukra kedvező alakulásától tették függővé. Lehetőleg áldozatok nélkül vagy nagyon csekély áldozat árán szerették volna végrehajtani tervüket. A szlovákiai partizánokhoz vagy a szovjet hadsereghez akartak csatlakozni.

Magyarország német megszállása azonban felgyorsította az eseményeket. A német hadsereg 1944. március 19-én szállta meg az országot és március 22-én már Sátoraljaújhelyre is eljutott . A politikai foglyok úgy értékelték a kialakult helyzetet, hogy azonnal cselekedni kell. Arra gondoltak, hogy csak napok kérdése és a német katonai-biztonsági vezetés átveszi a börtön feletti ellenőrzést és kegyetlen megtorlás következik rájuk, ahogyan az Délvidéken is történt. A kedvezőtlen külső feltételek ellenére azon-

nal elindították a fegyveres felkelést. 1944. március 22-én délután lefegyverezték a belső öröket és végrehajtották a hősie kitörést.

Szinte az első percekben megjelentek a német és magyar katonai, rendőri erők a börtönt határoló utcán. Megakadályozták, hogy több százan kitörjenek, a menekülőket pedig üldözőbe vették.

Kegyetlenül vérbe fojtották a lázadást. 60 ember meghalt. Közülük 11-et felakasztottak, 14-en tűzharcban, a többiek lőtt seb által vesztették életüket.

A felkelés – melyben a Kárpát-medence valamennyi népe, nemzetisége képviselve volt – elbukott. A kudarc ellenére a sátorajújhelyi börtönfelkelés történelmi tett volt, amely része a nemzetközi náciellenes függetlenségi harcoknak.

Tisztelet illeti a hősoket, a mártírokat, a túlélőket. Bátor áldozatvállalásuk példaértékű, és méltó arra, hogy az utókor megőrizze emlékezetében, erőt merítsen e nemzetközi összefogásból és közös fellépésből, amely azon politikai és társadalmi viszonyok ellen is küzdött, mely a nácizmust, a

fasizmust életre hívta, megerősödését lehetővé tette.

Sátoraljaújhely gondosan vigyázza múltját, ápolja hagyományait, büszke gazdag történelmére, amit számos emlékhely, szobor, épület őriz, és örökít az újabb generációk számára.

Az 1944. évi börtönfelkelés mártírjainak a római katolikus templom mögötti téren létesítettek emlékhelyet, az itt kialakított sírkertben helyezték örök nyugalomra az antifasiszta ellenállás halottait. 1945-ben az egyházak ökumenikus szertartás keretében megszentelték az emlékhelyet, 1994-ben ezt ismét megtették.

A börtön egyik épületének falán, szemben azzal a hegy felé vezető utcával, melyen menekülni próbáltak a politikai foglyok, emléktáblát helyeztek el azok tiszteletére, akik ott harcoltak és életüket veszítették.

Márványba vésve hatvanegy név olvasható.

1948-ban Kerényi Jenő európai hírű, sással viaskodó fiút ábrázoló szobrával állított-

tak emléket a fasizmus elleni felkelésnek, a szobor itt e sírkertben lett elhelyezve.

1991. március 22-én a Magyar Köztársaság elnöke felavatta a történelmi esemény emlékére létesített helyet, és örök megőrzésre átadta Sátoraljaújhely önkormányzatának.

Köztársaságunk elnöke ennek kapcsán a következőket mondotta: "Egy nemzetet nem érhet nagyobb tragédia, mint ha elveszíti a függetlenségét. Magyarország a múltban többször átélte ezt, legutóbb 1944. március 19-én, a német megszálláskor. E napon történelmünk sötét korszaka vette kezdetét, a háború végső szakaszának embert próbáló ideje.

Ma őszinte tisztelettel adózom a Magyar Köztársaság nevében a fasizmus elleni harcban népünk szabadságáért, itt Sátoraljaújhelyen életét vesztített hatvanegy hősi halott emléke előtt. Magyarország német megszállása idején talán ez a felkelés volt a legjelentősebb fegyvertény" – eddig az idézet.

Lindenberger Lajos volt az öt évtizeddel ezelőtti esemény idején a börtön parancsno-

ka. Később hamis vádakból koholt koncepciók pert indítottak ellene és ő is áldozatul esett a kornak, kivégezték. Tavaly az 50. évforduló alkalmából felavattuk emléktábláját, amely a börtön főbejáratánál található.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

1995. március 3-án Sátorajaujhely város önkormányzata az alábbi határozatot hozta: Az antifasiszta börtönfelkelés napját, 1944. március 22-ét városi emléknappá, a Kerényi Jenő "Sassal viaskodó fiú" szobrával szimbolizált sírkertet az európai fasizmus felett aratott győzelem emlékhelyévé nyilvánítja.

Tisztelt Jelenlévők!

Az itt látható szobor és a sírkert az egyetlen olyan köztéri emlékmű, amely a Kárpát-medence népeinek állít emléket Magyarországon. Ezen a helyen minden év március 22-én városi emléknapi keretében megemlékezünk a Duna-menti népek találkozója ke-

retében az ebben a térségben élő nemzetek összetartozásáról, jószomszédi barátságaról.

Ígérjük, hogy tisztelettel és kegyelettel őrizzük e helyet. Az 51 évvel ezelőtti esemény szerves része városunk legújabbkori történelmének, és nemzetközi zarándokhely mindazok számára, akik Kelet-Európa békéjét és nyugalmaát akarják. Az elődök összefogása és egymásra találása legyen követendő példa mindannyiunk előtt.

Kérem a jelenlévőket, vigyék hírül, hogy Sátoraljaújhelyen olyan emlékhelyet őriznek, amely szimbolizálja a kelet-európai népek egymásra utaltságát, együvé tartozását. A közös múltból az is következik, hogy a jelent és a jövőt is csak együtt lehet eredményesen alakítani.